

Слаўная кампанія: рэАNІМАцыя

Зборнік
гісторыка-біяграфічных твораў

Мінск
“БудМедыяПраект”
2021

УДК 821.161.3.09(092)"18"

ББК 83.3(4Бел)

С47

Складальнікі:

С.Дз. Воцінава, І.М. Запрудскі

Слаўная кампанія: рэАНІМАцыя: зборнік
С47 гісторыка-біяграфічных твораў / склад.: С.Дз. Воцінава,
І.М. Запрудскі. — Мінск: БудМедыяПраект, 2021. — 352 с.
ISBN 978-985-7172-63-4.

Кнігу склалі гісторыка-біяграфічныя творы розных жанраў – жыццяпісы славурых і менш вядомых беларускіх пісьменнікаў XIX стагоддзя, вартых памяці нашчадкаў. Імёны некаторых з іх уключаны ў праграму па роднай літаратуры для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі.

Аўтарамі выступілі людзі розных ўзростаў і заняткаў, крэатыўныя, дасведчаныя, улюбёныя ў слова, надзеленыя літаратурным талентам і здольнасцямі каларытна і яркава ўзнаўляць неардынарныя лёсы на фоне прыватнага і грамадскага побыту прамінулай эпохі.

Адрасуецца старшакласнікам, абітурыентам і студэнтам, настаўнікам і выкладчыкам — усім, хто цікавіцца літаратурай і культурай Беларусі.

УДК 821.161.3.09(092)"18"

ББК 83/3(4Бел)

ISBN 978-985-7172-63-4

© Воцінава С.Дз., Запрудскі І.М.,
складанне, 2021

© Афармленне. Дзяржаўнае
прадпрыемства «БудМедыяПраект»,
2021

ПРАДМОВА

Кнігу складаюць дзесяць дакументальна-мастацкіх біяграфій і біяграфічных твораў, прысвечаных постацям айчынных пісьменнікаў XIX стагоддзя. Створаны яны дзякуючы конкурсу «Слаўная кампанія: рэАНІМАцыя», два туры якога праводзіліся ў 2018 і 2019 гадах кафедрам гісторыі беларускай літаратуры, тэарэтычнага і славянскага літаратуразнаўства філалагічнага факультэта БДУ і рэдакцыяй часопіса «Малодосць» пры інфармацыйнай падтрымцы Нацыянальнага інстытута адукацыі.

Маючы галоўнай мэтай папулярызацыю гісторыі айчыннай літаратуры, конкурс не толькі спраўдзіў чаканні арганізатараў, даўшы новыя біяграфічныя творы, здольныя зацікавіць школьнікаў і настаўнікаў літаратуры, але і «справакаваў» назву гэтага зборніка.

Перад канкурсантамі стаяла задача карэнным чынам змяніць уяўленне пра слаўную кампанію нашых пісьменнікаў: каб не працягвалі яны быць схематычнымі партрэтамі, а былі літаральна ажыўлены сучасным мастацкім словам.

«Жыў-быў Вінцэс. Фрагменты з жыцця аднаго аўтара» Таццяны Ківяцкай — спроба белетрызаванай біяграфіі Вікенція Равінскага, стваральніка паэмы «Энеіда навыварат». Роля гэтага твора ў гісторыі нашага прыгожага пісьменства — выключная. Напісаны як гарэзны жарт, ён, незалежна ад сціпрых намераў аўтара, стаў падмуркам новай славянскай літаратуры, беларускай. Не трэба асаблівай праніклінасці, каб заўважыць, што ў гэтым, прапанаваным Т. Ківяцкай, у многім прэваліруюць ўплыў фальклору і яго паэтыкі. Сам твор варта залічыць да так званых публіцыстычных біяграфій, у якіх спецыфічным чынам суадносяцца змест і стылістыка вобразна-выяўленчых сродкаў.

Псеўдадземеуары Яна Чачота, якія прапаноўвае Таццяна Кохан, цалкам могуць прэтэндаваць на жанравае вызначэнне дакументальнай аповесці, якая грунтуецца на наяўных

матэрыялах пра нялёгі жыццёвы шлях асветніка і пісьменніка. Дапытліваму чытачу застаецца толькі суаднесці ўласны жыццёвы вопыт з перыпетыямі героя, прасачыць этапы фарміравання яго светапогляду і станаўлення асобы. Апавядаючы пра пісьменніка, аўтарка амаль паўсюль прытрымліваецца прынцыпу дыктатуры факта. Пры гэтым асаблівае значэнне набывае схільнасць чытача непасрэдна заглябіцца ва ўнутраны свет героя, чалавека іншай эпохі, іншых маральных прынцыпаў, іншага ўсяго. Сябра Адама Міцкевіча, бедны студэнт-філамат, які пакутаваў ад непадзеленага кахання, ссыльны, фалькларыст, ён увайшоў у айчынную гісторыю не дзякуючы створаным мастацкім шэдэўрам, а як адналюб, адданы сваёй каханай, справе і Айчыне.

«Цень крыжа на каляінах» Маргарыты Латышкевіч расказвае пра жыццёвы і творчы лёс Яна Баршчэўскага, беднага сына ўніяцкага святара з Полаччыны. Яму было наканавана першым паказаць свету не побыт шараговага шляхціца Завальні, а незвычайную, фантастычную Беларусь, што дзякуючы сучаснай цікавасці да міфалогіі становіцца нашым культурніцкім брэндам. Настаўніку беларускай літаратуры тут ёсць прастора для вышуквання творчых заданняў, прызначаных вучням цікавым, уважлівым, нераўнадушным. Колькі тут вобразаў, паралеляў, рэфрэнаў, колькі сімвалаў і метафар, пададзеных па-сучаснаму, свежа, не збіта. Цені і ніці, песні, сляды і крыж... Ды самі вучні, ёсць такая ўпэўненасць, не здолеюць адарвацца, чытаючы пра казкі, байкі і страхі, пра звонкія гекзаметры даўніх паэтаў, таямнічыя шэпты і «студыёзусаў, перавернутых у пачвар». Вучні самі на час чытання ператворацца ў студыёзусаў і, хто ведае, ці не захопяцца яны, дзеці XXI стагоддзя, прапахлай пылам лацінай? Патэнцыял у твора такі, што мала будзе яго прачытаць — захочацца нешта здзейсніць. Калі не схапіцца за ідэю самому нешта напісаць, дык хаця б начытацца ўволю — і Баршчэўскага, і іншых.

Форма, якую абраў Ягор Конеў для твора «Беларускі Дудар» (Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч), асаблівая — за кароткі час, праведзены ў турме, пісьменнік-вязень успамінае найбольш яркія моманты са сваёй багатай на факты і падзеі біяграфіі. Прызайкі здолеў маляўніча паказаць каханне аўтара «Пінскай шляхты» да жонкі, любоў да дзяцей, раскрыць

сутнасць творчай матывацыі і ідэйна-мастацкіх поглядаў Беларускага Дудара. Аднак у творы вельмі адчуваецца спецыфічнае драматургічнае мысленне аўтара, яго ўменне будаваць напружаную інтрыгу, дзякуючы якой раскрываецца асоба Творцы, распаўядаецца пра яго лёс. Жыццяпіс Дуніна-Марцінкевіча, асноўныя факты біяграфіі пачынальніка беларускай драматургіі і тэатра не з'яўляюцца толькі фонам, на якім разгортваюцца сюжэтныя калізіі.

«Жыццё на адным дыханні» Уладзіміра Мажылоўскага прысвечана біяграфіі ўдзельніка вызваленчага руху, паэта і мемуарыста Франца Савіча. Твор мае цікавую рамачную кампазіцыю: аповед пра мінулае рэвалюцыянера-пакутніка, вядомае з яго мемуараў, мае абрамленне з эпізодаў-карцін сучаснасці. Аўтар не толькі трывала абавіраўся на ўспаміны свайго героя, але і пастараўся іх ажывіць, раскрыць кантэкст і атмасферу эпохі. Эстэтыка рамантызму вымагала маляваць вобразы палкіх энтузіястаў і максімалістаў з трагічным лёсам, што і было зроблена Савічам у мемуарах. Наколькі атрымалася Уладзіміру Мажылоўскаму перадаць гэты рамантычны дух, меркаваць чытачам.

Аповесць Надзеі Скрыпнік «Калі ў пекле сумна» ніяк не назавеш класічнай мастацкай біяграфіяй Людвіка Кандратовіча, паэта Уладзіслава Сыракомлі. Хутчэй гэта аповесць-гульня, створаная па непісаных законах сучаснай «гульнёвай літаратуры». Аўтарка гуляе ў біёграфа «вясковага лірніка», выпісваючы героя з прозвішчам Кандратовіч, прычым выпісваючы літаральна — кантрактам з пекла, атрыманым праз пасрэдніцтва Вершнікаў Апакаліпсісу, якія ў сваю чаргу таксама ладзяць гульнію — кідаюць косткі, у выніку чаго нейкі Чэс Кандратовіч, камп'ютарны геній, атрымлівае прапанову зрабіць паэта Уладзіслава Сыракомлю героем свайго новай гульні. Але гэты Кандратовіч нечакана для самога сябе апынаецца нашчадкам таго Кандратовіча, які ўзяў сабе некалі псеўданім Сыракомля... На спела патрэба распаўядаць школьнікам пра пісьменнікаў прамінулых стагоддзяў неяк па-новаму. Ператвараць іх у герояў мастацкіх твораў — такую задачу паставіў сам курс, а ператварыць некага з іх у героя гульні — гэта, што ні кажыце, нядрэнны варыянт яе рашэння. Часам здаецца, што іначай цікавасць новых пакаленняў да даўнейшай

літаратуры ніяк ужо не абудзіць. І ў гэтым сэнсе стратэгія і тактыка аўтаркі, яе гульня, хоць і складзеная не па правілах школьнай праграмы, усё ж, прабачце за таўталогію, выйгрышны варыянт.

Твор Андрэя Луміны «Памылка?!» прадстаўлены як «неверагодная гісторыя знаёмства з біяграфіяй аднаго аўтара». Гэтым аўтарам з’яўляецца Вінцэсь Каратынскі, паэт, перакладчык і публіцыст. Неверагоднасць гісторыі абумоўлена тым, што яна «пачалася 2 верасня 2012 года. Разам з тым яна адбывалася ўжо 2 верасня 1912 года. І яшчэ раней — у чэрвені 1831 года. Нават ажно — 29 верасня 1823 года. А увогуле першую кропку адліку можна шукаць прыблізна дзесяць стагодзяў таму, калі свой шлях намеціла беларуская літаратура». Што ж за гісторыю можна распавесці пры такім пачатку і як яе распавядаць? У рэцэптуры знойдзем і самыя звычайныя прыгоды хлапчукоў на летніх канікулах у бабулінай вёсцы, і блуканні ў снах, і перамяшчэнні ў часе — тое, што, трэба спадзявацца, сучасным юным чытачам яшчэ цікава. Трэба, каб абавязкова былі навальніца, гарышча і таямнічая скрынка, але да класічнага камплекта пажадана, вельмі пажадана дадаць знаходжанне ў глухой аддаленай вёсцы пры адсутнасці мабільнай сувязі і немагчымасці карыстацца камп’ютарам з-за падзення вышкі і аварыі электрасеткі. Тады атрымліваецца «прышпільненька», «эфектней за гульнявую прыстаўку». Прынамсі, так лічыць галоўны герой, якога чытачу, безумоўна, захочацца атаясаміць з сабой, а гэта, як ведаем, ключ да цікавасці.

Вызначанае Зміцерам Кузменкам як апавяданне «Шалгуноў» у асноўнай сваёй частцы ўяўляе сцэны допыту Кастуся Каліноўскага членамі следчай камісіі. Вобразы абвінаваўцаў-следчых аўтарам строга індывідуалізуюцца. Як вопытныя крыміналісты яны імкнуцца выкрыць «злачынцу». Каліноўскі ж у адказах парыруе разумна, іранічна і палка. Усе намаганні следчых перамагчы яго логікай фактаў церпяць фіяска. Бяспрыкладная мужнасць і празарлівасць героя робяць моцнае ўражанне на старшыню следчай камісіі Шалгунова. Праз шмат гадоў ён мае магчымасць пераканацца, што не толькі рэтраспекцыі, але і погляды Каліноўскага на будучыню пацвярджаюцца. Яго пазбаўлены гістарычнай самасвядомасці народ паступова выходзіць са стану культур-

най летаргіі. Вынікае, што гістарычнага мыслення быў пазбаўлены палкоўнік Шалгуноў, а не малады кіраўнік паўстання, які скончыў жыццё на шыбеніцы. І праўда засталася за ім. Твор Зміцера Кузьменкі вылучаецца сярод іншых акрэсленым індывідуальным аўтарскім стылем.

Сасланаму «на пасяленне ў больш аддаленыя месцы Сібіры» за ўдзел у паўстанні 1863—1864 гг. прысвечаны твор Цімура Буйко «Пчала ў вязніцы», вытрыманы ў форме дзённіка-ўспамінаў Францішка Карафы-Корбута, які карыстаўся псеўданімам Ялегі Пранціш Вуль. Гэта адзін з найбольш таленавітых беларускіх паэтаў XIX стагоддзя, пра якога, на жаль, мала ведаюць. Аўтар імкнецца раскрыць асобу ў шэрагу ключавых момантаў яго біяграфіі, пра якія вядома з дакументаў. Чытачам прапануюцца думкі ссыльнага, які ў глухой сібірскай вёсачцы Куяда разважае пра сваё жыццё. Займацца класіфікацыяй жанравых разнавіднасцей мастацкіх біяграфій занятак не заўсёды ўдзячны. У кожным канкрэтным выпадку можна разважаць бясконца пра ступень суаднесенасці факта і вымыслу, ці так званы крытэрыў «фіктыўнасці» ў творах. Герой не зламаны, ён застаецца перакананым у правільнасці абранага шляху і верыць у лепшую будучыню. Драматычны лёс героя, які быў надзелены паэтычным талентам, першае каханне, вызначальны выбар у жыцці, сумныя вынікі высакародных парыванняў і іншыя акалічнасці не могуць пакінуць абыякавымі маладога чытача. Адчуць самому боль іншага, прапусціць праз сябе яго клопаты можа стаць глыбокім, эмацыянальна насычаным спасціжэннем. І перадусім таму, што гаворка ідзе пра рэальнага чалавека, які жыве і адчувае, марыць і прагнуў чагосьці.

У айчынным літаратуразнаўстве да творчай спадчыны Войслава Савіча-Заблоцкага пачалі звяртацца толькі пасля Вялікай Айчынай вайны. Лёс пісьменніка, яго злыбеды і вандроўніцтва, шуканні і згрызоты знаходзяць адлюстраванне ў творы Наталлі Бахановіч «Напярэдадні». Прапанаваны тэкст прынцыпова дакументаваны, з апаратам спасылкаў на крыніцы і нават увядзеннем «свежай» — брашуры пісьменніка «Жанчына», выдадзенай у 1880 годзе. Такім чынам, здаецца, аўтарка па магчымасці імкнулася дыстанцыравацца ад безагляднай белетрыстычнасці, але ўсё ж стварыць псіхаэмацыянальны партрэт свайго героя,

які цалкам мог існаваць у свой час. Наталля Бахановіч паспрабавала навесці пэўны парадак у поўным прыгодаў жыццяпісе Савіча-Заблоцкага, з-пад пяра якога выходзілі, праўду сказаць, у многім дылетанцкія, але адначасова вельмі арыгінальныя творы.

Дзесяць **летапісаў жыццёвага шляху**, у якіх закранаюцца праблемы, звязаныя з літаратурнай **чыннасцю** і пакручастым лёсам **Мастакоў слова**, — гэта новае ў сучаснай беларускай прозе. Усе названыя творы — першыя спробы напісання дакументальна-мастацкіх **біяграфій** беларускіх пісьменнікаў пазамінулага стагоддзя. Першым быць заўсёды цяжка, але і пачэсна! І, нарэшце, прывядзём меркаванне Анрэ Маруа, прызнанага майстра жанра раманізаваных жыццяпісаў класікаў сусветнай літаратуры і аўтара славетных «Літаратурных партрэтаў». Ён пісаў пра раман Флабера «Мадам Бавары»: «І ўсё ж адна толькі тэхнічная дасканаласць не можа растлумачыць ні таго месца, якое раман заняў у літаратуры, ні даўгавечнасці яго славы. Можна нават хутчэй падзвіцца, што яна не пашкодзіла славе твора. Таму што, як правіла, ведай у гісторыі мастацтваў становяцца не дасканалыя творы, а тыя, якія ў сілу сваёй навізны служаць як бы верставымі слупамі на шырокай дарозе прыгожага пісьменства».

Святлана Воцінава, Ігар Запрудскі

Тацяна Кіавіцкая

Жыў-быў Вінцэсь

Фрагменты з жыцця аднаго аўтара

Вікенцій Равінскі

Люлі-люлі-люленькі,
Да ляцелі куранькі.
Да ляціце, куранькі, вон, вон,
Да нясіце хлопчыку сон-сон...

Жыў-быў Вінцэсь. І быў ён самым малодшым у сям'і. Род Равінскіх быў старадаўні, шляхецкі. Дзяцей выхоўвалі дома. Старэйшыя браты часта выступалі на-стаўнікамі для малодшага, вучылі яго азам навук, гулялі ў «прафесара», таму разам праводзілі шмат часу. І ў сталыя гады захаваў Равінскі-малодшы павагу да братоў і звяртаўся да іх за парадай.

Родны маёнтак Маніна часта быў перад вачыма. З братамі ў спякотныя дні бегалі яны на рэчку Рубежку, што разбівала слабаду на дзве часткі. Лавілі ракаў, плёскаліся, дурэлі, пераходзілі ўброд з аднаго берага на другі — проста, дзеля забаўкі, пакеплівалі са слабадскай малечы, што часта заканчвалася «пеўневымі баямі».

Зямля тут была глеістая, таму радзіла на ёй небагатая. Затое лугі былі — што песня! Заліўныя, з сакавітай высокай травой, яркімі краскамі і фантастычнымі аблокамі над усім гэтым цудам. Тут быў прастор для дзяцей. Тут падлеткамі спачывалі ў няскошанай траве, збегшы з дому ў летнюю спёку пасля абеда. Тут і біліся з мясцовымі падшывальцамі. А як пачынаўся сенакос, бегалі паслухаць непаўторныя гукі: паўсюль разлівалася чароўная музыка — спявалі жанкі, каб работа спрытней ішла.

На моры вутка купалась,
На беражочку сушылась,
Я маладзенька журылась.
Ці было лета, ці не бывала.

Любіў Вінцэс з таварышамі бегаць на курганы. Казалі, што ў свой час там знайшлі сапраўдны скарб — старадаўнія польскія і нямецкія залатыя манеты. Адно з іх ён нават бачыў у бацькавым сакрэтніку.

Але колькі хлопцы ні корпаліся ў курганах, колькі ні перасыпалі пясок з каменьчыкамі, нічога вартага яны не знаходзілі. Ды гэта яшчэ больш падбівала іх прыдумляць новыя і новыя гісторыі, як знайшлі яны ледзь не косткі маманта і перазахавалі, каб больш ніхто не пабачыў; ці старажытны гаршчок, што рассыпаўся проста ў руках — такі ўжо быў старажытны; ці залаты, які абмянялі на цукровы пернік у старога карчмара. Фантазіі ў хлопцаў было — хоць адбаўляй.

Равінскія былі з дваран і мелі ўласны бровар, але жылі проста. Нават вопратку шылі з мясцовага сукна, што ткалі ў чорных сялянскіх хатах. Бацькі аддавалі перавагу стравам прасцецкім, можна сказаць, мужыцкім. Заморскіх він не трымалі, калі і пілі што, то не «Удаву Кліко»¹, а медавуху², а ў святочны дзень ці добраму госцю падавалі варануху³.

З усіх святаў асабліва любіў Вінцэс Ушэсце⁴. Збожжа ўжо было пасеяна. І самы час быў прасіць у вышэйшых сіл добрага ўраджаю, каб спрыяла надвор'е. З розных канцоў ішлі насустрач жанкі, узяўшыся за рукі, і спявалі. Адгалосе ішло далёка-далёка. А на плошчах вадзілі ўсім гуртам бясконцыя карагоды.

На вялікі шумны кірмаш збіраўся ўвесь люд святкаваць Узнясенне Гасподне. Сяляне пяклі на малацэ і яйках наліснікі — «богавы анучы» — і частавалі адзін аднаго. Дзеці стараліся скрасці блінец ды з'есці ўпотаі з якой смакатай. Па плошчах і вуліцах Смаленска ішлі багамольцы, неслі сцягі. Паўсюль віравала жыццё, паўсюль гучалі вяснянкі, і ўсе былі

¹ «Удава Кліко» — назва вытанчанага шампанскага віна з лепшых сартоў вінаграду, сабранага ў французскім рэгіёне Шампань. Фірма, якая яго вырабляе, заснавана ў 1772 годзе.

² Медавуха — алкагольны напой, прыгатаваны з мёду, вады, дражджэй і розных смакавых прыпраў.

³ Варануха — вядомы з XVI ст. алкагольны напой, у склад якога ўваходзілі ў розных варыяцыях гарэлка, мёд, яблыкі, ігрушы, слівы, вішні і вострыя прыправы.

⁴ Ушэсце (Узнясенне Гасподняе) — свята ў хрысціянстве, якое адзначаецца на 40 дзень пасля Вялікадня. у некаторых раёнах святкавалася як апошні дзень вясны.

нейкія ўрачыстыя і светлыя. Казалі, што на Ушэсце можна вымаліць што заўгодна — трэба толькі знайсці «прасіцельку», што адпавядала пэўным прыкметам (але прыкмет было зашмат), і вызначыць надвор’е на бліжэйшыя месяцы.

Вінцэсь, ужо будучы сталым, запісваў сабе ў сшытак асабліва святыя, дапытваўся ў старых сялянак сакральныя сэнсы абрадаў, натаваў па памяці некаторыя песні, апісваў святочныя ўбранні.

Часта наведваўся да іх дзядзька Іван Васільевіч. Вінцэсь любіў паслухаць яго расповеды пра дваранскі род Равінскіх, хто чым вызначыўся, што зрабіў для Айчыны (у асноўным, гэта былі хіба што ваенныя заслугі, нічога асаблівага).

Пасля сытнага абеду Іван Васільевіч сядзеў на кушэтку ля акна, скроб бараду, гладзіў заліхвацкія вусы, паціраў нос. А пасля скрупулёзных прыгатаванняў закладаў у нос табакі, доўга чхаў і ўжо ў бадзёрым настроі браў каго з дзяцей на калені і пачынаў свае гавэндзы.

Гэй, чубаты, гэі, кудлаты,
Ты памый ў калюжы лапы.
Хвастом вулку падмятай.
Дзе пад’есці адшукай.
Ўсе крычаць табе: «Гэй, гэі!
Ходзь да нас хутчэй, Эней!»

Аднойчы бацька вярнуўся з падарожжа з незвычайным падарункам. Ён прывёз з сабой смешнага кудлатага шчанюка.

— Вось прывязаўся за мной у дарозе. Відаць, шмат дзе ўжо пабываў і ў многіх бітвах паўдзельнічаў.

Насамрэч, выгляд у шчанюка быў як у добрага ваякі: поўсць месцамі павыдзірана, вуха разадрана, увесь шэры ад дарожнага пылу і пяску. Але затое смешны такі. І хоць маці была супраць такога госця, аднеслі яго на стайню, адмылі, накармілі і вырашылі пакінуць яго тут. Сярод дзяцей разгарэлася сапраўдная баталія, як назваць падарожніка. Вінцэсь не надта любіў заняткі па старажытнай літаратуры, асабліва з лацінянамі былі ў яго непаразуменні. Таму прыдумляў пра іх анекдоты і выдаваў усім пароды на вершы паважаных усімі класікаў.

— Хай будзе Эней⁵! — урэшце прапанаваў ён. І браты яго

⁵Эней — легендарны герой Траянскай вайны царскага роду, які ваяваў супраць грэкаў. Яго прыгоды апісаў старажытнарымскі паэт Вергілій (70–19 гг. да н. э.) у эпічнай паэме «Энеіда».

падтрымалі. Надта смешны быў сабака, як і гэты герой у версіі Вінцэся.

Эней рос у стайні, выгляд меў заўсёды ўзбуджаны і раскудлачаны. Хлопцы бралі яго з сабой ва ўсе свае вакольнія падарожжы. А калі дурэлі з ім і па ваколіцах раздаваліся звонкі брэх і заліхвацкі смех падлеткаў, казалі, што Эней з траянцамі зноў ваюе. Пра кудлатага Энея Вінцэсь часта складаў жартаўлівыя вершыкі і нават песенькі і выступаў разам са шчанюком перад кампаніяй таварышаў. Гэта выходзіла ў іх надта смешна.

Вінцэсь і сам, як і браты Кастусь і Сашка, трапіў пасля на ваенную службу. Яму было ўсяго чатырнаццаць, калі быў запісаны ў мушкецёрскі полк. Мундзір Вінцэсю падабаўся. Новенькі, з бліскучымі гузікамі. Пашыты сумленна. З’явіцца на людзях у такім — адно задавальненне. Ды і на службе ён любіў паказаць сябе.

Праз два гады атрымаў ён свой першы афіцэрскі чын, а ў хуткім часе быў пераведзены ў егерскі⁶ полк і выступіў у паход. Гэта быў час змагання з французамі, час, калі маладая кроў кіпіць, новенькі мундзір пасуе тоненькім акуратным вусам, а сэрца рвецца на перадавую. Вінцэсь прайшоў Галіцыю, Сілезію, Маравію, Аўстрыю і асабліва адзначыўся ў бітве пры Шэнграбене⁷. Тады давялося выступаць супраць дваццацітысячнай арміі Мюрата⁸. А сваіх жа было ўтрая менш! Але страху ў Вінцэся не было. Маладосць і нораў сыгралі сваю ролю. Так, ён быў смелы, не з баязлівых — за гэта і меў узнагароду. І не адну. Дагэтуль у яго ў архіве захоўвалася грамата, падпісаная асабіста імператарам Аляксандрам, «В воздаяние отличной храбрости...»

Па службе давялося Вінцэсю пражыць цэлы год у Пецярбурзе. Сталіца вельмі ўразіла яго сваёй пышнасцю і бляскам. Паўсюль палацы, сады з раскошнымі фантанамі. Афіцэраў клікалі на ўрачыстыя абеды. Ледзь не кожны дзень прыходзілі запрашэнні на баль да той ці іншай «барыні». Гэта нават стамляла, але затое ў сталіцы лёгка можна было дастаць новыя кнігі і часопісы, было з кім пагаварыць пра палітыку і падзеі ў Еўропе.

⁶ Егер — вайсковец лёгкай стралковай пяхоты.

⁷ Бітва пры Шэнграбене — адбылася ў Аўстрыі 16 лістапада 1805 года паміж французскай напалеонаўскай і рускай арміямі. Фактычна скончылася паразай апошняй.

⁸ Мюрат (1767–1815) — французскі маршал і давераная асоба імператара Напалеона.

А яшчэ тут можна было пабачыць усе вяршкі ў пышных тэатральных залах (асабліва любілі падзвіцца на бледных паненак, якіх мамкі вывозілі «людзям паказаць»), перакінуцца ў карты з важнымі персонамі (афіцэры карты паважалі і грашылі часта).

Быў і адваротны бок жыцця ў сталіцы — вялікія выдаткі на ўсе афіцэрскія забаўкі. І хоць бацькоўскі бровар прыносіў неблагія грошы, гэта быў не той размах, які дазвалялі сабе многія ў арміі. Равінскі далучыўся да гуртка «незалатых ваяк» — тых, каму грошы з сямейных вёсак не ліліся ракой, каму не заўсёды маглося, што хацелася.

Так Равінскі з добрымі таварышамі бавіў час на музычных вечарах і найбольш зацікавіўся рознымі анекдотамі і вясельымі штукамі — пацешкамі з жыцця мясцовых вяльможці так, жартаўлівымі пераказамі таго, што адбывалася ў свеце. Бывала, і самі забаўляліся-выдумлялі. Адночы прынёс адзін службовец на кватэру цікавую штуку.

— Вось паслухайце, што зараз папулярна. Па-маларасейску спадар Катлярэўскі⁹ выдумаў. Пра Энея, смех на Вергілія.

І, стаўшы ў пафасную позу, пачаў чытаць:

Еней був парубок моторний
І хлопец хоть куди козак,
Удавсь на все зле проворний,
Завзятіший од всіх бурлак.
Но греки, як спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав;
Забравши деяких троянців,
Осмалених, як гиря, ланців,
П'ятами з Трої наживав...

Чыталі і перачытвалі пасля не раз. Паэма-весьялуха запа-ла ў душу многім, а Вінцэсю — асабліва.

⁹ Катлярэўскі Іван Пятровіч (1769–1838) — пачынальнік новай украінскай літаратуры і грамадскі дзеяч. Яго гумарыстычная паэма «Энеіда» (1798) зрабіла вызначальны ўплыў на аўтара беларускай «Энеіды навыварат» Вікенція Равінскага (1786–1855). У аснове абодвух твораў — парадзіраванне «Энеіды» Вергілія.

У сталіцу трэба было вярнуцца не пазней Сёмухі¹⁰. Часу было не так і многа, але Вінцэс хацеў прайсці па знаёмых з дзяцінства дарогах, падыхаць паветрам, адчуць спакой правінцыі і астудзіць галаву. Таму рэчы пакінуў на станцыі, падводу адпусціў на паўдарогі — і пайшоў напрасткі... Родныя мясціны. Тут хадзілі з братамі колькі год, тут бегалі з вясёлым Энеем — лепшым сабакам у свеце, які праз колькі год бяследна знік недзе на балотах. Гэтым шляхам адбывалі з роднага дома на ваенную службу.

Вось і Шчучча. Сюды, яшчэ тады, як быў малы, з'язджаліся ўсе з ваколіц за судакамі і акунямі. А дзёгаць прыносяць неблагі прыбытак мясцовым уладарам. Ды апошнім часам сталі лавіць за руку мужыкоў, што цягалі смалу на продаж.

— А што рабіць? — уздыхнуў падпіты дзед, што сядзеў на раздарожжы і быў гатовы пагаманіць з кім заўгодна, нават з панічам, калі той такі цікаўны. — Мы ж абарванцы. Як жыць? Вось здабудуць колькі паціху — і возяць, каб капейка была.

Шчучча здавён славілася як «крымінальнае месца». То справу завядуць на разарэнне мясцовых сялян мужыкамі з суседняй слабодкі. То манастырскія землі не так размяжуюць ды заварыцца каша з мужыкамі — ды не на адзін год! То сяляне спяляць загарадкі ды пазабіраюць сабе сенакосы. То цыгане прыедуць ды курэй гаспадыні не далічацца, і вэрхал будзе стаяць. То «шпегі»¹¹ будуць шастаць па акрузе ў пошухах беглых прыгонных...

Ды трэба было спяшацца. Каму Вінцэс, а каму Вікенцій Паўлавіч пакінуў дзеду на келіх піва і пашпацыраваў далей, пакідаючы ўбаку шумны цыганскі табар — яшчэ адзін сімвал гэтага месца.

Спыніўшыся на плошчы, Вінцэс разгаварыўся з каморнікам¹². Разам яны звярнулі з дарогі і пайшлі паслухаць, пра што гаворыць народ за пахілай царквой. Расказвалі розныя анекдоты, пераказвалі навіны з газет (усё выварочваючы з ног на галаву; сталыя людзі спрабавалі ўсё патлумачыць маладым на свой манер, і ўрэшце сэнс прачытанага ў газеце губляўся цалкам). А пасля звярнуліся да паніча, якога лічылі

¹⁰ Сёмуха — праваслаўнае свята, якое адзначаецца праз сем тыдняў пасля Вялікадня.

¹¹ Шпег — тайны агент, які сочыць за кім-небудзь.

¹² Каморнік — у царскай Расіі спецыяліст па размежаванні зямельных надзелаў.

амаль за свайго, каб той распавёў, што ў свеце робіцца. Равінскі ў добрым настроі пачаў сыпаць вершамі-жартамі, што запісваў для сябе з нагоды і трымаў у памяці. Смех стаў такі, што пападдзя выбегла разагнаць люд, бо «не месца тут грэх разводіць і языком ляпаць». Без ахвоты, пачалі разыходзіцца.

Ужо ідучы дадому, Вінцэсь звярнуў увагу на дзвюх баб на агародах. Сварыліся са смакам, аж слінай пырскалі.

— А ты, Югася, баба злая! — Першая, тоўстая, у рванай бруднай спадніцы, стаяла рукі ў бокі.

— Хто б казаў! — сыпала ў адказ другая. — Скруціць бы цябе ў табаку. Ты ж сама адроддзя панскага, ліхая! Каб цябе чэрці ў балота.

— А мужык твой пшык — някруціна, зладзей!

— А твой саплямі змазаў усё рыла!

Равінскаму так спадабалася гэтая сцэна, што ўсю дарогу паўтараў ён гэтак: «А ты, Югася, баба злая... Адроддзя панскага, ліхая...»

Прышоў і шапіў паперу, стаў нешта пісаць, крэсліць. Пісаў, чытаў, перачытваў, смяўся сам сабе. Што пісаў — ніхто не ведаў. Не паказваў.

Пасля Пецярбурга давялося служыць пад Роўна. Тут дапытлівыя афіцэры — цеснай кампаніяй, аб'яднанай цікавасцю да мясцовай культуры, — хадзілі паслухаць, як спяваюць сялянкі за горадам, пра што гамоняць «чоловікі» ў карчме, запісаць цікавае слоўца, а як выдаваўся змрочны вечар, дык чыталі ўголас што-небудзь з украінскага. Дарэчы прыйшоўся тут жарг Катлярэўскага. Гучаў ён неяк па-новаму, стаўся больш бліжкім і зразумелым. Знайшлі і «Энеіду» Восіпава¹³. Параўноўвалі, арганізоўвалі спаборніцтвы, хто лепш прачытае, які твор смяшней выйдзе. А пасля ў пафаснай позе генеральскім голасам адзін з афіцэраў чытаў урыўкі з самога Вергілія.

Як пачалася вайна з Напалеонам, Равінскі зноў апынуўся на беларускіх землях.

Тут былі і тыя, хто падтрымліваў француза. У казармах абмяркоўвалі чуткі пра незлічоныя багаці банапартайскіх

¹³ Восіпаў Мікалай Пятровіч (1751–1799) — рускі пісьменнік і перакладчык, аўтар іроікамічнай паэмы «Віргіліева Энеіда, вывороченная наизнанку» (1791), якая набыла шырокую папулярнасць.

маршалаў. Маўляў, у іх калекцыях былі не пярсцёнкі ці срэбныя лыжачкі, а землі і раскошныя маёнткі па ўсёй імперыі.

— Нічога, гэта часовае багацце, — казаў ад’ютанту¹⁴ Дохтураў¹⁵. — Вось паглядзіш, хутка яны застануцца з голымі азадкамі!

На долю корпуса, у якім служыў Вінцэсь, выпала нямала выпрабаванняў. Нават вопытны генерал Дохтураў — каржакаваты дзейны дваранін высокай культуры і адукаванасці — не здолеў апырэдзіць ворага, калі стаялі пад Лідай. Трапілі ў акружэнне. Вырашана было зрабіць флангавы марш. Дохтураў скіраваў корпус праз Гальшаны. І там давялося біцца з французамі. Вінцэсь, тады ўжо капітан, успрыняў увесь цяжар вайны як абавязак службы. Вайна ёсць вайна. Толькі наперад. Дохтураў, як выйшла патрэба, абраў Вінцэся сабе ад’ютантам. Генерал лез у самае пекла, і чалавек яму патрэбны быў адпаведны — хвацкі, смелы.

— Са мной не будзеш ведаць спакою. Небяспека — васьмая першая дружка, — казаў ён капітану Равінскаму. І калі выйшлі на Смаленск, такі родны і блізкі сэрцу, адчуў гэта наш герой «па самае не хачу».

Цяжкія карціны таго часу дагэтуль жылі ў памяці Равінскага. Паўсюль палаюць вогнішчы, полымя ледзь не пад неба, гарматы б’юць. Званы звоняць — нібы хрыпяць у крыві. І толькі ў галаве было: «Цішыні... паспаць бы ў высокай труве... паслухаць хвалі Рубежкі...».

Здавалася, што гэта канец. Што тут, пад Смаленскам, ён застанецца назаўсёды. Застануцца калі не ўсе, то большасць. А яшчэ і не жыў як мае быць.

Сапраўды, многія там і паляглі. Але ўсё-такі адбіліся. Доўга яшчэ нylі апёкі, атрыманыя Равінскім у Смаленску, калі выконваў даручэнне Дохтурава: тады давялося скакаць праз увесь горад па падмацаванне. Загнаў каня, спаліў валасы, бровы і апёк скуру даволі сур’ёзна. Ды галоўнае — застаўся жывы.

Навіны прыходзілі сумныя. З болам у сэрцы ён, як і многія афіцэры, даведаўся пра разрабаванне Смаленскай гімназіі. Цяпер аб занятках там не прыходзілася і думаць (а паз-

¹⁴ Ад’ютант — афіцэр, які выконваў даручэнні военачальніка або служыў пры штабе вайсковага падраздзялення.

¹⁵ Дохтураў Дзмітрый Сяргеевіч (1756–1816) — рускі генерал, які падчас вайны 1812 года ўзначальваў абарону Смаленска ад французаў.

ней тут будуць вучыцца яго дзеці). Што зруйнаваны цэрквы, знішчаны многія радавітыя маёнткі...

Пасля былі Барадзіно і Малаяраславец, пра што цяпер нагадвае ганаровая шпага на сцяне ў кабінцеце.

З Дохтуравым Равінскі прайшоў усю вайну. «Жалезны генерал» высока цаніў яго, таму даверыў паходную канцылярыю. І нават пасля характарыстыку напісаў выдатную. Надта падабалася яму, як дапытлівы і назіральны ад’ютант валодае словам, як піша, як думае. Ды і да салдат сваіх Дохтураў ставіўся паважна, называў іх сваімі дзецьмі, гаварыў з імі проста, без гонару.

Ужо пасля Гамбурга Равінскі атрымаў чын падпалкоўніка і пэўны час правёў на зямлі Напалеона.

У трыццаць год, ужо палкоўнікам, вяртаўся Равінскі ў родныя мясціны. Некалі старая цыганка нагадала яму, што як застанеца на ваеннай службе, будзе забіты на ратным полі. Гэта — ці што іншае — паўплывала, але рашэнне пайсці ў адстаўку было нарэшце прынята. На Духаўшчыне, як і па ўсім краі, толькі і было размоў, што пра вайну і Банапарта. Ды і як тут забудзеш! Смаленск стаяў увесь чорны, абгарэлы, сцены толькі пачыналі абнаўляць.

Равінскі вяртаўся іншым чалавекам. Роднае Маніна цяпер для яго было як магніт. У сэрцы жыла і большала павага да мужыка-селяніна, які на вайне паказаў сябе годна. Дык чым ён горш за тых дваранскіх сыноў, што хаваліся ў штабе? За тых, хто спаў на мяккай пасцелі пад гарматныя кананады?

Дома — цяпер ужо не Вінцэсь — Вікенцій Паўлавіч (для ўсіх сваіх і вакольных людзей) шмат часу аддаваў чытанню і развагам. Запісваў уласныя назіранні. Выпісаў нават французскія і нямецкія кнігі — пасля замежных паходаў (а ваеннай службе аддаў ён аж шаснаццаць гадоў!) валодаў мовамі дасканала. Перачытаў уздоўж і ўпоперак Вальтэра, Русо, Дзідро, Д’Аламбера, Гольбаха¹⁶.

Чытаў і мясцовых літаратараў. З гэтага ж павету браты Глінкі нарабілі шуму сваімі творамі ў сталіцы. Таму тут, на малой радзіме, кожны адукаваны гаспадар імкнуўся займець «глінскі томік» у сваёй бібліятэцы. І гэта тыя самыя Глінкі,

¹⁶ Знакамітыя французскія пісьменнікі-філосафы эпохі Асветы.

што скакалі з братамі Равінскімі праз пералазы, лавілі рапух на балоце і грэлі азадкі на беразе Рубежкі.

З Тодарам — невысокім худым афіцэрам з вечна сумнымі вачыма — давялося і паслужыць разам, якраз пры «жалезным» Дохтураве. Але пасля вайны дарогі разышліся. Цяпер Глінкі шумелі далёка за межамі павета, Равінскі ж ціха жыў на Духаўшчыне, але ў шафе меў і «Луку ды Мар’ю», і «Багда на Хмяльніцкага»¹⁷, уласнаручна падпісаных Тодарам. А п’есы Сяргея нават давялося паглядзець у тэатры.

Часам заўважалі Равінскага сярод простага люду. Седзячы на падводзе, нібы са сцэны, чытаў ён мясцовай моладзі нейкія смяшлівыя вершыкі. Збольшага жартаўлівыя замалёўкі з жыцця панства. Але былі і пра мужыкоў, толькі на іншы лад. Там-сям усплывалі невядомыя люду словы і паняцці, кшталту Парнасу¹⁸, Троі¹⁹ ці нейкіх там чужынскіх багоў. Тады Вікенцій Паўлавіч спакойна тлумачыў, распавядаў, што і як.

Рогат стаяў — аж пападдзя пішчэла ад злосці. Пан Вінцэсь зноўку чытаў мужыкам свае «вясёлыя штукі». Гэта было так смешна яшчэ і таму, што надта героі нагадвалі зусім канкрэтных асоб, добра вядомых тут усім і кожнаму:

...Піліп наш лепіць гарлачы,
Пракоп жа ступы, таўкачы,
А Саўка зелле ўсяка знае,
Дзяцём ён вогнік адклікае,
Хупаў бабамі варажыць
І скурапею адхадзіць.
Глядзі, як мы парасшарпалісь,
Аж сорам свеціцца наскрозь,
Ўсе лапці розна растапталісь,
Сарочкі чорныя, як вось.

Мужыкі паўтаралі за ім словы, каб запомніць хоць колькі радкоў ды пераказаць бабам, якія хаваліся за платамі, баяліся падысці блізка да паніча і з недаверам глядзелі на гэты «цырк».

¹⁷ Тут называюцца творы рускага пісьменніка Фёдара Глінкі, які, як і Равінскі, паходзіў са Смаленшчыны.

¹⁸ Парнас — гара ў Грэцыі, на якой згодна старажытнагрэчаскай міфалогіі жылі Апалон, бог навук і мастацтваў, і апекаваныя ім Музы.

¹⁹ Троя — старажытны горад у Малой Азіі, гібель якога апета ў паэме Гамера «Іліяда».

Ляцелі гусанькі цераз сад,
Вядуць, вядуць Параску на пасад.
— О, што ж вам, гусанькі да таго?

Нявесту Равінскі абраў сабе са слаўнай фаміліі Рымскіх-Корсакавых. Са сваяком сваёй нарачонай служыў ён пры Дохтураве. Разам бывалі і на ратным полі. Таму шмат што ведаў пра ўсіх членаў фаміліі. Праўда, Рыгор, хоць і вызначыўся ў баях, быў выгнаны за непавагу да мундзіра, таму дарогі іх разышліся.

Як у Корсакаў Параскі
На стала стаялі краскі.
Я ўзяў сабе адну,
Рымскую яшчэ к таму.

Маладая палюбіла Вінцэся за веселосць і добрае пачуццё гумару. Ён любіў пажартаваць, скласці ёй кароткі вершык ці праспяваць нешта народнае. Таму і злавацца на яго доўга не выпадала.

Перад самым вяселлем згарэла старая драўляная царква. Жудаснае было відовішча. Польшыя распаўсюдзілася хутка. Дажджу даўно не было. Дрэва было сухое і палкае. Равінскія — хто быў дома — паспелі пад самы канец. Людзі, з чорнымі тварамі, узбуджаныя, босыя, ужо не мітусіліся, толькі глядзелі, як дагарае святыня. І ў гэтай цішыні, як нож па сэрцы, балюча рэзаў прастор немых крык адной бабы. Яе аблівалі вадой, білі па шчоках, а пасля паклалі на калёсы і павезлі.

— За абразам Міколкаўным²⁰ палезла, — тлумачыў хлопец у абгарэлай святцы, брудны, з блытанымі валасамі, страшны ад перажытага. — Выцягнула, халера на яе. Дзе толькі сілы ўзяла? Пуды тры — не менш. Дай, Божанька, ёй здароўечка, а Міколка барані выратавальніцу сваю, — і перахрысціўся.

Яшчэ прыйшлі навіны не вельмі прыемныя. З-за новай палітыкі вінных водкупаў²¹ давялося бацькам, а пазней

²⁰ Маецца на ўвазе абраз Мікалая Цудатворца — святога, якога вельмі шануюць на землях усходніх славян.

²¹ Палітыка адмаўлення вінных водкупаў і казённых продаж гарэлкі, якая практыкавалася ў Расіі з 1817 па 1827 год, прымусіла прыватных уласнікаў закрыць свае бровары.

і цесцю, закрыць свае бровары. Урадавыя «чаны» вымусілі прыватных уладальнікаў спыніць справу. Так было не толькі на Духаўшчыне. Адзін за адным спынялі сваю справу дзясяткі, а то і сотні гаспадароў. І калі цесцю гэта не надта ўдарыла па кішэні, то бацькам нарабіла клопату. Таму прыбытку не было. Час быў зацягнуць паясы.

Чымся горад, лепш сяло.
Там заўсёды весяло.
Дзеўкі голасна пяюць,
Мужыкі сіваху п'юць.
Усё радавала б вока,
Толькі я цяпер далёка.

Па службе — цяпер ужо не ваеннай — Вікенцій Паўлавіч з сям'ёй, што з кожным годам толькі большала, пераязджаў не раз. Уфа, Пенза, Кастрама... Усюды яго цанілі і рэкамендавалі як лепшага.

Уфа была невялічкім, нейкім хаатычным, неарганізаваным горадам. На вялікія святы на галоўнай плошчы збіраўся ледзь не ўвесь люд. Па сутнасці, гэта была ці не адзіная ўцеха для жонкі і дзяцей. Служба тут была даволі нуднай, не было з кім асабліва пагаварыць.

Губернская Пенза была значна цікавейшай ва ўсіх адносінах. Тут давялося служыць не адзін год. Але і ў гэтым горадзе не знаходзілася цікавай кампаніі. Мясцовая знаць гналася за раскошай, кожны імкнуўся пераўзысці суседа сваімі балямі і абедамі. Кніг не читалі, абмяркоўвалі выключна моду, надвор'е і мясцовыя плёткі.

Не любіў Вікенцій Паўлавіч у мясцовых «князьках» іх моды на французскія «словеса». Яму здавалася, што ён увесь час спатыкаецца, калі слухае іх важныя прамовы, перасыпанія заморшчынай. Яму больш нават даспадобы было пагутарыць за горадам ці дзе на кірмашы з мужыком, які не ведае нічога французскага, акрамя «Банарта» і самой «Хранцы».

А вось Кастрама асабліва падабалася Вікенцію Паўлавічу. Пасля страшных пажараў, што здарыліся яшчэ ў тым стагоддзі, калі горад выгараў амаль увесь, цяпер гэта быў сапраўдны новы свет. Вуліцы цяпер тут забудоўвалі, як прамяні ад сонца. Па якой бы ні ішоў, абавязкова прыйдзеш на цэнтральную

плошчу. На берагах Волгі вырасталі шыкоўныя маёнткі мясцовай знаці. Тут бурліла культурнае жыццё, амаль як у сталіцы.

У канторы любілі расказваць анекдоты пра мясцовага авантурыста — «амерыканца» Фёдара Талстога²². Ён быў, бадай, самы нетыповы прадстаўнік свайго графскага роду. Самыя вясёлыя гісторыі былі пра яго небывалае трохгадовае падарожжа вакол свету. Маладыя служакі наўзахваткі расказвалі, як Фёдар трапіў на карабель замест стрыечнага брата (выдаў сябе за цёзку), як напаіў святара і прыпячатаў сургучом яму бараду да палубы (і давялося састрыгаць яе гаротніку), як падбіў кемлівую малпачку запэцкаць атрамантам капітанскі журнал, як высадзілі Фёдара за ўсе яго свавольствы з карабля на невядомым востраве, як жыў ён весела з дзікунамі, як вярнуўся ў Пецярбург... І анекдотаў такіх была процьма.

Пасля Вікенцій Паўлавіч надта шкадаваў, што не пазапісваў гэтых анекдотаў у альбом на памяць. З гадамі дробязі забыліся, але вобраз авантурыста Тастога быў яму надта даспадобы.

Але аднойчы выйшла непрыемнасць. Прыйшоў адзін чынуша, нейкі Ляхоўскі — слізкі, тлусты тып — па важныя паперы.

— Вось вы, Вікенцій Паўлавіч, — пачаў ён лісліва пасля фармальных вітанняў. — Ці не зрабілі б мне асабіста ласку? Ёсць у вас прашэнне пана Г*** наконт вызначэння межаў. Памятаеце? Маўляў, не так усё зроблена? І маўляў, зямлю яго захапілі незаконна і карыстаюцца. Прытрымаць бы яго. У сэнсе, прашэнне, — а пасля шэптам дадаў: — А лепш бы наогул не дайшло яно, куды трэба. Ужо аддзячым, не забракуе.

Ведаў Вікенцій Паўлавіч такую практыку. Але сам ніколі не патураў. За гэта і хвалілі. Адмаўляў жорстка. Так было і гэтым разам.

А як адправілі па службе ў сталіцу, высветлілася, што тыя самыя важныя паперы, па якія прыходзіў Ляхоўскі, зніклі. І што Ляхоўскі ва ўсім абвінаваціў яго, Равінскага. Усё б нічога, але ананімна ліст быў адпраўлены і ў Пецярбург. Вікенцій Паўлавіч не спаў, мучылі старыя раны, а тут яшчэ пера-

²² Талстой Фёдар Іванавіч (1782–1846) — рускі авантурыст і падарожнік, які праславіўся заўзягасцю ў азартных гульнях і схільнасцю да дуэлей.

далі рашэнне дэпартамента: перагледжана яго выслуга гадоў. І замест шаснаццаці, залічана толькі «6 гадоў 10 месяцаў і 1 дзень»: «...то вы и не включены в число чиновников удельного ведомства, коих формулярные списки препровождены его сиятельством господином министром императорского двора в капитул российских императорских и царских орденов для награждения их помянутым знаком». Гэта была абраза!

Равінскі ўзяўся за пяро і амаль машынальна — нібы выдыхнуў — напісаў прашэнне аб звальненні. Прычыну выдаў цалкам рэалістычную: нездароўе як вынік баявых паходаў. Прасіў вярнуць чын палкоўніка. Але так не выйшла. Прысвоілі зноў цывільны чын калежскага саветніка.

Так ці інакш звальненне ён атрымаў, няхай і крыху пазней. Тыя месяцы, што чакаў у Кастрэме новага ўпраўляючага, каб перадаць справы, падаліся вечнасцю. Горад ужо не радаваў яго, здаваўся чужым і няветлівым.

І вось нарашце ён вяртаецца. Смаленскія дарогі, родныя мясціны.

Крыху падыхаўшы паветрам мясцовага земскага суда, Вікенцій Паўлавіч нарашце развітаўся з казённой службай.

Цяпер, стала пасяліўшыся ў Спаса-Руцкім, што атрымаў некалі ў пасаг за жонкай, Равінскі завёў тут новыя парадкі. Ужо не лез у самае пекла, як колісь на ваеннай службе. Не гасцяваў у вяльможных людзей і рэдка выбіраўся ў горад. Вечарамі сыходзіў у кабінет да кніг і кілішка вішнёўкі.

Ушэсце, па даўняй традыцыі, адзначаў Вікенцій Паўлавіч як першае свята. На стол ставілі смажанае мяса, гуся, крупеню, яечню, кісель, пірагі і розныя прысмакі — разынкі, пернікі, зацукраваныя арэшкі. Як гэта было прынята яшчэ ў бацькоўскім доме.

— Мамка, нясіце сваю мазуню! — загадваў гаспадар, і карміцелька несла сваю адмысловую страву з вяленай рэдзькі — ніхто больш не ведаў сакрэт яе прыгатавання. І частавалі ўсіх, хто заходзіў ці быў непадалёк.

Цяпер любіў паслухаць цішыню. Калі толькі мушка звініць, вецер шэпча, лісце шапаціць. Вось і надоечы ён задрамаў пад старым дубам. І перад вачыма паплыло дзяцінства. Як любілі яны з братамі вяземскія пернікі! Бацька прывозіў іх на свята. На сталі ляжалі, як нейкі чуд, абкладзеныя арэхамі ды іншымі прысмакамі. Малыя Глінкі, што бегалі да

Равінскіх ледзь не штодня, таксама былі ласыя на пернікі. Тады пачыналіся сапраўдныя бойкі за лепшы кавалак.

І зараз пры нагодзе траплялі вяземскія пернікі на стол да Равінскіх. Але дзеці не радаваліся ім так, як ў малыя гады радаваўся Вікенцій Паўлавіч.

Яшчэ падлеткам любіў Вінцэсь забаўляць усіх вясёлымі штукамі. Галоўная — зрабіць сур'ёзны выгляд і разыграць перад новым чалавекам нешта камічнае. На гэтыя розыгрышы ахвотна збіраліся гледачы з мясцовых. Тады яшчэ з Энеем ставіў Вінцэсь сапраўдныя спектаклі. Пасмяяцца ахвотнікаў хапала. Галоўнае, каб маці не ўведала, дзе боўтаецца малы — атрымае тады на арэхі.

Чуў я, новы ёсць паэт.
Славу ўзяў — на цэлы свет.
Мне ж ягонья рады
Засцяць свет да цемнаты.

Усе ў ваколіцы ведалі, што Равінскі шмат часу праводзіць за кнігамі, сам піша, і нават звярталіся да яго, калі хацелі паставіць аматарскі спектакль. З ахвотай перапісвалі сабе вершы ці сатырычныя замалёўкі гаспадары з павету, а то і госці здалёк.

Равінскі чытаў сапраўды шмат — і старога, і новага, што друкавалася ў сталіцы, Маскве ці дзе яшчэ. Што можна было дастаць.

З нядаўняга чытаў Вікенцій Паўлавіч п'есы і вершы Кюхельбекера²³ (высланыя ім з заключэння) — аўтар таксама амаль што смаленскі. А творы тыя трапілі ў дом Равінскіх праз трэціх асоб — акуратна перапісаныя жаночай рукою (відаць, сястра, у якой ён гасцяваў, сама і перапісвала). Кажуць, што Кюхельбекер пісаў не дай Божа: нярвова, неразборліва, з паўсюднымі плямамі атраманту.

Яшчэ адзін малады, але ўжо знакаміты сусед — з Глінак — захапіўся музыкай і нават пісаў рамансы. З ім Вікенція Паўлавіча звёў лёс яшчэ ў Пецяярбурзе.

Глінка сам прывозіў ноты ў дом Равінскіх «на выпрабаванне», а таксама іграў тут свае італьянскія мелодыі: слухачы

²³ Кюхельбекер Вільгельм Карлавіч (1797–1846) — рускі паэт і грамадскі дзеяч, вучыўся разам з А.С. Пушкіным у Царскасельскім ліцэі. Быў асуджаны па справе «дзекабрыстаў».

былі ўдзячныя. І вечарамі час ад часу гаспадыня спявала гасцям. Глінка бываў на радзіме рэдка, шмат часу праводзіў за мяжой, таму меў што не толькі сыграць, але і распавесці.

А яшчэ шмат часу Вікенцій Паўлавіч праводзіў з дзецьмі. Асабліва любіў ён браць хлопцаў і хадзіць на ўзлесак — паслухаць птушак, адпачыць пад высокімі соснамі. Хлопцы бегалі вакол, біліся на прутках, коўзаліся на пагорку — адным словам, дурэлі. Вяртаючыся неяк з вандроўкі, сустрэлі вясковага святара, што ехаў на брычцы з горада.

— Памагай Божа, пан Вінцэс!

— І вам, ойча, — Вікенцій Паўлавіч падышоў павітацца і пацікавіцца навінамі.

— Тату, тату, глядзі якія смешныя!

Дзеці абступілі брычку, у якой скруціліся ля ног святара тры кудлатыя чорненькія шчанюкі.

— Вось, вязу раздаць пастве. Самому ўжо няма куды, — як бы просячы прабачэння, патлумачыў айцец Мікалай. — Кінулі на дарозе за горадам.

— Тату, тату, вазьмі аднаго, — завершчалі хлопцы. — Вазьмі, вазьмі.

Доўга ўпрошваць не прыйшлося. Айцец Мікалай на радасцях нават запрасіў пана Вінцэса сыграць у віст²⁴.

Дзеці выбралі самага смешнага. Як прынеслі, выслухалі мамчыны войканні, сталі спрачацца, як назваць.

— А быў у мяне даўно шчанюк Эней, такі ж кудлаты і смешны, як і гэты, — з настальгіяй у голасе прамовіў бацька.

— Чаму Эней? Падарожнічаў шмат? — зацікавіўся Лявон.

— Ды не толькі. Біцца любіў. З траянцамі, — і засмяўся.

— Не, тату, Эней хай застанеца тваім, а наш будзе... Гэй, дзе ж ён?

Усе былі так занятыя, што не заўважылі, як шчанюк сцягнуў з кушэткі кнігу і ўжо валтузіў яе з гарэзным захапленнем.

— Тату, тату! — закрываў Польш. — Гэта ж мой зборнік рымскай паэзіі!

А зборніку былі ўжо канцы. Пасмяяліся са звераняці, і далі яму мянушку Вергілій, або проста — Верга.

Равінскі зазірнуў у карчму. Не выпіць — хутчэй адпачыць з дарогі. Падарожжа было не з блізкіх. Нават Верга, што бегаў

²⁴ Віст — папулярная ў XIX стагоддзі камандная гульня ў карты.

цяпер паўсюль за ім, і той стаміўся. Хоць да дому было рукой падаць, ды ў галаве гудзела — трэба было перадыхнуць.

— Чулі, пан Вінцэсь? Ваш «Шлюб паняволі» паставілі ў паненкі N***. Хачу паглядзець на гэта, — сказаў карчмар, падаючы на стол рульку і хлеб з мёдам.

Гэту п'есу напісаў Равінскі даўно, многім паказваў. Прыдумляць сюжэт не прыйшлося — узяў рэальную мясцовую гісторыю.

— Дык вы б сыгралі там каго, — пажартаваў Вікенцій Паўлавіч. — Выгляд у вас каларытны. Памяць — ого! Такія для сцэны — знаходка.

— Не, родненькі пан Вінцэсь. Каб запрасілі — пайшоў бы паглядзець. А так!.. Кажуць, добрую камедыю вы напісалі. Нават дзяк згадзіўся на сцэне выступіць. А гэта ўжо, — ён падняў палец угору, — ого-го!

— Ага, доўга ж яго ўтаварвалі. Ды згадзіўся толькі, як грошыкі пад вухам зашамцелі, — засмяўся Равінскі.

— Затое як атрымалася! Любяць сцэнку людзі паглядзець не толькі мясцовыя, а і здалёк.

Дзверы ў кабінет гучна расчыніліся. Кастусь увайшоў бадзёры, расчырванелы. За ім убег кудлаты Верга.

— Адкуль такі вясёлы ўзяўся? — Вікенцій Паўлавіч з зайздрасцю да маладых гадоў глядзеў на сына. І працягнуў руку насустрач шчанюку.

— Толькі што ездзілі з мужыкамі на кірмаш. Народу — процьма.

— Што натаргавалі?

— Натаргаваць не натаргавалі. А вось пачулі смешную штуку. Паслухай:

Жыў-быў Эней, дзяцюк хупавы,
Хлапец няўвошта ўкрасіў...
Хоць пан, але... гммм....

Кастусь паляпаў сябе па кішэнях.

— Запісаў колькі радкоў, ды згубіў, халера, цыдулку.

Вікенцій Паўлавіч хітра ўсміхнуўся:

— Як там у Восіпава? «Эней был удалой детина и самый хватский молодец»... Дык вось як яно па-нашаму... а што за гавэнда?

— Ды кажу, вясёлая штука, пад Вяргілія, у народзе

ходзіць. — Верга аж забрахаў, пачуўшы сваё імя. — Ага, — Кастусь паглядзіў шчанюка. — Наступным разам з намі едзь — паслухаеш сам. Ды нешта твой партрэт невясёлы сёння!

Кастусь кожны раз рабіў спасылку на бацькаў партрэт, які вісеў акурат над сталом. На палатне сталы прыгожы мужчына ў цёмным мундзіры, з пышнымі кучаравымі валасамі быў, на думку сына, занадта сур'ёзным і надаваў кабінету нейкі залішні афіцыйз. Кастусь усё прасіў перавесіць партрэт на менш віднае месца, але бацька толькі крыўдзіўся на гэта.

Кастусь наогул быў хвацкі, вясёлы хлопец з жывым розумам. Любіў паездзіць, пабыць сярод людзей. Нездарма ж атрымаў залаты медаль за Смаленскую гімназію. Тут Равінскіх ведалі добра, бо дзеці, нібы перадаючы эстафету, прыходзілі сюды адзін за адным па навуку. А дзяцей у Равінскіх хапала. Канстанцін захапіўся хіміяй і нават зарганізаваў быў сабе сапраўдную лабараторыю, куды забараняў хадзіць бацькам, братам і асабліва сёстрам.

Тую ж гімназію канчаў і Валодзька, які пазней вызначыўся тым, што стаў кандыдатам Маскоўскага ўніверсітэта. Валодзька да таго ж паспеў павыкладаць у роднай гімназіі.

Яшчэ адзін сын, Іпаліт, або для сваіх Польш, адрозніваўся ад братаў найбольшай далікатнасцю характару, але займаўся актыўна ў сваім земстве грамадскай дзейнасцю.

Сынамі Вікенцій Паўлавіч ганарыўся, што і казаць.

Наша масленка катліва,
Штось катліва,
Люлі, катліва!
А мы масленку пракацілі,
Пракацілі,
Люлі, пракацілі!
Сырам гору набівалі,
Набівалі,
Люлі, набівалі!
Паверх маслам палівалі,
Палівалі,
Люлі, палівалі!

Неяк на шырокую Масленіцу Кастусь, Іпаліт і Валодзька збеглі з Вергам на слабодку. Мамка тады падняла крык, бо знік з клеці стары калаўрот, якім яна вельмі даражыла, які

доўгімі зімовымі вечарамі заводзіў сваю чароўную музыку і служыў ёй добрую службу. А яшчэ галава сыра, што захаваў і якраз на свята. На сыр грашылі на сабаку.

Але высветлілася, што хлопцы скралі ўсё ноччу, каб, як усе дзеці з наваколля, на шырокую Масленіцу паганяць сыры і пакатацца з горкі. Каталіся хто на чым — такая была традыцыя, але найбольш на калаўротах.

Давялося купіць мамцы новы, бо стары разбілі ўшчэнт, але Масленіца так і засталася для Равінскіх памятнай разбітым калаўротам, крыклівай мамкай, а не тлустымі жоўценькімі блінцамі.

Сярод знаёмых Равінскі лічыўся чалавекам годным, высокага розуму, са сваёй, часам нават дзёрзкай, пазіцыяй. Яшчэ падчас працы ў дэпартаменце ўдзелаў імкнуўся ён правесці некаторыя рэформы, у прыватнасці змяніць падушны падатак пазямельным зборам з улікам даходнасці і каштоўнасці зямлі. Пазней, калі адбывалася перасяленне сялян у саландовы арэнбургскія стэпы, Равінскі двойчы звяртаўся з прапановай змяніць нязручныя правілы для перасяленцаў. Але двойчы ж яму адмаўлялі.

Часта Вікенцій Паўлавіч раіўся ў гэтых справах з Аляксандрам, старэйшым братам. Той пасля адстаўкі заняўся сельскай гаспадаркай і веў перапіску з рознымі віднымі дзеячамі з Масквы, Смаленска, Пецярбурга, Мінска...

Дык вось у акрузе Вікенцій Паўлавіч карыстаўся павагай. Да яго прыходзілі раіцца. Нават маршалак²⁵ перад важнай справай заглядаў, каб спытаць тое-сёе ды зрабіць адпаведныя высновы.

Яго найбольш цікавілі кнігі па гісторыі — на розных мовах. Яны яго захаплялі больш за раманы, ён іх перачытваў па некалькі разоў і рабіў заўвагі на палях.

Асабліва гэтымі нататкамі цікавіліся Валодзька і Лявон. Хлопцы, употайкі ад бацькі, даставалі тоўстыя тамы і гарталі ў пошуках бацькавых заўваг, зробленых акуратным дробным почыркам. У некаторых кнігах знаходзілі яны сапраўдныя скарбы — лісты ад розных важных асоб, якія Равінскі-старэйшы захоўваў адпаведна тым падзеям, якія ў іх абмяркоўваліся.

²⁵ Маршалак — прадвадзіцель дваранства, выбарная пасада са слоўнага самакіравання, а таксама пасада ў сістэме мясцовай адміністрацыі ў Расійскай імперыі.

Астатняя карэспандэнцыя была скрупулёзна раскладзена ў шуфлядах стосікамі, перавязана стужкамі. Лістоў было багата: шмат хто цікавіўся планамі і ідэямі Вікенція Паўлавіча, яго былымі ваеннымі подзвігамі і актуальнымі справамі. Ён шмат дзе пабываў, шмат што зведаў, таму пісаў цікава і з веданнем справы. Ды і з гумарам любіў усё падаць. Вялікая частка лістоў была ад тых, з кім пабываў на вайне дванаццаціга года, з кім служыў пры Дохтураве.

Вось і госці ў вялікім мураваным доме былі часта — хто пагаварыць, а хто пачаставацца, бо гаспадыня была гасцінная, да стала нічога не шкадавала. А гаспадар быў добры суразмоўца. Вольных пакояў хапала, каб пакінуць пяток-другі гасцей на пэўны час.

Але сам ездзіць па гасцях не любіў. Асабліва да людзей, якіх ведаў мала. Адноўчы, згадзіўшыся зрабіць ласку аднаму чыноўніку, што прыехаў на Духаўшчыну, ледзь не сапсаваў усмі абед: не мог стрымацца, калі слухаў, як круціць высокія словы з важнымі тварамі тлустыя афіцыйныя госці. Урэшце закашляўся, напрасіў прабачэння і збег у сад. Там смяяўся ад душы з такога глупства — дзякуй Богу, ніхто не чуў.

Гэтым разам прыехаў сусед. Нехта Кісялёў, які пераехаў у ваколіцы з Каломны. Вялікі аматар дапытвацца пра розныя факты, пачытаць усё, што патрапіць пад руку. На гэты раз цікавіўся, што новага ёсць у Равінскага са сталіцы, узяў «Маяк»²⁶ і яшчэ нешта. Разважалі пра гаспадарку і неяк няўзнакі сышлі на тое, што і як просты люд гаворыць. Узгадалі гавэнду пра багоў рымскіх, што ў народзе ходзіць.

— А вось мне цікава, хто ж напісаў гэты жарт, — закінуў вуду Вікенцій Паўлавіч.

— Ды, кажуць, нехта Манькоўскі. Той самы, што разводзіць крытыку адносна «чорных хат». Магчыма, пра шкоду куродыму для мужыка ён філасофію развёў неблагую, але вось наконт такога жарту... — разважліва працягнуў Кісялёў і зрабіў глыток з празрыста-белага кубка. Кава апякла — аж закашляўся. А як супакоіўся, дадаў сур'ёзна: — Але ўсё гэта віламі па вадзе пісана, як кажуць. Яшчэ была ў мяне думка на Кюхельбекера. Ён якраз бываў тут, на Смаленшчыне,

²⁶«Маяк» — рускі літаратурны часопіс, які выдаваўся ў 1840—1845 гадах у Пецяярбургу. Поўная назва з 1842 года — «Маяк, журнал современного просвещения, искусства и образованности в духе русской народности».

у сястры. Ды наўрад ці ён так добра мясцовымі гаворкамі авалодаў. Не. Мне здаецца, гэта нехта з нашых. Такіх, як вы.

— Цікавы вы чалавек, сусед. Як па мне, дык няхай аўтар застаецца невядомым. Раз твор у народ пайшоў — хай і будзе народным.

— Так то яно так, але... Вунь і вы спачатку зацікавіліся, а потым кажаце — хай будзе народным.

Кісялёў пакамячыў сурвэтку і застаўся пры сваіх думках.

Тупаў пан, махаў рукамі,
Як стаяў прад мужыкамі.
«Вы — юрыгі, цьфу на вас!»
Каб здабрэў, паднеслі квас.
Пан і тупаў, і нудзеў,
Ды усё на квас глядзеў.
Глынь — аж знесла галаву.
Даў палёгку мужыку.

Калі бываў Вікенцій Паўлавіч не ў гуморы, усе ведалі — маўчы і стой спакойна, пакорна перад ім. Пан тупаў нагамі, лаяўся: «Вы ўсе абібокі, юрыгі! Вас трэба са свету звесць!» Галоўнае — слова не кажы, галаву апусці. Ён хутка сцішыцца.

На сваіх мужыкоў ніколі рукі не падняў. Пакрычыць, па-тупае, рукамі памахае, а потым кіне шапку вобземлю — тым справа і канчалася. У той час як у павеце за правіла трымалі вадзіць мужыкоў на стайню — на пакаранне.

Апошнім часам усё думаў, як палепшыць здароўе сваіх мужыкоў, як прымусяць іх лекавацца не бабкамі-шаптухамі, а сучаснай медыцынай. Гэты праект усё ніяк не рушыўся з месца, таму Вікенцій Паўлавіч злаваўся, выгаворваў то Грышку на стайні, то Югасі на кухні, што нельга так, што і дзеці паміраць будуць менш і жыць будуць болей, і нават абяцаў сам дамовіцца з доктарам, калі выйдзе патрэба.

— Усё чытаеш?

— Божухна, Лявон! — стары Верга радасна забрахаў і па-бег насустрэч госцю.

Хоць і жыў у Смаленску, старэйшы сын рэдка бываў у бацькоўскім доме. Вікенцій Паўлавіч сумаваў. Асабліва востра адчуваў ён любасць да блізкіх і нават нейкую таемную сувязь з імі пасля смерці брата Сашкі. Таму радасць была вялікая.

Адразу склікалі гаспадыню, дачок, Вікенцій Паўлавіч запа-трабаваў кіслай капусты з грыбкамі і варанухі.

— Прывёз я табе, тату, цікавыя артыкулы, — ужо пасля сытнай вячэры Лявон прыйшоў з пачкам газет і часопісаў да бацькі ў кабінет. — Памятаю, ты ўсё цікавіўся гэтай штукай пра Энея і ўсякіх там бажкоў, што ў народзе ходзіць. Дарэчы, я толькі з Віцебска. І там нарабіла гэтая штука шуму. Дык вось тут пішуць, што аўтар нейкі, — тут ён падняў палец угору, — В.П. Р-скі! Нікога не нагадвае?

Вікенцій Паўлавіч хітра ўсміхнуўся.

— Ну, ці мала хто што піша. — Ён акуратна ўзяў стос і паклаў яго перад сабою як дарагі сэрцу падарунак. — Пачытаем, дзякуй.

Пане гаспадару, ці спіш, ці ляжыш,
Ці спіш, ці ляжыш, ці нас чуеш?
Адчыні акно, паглядзі ў гумно,
Што ў тваім гумне сам Бог ходзіць,
Сцірты лічыць і цябе клічыць...

Вокны былі насцеж. Лета. Яшчэ не ўзялася спёка. Паве-ра было лёгкае, свежае. Недзе далёка чуўся стук калёс.

— Бацька, зноў «бедныя родзічы» прыехалі. З баранам можаш развітацца. Ці з авечкай, — весела паведаміў Кастусь і знік з вачэй, каб не ўлезці ў гэтую справу.

«Беднымі родзічамі» называлі яны між сабой дробных збяднелых вакольных паноў, што не мелі аніякага прыбытку і наязджалі да больш гаспадарлівых па дапамогу. Вікенцій Паўлавіч не адмаўляў. Чым мог, дапамагаў.

А пра барана дык наогул анекдот выйшаў. Быў сярод гэтых бедных нейкі Касмоўскі. Панок з гонаром, хоць і з дзіркай у кішэні. Лічыў, што дапамога яму асабіста — прамы абавязак Вікенція Паўлавіча. Адным разам папрасіў ён у Равінскіх авечку. Вікенцій Паўлавіч даручыў усё сваім людзям. Ды ці аканомка²⁷, ці хто яшчэ наблытаў, і выдалі барана. Дык Касмоўскі так пакрыўдзіўся, што пасля скаргу пісаў, маўляў, і «дабрадзеяства» Равінскія зрабіць не могуць як трэба.

Дзеці пасмейваліся з бацькі. Раілі не звязвацца з гэтымі «беднымі родзічамі». І самі ж не ў палацах жывуць. А яшчэ

²⁷ Аканомка, ці ахмістрыня — жанчына-наймічка, якая кіравала гаспадаркай ў багатым доме.

і ўдзячнасці аніякай. Ды Вікенцій Паўлавіч усё адно кожным разам асабіста выдаваў гасцям то колькі курэй, то вопратку якую, то мукі з крупамі, то яшчэ чаго. А Касмоўскі, хоць і выказваў крыўду, не цураўся заехаць да Равінскага яшчэ і яшчэ.

Вікенцій Паўлавіч добра памятаў, як бацькі, калі ў адзін год быў неўраджай, дапамагалі сваім прыгонным, каб голад не падкасіў. Самі насілі і раздавалі перад царквой хлеб, крупы ці праснакі, у той час як у ваколіцах сем'ямі паміралі — не было чаго есці; не адмаўлялі, калі прыходзілі да іх па «аб'едкі з панскага стала», хоць самі не раскашавалі. Таму і цяпер сам дапамагаў усім, хто б ні папрасіў.

Калі прыязджаў Кісялёў, Вікенцій Паўлавіч часта чытаў яму свае нататкі — па гісторыі, па культуры краю. Яны спрачаліся, шумелі — але больш для прыліку, каб размова больш жывая была. А надоечы абмяркоўвалі яны ваенную палітыку, і Равінскі вырашыў паказаць добраму суседу сваё невялічкае сатырычнае сачыненне. Было там пра генерала, які захапіўся муштроўкай салдат. Дзень і ноч, «не шкадуючы жывата», вучыў ён іх маршыраваць і раўняцца. Такіх самых «цуда-генералаў» аж завідкі бралі. Але забыўся генерал на воінскі дух, на стрэльбы, на валоданне шпагай і іншыя веды, так небходныя на вайне.

— Востра! І праўдзіва! Вось што я скажу, — з захапленнем запляскаў у далоні Кісялёў. — Вось бы такое усім пачытаць!

— Не, гэта не для ўсіх, — закрыў тоўсты сшытак Равінскі. — Не кожны зразумее, не кожнаму і можна такое чытаць.

Але надзвычай прыемна было, што твор спадабаўся, што хоць адзін слухач — а ёсць.

Апошнім часам ужо цяжка было далёка хадзіць. Вікенцій Паўлавіч больш часу праводзіў сам насам, з кнігамі і сшыткамі. Усё пісаў, перапісваў. Разбіраў і перастаўляў тамы ў бібліятэцы. Новых кніг ужо не выпісваў.

Любіў правесці вечар за гутаркай з добрым суседам. Але пан Кісялёў таксама рэдка наведваўся, узімку з'язджаў у горад. Заходзіў раз на тыдзень малады святар, айцец Кірыл. Але гэта быў нейкі халодны чалавек. Нават больш — крыштальны. Так, рэпутацыя як святара была ў яго крыштальнай. Ён і сам быў — як шкло, не было ў ім агню, цеплыні, душэўнасці. Айцец Кірыл ужо паспеў расплысціся, быў ветліва ліслівы з усімі «шляхетнымі панамі», спадзеючыся на кавалак пірага,

гаварыў, акуратна падбіраючы словы. І ніколі на яго твары не ўбачыш усмешкі. А Вікенцій Паўлавіч любіў людзей з пачуццём гумару. Таму візіты айца Кірыла праходзілі хутчэй фармальна, і цёплай сяброўскай размовы не атрымлівалася.

Вельмі радаваўся Вікенцій Паўлавіч, калі прыходзілі мужыкі са слабодкі — ці папрасіць чаго, ці аддзячыць добраму пану. Равінскі тады загадваў вынесці ўсё, што ёсць сытнага ў кухні, частаваў іх вішнёўкай ці чым яшчэ і распытваў да дробязей пра ўсіх і кожнага.

На сон Вікенцій Паўлавіч уяўляў свае старыя ваенныя паходы, як заганяе каня, каб выканаць даручэнне Дохтурава, як едзе праз агонь і пекла на другі канец горада... Гэтыя відовішчы, як засынаў, паступова пераходзілі ў нешта фантасмагарычнае: нібы б'юцца вятры з тварамі забітых таварышаў над акіянам, нібы армія ўзбіраецца на Парнас, дзе іх чакае накрыты шчодро стол, нібы самі грэчаскія богі сышлі на зямлю і б'юцца з французамі....

Хадзіў-пахадзіў
Ясен месяц па небу,
Лічыў-палічыў
Зараначкі на небе.
Не далічыўся
Адной зоранькі вячэрняй...

Лявон спяшаўся. Некалі ён не паспеў развітацца з маці. Гэта было цяжарам на сэрцы ўсе гэтыя гады. А тут вестка — бацька сур'ёзна захварэў. Як прачытаў ліст ад сястры, кінуў усё і паехаў.

Дарога здалася вечнасцю. На парозе сустрэлі сёстры — Вольга і Ганна.

— Што сказаў? — Лявон зразумеў, што зноў — не паспеў. — Што ён сказаў на развітанне?

— Нічога не сказаў, толькі ўсё на нейкія сшыткі свае паказваў.

Лявон пайшоў наверх. Пакой быў акуратна прыбраны, люстра завешана, кнігі высокім стосам сабраны на сталі. А на старым сакрэтніку ляжалі спісанія сшыткі. Лявон з хваляваннем адкрыў адзін з іх. Прыгожым бацькавым почыркам былі запоўнены старонкі. Нібы жывы, стаяў бацькаў вобраз уваччу. І ён пачаў чытаць...

Жыў-быў Эней...²⁸

²⁸ Твор не прэтэндуе на гістарычную дакладнасць.

Тацяна Кохан

Успаміны

Ян Чачот

*O! nic nie ginie — choć wszystko przechodzi*¹

Зноў сядаю за ўспаміны. Часу бракуе. Здароўе ўсё горшае, але, дзякаваць Богу, сястра дапамагае ўпарадкаваць запісы.

Учора заходзіў Юзаф, падбздзёрваў мяне як мог, пагаварылі пра навіны, паэзію, я падзяліўся вершамі, што мяркую надрукаваць у «Русалцы»². Селі з ім перачытаць сёе-тое з маіх нататак.

Шаноўны дружа! Хачу распавесці табе пра пакручастыя сцяжыны майго лёсу, пра любыя майму сэрцу мясціны, пра дарагіх сяброў і мілую Зося, пра наш час, поўны паэзіі і змагання! Многае ўжо адышло ў нябыт, многае паспела сцерціся з памяці, але пакуль жывы я, жывуць і мае ўспаміны. Памру — толькі яны і застануцца.

Прыйшоў я на свет 24 чэрвеня 1796 года, выбраўшы сабе такім парадкам імя Ян, у вёсцы Малюшычы ў сям'і вяльможных шляхціцаў Тадэвуша і Клары (з роду Гаціскіх) Чачотаў герба Астоя, законных мужа і жонкі. Затым быў ахрышчаны спачатку толькі вадой 6 ліпеня вялебным айцом Янам Лазоўскім, капланам сэрвацкім, пробашчам грэка-ўніяцкага абраду ў парафіяльным касцёле ў Варончы, а потым, 19 ліпеня,

¹ О! нічога не гіне — хоць усё праходзіць (пол.).

² «Ondyna druskienickich źródeł» («Русалка друскеніцкіх крыніц») — часопіс, які выдаваўся ў 1844–1846 гадах у Гродне доктарам К. Вольфгангам і судовым асэсарам А. Данілецкім.

каталіцкім святаром Альбертам Шчасніцкім, які даў мне другое імя Антоні. Бацькі мае не былі заможнымі: ва ўласнасці сям'і не было ні прыгонных, ні маёнткаў.

Каб ведаў ты, шаноўны дружа, як жа напакутаваўся я ў свой час, даводзячы сваё шляхецтва! Ні адукацыя, ні герб, ні старажытнасць роду не мелі значэння ў такой далікатнай справе, і толькі дзякуючы таму, што мой прадзед Філіп Чачот, дробнапамесны шляхціц, які гаспадарыў у 1760-х гадах у Галынцы Ашмянскага павету, меў прыгоннага Грышку Самсона, мы шчасліва атрымалі пацверджанне свайго шляхецтва! Мой дзядуля, старэйшы з сыноў Філіпа, Ян Юзаф Чачот, які гаспадарыў у маёнтку Гаранёўшчына, быў значна заможнейшым за свайго бацьку, але прыгонных не меў і жыў з мазольнай працы сваіх рук, яму дапамагалі дзеці: Тадэвуш (мой бацька), Ігнацы, Юзаф і Багуміл. На жаль, пасля смерці дзядулі ад былога багацця не засталася і следу, а дзеці разышліся па свеце, шукаючы сваёй долі.

Нейкі час мы жылі ў арандаваным фальварку ў Малюшычах, аднак доўга там не затрымаліся і пераехалі пад Баранавічы, у фальварак Рэпіхава Навамышскай парафіі. Там бацька, з Божай ласкі, уладкаваўся аканомам да пана Тызенгаўза³, затым мы вырашылі перабрацца ў Новую Мыш, дзе граф Юзаф Несялоўскі⁴ гасцінна прапанаваў бацьку заняцця гаспадарчымі справамі маёнтка.

Новая Мыш

Упершыню паселішча Мыш Наваградскага павета згадваецца ў першай палове XV стагоддзя як сяло Наваградскага павету. У 1563 годзе вялікі князь Жыгімонт Аўгуст⁵ перадаў мясцовасць за ваенныя заслугі жмудскаму старасце Яну Хадкевічу⁶, прадстаўнікі роду мелі ў мястэчку замак і ўладарылі Мышшу да пачатку XVII стагоддзя, потым мясцовасць пе-

³ Тызенгаўз Канстанцін (1786–1853) — заолаг, заснавальнік беларускай арніталогіі.

⁴ Несялоўскі Юзаф (1728–1814) — дзяржаўны і палітычны дзеяч Рэчы Паспалітай, апошні наваградскі ваявода з 1773 года.

⁵ Жыгімонт Аўгуст (1520–1572) — вялікі князь літоўскі і кароль польскі (1548–1572), сын Жыгімонта Старога і Боны Сфорца.

⁶ Хадкевіч Ян (1560–1621) — вайсковы і дзяржаўны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага, гетман вялікі літоўскі (1605), ваявода віленскі (1616).

райшла ва ўладанне Сяняўскіх⁷, затым — Юдзіцкіх⁸. Вядома, што ў 1650 годзе тут жылі 1200 чалавек, у Старой Мышы, акрамя замка, быў кляштар езуітаў, дзейнічалі касцёл і школа, актыўна развіваліся рамесніцтва і гандаль. За некалькі гадоў вайны Рэчы Паспалітай з Маскоўскай дзяржавай (1654–1657) мястэчка было зруйнавана, замак згарэў, а насельніцтва скарацілася ўдвай. У адбудаванай Новай Мышы (Старая Мыш на той час фактычна перастала існаваць) працавалі народнае вучылішча, 3 яўрэйскія школы, лякарня, бровар, цагельня, паравы млын, вятрак, 21 крама. Двойчы на год ладзіліся вялікія кірмашы, дзейнічалі царква, касцёл і сінагога, шырокае развіццё атрымалі шавецкі, кавальскі і кравецкі промыслы. У XVIII ст. уладальнікамі мястэчка і маёнтка былі Масальскія⁹. У 1725 годзе тут было больш за 100 двароў, дзейнічалі касцёл і царква, працавалі школа, шпіталь, карчма, млын і нават шкляная гута. У 1784 годзе маёнтак наведаў кароль і вялікі князь Станіслаў Аўгуст Пянятоўскі¹⁰. У выніку трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай (1795) Новая Мыш апынулася ў складзе Расійскай імперыі, дзе стала цэнтрам воласці ў Наваградскім павеце. Але што ж гэта я? Звесткі тых пры жаданні ласкавы чытач і так знойдзе без маёй дапамогі, я ж упішу тое, пра што праз колькі дзясяткаў гадоў не застаецца і згадкі.

Так, з маленства я чуў паданне, што недалёка ад безыменнай рэчкі жыў некалі бедны ліцвін Мышка і была ў яго надзвычай прыгожая дачка. Адночы прыгажуню заўважыў падданы тутэйшага князя. Паддаўшыся неверагоднаму характару, малады рыцар памкнуўся абняць дзяўчыну. Яна ж, поўная дзявочага гонару, кінулася наўцёкі, хацела пераплыць

⁷ Сяняўскія — магнацкі род гербу «Ляліва», з якога паходзяць вядомыя дзяржаўныя дзеячы Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, займалі пасады гетманаў, ваяводаў, кашталянаў.

⁸ Юдзіцкія — шляхецкі род гербу «Радван», з якога паходзяць вядомыя дзяржаўныя дзеячы Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай.

⁹ Масальскія — княскі род гербу ўласнага «Масальскі», нашчадкі Рурыка (адгалінаванні чарнігаўскіх князёў).

¹⁰ Станіслаў Пянятоўскі (1732–1798) — дзяржаўны і палітычны дзеяч Рэчы Паспалітай, апошні кароль польскі і вялікі князь літоўскі (1764–1795).

рэчку, але замест ратавання знайшла сваю пагібель. Пасля таго здарэння рэчку назвалі Мышанкай, а паселішча — Мышшу.

Было і другое паданне, паводле якога пан, які заснаваў мястэчка, сказаў: «Дам селішчу імя першай істоты, якую сустрэну назаўтра зранку». Калі назаўтра ехаў ён паволі ў бок Цепліводы, аж бачыць: выбегла мышка на поле з кустоў, здзіўлена пазірае. Гэта маленькая істота і дала імя цэламу паселішчу. Ёсць дзівосная прыгажосць у кожным з паданняў, таму я не выбіраю лепшае і адзінае, няхай кожны возьме тое, што яму больш даспадобы. Я ж, захапіўшыся хараством тых паданняў, напісаў у гады сваёй маладосці баладу «Мышанка», каб такім чынам сцвердзіць пашану ды любоў да майго радзімага кутка.

На маляўнічых берагах Мышанкі прамільгнулі гады майго дзяцінства пад апекай старой Тэклі¹¹, маёй няні з сялян, якая раскрыла мне прыгажосць народнага слова, цярпліва вучыла крывіцкім дзіцячым песенькам і забаўкам. Нават цяпер памятаю гульню ў ваўка і пастуха. Пастух лічыў авечак і казаў: «Пасу, пасу авечкі каля сваёй рэчкі, ваўка не баюся, качаргой баранюся». Затым ён ішоў да бабы і прасіў: «Баба, баба, дай табакі». Воўк у гэты час краў авечку, а пастух зноў лічыў і казаў ранейшае, пакуль воўк не знясе апошнюю. Нарэшце, пастух шукаў ваўка і адбіраў сваіх авечак.

Змалку чуў я простую мову, што адгукалася ў маёй душы шчырым замілаваннем, бегалі мы дзецьмі на поле, дзе жнеі пелі цудоўныя крывіцкія песні, поўныя жалбы і смутку, пасля збіраліся па вечарах у якой-небудзь сялянскай хаце паслухаць чароўныя казкі, пакуль маладыя дзяўчаты, седзячы пры цьмяных лучынках, пралі кудзелю.

На чарговыя народзіны бацькі мне падарылі буквар, і маці пачала вучыць мяне чытаць. Памятаю, як быў усхваляваны бацька, калі я першы раз сам і беспамылкова прачытаў яму «*Kołodę dla małych dzieciętek*». Як толькі я засвоіў чытанне, пачала прыходзіць строгая *madame*¹², настаўніца французскай мовы. Заўсёды чыста і прыгожа апранутая, з гладка зачасанымі валасамі. Да таго ж два разы на тыдзень прыходзіла на-

¹¹ Няня Тэклія — цалкам выдуманы персанаж.

¹² Не захавалася звестак, як Я. Чачот атрымаў пачатковую адукацыю.

стаўніца музыкі, лёгкая, нібы матыль, з дзівосным голасам. Але навукі былі не ў галаве ў твая часы. Калі ж надаралася магчымасць, то чытаў, чытаў шмат і з вялікай ахвотай. Некаторыя кнігі я браў у мясцовай бібліятэцы, іншыя — пазычаў у знаёмых. Калі мне ішоў дзесяты год, нарадзіўся брат Пётр, ахрышчаны 17 чэрвеня 1806 г. у Навамышскім парафіяльным касцёле. З нараджэннем малодшага брата неўпрыкмет прыйшло і маё сталенне. Маленькі пястун займаў увесь матчы час, затое я мог бегаць па ваколіцах, гуляць з вясковымі дзецьмі, вудзіць рыбу. У 1809 г. бацька вырашыў аддаць мяне ў школу да айцоў дамініканаў у Наваградку. Але шкада яму было адпусакаць мяне, яшчэ бязвусага хлапчука, далёка ад дому, таму неўзабаве бацькі пераехалі ў Лоўчыцы, недалёка ад Наваградка, дзе ўзялі ў арэнду панскі фальварак, куды я рэгулярна наведваўся ў гады вучобы.

Наваградак

Наваградак — магутны горад, які пры Міндоўгу¹³ быў сталіцай Вялікага Княства Літоўскага. Яшчэ недзе ў XII стагоддзі тут быў пабудаваны прыгожы замак, што месціўся на чатырох пагорках, падзеленых глыбокімі рвамі. Сам замак ад нізу быў збудаваны з каменю, а верхнюю частку меў цагляную. Мелася ўваходная вежа, а атачаў комплекс вастрэкол. На сцяне сярэдняй вежы была спічастая ніша, казалі, што пад гэтай нішай знаходзіўся падземны ход, які злучаў замак з Мірам ці нават Нясвіжам. З замкам звязана нямала яркіх старонак гераічнага змагання наваградчан з іншаземнымі захопнікамі, і ў першую чаргу з крыжакамі і татарамі. Набегі на нейкі час спыніў Міндоўг, прыняўшы ў 1251 годзе ад рук крыжакоў хрышчэнне ў каталіцкую веру:

Што гэта за паны?
 Наваградка званы
 Чаму звоняць ім доўга?
 Ах, гэта ж крыжакі
 Ідуць, каталікі,

¹³ Міндоўг (каля 1195–1263) — першы вялікі князь (1248–1253 і 1261–1263) Вялікага Княства Літоўскага, першы і апошні кароль літоўскі (1253–1261).

Каранаваць Міндоўга!
 Усё на іх блішчыць
 Ды золатам зіхіць.
 Ад іх наўкол святлее!
 Увесь твой строй, крывіч,
 Крывэ-Крывэйтэў зніч
 Прад бляскам тым бляднее.
 У князя заўтра хрост.
 А нас пашле наўпрост
 Мо крыжакам на яткі?
 Ужо, тыран, сваіх
 Пляменнікаў дваіх
 Прагнаў з радзімы-маткі.
 Міндоўг не верыць, не!
 Сваю карысць тут гне —
 Ён сам кіруе лёсам.
 Ён будзе каралём!
 Тры дні — каталіком...
 Крыжак жа будзе — з носам!

Гэты манеўр дазволіў Міндоўгу стаць каралём, прычым каранацыя была надзвычай пышнаю, прысутнічалі на ёй і біскупы, і магістры. Але, атрымаўшы такі жаданы тытул, Міндоўг адразу парывае з хрысціянствам. Як напамін пра тыя часы пры карэліцкім гасцінцы, адразу за Наваградкам, стаіць пагорак, які здавён называюць Міндоўгавай гарой. Лічыцца, што менавіта тут і знайшоў Міндоўг свой апошні прытулак.

У 1314 годзе крыжакі спалілі замак, а ў 1391 годзе магістр Конрад Валенрод¹⁴ знішчыў яго ў другі раз. Пасля горад быў у чарговы раз спалены ў 1710 годзе шведамі. Народная памяць захавала для нашчадкаў аповед пра тыя драматычныя падзеі. У паданні расказваецца, як наваградскі князь здаў ворагу замак, паддаўшыся атрутнаму пачуццю. А было гэта так. Князь загахаўся ў шведку, якую падаслалі яму ворагі. Дзяўчына, як яе навучылі шведскія военачальнікі, па-

¹⁴ Конрад фон Валенрод (паміж 1330–1340–1393) — Вялікі маршал Тэўтонскага ордэна (1382–1387), 24-ы Вялікі магістр Тэўтонскага ордэна (1391–1393).

абяцала князю выйсці за яго замуж, калі ён здасць замак. Пры гэтым запэўніла, што Наваградак застанецца цэлы, не зазнае разбурэння. Але сталася інакш. Шведы зруйнавалі замак і з жорсткасцю расправіліся з наваградчанамі: людзей клалі на воз і ўціскалі жэрдкаю, бы сена, а малых дзяцей ставілі за лаву і прыціскалі гэтай лавай да сцяны... Гэтыя паданні я перадаў вершам у баладзе «Наваградскі замак», каб і праз многа гадоў засталася памяць пра сіваю мінуўшчыну.

Нягледзячы на такія жахлівыя спусташэнні, на пачатку XIX ст. наваградчанам было чым ганарыцца. Наваградак быў адным з буйнейшых асяродкаў культурнага і гаспадарчага жыцця краю, налічваў каля 8000 жыхароў, было каля 600 дамоў драўляных, 21 каменны, 9 урадавых устаноў, з якіх вылучалася гарадская ратуша з манументам святому Міхаілу на вежы, 2 аптэкі і замак. Акрамя таго, там месціліся 6 касцёлаў (фарны, езуіцкі, францішканскі, дамініканскі, дамініканак, боніфратраў), царква, сінагога і мячэць. Штогод у лістападзе адбываліся кірмашы, на якія з'язджалася шляхта з самых аддаленых куткоў: з-над берагоў Нёмана, Шчары, Мышанкі, Гарадчанкі, Свіцязі і Калдычэва. Гэта было сапраўднае свята, асабліва для моладзі, якая бавіла свой час у гульнях, глядзела батлейку, факіраў, скамарохаў, вучоных мядзведзяў. Менавіта на кірмашах дамаўляліся аб вяселлях. Але перад тым як пасылаць сватоў, маладыя развязвалі справу паміж сабой наступным чынам. Хлопец казаў дзяўчыне пра сваю сімпатыю не простым тэкстам, а рабіў нейкі знак. Прыкладам, мог падараваць ёй яблык ці хустку. Калі дзяўчына прымала падарунак — гэта азначала згоду, і справа заставалася толькі за бацькамі.

Мы, дзеці, таксама былі ўцягнутыя ў святочную мітусню, дзе з розных бакоў даносіліся самавітыя воклічы: «Тлустыя ды смачныя селядцы!», «Духмяныя пернікі!», «Наліўныя яблыкі!». Зазывалы настойліва запрашалі пакупнікоў набыць тавар, нахвальваючы якасць ды смак, прапаноўвалі пачаставацца. Чаго там толькі ні было: пірагі з розным начиннем, румяныя піражкі, заліўное, гародніна, садавіна, кветкі і шмат іншага! Пакупнікоў не толькі ўгаворвалі, часам нават сілком зацягвалі да сябе. Апроч звычайных крам і латкоў на кірмашы месціліся рамонтныя майстэрні і крамы па скупцы

паношанага адзення і абутку. Іх гаспадары выходзілі на вуліцу і, калі бачылі якую кабету з торбамі, падыходзілі да яе і казалі: «У вас ёсць адзенне, якое вы нясеце здаць нам». Тая, натуральна, пачынала аднеквацца і казаць, што проста ішла міма, але яе зацягвалі ў краму і не выпускалі, пакуль не выкуплялі ў яе што-небудзь альбо не рамантавалі — вядома ж, за пэўную плату.

Яшчэ адным улюбёным заняткам у нас было падняцца на Замкавую гару, дзе, здаецца, яшчэ дагэтуль чуваць рэха гармат, іржанне коней, баявыя воклічы і перадсмяротныя крыкі воінаў.

Адсюль, з гары, у зеляніне садоў добра відаць ці не ўвесь Наваградак. Зусім блізка, з усходняга боку гары, чырванеў чарапічным дахам беласценны двухвежавы фарны касцёл, заснаваны вялікім князем Вітаўтам яшчэ ў XIV стагоддзі на месцы язычніцкага капішча. У касцёле з любасцю і пашанай захоўваўся цудадзейны абраз Маці Божай Наваградскай. На ім Найсвяцейшая Панна з Дзіцяткам Езусам і жазлом у правай руцэ. Найсвяцейшыя постаці ўпрыгожвалі дзве срэбныя кароны. Яна была змешчана на месцы папярэдняга цудадзейнага абраза, які згарэў у 1751 г. падчас пажару. Ад самага пачатку новы абраз карыстаўся вялікай пашанай жыхароў. Гэты абраз калісьці выратаваў жыццё майму школьнаму сябру Адаму¹⁵. Калі немаўлём выпаў ён з вакна і перастаў дыхаць, маці шхапіла малога на рукі, пабегла да касцёла ды пачала апантана маліцца перад абразом маці Божай, каб тая падаравала яе сынку жыццё, і хлапчук ачуняў.

Тут жа, зусім недалёка ад касцёла, пры завулку Рацэўля, у цяні таполяў месцілася сядзіба Міцкевічаў. Гэта была даволі прыгожая камяніца з шасцю пакоямі на першым паверсе і адным пакоем на другім. З правага боку ад параднага ўваходу пасля гасцінай залы быў рабочы кабінет пана Мікалая, далей — дзіцячы пакой Адама і Францішка, а за сцяною — пакой Алеся, Юркі і Антося, малодшых братоў. У другой палове дома былі спальня бацькоў і сталовая. На жаль, Антось памёр у пяцігадовым узросце, забраўшы з сабой у магілу і здароўе

¹⁵ Міцкевіч Адам (1798–1855) — геніяльны паэт, пачынальнік рамантызму ў польскай і беларускай літаратуры, адзін з заснавальнікаў таварыства філаматаў.

бацькоў. Пані Барбара і пан Мікалай моцна пакутавалі, што ўрэшце і стала прычынай іх заўчаснай смерці.

Мікалай і Барбара Міцкевічы, шаноўныя бацькі Адама, былі сьлыннымя не з багацця, але з дабрыні, даўнейшай гасціннасці, шанавання звычайў і працавітасці. Пані Барбара была руплівай і дбайнай гаспадыняй, займалася домам і дзецьмі. Мікалай Міцкевіч у свой час атрымаў добрую адукацыю — скончыў наваградскую дамініканскую школу, затым заняў пасаду праўніка, быў рэнтам цывільна-вайскавай урадавай камісіі, стаў каморнікам мінскім і адвакатам наваградскім. Як былы ўдзельнік паўстання пад кіраўніцтвам Касцюшкі гадзінамі расказваў пра свае прыгоды, а мы з найвялікшай асалодай слухалі тыя займальныя аповеды. Не менш, чым паўстанцкае мінулае нас цікавілі гісторыі з яго адвакацкай практыкі. Здавалася, што толькі адвакат можа стаць абаронцам пакрыўджаных і вяршыняй праўды і справядлівасці. Тады ці не ўпершыню мне захацелася стаць шаноўным панам юрыстам.

З заміраннем сэрца, як у святыню, заходзіў я ў кабінет спадара Мікалая, дзе на стале таўшчэзнымі стосамі ляжалі рукапісы судовых спраў, на сцяне вісела карта падзелаў Рэчы Паспалітай, а на паліцах шафы, што стаяла ў куце, размяшчалася багацейшая хатняя бібліятэка, роўненькімі радочкамі месцілася юрыдычная літаратура, у тым ліку перавыданне Статута ВКЛ, артыкуламі якога бацька Адама кіраваўся ў сваёй адвакацкай практыцы.

У зімовыя вечары іх шчыры і адданы слуга Блажэй, тале-навіты казачнік, апавядаў пра праўдзівыя і выдуманыя прыгоды, а мы прагна слухалі.

Але што ж гэта я... Усё па парадку.

З Замкавай гары можна ўбачыць і дамініканскі касцёл святога Міхаіла Архангела, дзе ў мурах кляштара знаходзілася дамініканская школа. Сюды бацькі прывялі мяне ў 1809 годзе, і тут я атрымаў білет у дарослае жыццё ў 1815 годзе. Школа мела 6 класаў, у якіх працавалі прафесары-дамініканцы: Гіацынт Тырлецкі выкладаў гісторыю, Францішак Гідзевіч — матэматыку, Фларыян Лютаслаўскі — фізіку, Геранім Юшкевіч — польскую мову і літаратуру, яшчэ выкладаліся лацінская мова, права і маральныя навукі. Каб вучоба ішла шпарчэй, нядбайным вучням прафесары прызначалі

«пакуты» (казалі кленчыць, або прызначалі «асліную лаўку» і боцькаўскія бізуны¹⁶). Практыкаваліся заняткі па фізічным выхаванні — гульні на свежым паветры з мячом, лапта. У 1810 г. вялікую папулярнасць набыла гульня ў войска, якая захапіла не толькі дзяцей, але і настаўнікаў, бацькоў, амаль увесь горад. Пачалося ўсё з ваеннай муштры, якую арганізаваў у паслябедзенны час па аўторках і чацвяргах на пляцы каля сваёй сядзібы для сыноў і іх прыяцеляў Мікалай Міцкевіч. Забавы гэтыя ў хуткім часе захапілі школьную моладзь і іх настаўнікаў. Калі прыходзілі дні вакацый, то хлопцы маршыравалі з бубнамі, трубамі, у мундзірах, пры драўляных палашах, у папяровых кашкетах, у добрым парадку, кожны клас са сваім штандарам.

Быў створаны сапраўдны дзіцячы ваенны «корпус», у склад якога ўваходзілі 6 палкоў (класаў). «Узбраеннем» і «абмундзіраваннем» дзіцячай «арміі» актыўна заняліся настаўнікі, губернеры і бацькі, якія майстравалі і шылі прылады для гульні. Ксёндз Ракіцкі, рэктар, цешыўся спраўнасцю нашага паспалітага рушэння, бо ён сам гэта войска і сфарміраваў. Увесь горад з цікавасцю сачыў за манеўрамі, якія разгортваліся на Літоўскім полі ля магілы Міндоўга, у маляўнічых ваколіцах Наваградка.

Акрамя свайго войска, мелі мы і свой урад. Штогод збіралі соймакі, на якіх абіралі праўнікаў. Да таго ж, ладзілі школьны суд, які складаўся з ліку навучэнцаў (найчасцей на яго чале стаяў Адам Войскі альбо я) і неадкладна вырашаў усе спрэчкі з мяшчанами. Напачатку гандляркі пабойваліся мець справу з вучнямі, але неўзабаве змірыліся з тым законам, бо большай справядлівасці нідзе не маглі знайсці. Суды прызначаліся пасля абеду ў чацвер, на іх старшыняваў прэзідэнт, у склад уваходзілі чатыры судзі, два пісары і рэгент. Мы вялі справы, а боку, які скардзіўся, нават прызначалі

¹⁶ Боцькаўскія бізуны — ад назвы мястэчка Боцькі на Беласточчыне (над ракой Нурэц), вядомага калісці рымарскімі вырабамі, асабліва бізунамі, якія прызначаліся для «выхавання» вучняў у школах. Ёсць паданне, што большую частку накладзенай у свой час шведамі даніны мяшчане Боцькаў выплачвалі бізунамі свайго вырабу. Рабілі гэтыя бізуны з бычынай скуры альбо з зубрыных хвастоў.

вучня-абаронцу. Усё гэта адбывалася на вельмі прыстойным узроўні, а мы такім парадкам знаёміліся з правам і вучыліся публічна выступаць.

Школьнае жыццё было хутчэй сельскае. Мы хадзілі на кірмашы, на царкоўныя ўрачыстасці, бывалі на сялянскіх вяселлях, дажынках і хаўтурах. Менавіта з тых анельскіх часоў пасябравалі мы з Адамам Міцкевічам, нібыта з'яднання адной душой, але супрацьлеглыя па сваіх тэмпераментах. Яго агонь, спрыт і дасціпнасць нікога не маглі пакінуць раўнадушным. Напачатку нас аб'ядноўвала толькі супольная падрыхтоўка да заняткаў, пазней наш саюз перарос межы дзелавага супрацоўніцтва, мы сталі разам бавіць свой вольны час у гульнях і дыспутах. Ужо ў школьныя гады быў заўважны Адамаў паэтычны дар. Дагэтуль памятаю тое незвычайнае ўражанне, якое пакінуў яго верш «Пажар у Наваградку».

Так неўпрыкмет праляцела бестурботнае дзяцінства, поўнае задору і весялосці, калі не ведаў і не разумеў, якой мазольнай працай здабываецца дабрабыт...

Бывай жа, школа любая, мае ўсе вёсны,
 Бывай, званок, што нас у класы зваў.
 Ты ўсім нам слых ласкаў, ды быў такі нязносны,
 Як ад дзяўчат, ад волі адрываў.
 Цяпер мяне ўжо не пабудзіш ты ніколі,
 У класы не даклічашся — спакой,
 Не адарвеш ад ласкавай Хазыты болей:
 Няма ўжо моцы у цябе такой.
 Я сам сабой распараджацца сёння вольны,
 Не страшны мне маралі нічыя.
 Магу прабегчы з крыкам калідорам школьным,
 Гуляць, кахаць — часы цяпер мае.
 Бывайце ж вы, лугоў маіх зялёных далі,
 Бывай, празрыстай Беразянкі плынь,
 Дзе часта мы, вясёлыя, нырца давалі,
 Палохалі ў вадзе зямных багінь.
 Мы, быццам рыбкі тыя, плёскаліся ў ставе
 Ці вудачкі закідвалі наўзмах,
 Цягалі імі рыбку з крышталю ў забаве,
 Збіралі німфам кветкі па лугах.
 Бывай і ты, Сітоўка, наша поле —

Ты сведка ўсіх турніраў, перамог.
 Ах, не вярнуць мне хвіль салодкіх тых ніколі,
 Калі ў лясах гасціць з сябрамі мог.
 Ад весялосці там нам не было упыну.
 Я ж часам і ўцякаў ад гульняў тых.
 А неяк смутным днём, пакінуўшы сябрыну,
 Сабраў я простых красак палявых
 І з сумам да старой капліцы ля рабіны
 Пайшоў ускласці іх — вянком жывым -
 На дамавіну гожай маладой дзяўчыны,
 За штось закатаванай бацькам злым.
 Бывай, маленства свет! Сюды, хоць і ахвота,
 Вярнуцца ўжо, вядома ж, не змагу.
 Пачуцці мілья, дзіцячыя турботы
 У памяці хіба што зберагу.
 Бывайце й вы, равеснікі! Дзіцячых дзён сабраты!
 Мы ў розных гульнях бавілі свой час.
 Зайцы, палянты, кашкі, тарапаты¹⁷
 Ужо не будуць, пэўна, цешыць нас.
 Бывайце і прафесары! Мы паспыталі
 Ў вас боцькаўскіх, казацкіх бізуноў.
 Усё, што вы ў галовы гэтак нам уклалі,
 Умомант вам назад вярнулі б зноў.
 Бывай, бывай жа, часе вольны, бесклапотны -
 Я і не знаў, дзе хлеб браў бацька мой.
 Ты, час мой, сплыў у Лету¹⁸ беззваротна,
 Цяпер мне трэба працай жыць сваёй.
 Такое меў я з месцам, дзе вучыўся, развітанне.
 Яно мне й дыктавала, што пісаць.
 Як ні кажы, такое дыктаванне
 Ўсё ж лепей, чым самому выдумляць.

Вільня

Скончыўшы навучанне, вырашылі мы з Адамам паехаць у Вільню. І ўжо ўвосень 1815 года здзейснілі запланаванае.

¹⁷ Зайцы, палянты, кашкі, тарапаты — назвы дзіцячых гульняў.

¹⁸ Лета — у старажытнагрэчацкай міфалогіі адна з пяці рэк (разам са Сціксам, Ахеронам, Кокітасам і Флегетонам), якія цякуць у падземным царстве Аіда, рака забыцця.

Адаму пашчасціла, ён адразу быў прыняты ў лік казённа-кош-ных студэнтаў, я ж цэлы год быў вымушаны перабівацца з вады на хлеб, шукаючы падпрацовак. У гэты перыяд най-больш складанай задачай быў пошук жылля. Нібы качавы намад, блукаў я з кватэры на кватэру з маленькім пакункам уласных рэчаў. Не было б шчасця, ды няшчасце дапамагло, дзякуючы пастаянным пераездам, паступова я ўбачыў і палобіў Вільню. Хай мой ласкавы чытач паверыць мне на слова, было за што! Гэта быў сапраўдны цэнтр культурнага і грамадскага жыцця! Тут было больш за 700 мураваных і столькіх ж драўляных будынкаў, 25 касцёлаў і цэркваў, 23 кляштары і манастыры, а самае галоўнае — Віленскі ўніверсітэт, які з'яўляўся цэнтрам Віленскай навучальнай акругі, у якую ўваходзілі восем губерняў — Віленская, Гродзенская, Мінская, Магілёўская, Віцебская, Валынская, Падольская, Кіеўская. Ва ўніверсітэце працавалі 32 кафедры, выкладаліся 55 дысцыплін, быў свой батанічны сад, анатамічны музей, клініка, фізічная і хімічная лабараторыі, бібліятэка з 60 тысячамі тамоў. У ім працавалі найвыбітнейшыя навукоўцы: матэматык Ян Снядэцкі¹⁹, хімік Анджэй Снядэцкі²⁰, выкладчык айчыннай літаратуры Лявон Бароўскі²¹, прафесар права Ігнат Даніловіч²². Выкладанне ажыццяўлялася на польскай мове і на латыні.

Нарэшце здзейснілася мая мара, я паступіў на факультэт маральных і палітычных навук Віленскага ўніверсітэта. Аднак, забягаючы наперад, скажу, што правучыўся я там толькі год, але гэты год вучобы стаў самым шчаслівым у маім жыцці: лекцыі, канспекты, біліятэка, але галоўнае — само студэнцтва, весялосць і маладосць, бясконцы аптымізм і жыццяцвярджальнасць! Часам, міжволі ўзгадваю тыя залатыя часы. Нельга забыць выкладчыка антычнай літаратуры

¹⁹ Снядэцкі Ян (1756–1830) — астраном, матэматык, філосаф, педагог, прафесар і рэктар Віленскага ўніверсітэта.

²⁰ Снядэцкі Анджэй (1768–1838) — біёлаг і філосаф, прафесар хіміі і медыцыны Віленскага ўніверсітэта.

²¹ Бароўскі Лявон (1784–1846) — філолаг, гісторык літаратуры, прафесар Віленскага ўніверсітэта.

²² Даніловіч Ігнат (1788–1843) — гісторык, даследчык права Вялікага Княства Літоўскага, помнікаў заканадаўства і летапісання Беларусі і Літвы.

Гродака. Мяне займалі яго жывасць, запал, яго самазабыццё ў шанаванні антычных аўтараў.

— Што ты, вершы пішаш? — спытаў ён мяне аднойчы. Пасля, ківаючы галавой, дадаў:

— Як жа шкада здольнасцей і таленту! Я б табе параіў, пакуль ёсць час, зірнуць на якога-небудзь антычнага, нявыдадзенага дагэтуль аўтара, заглябіцца ў яго творчасць, прысвяціць яму ўсё жыццё. Вось гэта была б справа!

Як я даведаўся пазней, з такой прапановай Гродак звяртаўся да многіх студэнтаў, у тым ліку і да Адама, і як жа добра, што вучань не паслухаў настаўніка!

Яшчэ адной каларытнай фігурай быў Лявон Бароўскі, які выкладаў літаратуру. Ён чытаў нам лекцыі пра «Псалмы Давіда» Каханоўскага²³, «Сялянак» Шымановіча²⁴, «Хроніку» Бельскага²⁵, але не пайшоў шляхам бескрытычнага захаплення літаратурай залатых жыгімонтаўскіх часоў, адным з першых сцвердзіў новы погляд на класічную літаратуру: яна не была народнай! Бароўскі добра ведаў, што сапраўдная народнасць не ў забранзавелых бюстах, хай сабе і выдатных паэтаў, але ў народзе, у простых песнях і паданнях. Было ў яго і яшчэ адно дасягненне. Па заканчэнні лекцыі ён выбіраў лепшую студэнцкую працу, прозай ці вершам напісаную, і чытаў. Шчаслівы аўтар адразу атрымліваў славу і прызнанне. Так, прачытаўшы аднойчы твор Міцкевіча, сказаў:

— Геній! Геній заблішчаў у нашым краі!

Дзякуючы яго лекцыям я зразумеў, што трэба пісаць пра народ, пра яго думкі, пра яго паданні, пра яго гісторыю. Толькі ў такім выпадку творчасць будзе па-сапраўднаму народнай, а таму, як мог, больш дакладна трымаўся фальклорных першаўзораў, калі ствараў свае баллады — «Наваградскі замак», «Свіцязь», «Калдычэўскага шчупака», «Мышанку», «Узногі», «Бекеша», «Падземны звон на горцы ў Пазяневічах», «Радзівіла, або Заснаванне Вільні».

Шчырым памочнікам і дарадцам для моладзі быў Яўхім Лялевель²⁶, які ўзначальваў кафедру ўсеагульнай гісторыі. Яго

²³ Каханоўскі Ян (1530–1584) — польскі паэт эпохі Адраджэння.

²⁴ Шымановіч Сымон (1558–1629) — польскі паэт-гуманіст стылю барока.

²⁵ Бельскі Марцін (1495–1575) — польскі гісторык і пісьменнік.

²⁶ Лялевель Яўхім (1786–1861) — гісторык і грамадскі дзеяч.

жаданнем было, каб гісторыя стала летапісам народнага жыцця. Гэтую думку ён паспяхова распаўсюджаў у студэнцкім асяродку. Менавіта пад яго ўплывам, абапіраючыся спачатку на хроніку Стрыйкоўскага²⁷, а потым на Нарбута²⁸, я стварыў вершаваную гісторыю краю — цыкл спеваў пра даўніх ліцвінаў.

Эйфарыя ад вучобы хутка скончылася, я зразумеў, што, каб жыць і вучыцца ў Вільні, патрэбны грошы, якіх мае бацькі, на жаль, даць мне не маглі, бо не мелі. Таму, не давучыўшыся праз фінансавыя цяжкасці, я быў вымушаны адлічыцца. Але вяртацца ў Наваградак не выпадала. Я хацеў, хай сабе і не афіцыйна, атрымаць патрэбныя веды, каб стаць юрыстам. Пан Бог даў мне сілы перанесці ўсе нягоды таго часу. Спачатку я меў невялікі заробак за паслугі віленскаму адвакату Турскаму, потым уладкаваўся пісарам у Масу Радзівілаўскую²⁹, займаўся ўпарадкаваннем спадчыны Дамініка Радзівіла³⁰. Служба была нудная, займала шмат часу, даводзілася выязджаць у Наваградак, Мінск, Варшаву ды іншыя гарады.

Мінск

Так, давялося мне аднойчы быць з візітам у Мінску³¹. Раскажу Вам пра тутэйшы тэатр. Ох, якое тут кепскае свяцілішча мае польская Мельпамена³²! Тэатр такі малы, што партэр разам са сцэнай можна б было змясціць у віленскай маскараднай зале. Сама сцэна шырынёй не больш за пяцьшэсць локцяў, даўжынёй, сумняваюся, ці была б пры адкрыцці самых далёкіх заслонаў паўтара раза ад гэтага. Кулісы такія малыя і месца за кулісамі такое мізэрнае, што ўсіх актораў нават здалёку ўбачыць можна за гэтымі кулісамі.

²⁷ Стрыйкоўскі Мацей (1547–1593) — гісторык, пісьменнік, дыпламат, каталіцкі святар.

²⁸ Нарбут Тэадор (1784–1864) — гісторык, археолаг, інжынер.

²⁹ Маса Радзівілаўская — канцэлярыя Камісіі па ўпарадкаванні спадчыны Дамініка Радзівіла.

³⁰ Радзівіл Дамінік (1786–1813) — апошні прадстаўнік нясвіжскай мужчынскай лініі роду Радзівілаў, палкоўнік войска Княства Варшаўскага і гвардыі Напалеона, XI ардынат на Нясвіжы і Альцы.

³¹ Амаль даслоўна працытаваны ліст да Адама Міцкевіча з Мінска ад 15 (27) мая 1819 г.

³² Мельпамена — у старажытнагрэчаскай міфалогіі муза трагедыі.

Ложаў — уверсе і ўнізе — 23. Ніжнія — у самім партэры, толькі адгароджаны; а верхнія такой самай вышыні, як у нас ніжнія. Тыя глядачы, што сядзяць на балконе, мусяць перагінацца праз бар’ер і прасажваць пад столь галаву, каб можна было хоць нешта ўбачыць. Аднак лаўкі ў партэры зусім не кепскія: непараўнальна лепшыя, чым віленскія, якія наўрад ці могуць нават звацца лаўкамі. Але што асаблівае:

Яўрэй у ім свечак запальшчык,
Заслоны заўжды падцягальшчык,
Яўрэй тут разносіць талеркі —
На іх апельсіны, цукеркі.
Ля выйсця — бабуля старая
Тут дзверы сукном затуляе.
У партэр праз іх трэба ракам
Улазіць панам-небаракам.

Апускаю тут апісанне пастаўленай трагедыі пад загалоўкам «Лех, сын Кракуса», — ці то з французскай перакладзенай, ці то ў Мінску народжанай.

Ой, бо Лех —
Аж грэх,
Пустата,
Лухта,
Карчмарства,
Штукарства,
Смешкі,
Пацешкі,
Лехі, Кракі,
Світкі, фракі.
Мнагаслоўе,
Безгалоўе.
Трагедыя,
Камедыя.
Усё недарэчы
Ў беднай той рэчы.
Мешаніна,
Блытаніна.
Ой, Лех,
Аж смех.

Пра ігру актораў не хачу нават гаварыць, разглядваннем памяшкання і прыглядваннем за ложкамі заняты:

Не прыкладваў намагання,
Каб сачыць за іхнім граннем.
Не хачу іх ні хваліць,
Ні іх гранне тут чарніць.

Але скажу больш-менш падрабязна пра адну актрысу, пра якую з п'етэтам расказваў мне Ануфры³³, і за іграю якой я сачыў больш уважліва.

Хто Жукоўская — не знаю,
Хто яе высока ўзнёс:
Хоць яна і не ліхая,
Твар — не наш, гарбаты нос.
Паглядзець — як вугаль, вочы
І каса — чарней ад ночы.
Як дзве дужкі — бровы,
Губкі — пурпуровы:
Ганіць тут не стану!
Ну, а што да стану —
Надта ж ён нязграбны
І, скажу, не вабны.
А ледзь скажа слова —
Робленая мова.
Ах, што за гаворка —
Так сабе акторка.

Але самае важнае — ложы. Я, як нахабнік, прыглядаўся да жанчын. І што ж? Мусіў навіну аглядаць як навіну, паколькі я першы раз у Мінску:

Ішлі ў галаву параўнанні
Да гэтых жа нашых лажастых,
Тут сціплыя болей ва ўбранні,
Не ўбачыш зусім «ларнецястых».
Калі ж паглядзець на іх твары —

³³ Петрашкевіч Ануфрый (1793–1863) — беларуска-польскі паэт, адзін з заснавальнікаў таварыства філаматаў.

У кожным ёсць нейкія чары.
Прывабныя ў цэлым дзяўчынкi,
Румяныя, нібы малінкі.
Якаясь высокая сіла
Іх шчодра, дзяўчат, адарыла
Абліччам узнёслым, чароўным,
Паглядам глыбокім, тактоўным.
Ды штось не такія ў іх вусны
(Хаця не пра іх сёння мова).
І цела з іх кожная тлуста —
Прыкмета, што ўсё-ткі здарова.

Расчараванні і радасці

Давялося пабываць і ў Варшаве³⁴. Усё тут кепска, усё тут будзе не даспадобы чалавеку, які не жыватом, а розумам глядзіць на тое, што дзеецца. Есці, піць, адзявацца, шпацыраваць, сваволіць, не ведаю, ці і ў Парыжы лепей можна. Але жыць свабодна, бачыць і чуць, што пачцівае сэрца можа ўзрадаваць, не ведаю, дзе больш цяжка. Здаецца, нідзе больш не могуць людзі жыць так, як тут, — для жывата і для сябе.

Міністры тут як бы для таго пастаўлены, каб прымаць падрады, браць з-за мяжы непатрэбныя краю, але за яго кошт, прадметы раскошы; магнаты, каб як мага даражэй прадаваць краю свае палацы, замяняюць свае маёнткі на дзяржаўныя. Словам, усе імкнуцца тут да таго, каб ухапіць у свае хцівыя кіпцюры ці то грамадскае дабро, ці чый-небудзь прыватны набытак. Усе рвуць, махлююць, крадуць. У гэтым мастацтве палякі даганяюць ужо рускіх, а можа, са сваімі настаўнікамі і зраўняліся. Усё тут занята сабою, усё тоне ў розкашы, не помніць, што робіць. Здаецца, людзі гэтыя ў нейкай гарачцы: трызняць, смяюцца, рвуцца без сіл, як хворыя, адпыхваючы ўсякія лекі. Ой, калі б яны ведалі, якая небяспечная іх хвароба! Выйду адсюль, як са школы Піфагора, і лепей выйсці, чым выседжваць тут, нібы ў каталажцы. Ценю ўжо тут не пужаюцца, усюды асцярожненька маўчаць; так далёка сягнула тут канстытуцыйная вольнасць...

Гэтыя бязглуздыя раз'езды, ды і сама праца не прыносіла

³⁴ Ліст да Адама Міцкевіча з Варшавы ад 17 (29) лістапада 1821

задавальнення, адзіным паратункам была надзея ў будучым стаць панам юрыстам (не ведаю, ці можна іначай, як вывучыўшыся на адваката, вырвацца з ганебнай няволі!).

Сеў ты ў балоце,
Сядзі ж там, Чачоце!

Мусіў развітацца на некаторы час з лютняй, стаў менш чытаць твораў, не звязаных з правам:

О, што за змена ліхая!
Прэч, лютня, прэч, дарагая!
Цябе выганяю з каморы:
Сухія цяпер права-зборы
Запоўняць месцы твае,
Займуць, займуць сталы мае.
О, што за змена ліхая!

Каб лягчэй адолець навуку, надумалі мы з Пясецкім³⁵ штудзіраваць запісы лекцый Даніловіча, нават вырашылі дастаць пісанья яго рукой шпыткі. Даніловіч чытаў тады рускае права, а разам з ім і мясцовае крымінальнае, але на гэтыя лекцыі хадзіць не выпадала, бо быў заняты ў Пракураторыі. Вучыў як след толькі грамадзянскае айчыннае права. Хацелася выйсці на якую-небудзь вышэйшую ступень у Пракураторыі, каб пазбавіцца тых начальнікаў, што заўсёды сядзяць над каркам, і мець больш вольнага часу ад работы, каб скарыстаць яго для сябе. З гэтага балота выцягнуў мяне Адам. Я даўно стаў заўважаць у ім перамены, але ён адмаўляўся альбо казаў, што сапраўдныя сябры не маюць ніякіх сакрэтаў адзін ад аднаго, але толькі, калі гэта не сакрэты іншых людзей. І вось нарэшце прыйшоў той дзень, 16 красавіка 1818 года, калі ўсё стала на свае месцы. Адам прывёў мяне ў кола сваіх сяброў, адкрыў таямніцу філамацкага братэрства:

— Янка, я магу сказаць як сябар сябру, гэта вельмі салодкі і вельмі ганаровы для нас абодвух падарунак нашай нязменнай прыязні, якая пачалася з гадоў дзіцячых і злучае нас

³⁵ Пясецкі Казімір — філапат.

дагэтуль. «Не трэба мець сяброў між подлымі людзьмі, — гаворыць Русо³⁶, — іх прыязнасць часовая, бо, знайшоўшы для сябе ад сябра вялікую выгоду, яны зноўку разбягаюцца». Мы не разлучыліся дагэтуль і мы не разлучымся ніколі. Дружа! Вось мае сябры! Спадзяюся, што ты здабудзеш іх любасць, не падманеш даверу!

Таварыства паступова пашыралася. Да нас далучыліся Ян Сабалеўскі³⁷, Ігнат Дамейка³⁸, Тэадор Ладзінскі³⁹, Казімір Пясецкі, Юзаф Кавалеўскі⁴⁰...

Удзел у філамацкім жыцці вымагаў пастаяннага творчага пошуку: я чытаў на пасяджэннях свае вершы, аналізаваў дасягненні сяброў, рабіў агляды варшаўскага друку. Маім сябрам асабліва прыйшліся да душы песні і вершы на народнай гаворцы, якія я напісаў для нашых сходак і вечарынак. Рытуальнаю, напрыклад, стала беларуская песня «Што мы вашэці скажам...», якую мы спявалі ледзь не на кожнай урачыстасці.

Але, нягледзячы на такую вялікую колькасць сяброў, і сяброў сапраўдных, часам мне здавалася, што ў цэлым свеце няма ніводнага чалавека, хто б мог мяне зразумець...

Каханне

Нейкі нязвыклы сум пасяліўся ў маёй душы, нібыта я меў нешта каштоўнае, але выпадкова згубіў. Па вечарах я блукаў па віленскіх брукаванках, углядаючыся ў твары людзей. Часам заходзіў на сяброўскія вечарыны, але нават сярод тлуму і весялосці адчуваў сваю адзіноту. Няздольны пісаць элегіі, сам стаў элегіяй. Стан майго сэрца быў вадою без смаку і колеру. Вось аднойчы я зайшоў у госці да Францішка

³⁶ Русо Жан-Жак (1712–1778) — французскі пісьменнік і філосаф эпохі Асветы.

³⁷ Сабалеўскі Ян (1799–1829) — філамат.

³⁸ Дамейка Ігнат (1802–1889) — філамат, удзельнік паўстання 1830–1831 гг., геолог, мінеролаг, рэктар Чылійскага ўніверсітэта, Нацыянальны герой Чылі.

³⁹ Ладзінскі Тэадор — філамат.

⁴⁰ Кавалеўскі Юзаф (1800–1878) — філамат, філолаг, манголазнавец.

Малеўскага⁴¹, усе сабраліся ў вялікай гасцёўні перад раялем. Неяк убіўшыся ў шчыльнае кола прысутных, я ўбачыў тонкі дзясочы стан у лёгкай сукенцы і дзівосныя рукі, што ляжалі на інструменце, гатовыя вось-вось успырхнуць. І раптам — цуд, тонкія пальцы пабеглі, ледзь кранаючыся чорна-белых клавішаў, і па маёй крыві палілася салодкая мелодыя. І вось, нарэшце, я пачуў яе голас. Гэта пела сама Эўцэрпа⁴²! Чароўныя гукі напоўнілі мяне невымоўным шчасцем! У нейкі момант мне падалося, што ў вялікай зале мы толькі ўдваіх, і толькі для мяне гучыць спеў гэтага незямнога стварэння. Музыка скончылася. Пасля хвіліннай затрымкі зала трыумфавала, пачуліся гучныя воплескі і крыкі: «Брава! Біс!». Я не мог паварушыцца. Я баяўся нават заплюшчыць вочы, бо раптам адным недарэчным рухам ці позіркам я разбуру гэтую мрою. Яшчэ да таго як яна павярнулася, я адчуў, што бачыў яе, бачыў у снах, такую ж лёгкую, празрыстую, чароўную.

Францішак заўважыў маю збянтэжанасць, падвёў анёла за руку да мяне і сказаў:

— Знаёмцеся, гэта Зося⁴³, мая сястра, а гэта спадар Ян, Ян Чачот, мой добры сябра.

Яна зірнула на мяне сваімі чорнымі бліскучымі вачамі, і агеньчык, які на хвіліну ўспыхнуў у яе позірку, запаліў маю душу. Увесь вечар я крадком назіраў за ёю. Колькі зграбнасці было ў яе рухах!.. Якая высакароднасць у паставе! Яе смех залатымі званочкамі разліваўся па зале.

Я вярнуўся дадому ў нейкім узрушэнні, хацелася спяваць, смяяцца і плакаць, рукі самі пацягнуліся да п'яра. З якой лёгкасцю сталі нараджацца новыя вершы!

У доме Малеўскіх я стаў частым госцем. Зося адчувала маю прыхільнасць, але маё палымянае пачуццё адгукалася ў яе душы толькі сяброўскай прыхільнасцю. Мне было дастаткова проста быць побач, збіраць для яе агрэст, скла-

⁴¹ Малеўскі Францішак (1800–1870) — філамат, публіцыст і мемуарыст, знаўца заходнеўрапейскай літаратуры і прававых помнікаў Вялікага Княства Літоўскага.

⁴² Эўцэрпа — у грэчаскай міфалогіі муза лірычнай паэзіі і музыкі.

⁴³ Малеўская Зоф'я (1808–1875) — дачка рэктара Віленскага ўніверсітэта Сымона Малеўскага, муза Яна Чачота.

даць вершы, бо за гэта я меў магчымасць бачыць яе, чуць яе чароўны голас, часам, нібы выпадкова, кранацца яе рукі. Кожная размова, кожная сумесная прагулка давалі сюжэты для маіх вершаў:

Неяк ля гаю мы з Зосяй лічылі
Ружы на кусце і спрэчку ўчынілі.
Зося лічыла і кажа: «Пятнаццаць».
Я ж палічыў і кажу: «Не, шаснаццаць!»
Мо памылілася — зноў яна лічыць,
Толькі адной ружы зноў не далічыць!
Колькі ні лічыць, зноў кажа: «Пятнаццаць!»
Я ж палічу і кажу: «Не, шаснаццаць!»
Тут на мяне Зося аж залавала —
Хоча ўцячы, размаўляць перастала.
«Зося, чакай, не ўцякай, мая міла:
Гэта ж сябе, пэўна, ты не лічыла!»

Зося! Ты выток маіх невычэрпных пакутаў і радасці маёй крыніца!

Філамацкія ўрачыстасці

Каханне да Зосі не было адзіным моцным уражаннем у маім жыцці. З палымянай адданасцю любіў я і сваіх сяброў. Найперш, канешне, Адама. Таму я з вялікай радасцю і ахвотай браўся за напісанне сцэнарыяў да імянін. Адной з найбольш яркіх і запамінальных старонак у філамацкім жыцці былі імяніны Адама Міцкевіча ў снежні 1819 года. Сабралася нас чалавек дваццаць, усе радасныя, узбуджаныя, пакой гудзе, як той рой, хтосьці дэкламуе вершы, хтосьці вядзе гутарку, чуюцца спевы. Неўпрыкмет надышоў вечар. Адама ўсё не было. Мы ўжо пачалі хвалявацца, а раптам не атрымаецца яму прыехаць з Коўна? Нарэшце дзверы адчыніліся, і на парозе з'явіўся ўвесь заснежаны Міцкевіч. Мы радасна абдымкамі сустрэлі сябра. Я пачаў чытаць беларускі верш, спецыяльна напісаны да яго прыезду. Як жа ўразіла яго беларускае слова!

Едзеш, міленькі Адам,
Глядзіце, а онь, а онь;
Да ён харашэнькі сам,
Пад нём вараненькі конь...

На нейкі час шумныя віншаванні ды тосты крыху перабілі маё дэкламаванне, але Міцкевіч рукою падаў знак сцішыцца, і я закончыў:

Не так нам сонка ясна
 Блішчыць, як цябе нет.
 Радасці ішчэм напрасна;
 Увесь нам не міл свет.
 Салавей не так нам пее,
 Рожы не пахне цвет,
 Не так нам бела лілея.
 Калі цябе тут нет.
 Без цябе ўсё тут смутна,
 Па табе плача гай,
 І рэчкі пльвучь мутна,
 У жалобе ўвесь край.
 Наш ты міленькі Адам,
 Насмуціў жа ты нас досць,
 Наградзі смутак нам
 І будзь у нас доўга гоць.

Пазней, ужо вясною, мы ўрачыста святкавалі імяніны двух Юзафаў — Яжоўскага і Кавалеўскага. Да гэтай даты я напісаў беларускую драматычную сцэнку, у якой дзейнічалі Цівун⁴⁴, Войт⁴⁵, Мікіта, хоры дзяўчат і хлопцаў. Тэкст узнёсла пачаў дэкламаваць наш лідар Тамаш Зан⁴⁶. Ён жа прыдумаў музыку для хлапечага і дзявочага хораў. Хор хлопцаў спяваў:

Мы ад сахі, ад бараны,
 Мала вам спяваці будзем!
 Чытаць, пісаць не ўчаны,

⁴⁴ Цівун — службовая асоба дваровай адміністрацыі, якая кіравала гаспадарчымі справамі.

⁴⁵ Войт — асоба, якая наглядала за працай прыгонных сялян і выкананнем імі павіннасцей.

⁴⁶ Тамаш Зан (1796–1855) — адзін з заснавальнікаў таварыства філаматаў, арганізатар таварыства прамяністых, літаратар, музеязнавец і геолог.

Ат, сабе троха загудзем.
Колька ў снапе ёсць зярнятак,
Толька жый шчаслівых летак;
А калі замнога гэта,
Аглядай сотнае лета.
Колька за адным пакосам
Касец добры траў схэндожыць,
Толька табе перад носам
Бог нехай чырвонцаў зложыць.
А як мы заўша да лесу
Ад некрутаў уцякаем,
Так нехай беда да беса
Уцечэ, нех ей не знаем.

Хлопцы спаборнічалі з дзявочым хорам. Іх перапынялі дэкламаты. Але вось замоўклі песні. З насмешкай пытае воіт:

Што ж маўчыце?
Ці вам ся ўжо песні ўрвала,
Ці вы іх так складаці ўмеете мала?

На гэта адзін са спевакоў з годнасцю адказвае: песень у нас хопіць, але ці спадабаюцца яны вам, панове, мы ж спяваем іх па-беларуску:

Не, бацька, у нас песні, колька рыб у Нёмні,
Але на тое, мілы галубчыку, помні,
Што мы па-рускі пеем, а нашы панове
Па-польскі ўсё гавораць; кепска нашай мове!

Імянінкі і ўсе слухачы сустрэлі сцэнку дружнымі воплескамі. А мне за старанні ўручылі вялікі збан пітнога мёду.

Увосень на імяніны Дыянізія, 16 лістапада 1819 года, я напісаў ужо некалькі мужыцкіх песень, сярод якіх апошняя «Да пакіньце горла драць» найбольш прыйшлася даспадобы Тамашу. Ён прыдумаў да яе матыў і лез з ёй да ўсіх, як цыган на кірмашы. А раз спадабалася песня, я мусіў напісаць вершы і для Яроша⁴⁷ і той самы верш «Да пакіньце горла драць» перарабіць і для яго.

Жыццёвыя клопаты

У 1820 годзе я пачаў актыўна вывучаць нямецкую мову, што аднак не паўплывала на маю паэзію і шчасліва скончылася перакладам некалькіх нямецкіх вершаў, якія я ўпісаў у свой раптуляр⁴⁸. У гэты перыяд я рэдагаваў і рыхтаваў да друку першы паэтычны зборнік Адама Міцкевіча, бо сам ён знаходзіўся ў Коўне. Клопату дадаў мне і праект альманаха «Геба», які павінен быў выходзіць чатыры разы на год, але так і не пабачыў друкарскага варштата.

У сакавіку 1820 года давялося выехаць у Наваградск, вырашаць сямейныя праблемы, якія з-за мяне і пачаліся. А было так. Дыянізій Хлявінскі⁴⁹ атрымаў парафію ў Стараельні і паабяцаў, што дапаможа майму бацьку атрымаць пасаду аканома, але сваё абяцанне не выканаў, а мой бацька, чакаючы новай пасады, не працягнуў дамовы з Лоўчыцамі і застаўся без сродкаў да існавання. Але ўсё ж Хлявінскі паспрыяў, каб мае бацькі аселі ў маленькім фальварку Сецэвін, шмат згубіўшы ў грашах, нават у параўнанні з Лоўчыцамі. Такія нечаканыя перамены дадалі мне клопату, бо цяпер трэба было дапамагаць бацькам і рупіцца, каб мой малодшы брат Пётр змог вучыцца. А тут, як на бяду, выйшла новая пастанова, паводле якой вучань не мае права атрымліваць адукацыю без набытага на ўласныя сродкі мундзіра! Пад уражаннем ад гэтых новых пастаноў папрасіў аўдыенцыі ў Фларыяна Лютастанскага⁵⁰, наглядчыка павятовай школы дамініканцаў, а ён, былы мой настаўнік, з радасцю мяне прыняў. Мелі мы з ім не дыспут, а якраз размову, бо не спрачаліся і прыйшлі да агульнай высновы:

— Якая гэта дурнота ад кіраўніцтва ўніверсітэта — забараняць прыём у школы вучняў без мундзіра! Вось яна, хвалёная і патрэбная для асветы рэформа! Што за глупства!

Мы і смяяліся, і абураліся, чытаючы гэта глупства; але што ж рабіць, мусілі прызнаць, што любы кіраўнік, а духоўнай школы тым болей, павінен тут падначальвацца — так

⁴⁷ Францішак Малёўскі.

⁴⁸ Раптуляр — нататнік.

⁴⁹ Хлявінскі Дыянізій — філамат, ксёндз.

⁵⁰ Лютастанскі Фларыян — ксёндз, наглядчык павятовай наваградскай школы святых дамініканцаў.

што давялося згадзіцца, што майму брату без мундзіра ісці ў школу нельга. Каб усё ж мог ён вучыцца блізка каля дома, у межах Літвы, я вымушаны быў яго абмундзіраваць! Як жа хутка можа наша Літва з такімі правіламі перагнаць іншыя краіны ў свеце! Да старых глупстваў дадаюцца новыя, павялічваючы даўнейшае бязладдзе ў школах.

Росквіт філаматаў

Вясна 1820 года прыўнесла вялікае ажыўленне ў дзейнасць філаматаў. Пасля шматлікіх спрэчак прыйшлі мы да высновы, што наша таварыства залішне законспіраванае і не мае ніякага ўплыву на студэнцкую моладзь.

Тамаш Зан прапанаваў стварыць Таварыства карысных забаў, альбо Прамяністых (ідэя Зана пра промні, як выток добра, любові і сяброўства). Так, неспадзявана для сябе самога, Зан стаў Архіпрамяністым.

Прамяністыя ладзілі сустрэчы, гульні, дапамагалі адзін аднаму ў навуцы. Прызначаным днём для сходаў прамяністых стала нядзеля, а паколькі большасць сустрэч прыпала на май, то і атрымалі яны назву «маёўкі». І калі на першую сустрэчу прыйшло шэсць чалавек, то ўжо на наступную, на Ягелонскім полі, — пяцьдзсят. Меўка прайшла ў атмасферы прыязні і забаў, закончылася піццём малака. А на чарговай сходцы было ўжо каля ста дваццаці чалавек. Шторыз колькасць павялічвалася, прыходзілі нават многія з тых, хто супраць нас выступаў. Адчувалася нейкае ўсеагульнае жаданне стварыць не часовае, а сталае згуртаванне. Найгоршыя свавольнікі — сталі нашымі стольнікамі ды падваяводамі — пачалі паводзіць сябе прыстойна; нават на лекцыях прафесараў, з якіх раней смяяліся, насталі цішыня і парад! У касцёле ўсе пачалі паводзіць сябе сціпла, знікла свавольства, бясконцыя размовы, словам, змяніўся студэнцкі мікраклімат! Такі вось вялікі ўплыў некалькіх чалавек на непараўнальна большую масу людзей, так хутка бярэцца ўсімі добры прыклад! Рэктар быў бязмежна рады з прамяністасці, найбольш яго цешыла нечуваная перамена ў касцёле. Тамаш быў у яго, расказваў яму пра мэты прамяністых; быў ласкава прыняты, атрымаў запэўніванні ў спрыянні нам. Колы машыны для пераробкі розумаў зрушыліся ці, правільней, пачынаюць зрушвацца. Бег яе, пакуль яшчэ слабы і неўрэгуляваны, стане з часам мацнейшы і больш пэўны, бо

ў прынцеце спружыны ходзяць добра. Некаторыя штучкі, не вельмі падабраныя, сталі на месца; але ж гэта гадзіннік звычайны. Ніхто з нас і не спадзяваўся на такія вынікі! Дзякуй, тысячу разоў дзякуй, Тамаш! Яго брат Ігнацы знайшоў на замкавых гарах дарагі шпат і не ведаў сам, што гэта за камень, таму кінуў за печ, дзе ён праляжаў год, і толькі вясной, з цяжкасцю разбіўшы, даведаўся хпопец, што трымае ў руцэ скарб вартасцю ў некалькі тысяч чырвоных злотых. Так і Тамаш, натрапіўшы на непараўнальна большы скарб — спосаб паляпшэння нашай моладзі, разбіў гэты камень, што доўга праляжаў пад купінай часу без руху, камень, на якім шліфуюцца розум і норавы маладых людзей, а тысячы праменьчыкаў, выпушчаных з яго, абавязкова зберагуць значную частку моладзі ад распусты, палепшаць яе. Нават сама назва прываблівала — Прамяністыя; тут і забава, і спрыяльнае поле для вершаскладання, для трактатаў пра якога-небудзь гістарычнага дзеяча, урэшце, для гумару, месца для новых знаёмстваў, а то і да больш блізкіх саюзаў аднаго з адным, што робіць людзей лепшымі, больш спагадлівымі адзін да аднаго. Усё гэта прыцягвала ў згуртаванне прамяністых тых, хто шчыра хацеў удзельнічаць у агульных забавах і прытрымлівацца прынятых таварыствам правіл паводзін і маралі, узаемнай дапамогі, а таксама такіх, якія, ведаючы, што там ёсць і некалькі дзесяткаў паноў, для пабратання іх з беднякамі гатовы разам папіць малака.

Адны гаварылі пра наш саюз з захапленнем, іншыя — з непрыняццем. Былі такія баязліўцы нават сярод прафесараў. Тамаш Жыцкі⁵¹, Ян Зноска⁵², Станіслаў Юндзіл⁵³ лічылі, што прамяністыя сваімі патрыятычнымі выступленнямі абавязкова рана ці позна выклічуць царскія рэпрэсіі на ўвесь універсітэт. Рэктар Малеўскі⁵⁴, які першапачаткова быў не супраць прамяністых і нават падпісаў «Пятнаццаць правіл паводзін для моладзі», казаў, што і не думаў, што так хутка

⁵¹ Жыцкі Тамаш (1783–1840) — матэматык, прафесар алгебры Віленскага ўніверсітэта.

⁵² Зноска Ян (1772–1833) — навуковец-эканаміст, палітэканом.

⁵³ Юндзіл Станіслаў (1761–1847) — прыродазнаўца і батанік, прафесар натуральнай гісторыі і батанікі Віленскага ўніверсітэта, мемуарыст.

⁵⁴ Малеўскі Сымон (1759–1832) — правазнаўца і эканаміст, рэктар Віленскага ўніверсітэта.

распаўсюдзяцца гэтыя звесткі, а калі дойдзе да Пецярбурга, то не будзе ўжо часу тлумачыць. Апошняя сустрэча прамяністых, запланаваная на 27 чэрвеня 1820 года, так і не была праведзена. Рэктар Малеўскі пад ціскам Тадэвуша Кундзіча⁵⁵ і іншых рэакцыянераў забараніў дзейнасць таварыства. Аднак справа наша не згасала.

Праз некаторы час было вырашана стварыць таемнае згуртаванне Філарэтаў, аматараў дабрачыннасці. Мэтай саюза стала ўзаемадапамога ў вучобе і ўмацаванні духоўнасці. Я ж узначаліў у ім Блакітны (Літаратурны) саюз, да якога належалі Аляксандр⁵⁶ і Дамінік Ходзькі⁵⁷, Віктар Дрэвіцкі, Ежы Францкевіч, Мікалай Яблонскі, Якуб Ягайла, Ян Янкоўскі, Руфін Юндзіл, Юзаф Кавалеўскі, Мікалай Казлоўскі, Фелікс Кулакоўскі⁵⁸, Міхал Кулеша⁵⁹, Мікалай Маліноўскі, Станіслаў Марціеўскі, Антоні Эдвард Адынец⁶⁰, Дамінік Орліцкі, Людвік Папроцкі, Ян Вернікоўскі⁶¹ і Тамаш Зан. З вялікай патрабавальнасцю ставіўся я да творчасці сяброў саюза, за што жартам празвалі мяне Ментарам⁶², а калі я ўзяў пад апеку Адынца, то ён атрымаў мянушку Тэлемах⁶³. Пазней, у 1823 годзе, мы стварылі паэтычны клуб «Касталія», куды ўваходзілі Эмерык Станевіч, Юльян Корсак і іншыя. Гэты гурток таксама садзейнічаў выпрацоўцы творчых здольнасцей і раскрыццю літаратурных талентаў.

Арышты

Але той жа 1823 год стаў пераломным і лёсавызначальным для нашых моладзевых згуртаванняў.

⁵⁵ Кундзіч Тадэвуш (1747–1829) — каталіцкі дзеяч, навуковец.

⁵⁶ Ходзька Аляксандр (1804–1891) — паэт, фалькларыст, славіст, усходазнавец.

⁵⁷ Ходзька Дамінік (каля 1800–1863) — фалькларыст, этнограф, літаратар.

⁵⁸ Кулакоўскі Фелікс (1799–1831) — паэт, філолаг.

⁵⁹ Кулеша Міхал (1799–1863) — мастак, адзін з першых літографаў на тэрыторыі былога Вялікага Княства Літоўскага.

⁶⁰ Адынец Антоні (1804–1885) — паэт, перакладчык.

⁶¹ Вернікоўскі Ян (1799–1877) — гісторык, мовазнавец, арыенталіст, паэт.

⁶² Ментар — стары сябра Адысея, якому герой, едучы на вайну, даручыў клапаціцца пра дом і гаспадарку. Імя Ментар ўжываецца як агульнае са значэннем настаўніка ці кіраўніка моладзі.

⁶³ Тэлемах — сын Адысея, якога выхоўваў Ментар.

Вільня віравала, хадзілі чуткі, што 3 мая 1823 года вучань пятага класа Віленскай гімназіі Міхал Плятэр напісаў на дошцы «Няхай жыве Канстытуцыя 3 мая!», прыгадваючы гадавіну апошняй Канстытуцыі незалежнай Рэчы Паспалітай 1793 года. Распачалося следства, адчуваючы пагрозу, мы паспелі схаваць асноўныя паперы, некаторыя, самыя небяспечныя, давялося знішчыць. Нас выдаў перапалоханы затрыманнем філарэт Ян Янкоўскі. У спіс падазроных трапіла 166 чалавек, 135 было дапытана, значная частка арыштавана, у тым ліку Міцкевіч, Зан, Ігнат Дамейка, Міхал Рукевіч⁶⁴, Антоні Адынец, Аляксандр Ходзька...

Мяне арыштавалі 10 кастрычніка 1823 года і заключылі ў колішні касцёл месіянераў, дзе я прасядзеў больш за год. У турме я моцна сумаваў па волі і, каб хоць неяк сябе ўсцешыць, складаў зборнічак «Песенькі і іншыя творы», які, калі справа была скончана, перадаў на захаванне любай Зосі.

Мой былы кіраўнік, рэгент Радзівілаўскай камісіі Адам Гюнтэр напярэданні суда, 21 красавіка 1824 года, прасіў аддаць мяне на парукі, але яго і слухаць не сталі. Відавочна, што ўжо тады мая справа была вырашана, таму суд быў дастаткова хуткі. Мяне абвінавацілі «в чтении на собраниях филаретов дерзких и ругательством против россиян наполненных стихов и в произнесении приветствий и речей, противных верности к Российскому Престолу». Пасля камісія ў складзе міністра асветы Шышкова⁶⁵, генерала Аракчэева⁶⁶ і сенатара Навасільцава⁶⁷ вынесла прысуд, паводле якога я вымушаны быў пакінуць радзіму. Мяне ссылалі ў аддаленыя раёны Расіі.

Заставалася некалькі дзён да ад'езду, мы атрымалі невялікія паслабленні рэжыму. Часцей за ўсё збіраліся ў камеры Зана. Нейк вечарам сабралася нас некалькі дзясяткаў (Міцкевіч, Адынец, Пясецкі, Фрэйенд, два Тамашовы браты,

⁶⁴ Рукевіч Міхал (1796–1841) — сябра таварыства філарэтаў, арганізатар таварыства ваенных сяброў (1825).

⁶⁵ Шышкоў Аляксандр Сямёнавіч (1754–1841) — расійскі пісьменнік і дзяржаўны дзеяч, міністр народнай асветы.

⁶⁶ Аракчэў Аляксей Андрэевіч (1769–1834) — расійскі дзяржаўны і ваенны дзеяч, кіраўнік імператарскай канцылярыі і Камітэта міністраў.

⁶⁷ Навасільцаў Мікалай Мікалаевіч (1761–1838) — расійскі дзяржаўны дзеяч, сенатар.

Сузін⁶⁸ і іншыя). Думкі пра хуткае расстанне засмучалі і прыгняталі. Пад акампанемент гітары Тамаша я заспяваў толькі што складзеную песню:

Да лятуць, лятуць да дзікія гусі,
Да нас павязуць да далёкай Русі...

Далей у песні расказвалася пра гусей, якія адлятаюць на поўдзень, у той час як асуджаных павязуць на поўнач, і хто ведае, ці вернуцца яны калі-небудзь назад. Калі я скончыў свой спеў, то ўсе ў вялікім расчуленні пачалі абдымацца, а Міцкевіч, стаўшы ў цэнтры, бледны і ўзрушаны, пачаў сваю імправізацыю:

О любыя сёстры!
І што ж гэта стала?
Я бачу: вязуць на вазах праз туманы
Па гразкіх дарогах, палях-перавалах
Зусім маладзенькіх хлапцоў у кайданах...

Асабліва гэтыя пранізлівыя радкі ўразілі дзяўчат, якім таксама было дазволена развітацца са зняволенымі.

Высылка

Я, Зан, Сузін у суправаджэнні вартаўнікоў выехалі з Вільні 10 кастрычніка 1824 года і толькі праз тры тыдні, 15 лістапада, прыбылі ў Кізіл. Я прабыў у зняволенні да 5 мая 1825 года. Гэты перыяд⁶⁹ быў найбольш складаным у маім жыцці, нават не магу выказаць стану маёй душы, бо ўсё, што знаходзілася побач, бяздушныя скалы, халодны стэп, рабіла мяне каменным; магчыма, што так гартуецца распаленае жалеза. Гэта быў стан няволі, стан прыціснутага, зацвярдзелага, прыніжанага жыцця, мы былі пакінутыя на згрызенне сваім думкам. Стан смяротнай цішы і спакою... Часам мы з Занам выбягалі на бераг Урала, ухапіць, калі не жыцця, дык

⁶⁸ Сузін Адам (1799–1880) — кандыдат філасофіі, сакратар Зялёнага саюза Таварыства філаматаў.

⁶⁹ Амаль даслоўна працываваны ліст з Кізілу да Ануфрыя Петрашкевіча і Юзафа Завадскага ад 22 кастрычніка (3 лістапада) 1825 г.

свежага паветра. Мы блукалі далёка па стэпах, прыносячы адтуль у душы дадому такую ж, як стэп, аднастайнасць, панурасць і млоснасць. Наш дом — гэта была маленькая хатка: зробленая яшчэ пры жыцці пустэльніка магіла. Усю зіму аж да 15 мая мы пражылі ў халаднейшым, чым Сібір, месцы, заўсёды з салдатам перад вачыма і з рознымі часавымі, якія забруджвалі мой пакой сваім тытунём і размовамі. У гэтай недагледжанай хованцы часам быў такі жахлівы холад, што я змушаны быў сядзець апрануты, як у павозцы, — у кажуху, паліто, цёплых ботах, рукавіцах і шапцы. Я так замярзаў колькі разоў, што не ведаю, як не хварэў — калі б не ўнутранае цяпло, можна было б ператварыцца ў лёд. Схаваныя рукі былі ўсё роўна застылыя, гэтак жа і душа. Губернатар, кузіна якога была замужам за нашым камендантам, на пытанне, ці можна мне пісаць да бацькоў, загадаў — ці не з любові да сваіх? — каб у мяне ні п'яра, ні чарніла, ні паперы не было. Тут жа загад быў даведзены да дзяжурных. Мне і раней перашкаджалі пісаць дадому розныя фармальнасці, а цяпер я зусім пазбавіўся гэтай адзінай прыемнасці — пісаць, пра што мроіцца. Зрэшты, на такім халодным гарызонце і сярод усялякіх прыкрасцей ні пра што асаблівае не мроілася — усякую ахвоту што-небудзь пісаць адбіла. Чытаў, больш за ўсё розныя рускія кнігі — каб лепш засвоіць мову, тым больш што гэта мне нічога не каштавала. Што да творчасці, то з гэтым у мяне было кепска. Я не мог зразумець, чаму, але прычына тут была і ўва мне, і ў маім становішчы. Не надта рухавы розум патрабуе, каб яго нешта ўскалыхнула, а тут, прыціснуты ўсякімі цяжкасцямі, я нават паварушыцца не мог. Нічога не магло мяне вярнуць да жыцця, толькі адна памяць пра ЗОСЮ! Жыву і буду жыць гэтай памяццю! Пасля мяне перавялі ва Уфу. У гэты перыяд я займаўся перакладам працы Вашынгтона Ірвінга «Асабліваасці маралі і літаратуры, альбо Успрымання звычайна, традыцый у амерыканскай і англійскай літаратурах» (пераклад быў выданы ў Вільні ў 1830 годзе).

Зараз цяжка сабе ўявіць, але тады арэнбургская лінія была запруджана палякамі (так нас называлі тут і за такіх прымалі). Паколькі тут, можа, большая частка людзей была пакрыўджана доляю, і начальнікі, і падначаленыя, і паколькі бачылі заўсёды столькі нешчаслівых, то думалася, што тут

неяк людзі больш спагадаюць у няшчасці і гэта рускае слова «человеколюбие» не толькі чуецца ў гаворцы, але чалавечныя адносіны маюць месца і на практыцы. Так, праяўляецца гэта чалавечнасць, але часам такім прыкрым спосабам, што лепш бы яе зусім не бачыць. У 1827 годзе я паступіў на дзяржаўную службу канцылярыстам у бюро губернатара Пятра Кірылавіча Эсэна⁷⁰, мне дазволілі жыць на кватэры ў Брусевічаў⁷¹ і вучыць іх дзяцей. За сваю працу атрымліваў 50 капеек сутачных. У вольны ад губернерскіх заняткаў час займаўся вывучэннем замежных моў.

13 мая 1830 года па просьбе новага арэнбургскага губернатара Сухцелена з мяне быў зняты паліцэйскі нагляд, я атрымаў дазвол пасяліцца ў цэнтральных расійскіх губернях. Пасля высвятлення некаторых фармальнасцей у канцы снежня вырашыў ехаць з Уфы праз Арэнбург, дзе хацеў пабачыцца з Сузіным і Занам, а можа, і затрымацца ў іх на месяц, у Маскву. І толькі пасля майго ад'езду 18 лютага 1831 года прыйшоў ліст, у якім пацвердзілі дазвол пасяліцца ў цэнтральных губернях Расіі, за выключэннем Масквы і Пецярбурга (як добра, што пра тых акалічнасці я даведаўся значна пазней!). 3 лютага 1831 года я прыехаў у Маскву, пасяліўся ў раёне Цвярскай, у гатэлі Шора, адтуль пераехаў на Арбацкую ў дом князя Шчарбатава на кватэру да Казлоўскага. Пасля некаторы час пажыў у будунку касцёла ў раёне Лафертаўскай. Прабыў я ў Маскве каля чатырох месяцаў. Напачатку хацеў пабачыцца тут з Петрашкевічам, але па прыездзе даведаўся, што 29 лістапада 1830 года ў Варшаве выбухнула паўстанне. Ён апынуўся пад пільным наглядам паліцыі, а затым быў арыштаваны. 17 лістапада 1831 года трыбунал вынес яму смяротны прысуд, заменены пазней высылкай у Сібір.

Не заспеў я ў Маскве і іншых прыяцеляў-філаматаў: Міцкевіч выехаў за мяжу, Малеўскі ўжо некалькі гадоў жыў у Пецярбургу, Яжоўскі быў у Казані.

Зрэшты, згаданы ліст, які не дазваляў мне жыць у Пецярбургу і Маскве, знайшоў мяне. Таму 9 чэрвеня 1831 года я пераехаў у Цвер, дзе незадоўга перад гэтым выбухнула халера.

⁷⁰ Эсэн Пётр Кірылавіч (1772–1844) — расійскі дзяржаўны дзеяч, генерал-губернатар Арэнбурга (1817–1830).

⁷¹ Прозвішча гаспадароў, у якіх жыў Чачот, не захавалася.

Цёмныя людзі, шукаючы прычын свайго няшчасця, распаўсюдзілі плёткі, што палякі, у тым ліку і я, атруцілі іх рэкі і студні. Таму губернатар Цюфяеў⁷², найперш для нашай бяспекі, загадаў трымаць ссыльных пад арыштам да таго часу, пакуль не скончыцца эпідэмія. Адразу пасля вызвалення 25 студзеня 1833 года я пераехаў у Таржок.

Дзякуючы заступніцтву губернатара Цюфяева, у тым жа годзе я пераехаў у Лепель, дзе ўладкаваўся канцылярыстам у дырэкцыю Бярэзінскага канала. Тут за бездакорную службу атрымаў чын губернскага сакратара. Сказаць па праўдзе, атрымаць такі чын у мае амаль сорак гадоў было невялікім дасягненнем⁷³. Але на што мог разлічваць ссыльны без вышэйшай адукацыі, які доўгі час не меў ніякай службы, апроч гувернёрства?

У Лепелі працавала павятовая пяцігадовая школа, заснаваная яшчэ Адамам Храптовічам⁷⁴ у Халопенічах, ў 1832 годзе яе перавялі ў Лепель. Большасць настаўнікаў былі з так званых тутэйшых палякаў. Я пазнаёміўся з прэфектам Лепельскай школы Асалінскім, а яшчэ — з гасціннай сям'ёй пана Яна Фалевіча, у якога дастакова часта бываў. І Асалінскі, і Фалевіч былі выхаванцамі Віленскага ўніверсітэта, і сама школа, хоць фармальна падпарадкоўвалася расійскай адміністрацыі, падтрымлівала кантакты з Вільняй. Асабліва падабалася мне бываць у Фалевіча, бо яго маладзенькія дочки і крэўная Сафія частавалі мяне смачнай гарбатай і добрымі размовамі, часта гралі на фартэпіяна. Сярод маіх улюбёных мелодый у іх выкананні была «Да цераз мой двор...», якую даўней так любіў слухаць Адам.

У Лепелі аднавілася даўняе знаёмства з філарэтам Станіславам Лышчынскім (калі з'язджаў з Лепеля, то на развітанне пакінуў яму крыштальны кубачак, падарунак

⁷² Цюфяеў Кірыл Якаўлевіч (1777–1845) — пермскі, мінскі, цвярскі і вяцкі грамадзянскі губернатар, віцэ-губернатар Каўказскай і Пензенскай губерняў.

⁷³ Да прыкладу прывядзем скаргу на Маскву героя вядомага ў свой час рускага празаіка Уладзіміра Салагуба, аўтара аповесці «Тарантас» (1845): «Тут толькі і пытаюцца, які ў цябе чын. Скажаш: губернскі сакратар — ніхто на цябе і не зірне».

⁷⁴ Храптовіч Адам (1768–1844) — асветнік, мецэнат мастацтваў і навукі; ганаровы член Віленскага ўніверсітэта.

Адама Міцкевіча). Нарэшце я адчуў, што хоць яшчэ і далёка ад дому, але я жыву!

Мая стомленая і здранцвелая душа не магла наталіцца прыгажосцю маляўнічага кутка, дзе вялікае возера блішчэла люстраной гладзю і рэчка плыла перад самымі вокнамі. Харакство прыроды стала напамінам пра веліч і ўсемагутнасць Бога. Пачаў рэгулярна наведваць касцёл. Як мяне кранала набажэнства і спевы, ледзь утрымліваўся ад слёз, так было напоўнена сэрца! Гэтыя мілагучныя боскія мелодыі перамянілі мяне. З захапленнем чытаў «Наследаванне Хрысту» Фамы Кемпійскага⁷⁵, пазней перастварыў яго прозу ў вершах.

У Лепелі я адчуў незвычайную патрэбу ў збіранні народных песень. Меў я калісьці зборнічак бортніцкіх вясковых песень, вельмі добра складзены, асобна былі сабраныя песні веснавыя, асобна дажынкавыя, купальскія і гэтак далей. Выпадкова згубіў той зборнічак і хацеў бы кампенсаваць страту. Бортніцкія простанародныя песні, мала кім чутыя і заўважаныя, вельмі прыгожыя і дзівосныя, былі надзвычайныя. Хацеў бы я, хоць адарваны ад роднай старонкі, сабраць тыя песенькі і як-небудзь перакласці. Аднак нашы сарамлівыя вясковыя жанчыны не лёгка адважваюцца пераказаць свае песні мужчыне, толькі кабета ўмее іх з лёгкасцю ўпрасіць, каб ёй расказалі. Знайшліся спагадлівыя, рупныя паненкі, якія толькі з-за добрага да мяне стаўлення па маёй вялікай просьбе сталі збіраць ад мясцовых жыхароў вельмі прыгожыя песні. Перад Богам знойдуць яны ўзнагароду за сваю працу і дабрату; перад яго ж тварам я з найвялікшай прыхільнасцю, пашанай і ўдзячнасцю ўспамінаю гэтыя мілыя для мяне асобы і імёны і спадзяюся, што з гэтых добрых і высакародных паненак будуць сапраўдныя грамадзянкі, якія прынясуць карысць краю.

Калі назбіраў я каля сотні песняў, то крыху прычасаў, пераклаў на польскую мову і дамовіўся з віленскім выдаўцом Завадскім, каб надрукаваў ён у 1837 годзе сціплую кніжачку «Вясковыя песенькі з-над Нёмана». Пасля выхаду ў свет першай кніжкі рэцэнзенты выказалі жаданне, «каб былі надрукаваны арыгінальныя беларускія песні для аматараў

⁷⁵ Фама Кемпійскі (каля 1379–1471) — нямецкі каталіцкі манах, сярэднявечны перапісчык і пісьменнік.

славяншчыны, а таксама для сапраўдных прыхільнікаў чалавечнасці і дабрачынцаў сваіх сялян». Што ж, калі пан Бог дасць сілы, то абавязкова выканаю тую просьбу!

І вось прыйшла доўгачаканая навіна! У 1839 годзе канчаткова вызвалілі мяне ад паліцэйскага нагляду, і ў 1841 годзе я паехаў да Наваградчыны. З заміраннем сэрца ехаў я на перакладных, узіраючыся ў такія знаёмыя карціны сялянскага побыту! Як жа сумна звычайна выглядаюць у вёсках сялянскія дзеці, якія гуляюць каля хат, пазіраюць праз маленькія акенцы і ахвотна выбягаюць адчыніць вароты госцю! Нямытыя, нячэсаныя, часта ў вельмі брудных і пашкуматаных кашульках! Калі выйдзеш з панскага двара, дзе вабіць і захапляе вочы жывасць колераў, — які ж кантраст, які нечаканы і непатрэбны пераход! Баліць сэрца, калі бачыш самы шматлікі і самы працавіты клас насельніцтва даведзеным да такой беднасці. Як жа хочацца хоць нечым дапамагчы, палепшыць іх жыццё.

Зрэшты, мне стала зразумела, што толькі збіраючы песні, я магу выказаць сваю да іх прыхільнасць і любоў!

Шчорсы

У Шчорсах пашчасціла ўладкавацца бібліятэкарам да нашага даўняга апекуна і заступніка графа Адама Храптовіча. Пан Адам быў дбайным гаспадаром, бо яго сяляне замест паншчыны выплочвалі трэць ад сабранага ўраджаю грашым. За кошт павелічэння гаспадарчай самастойнасці палепшыўся сялянскі побыт. Шаноўны граф будаваў для сялян школы і такім чынам пашыраў асвету. Так, у шчорсаўскім маёнтку дзейнічала буйная пачатковая, так званая ланкастарская, школа ўзаемнага навучання. Вучні з прыгонных, разам з элементарнай адукацыяй, набывалі пэўныя навыкі вытворчай і рамеснай працы. Яшчэ пан Адам будаваў аптэкі, наймаў лекараў, адмяніў цялесныя пакаранні для сялян, зменшыў іх павіннасці. Ён значна памножыў заснаваную бацькам бібліятэку, і, будучы апекуном Галоўнай Віленскай школы, ахвяраваў у фонды яе бібліятэкі больш за тысячную калекцыю гравюр.

У Шчорсах я працягваў збор песень і менавіта тут, карыстаючыся багацейшымі архіўнымі матэрыяламі, пачаў збіраць дакументы, каб пацвердзіць свае правы на дваранства.

Нібыта апантаны калекцыянер, увесь свой вольны час я збіраў і перакладаў беларускія песні. Пакуль аднойчы не прачытаў у Тыгодніку Пецербургскім балючую праўду: «аўтар «Песенак з-над Нёмана і Дзвіны» з’яўляецца толькі поўным чуцця перакладчыкам фантазій народа, хто іх не калечыць, не перакручвае, а тлумачыць, хто, выводзячы іх на свет, не фарбуе іх тым, што з яго самога выпаўзла, а рэлігійна, свята спявае з мужыком па-мужыцку, верыць з ім у д’яблаў і ваўкалакаў і плача над тым, над чым ён плакаў, і шануе тыя ж самыя рэчы, якія ён шанавалі адвечна... Няхай з гэтага перакладчыка зробіцца творца ў духу перакладзенай паэзіі, няхай, зразумеўшы так дасканала гэты народны свет, увядзе мяне ў яго іншай, уласцівай яму дарогай, няхай надасць яму больш дасведчанае жыццё, уваскрэсіць тое, што памерла ў ім, выведзе на свет тое, што цёмнае, — вось тады ён будзе майстар!». Сапраўды, хто я? У чым мая місія? Ці ж толькі ў сціплай безыменнай перакладчыцкай працы?

Вершы майго аўтарства, напісаныя на крывіцкай мове, змясціў у чацвёртым зборніку «Сялянскіх песенак з-над Нёмана і Дзвіны з далучэннем іх арыгіналаў на славяна-крывіцкай мове» ў раздзеле пад агульнай назвай «Уласныя сялянскія песні». Ці не перанесліся б яны як-небудзь да вёсак? Ці не дайшлі б да сэрцаў дабрачынных паноў і ці не звярнулі б больш чулую ўвагу на сялян, а разам з тым ці не прычыніліся б да паляпшэння нораваў гэтых працавітых сучаснікаў?

Нашым сялянам мы абавязаны тым, што яны захавалі старажытныя абрады і песні. Ім і за гэта мы павінны быць удзячныя. Паддаўшыся ўплыву суседніх плямён і цывілізацый Еўропы, мы самі змяніліся хутчэй, чым яны. А таму і забылі мы тыя песні, якія далёкая прапрабабка не аднаго з нас, можа, нават у той жа самай вёсцы спявала пры кудзелі разам са сваімі роднымі, нашчадкамі якіх ад таго, што не мелі заслуг у краі, засталіся ў становішчы падданых. Як бы я хацеў сваімі песнямі палепшыць маральны стан сялянства, якому непасрэдна іх адрасаваў.

На ласкавым хлебце

Пасля смерці ў 1844 годзе ўладальніка Шчорсаў я зноў застаўся сам-насам са сваімі нястачамі. Мне было вельмі цяж-

ка з маім аслабленым здароўем знайсці ў сабе якую-небудзь энергію, каб выбрацца з родных маіх аколiц. Хацеў патрапіць на службу ў бібліятэку Канстанціна Тышкевіча⁷⁶ ў Лагойску, але гаспадар мне адмовіў. Таму жыў на Наваградчыне: спачатку ў Рафала Слізня⁷⁷ ў Вольнай і Бартніках (да канца студзеня 1845 года), потым — у Вярбоўскіх, у Далматоўшчыне, затым зноў пераехаў да Слізняў. Шчыра кажучы, той ласкавы хлеб, якім частавалі мяне прыяцелі, быў ужо моцна падкiслены. Я адчуваў, што маё зацягнутае гасцяванне не даспадобы гаспадарам. Асабліва абвостранымі сталі адносіны з Мечыславам Слізнем, які не разумеў маёй літаратарскай дзейнасці і лічыў мяне дармаедам. Зрэшты, мае кнігі не прыносілі прыбытку і я сапраўды жыў у беднасці, стомлены ад хвароб. Не ведаю, як яшчэ трымаецца душа ў маім спакутаным целе! Хіба толькі думкаю, што не паспеў выдаць свае кнігі. Гэтая думка мацуе дух, дае сіл для працы. У 1845 годзе напісаў «Аповесці для маладых дзяўчат», своеасаблівае наследаванне пані дэ Сэнт⁷⁸, якое прысвяціў дочкам Ігната Дамейкі. Пазней падрыхтаваў выданне «Маральныя аповесці для дзяўчат, наследаванне з французскай і ўласныя», прысвечанае Клемянціне Таньскай-Гофман⁷⁹. У 1846 годзе выдаў, нарэшце, акрамя чарговага зборніка «Вясковых песень» свой першы зборнічак «Песні вясковага гаспадара». Якая ж гэта была ўдэха ўбачыць плён сваёй шматгадовай працы!

Вось якім было маё жыццё, беднага літаратара і прыхільніка асветы, які шмат працаваў на агульнае дабро, якога сам, на жаль, не шмат зведаў.

На гэтым, мой дарагі дружа, прадчуваючы хуткі скон, мушу скончыць апісанне сваёй біяграфіі. Прымаю наканаванае лёсам, не скарджуся на выпрабаванні, не прашу для сябе больш нічога, толькі дай, Божа, каб наша Айчына жыла шчасліва.

⁷⁶ Тышкевіч Канстанцін (1806–1868) — гісторык і краязнавец, адзін з заснавальнікаў беларускай археалогіі.

⁷⁷ Слізень Рафал (1803–1881) — беларускі скульптар і медальер XIX стагоддзя.

⁷⁸ Мадам дэ Сэнт — літаратурны псеўданім французскага пісьменніка і выдаўца Алексіса Эймеры (1774–1854).

⁷⁹ Гофман-Таньская Клемянціна (1798–1845) — пісьменніца, перакладчыца і рэдактар, адна з першых польскіх дзіцячых пісьменніц.

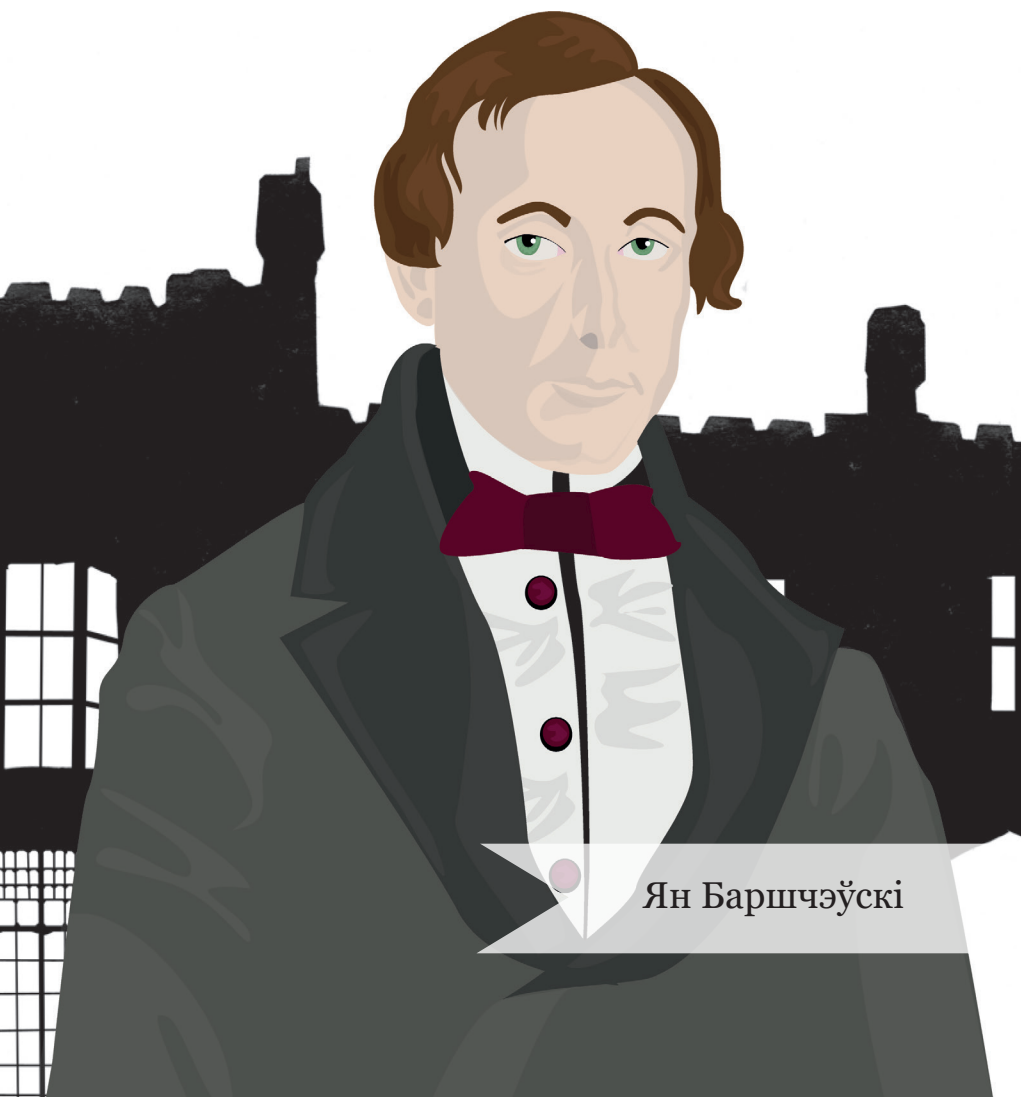
Эпілог

У надзеі паправіць сваё надламанае здароўе ўвесну 1847 года Ян Чачот выехаў у Друскенікі на воды, дзе ў жніўні з ім здарыўся паралюш. Лячэнне не дало станоўчага выніку, і 23 жніўня 1847 года беларускі асветнік памёр у суседняй з Друскенікамі вёсцы Ротніца. Там ён і пахаваны паблізу мясцовага касцёла. Праз дзесяць гадоў пасля смерці намаганьнямі гарадзенца Заторскага на магіле Чачота быў пастаўлены помнік, на якім выбілі эпітафію колішняга Тэлемаха, Антонія Эдварда Адынца:

Сваю маладосць ён аддаў для навукі і цноты.
За век свой ён зведаў і холад, і змрок сутарэння.
Спагада да бліжніх — вось існасць ягонай істоты,
Цяжкое жыццё яго ўсё — гэта шлях да збавення.
Імя яго будзе ў краіне навекі звязана
З Адамам Міцкевічам, з іменем Томаша Зана.
Хто ведаў яго — перад каменем гэтым схіліся,
Пастой, памаўчы і за ўсіх за траіх памаліся.

Маргарыта Латышкевіч

Цень крыжа на каляінах

Ян Баршчэўскі

Год 1794 ад нараджэння Хрыстова быў годам развітанняў.

Францыя развітвалася з юначымі ідэаламі Вялікай рэвалюцыі — і Рэспубліка памірала на эшафотах. Непадкупны Рабесп’ер¹ памёр гэтаксама, як некалі паміралі пад лязом гіляціны арыстакраты, і галаву ягоную, з акрываўленай прастрэленай сківіцай, паказалі народу. Таму народу, які ён так заўзятая абараняў.

Першая ў свеце Рэспубліка загінула, захлынулася, і абаронены народ пад эшафотам Рабесп’ера развітваўся з ёй улюлюканнем і свістам, скалячыся і п’янеючы ад крыві.

Паўстанне, што палымнела з вясны, паўстанне, што ўскіпела на мёртвым касцяку Рэчы Паспалітай — на трупе, які ўсё яшчэ дзялілі, рэзалі, перакройвалі, — паўстанне прыпала снежаньскім мокрым снегам і заціхла. Згнілы смуродны касцяк Рэчы Паспалітай таргануўся, рэфлекторна варухнуліся нацягнутыя мышцы. Касцюшку² — «шляхціца Шыманскага», — палоннага, абрабаванага, параненага кружнай дарогай везлі ў Пецяярбург, а труп паўстання, абезгалоўлены змей, усё яшчэ варушыўся.

А тут, на гэтым лапіку зямлі, паміралі з чужой мовай на вуснах, з мовай, якая стала нібыта і сваёй. Верылі шчыра, усёй душой, лічылі сябе — нібыта і палякамі. За веру, закон і караля — адно што не засталася ні першага, ні другога, ні трэцяга. Датуль Польшча не загіне, пакуль самі жывы.

¹ Рабесп’ер Максіміліян (1758–1794) — дзееч Вялікай французскай рэвалюцыі.

² Касцюшка Тадэвуш (1746–1817) — ваенны і палітычны дзееч Рэчы Паспалітай, кіраўнік паўстання 1794 года.

І яны жылі дзеля Рэчы Паспалітай, якой болей не існавала, якая была мёртвая. Душа была не ў сваім целе. Душа была перакручаная, перавучаная. Пасля будучь пакутліва, бізунамі перавучаць на новы манер — у кожнай імперыі свае правілы, свае імперскія мэты, свае амбіцыі — на пашырэнне. Тое, што было цэнтрам Сусвету, становілася ўскраінай.

Гэта было развітанне з Радзімай. З той колішняй, з той мёртвай, на змену якой няўхільна прыходзіў, раскінуўшы крылы, двухгаловы арол. Міхал Клеафас Агінскі³ зловіць у паветры палыновую гаркату расстання, гаркату чорнага дыму ад спаленых хат, і перанясе яе ў свой паланэз — таксама развітваючыся.

Так, гэты год быў годам развітанняў. Зямля плакала, напоеная крывёю, чужой ці сваёй, хіба ёсць розніца? Войны абыходзяцца дорага, занадта дорага, асабліва тым, над чымі галовамі праносіцца ваенная навала.

Гэта быў год развітанняў. Хтосьці з паўстанцаў паспеў памерці прыгожа, у бойцы, конным і збройным, апошні раз глынуўшы салодкага паветра свабоды, апошні раз утаропіўшыся ў неба — і застыўшы са здзіўленымі нерухомымі вачыма. Хтосьці не паспеў — і паміраў доўга і пакутліва, у палоне, паранены і згалелы, за мяжою, у высылцы ці эміграцыі.

Але зямля — моцная. Першая багіня людзей была — зямля. Маці. Дзеці яе паміраюць і адраджаюцца ў матчыным улонні, вяртаюцца, як увесну вяртаецца на голае вецце пяшчотная зеляніна.

Дзеці яе паміралі ў ваенных сутычках, гінулі смерцю прыгожай і непрыгожай. І на змену ім нараджаліся новыя. Паварочвалася адвечнае кола часу, паварочвалася стагоддзе, вось-вось — і загрыміць наступнае.

У 1794 годзе ў небагатым доме ўніяцкага святара нарадзіўся сын⁴.

³ Агінскі Міхал Клеафас (1765–1833) — кампазітар, палітычны дзеяч Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі, адзін з лідэраў паўстання 1794 года.

⁴ Адносна даты нараджэння Яна Баршчэўскага ў навуковым свеце ёсць розныя меркаванні: называюць, апроч прыведзенай даты, 1790 і 1796 гады. У дадзеным тэксте за кропку адліку прыняты 1794 год і Купалле (летні Ян).

Доўга бегалі служкі — з вадою, з ручнікамі. Парадзіха мучылася, і ад нізкіх дзвярэй у яе спальню веяла пакутай. Павеў адчувалі ўсе, таму хадзілі на дыбачках, як цішэй, перагаворваліся кароткімі шэптамі.

Звечарэла. Будучы бацька, хвалюючыся, пачуваючы млосьць ад напружанага чакання, запаліў свечку на вакне. Роды ў хваравітай жонкі былі не першыя, але дзеці паміралі немаўлятамі.

Пальцы не слухаліся, рукі дробна дрыжалі. Ён доўга маліўся, набожна склаўшы далоні, ды малітвы ў ім блыталіся: звонку, настойлівая, упартая, у пакой рвалася прыглушаная сценамі песня.

Гаспадар моршчыўся, шаптаў пад нос пацеры, ды песня, якую цягнулі маладыя дзявочыя галасы, аказвалася мацнейшай. Сам загусцелы змрок летняй ночы быў, здаецца, песняю пранізаны. Гаспадар глядзеў у змрок за акном — бяздумна і, мабыць, доўга, як бы падаючы, як бы цягнучыся за перарывістай нітачкай песні.

Нітачку, як пупавіну, перарэзала не крыкам нават — а скрыпам. Нешта голасна скардзілася на жыццё, залівалася плачам. Гаспадар знійкавеў. Хтосьці прабег, ужо не хаваючыся, зусім блізка, ажно пужліва варухнулася полымя свечкі. Ці абедзвюх свечак: той, ад якой пракрэслівалася кола святла па масніцах, і той, што дрыжала ў шкле. Ад раздвоенасці свету на імгненне зрабілася страшна, і гаспадар скалачуўся, перажагнаўся.

А на руках у павітухі, тоўстай вясковай бабы, кавалачкам неапрацаванай гліны — немаўля. Торгала кволымі ручкамі і ножкамі, моршчылася і сярдзіта раўло.

— Сын, пане, — казала павітуха і замілавана паглядзела на сярдзітага чалавечка. — Будзе паніч! Ото ж будзе шляхцюк! Шабелькай шась-шась!

На гэта гаспадар кісла ўсміхнуўся. Род быў збяднелы, некалі — па сямейных легендах — шляхецкі. Грамат, каб шляхецтва пацвердзіць, не засталася.

— Быў бы разумны, — разважліва сказаў гаспадар, асяніўшы крыжом спачатку незадаволенанага паніча ў бабкі на руках, пасля сябе. Жонка, стомленая і бледная, з наліплымі ад поту пасмамі на лбе, паклікала яго па імені. Ян, Яначка. Гаспадар наблізіўся не без хвалявання, паглядзеў са шкадобаю.

Служкі выносілі ўмывальны таз з бруднаю вадой. Па падлозе папоўз скразнячок, і разам з ім улілася сюды, у душны маленькі пакой з нізкаю столлю, з бокам печы, што нахабна вытыркаў са сцяны, тонкая нітка песні.

Хамы, падумаў гаспадар, хмурачыся. Ніяк не навучацца. Ніякай павагі.

— Што, мілая, што?..

Жонка глядзела на яго памутнелымі ад стомы вачыма. Сярдзітага паніча, спавіўшы чыстым белым ручніком, паклалі побач з ёю — і той, дробны чарвячок, незадаволена вараचाўся і соп, але болей не крычаў.

— Сёння... — з заўважнай цяжкасцю вымавіла жонка. Голас быў слабы, асіплы, і ад гэтага голасу ў гаспадара сціснулася сэрца.

— Сёння Ян. Так? Хай будзе... Ян. Як ты.

Гаспадар пацёр лоб — там, ён ведаў, за пяць гадоў святарскай службы ў Мурагах выразна пазначыліся залысіны. Хай будзе, пагадзіўся без асаблівай упэўненасці. У галаве ў яго ўсё блыталася, успухалі думкі — і лопаліся, як пухіры на лужынах у залеву. Розумам ён ведаў, што трэба радавацца, але на шчасце не ставала сілы.

— Ян, — пагадзіўся гаспадар хрыпла і пакасіўся на сярдзітага паніча, які ўсё соп і спрабаваў вылузацца з пялюшак. У кавалачка гліны ў руках Божых з'явілася імя.

Яму споўніўся год, калі Рэч Паспалітая сканала.

Прынамсі, тая, што існавала на паперы: вёска Мурагі і бацькоўскі дом — плябанія пры драўлянай царкве Святога Іллі — стаялі непарушна, быццам і непадуладныя трывогам вялікага свету і ваенным навалам. Астравок бяспекі, вока ўрагану. Глухі мядзведжы куток.

Ускраіна.

А Рэчы Паспалітай болей — афіцыйна — не было. Агонія, што пачалася дваццаць з лішкам гадоў таму, закончылася. Арлы-сцярватнікі, лікам тры, прагна склявалі парэшткі колішняй дзяржавы.

Яму споўніўся год, і ён ад нараджэння быў падданым Расійскай імперыі, вырас у падлетка ў Віцебскай губерні.

Радзіма, якую памяталі бацькі, пра якую гаварылі дарослыя, была байкай, казкаю. Шляхецкія вольнасці, ды гана-

ровы род, з якога паходзілі Баршчэўскія, ды героі таго-самага-паўстання — з шаблямі, на конях, гордыя. «Датуль Польшча не...» — і абрыў. Скончана. Баста.

Гэта ўсё-такі была казка, а казкі, нават самыя страшныя, павінны заканчвацца добра — каб цёк мёд па вусах, каб баявалі ды танчлі, каб спявалі. Праўда ж?

Казкі сыпаліся з вуснаў нянькі — пра цмокаў, змяіных цароў, ваўкалакаў, злавесных ведзьмаў, што ператвараліся ў сарок. Ён сядзеў ціхенька, слухаў, гледзячы на агромністы цень за бабчынымі плячыма: цень таксама круціў калаўрот, цягнуў бясконцую ніць. Цень быў непамерна за няньку большы, і ніць у ценевых пальцах была дрогкая, паўпразрыстая.

Прасці жанчыны збіраліся вечарамі, шамкаючы, шэптам гаварылі пра дзівы і страхі, пераказвалі плёткі. Верацёны цурчэлі, як звонкія вясновыя плыні, парыпвалі колы, цягнуліся ніці. Гэта паварочвалася стагоддзе, гэта працягвалася жыццё — новае.

А яшчэ яны спявалі. Самааддана, сярэбранымі дзівочымі галасамі, што не пасавалі да зморшчаных, як спечаныя яблыкі, твараў. Ён слухаў, сціскаючыся ў камячок, ніякавеючы ад велічы, прыхаванай у песні. Розныя спевы зліваліся ў нешта адно, нешта большае, вялікае, невымернае, як рэкі зліваюцца ў хвалях мора. Галасы ліліся, адны адступалі, абрываўліся на ўздыху, як бы падкурчваючы ногі. Тады ўступалі іншыя, падхоплівалі, і ткалася пералівістае спеўнае палатно.

Па начах, ачмурэлы ад песень, ён чуў скрозь сон покліч, лавіў тонкую-тонкую нітачку. Нехта безліччу галасоў цягнуўся да яго. Хадзем жа, хадзем, Ясь. Хадзем. Час.

Сонны, не прагнуўшыся, ён падхопліваўся, ішоў, не размыкаючы павек. Масніцы пад падэшвамі вярталі ў прытомнасць, адназначна рэчыўныя, і кола матчыных рук змыкалася на ягоных плячах.

— Што з табою, Янэк? — і прыпятчвала імя пацалункамі.

Ён не змог бы сказаць. Не змог бы патлумачыць. Маўчаў, пакуль маці ўладкоўвала яго ў ложку, глядзеў на яе бледны прыгожы твар з-пад паўапушчаных веек. Маці мармытала песеньку пра коціка, гладзіла пяшчотнай рукою па валасах. Па-кашэчы вуркатаў агонь у печцы.

Ён цьмяна ўспамінаў пра вогненных цмокаў, што нараджаліся з яек, знесеных пеўнямі. Цмокі ўзляталі высока-

высока, працінаючы ноч чырвонымі ўспышкамі. Ведзьмы ва ўборах з чорна-белага пер'я разляталіся, нябачныя, пакідаючы на твары павеў крылаў. Вужыны цар сычэў у цёмным куце, і яго лускаватае цела, калыхаючыся, сціскалася вакол залатога кола святла. Спрабавала задушыць, вынішчыць.

— Сарока, сарока!.. — плакаў ён, тыкаючы пальцам у страшны крылаты цень. Маці, заўсёды бледная, заўсёды сумная, быццам прасякнутая палыновай гаркотай, цярпліва гладзіла яго па галаве.

— Прыснілася, — казала, супакойваючы. — Спі.

Яна гладзіла яго па галаве, пакуль ён засынаў.

Яна памерла, калі яму было пяць.

Societas Jesu, езуіты, прыйшлі ў Полацк яшчэ пры Стэфане Баторы⁵ — з дазволу караля. Навука, ці, дакладней, адкацыя была іхняю зброяй. Усё дзеля славы Божай. Маладыя парасткі ўразлівыя, калі прывіваць і даглядаць іх правільна, дык дадуць менавіта такія ўсходы, якія патрэбныя — дзеля Божае славы, зразумела.

І дзеля славы ордэна.

Крушэнне Рэчы Паспалітай, падавалася б, азначала таксама і крушэнне езуітаў — і ўсіх ордэнскіх дасягненняў, у тым ліку і калегіумаў. Але імператрыца⁶ ўзяла братоў Езуса пад сваё чорна-белае крыло, і нават папская була, што перакрэслівала існаванне ордэна, не стала перашкодай.

І папа нечакана лёгка з гэтым змірыўся. Хай плод вашых малітваў будзе шчаслівым, адказаў ён на асцярожныя запыты. Хай будзе шчаслівым і спрыяльным так, як прадбачу я і як хочаце вы.

Папа добра ведаў, чаго яны хацелі. І ведаў яшчэ вось што: тут, у Полацку, фарпост ягоных уладанняў. Апошняя мяжа, за якой — нязмераная, нябачаная, страшная імперыя.

Калі ёсць шанец — дзеля жадункаў імператрыцы — замацавацца на гэтай мяжы, калі ёсць магчымасць несці святло

⁵ Баторый Стэфан (1533–1586) — кароль польскі і вялікі князь літоўскі (з 1576 года).

⁶ Кацярына Другая (1729–1796) — імператрыца расійская (з 1762 года да смерці).

чыстай веры разам са святлом ведаў у дзіцячыя галовы, то — чаму б не?

Хай плод вашых малітваў будзе шчаслівым.

І ордэн жыў, ордэн разрастаўся, высыпаў, наліваўся жыватворнымі сокамі, як саспелы плод на галінцы. У Полацку калегіум не толькі захаваў трохпавярховы каменны будынак, але і прыдбаў бібліятэку і друкарню, майстэрні, аптэку, нават фабрыкі. Езуіты працвіталі, багацеў і калегіум. Грошы сыпаліся, запасіліся, купляліся землі, фальваркі. Калегіум рыхтаваў манахаў і музыкаў, меў нават сваю багадзельню.

Але самай богаўгоднай справай заставалася праца з моладдзю. Ясныя, незамутнёныя вочы вучняў зазіралі ў тамы з векавою мудрасцю — як у бездань. Мудрасць улівалася ў іх, юных, палымяных, несціханай ракой.

І вера, якую нёс ордэн, улівалася ў іх таксама. Гартавала, рыхтавала ваяроў Хрыстовых. Да чаго? Да той самай спрыяльнай будучыні, якую прадбачыў папа і пра якую так апантана маліліся браты ордэна.

Anima Christi, sanctifica me.

Душа Хрыстова, асвяці мяне.

Але душа была не ў сваім целе.

Вальтэр⁷ наракаў, з заўсёднай сваёй з'едлівасцю, што езуіты навучылі яго адно трохі лаціне ды розным дурасцям.

Дурасцяў, вядома, хапала: каўпакі з аслінымі вушамі, мянушкі, лаўкі ганьбы. Нагляд у класе, нагляд у спальнях, нагляд у касцёле. Нагляд, нагляд, нагляд. Для кагосьці больш шумнага, непакорлівага, няўрымслівага было б гэта горш за смерць.

Але ён — Янэк, Ясь — з маленства навучыўся слухаць. Слухаць — і чуць. Лаціна для яго патыхала палыном, як патыхае гэтым духам перакладзенае каліўцамі сухой травы адзенне. Мусіць, каб у старажытнасці быў пах, то гэта быў бы водар палыну, тонкі, ледзьве ўлоўны, сухаваты, з пылам перамешаны: удыхнеш — расчыхаешся.

У калегіуме ён навучыўся не толькі слухаць, але і гаварыць: на дыспутах і дэкламацыях, на экзаменах маўчаць не

⁷ Вальтэр (1694–1778), ён жа Франсуа-Мары Аруэ — французскі філосаф-асветнік, пісьменнік.

выпадала. Лаціна, прыпраўленая мурагоўскім вымаўленнем, лілася з яго свабодна, займала думкі. Затапляла, як паводка. Спляталася з нітачкай песень, ці, лепей сказаць, Песні, што гучала ўнутры.

Пяро ставіла кляксы, чарнільныя плямы заставаліся на далонях, на рукавах. Радкі клаліся на паперу — не такія, не тыя, няправільныя. Ён мучыўся ад гэтай няправільнасці і спісаных паперкі сярдзіта драў. Востра адчуваў іх — і сваю — недасканаласць.

Лаціна, вядома, не існавала сама па сабе, адно табліцаю спражэнняў ды паньлымі шэрагамі слоў у шытку. З ёю была сплеченая гісторыя, з ёю былі знітаваныя звонкія гекзаметры даўніх паэтаў. Ён адчуваў рытм, чытаючы перад класам уголас, і каваныя вершы асядалі ўнутры, як драбкі золата асядаюць у рачным пяску.

За спісаных паперкі, задуменнасць, але збольшага — за дэкламацыі яго лічылі паэтам. Слава ў калегіуме прыйшла яшчэ да таго, як радкі на паперы склаліся ў нешта вартае. Апярэдзіла. Прымусіла.

Ён пакарыўся, а пасля і сам паверыў. Верачы ў гэтую сваю школьную славу, сплятаючы чужыя гекзаметры з уласнымі спробамі (хай лаціна не хацела гучаць згодна з тым, што гучала ўнутры, не давалася), ён напісаў не болей і не меней — паэму. У паэме ўсё было досыць звыкла: быў там свавольны Амур, золатавалосая манерная Венера, якая неабачліва губляла свой пояс, неўтаймаваны Марс, амаль Авідзіевы⁸ пераўтварэнні, музы і пераможны Апалон... Словам, усё, нават лёгкае адценне легкадумнасці, што межавала з непрыстойнасцю, як яно ў рымскіх бостаў заведзена.

Але чагосьці не ставала.

І пакуль сябры захапляліся вершамі — добрымі збольшага таму, што з вучнёўскай зацятай стараннасцю адбівалі Авідзія і Вергілія⁹, а тыя былі неблагія нават у адбітку, — ён з непрыемнай яснасцю зразумеў.

⁸ Авідзій, Публій Авідзій Назон (43 г. дан.э. – 18 г. н.э.) — старажытнарымскі паэт, найбольш вядомы як аўтар паэм «Метамарфозы» і «Навука кахання».

⁹ Вергілій, Публій Вергілій Марон (70 г. дан.э. – 19 г. н.э.) — старажытнарымскі паэт, адзін з найбольш выдатных паэтаў свайго часу.

Не ставала душы.

Душа гучала толькі ўнутры яго, цягнулася адвечнай нітачкай песні, повяззю з незабыўнымі Мурагамі, повяззю з домам, з азёрамі, з гэтай зямлёй. У пустых лацінскіх вершах, як у драўляным балване, не было жывога подыху, не было ўсяго гэтага, любага, знаёмага.

«Венерын пояс» згарэў у грубцы, лісток па лістку. Чарніла выцвітала, бездапаможныя лісткі чарнелі ў агні.

Яму было пятнаццаць гадоў, і першае расчараванне ў самім сабе апякала сэрца горш за агонь.

У халоднай спальні інтэрната «для сыноў беднае шляхты» ён прахопліваўся сярод ночы, гэтаксама як і раней, у раннім, паўзабытым маленстве. Далёкія галасы клікалі, цягнулі за сабою.

Хадзем, Ясь, хадзем. Час.

— Іду, — мармытаў ён, не прачынаючыся, — я зараз. Я хутка.

Спускаў ногі на каменныя пліты падлогі, прачынаўся — растрапаны, разгублены і самотны. Бацька, заклапочаны і заняты, пісаў рэдка.

Пакойчыкі канвікта былі падобныя да келляў у кляштары, пуставатыя, усё яшчэ нейкія неабжытыя.

Пасля ён зразумеў: мясцовым сценам адчайна не хапала гісторый. Казак, баек, страхав. Чаго заўгодна. Ён з ахвотаю падхопліваў тое, што пераказвалі старэйшыя навучэнцы, перакручваў на ўласны лад. Расказваў іншым шкалярам — ноччу, потайкам, таямнічым шэптам — пра пана Твардоўскага і ягонага нешчаслівага вучня, пра студыёзусаў, перавернутых у пачвараў. Сябры жахаліся шчыра, байкі шырыліся, раслі — ужо без ягонага ўдзелу, самі па сабе. Гулі, быццам вулей, калідоры.

Калегіум патроху ажываў, сцены поўніліся нечым яшчэ. Некім яшчэ?

У адным з цёмных пераходаў яму падалося, быццам штось вялікае варухнулася і пабегла на шматлікіх нагах, як у сараканожкі. Фу-га, фу-га.

Ён ускрыкнуў, схапіў таварыша за руку — і той, жахнуўшыся чужога страху, ускрыкнуў таксама.

Таварыш, таксама Ян, пасля доўга дзівіўся і сердаваў: чаму гэта ён смяецца? Аглядаўся баязліва, быццам падазраваў

тут дурны жарт ці кепікі, і няўпэўнена касіўся ў цёмны кут, ад якога шарахнуўся гэты дзівак.

А цяпер унь рагоча. Ідзі зразумей гэтых паэтаў.

Таварыш пакрыўдзіўся.

А ён і праўда рагатаў, склаўшыся напалам, і ніяк не мог прыпыніцца, каб патлумачыць. Ды і хіба такое можна патлумачыць?

Выдумкі ажывалі. Калегіум — ажываў.

Вакацыі пачыналіся з першага жніўня, пачыналіся ўрачыста — найперш гуляннямі на дзень святога Ігнацыя, бацькі ордэна, пасля вучнёўскімі тэатральнымі пастаноўкамі. Вучні ставілі камедыі на французскай і лацінскай мовах, і местачкоўцы з'язджаліся з самых аддаленых куткоў у Полацк, каб паглядзець на студыёзусаў-камедыянтаў.

А яшчэ вакацыі пачыналіся выніковымі іспытамі.

Езуіты, выхоўваючы, выводзілі вучняў на спаборніцтва, вымушалі супернічаць у спасціжэнні навук. Узнагароды, раскладзеныя на стале побач з заданнямі па граматыцы, як і звонкія тытулы, трэба было зарабіць дыспутамі і выдатнымі ведамі.

Імёны выдатнікаў друкавалі ў прыгожых кніжачках.

Ён любіў гэты шум і тлум, гармідар, напружанне, што пракотвалася ў мышцах агністаю сілаю. Любіў чаканную лаціну, памятнае словы, амаль рытуал, які пачынаў кожны вучнёўскі дыспут. Позірк ягоны безуважна слізгаў па ўсхваляваных і пачырванелых ад духаты і хвалявання бацькоўскіх тварах, па ўрачыстых постацях апекуноў і сціпрых фігурах настаўнікаў.

Любіў усё гэта ажно да болю — можа быць, яшчэ і таму, што пасля можна было з'ехаць дамоў. Дакрануцца, як легендарны Антэй¹⁰, да зямлі.

Бацькоўскі дом падаваўся малым і цесным, і, прачынаючыся ноччу, ён доўга не мог сцяміць, дзе ён і чаму замест езуіцкай келлі гэтая нізкая столь ды бацькаў кашаль у суседняй спальні. А пасля ўспамінаў, супакойваўся. Ляжаў з расплюшчанымі вачыма, слухаючы ўтульныя начныя гукі. Распраўлялі спіны натомленыя за дзень масніцы, цвыркуны падавалі галасы, гадзіннік за сцяною адлічваў хвіліны:

¹⁰ У старажытнагрэчаскай міфалогіі — волат, сын Пасейдона і Геі, які атрымліваў надзвычайную моц ад судакранання з зямлёю.

меней часу засталася да вяртання ў калегіум, яшчэ меней, яшчэ і яшчэ.

Яго любілі. Слава паэта ды красамоўцы абкружала яго і дома. Навакольная дробная шляхта, у побыце мала чым адрозная ад сялян, наўзахваткі запрашала яго на імяніны, вяселлі ды заручыны. Езуіты вучылі сваіх выхаванцаў сярод іншага і абыходлівасці — як есці за сталом, як трымацца сярод высакародных асоб, як каму пакланіцца, — ці не таму ён быў жаданым госцем. Ён сыпаў досціпамі і байкамі, жартамі і прымаўкамі.

І вершамі.

Вершы складваліся самі, зрываліся з вуснаў, лёгкія, нястрымныя. Экспромты. Словы нанізваліся на ніць Песні, як пацеркі, але крылы іх былі нібыта падрэзанымі.

За вершамі рассыпаўся вакол смех, а то і ўздыхалі маладзенькія панны. У Арцайковічах, Межаве, Галоўчыцах і Голубаве — не было ў ваколіцы такога фальварка, дзе не прымалі б яго гасцінна і весела. Усвойскія, Заленскія, Латышэвічы, Юрагі, Пржаленскія, Сівохі. Усе запрашалі юнага студыёзуса да сябе, праглі і досціпаў, і вучонай яго размовы.

— Выраўнаўся ў мужчыну, — казаў пра яго бацька не без адабрэння. Сапраўды, у цяперашнім юнаку колішняга мальчика пазнаць было цяжкавата. Бацька думаў так: добра, што сыну даецца навука. Апроч той навукі, апроч светлай галавы ды пары рук спадчыны ў яго не будзе.

А за вершы на заручынах ды вяселлях сыну адсыпалі па мерцы пшаніцы або грэчкі. Значыць, і навукаю пражыць можна.

Панна Максімавічанка, беленькая і кругленькая, з яснымі, як азёрная вада, блакітнымі вачыма, са светлымі косамі, ружавела пры ім асабліва старанна. Ён чытаў вершы, гледзячы на яе круглую галаву з гладка зачасанымі валасамі, з падвітымі кудзерамі. І адначасна — скрозь.

— Чым жа твая, дзеванька, галоўка занята?..

Панна залівалася фарбаю, сяброўкі ёй зайздросцілі. Пасма светлых валасоў, спавітая стужкай, была абменена пекнай Максімавічанкай на пацалунак. Каханне рымскіх бостваў, халоднае, як мрамур, з якога высякаліся статуі, абрастала трапяткою плоцю, пацалункамі ды абдымкамі.

Лета сплывала, падбіралася восень.

Яго любілі, здаецца.

Яго любілі.

Omnia transeunt. Усё мінае.

Такі быў, Кажуць, надпіс на пярсцёнку Саламонавым¹¹.

Каб у яго быў пярсцёнак, ён напісаў бы на ім тое самае. Усё мінае, асабліва дзявочыя любові. Абяцанні ды пацалункі пад месяцам значаць мала, калі ў цябе за душою няма ані шэ-лега, юны студыёзус. Ці ж не думаў ты, што і жонку з дзецьмі будзеш карміць вось так, за мерку пшаніцы чытаючы пад-пітым гасцям свае экспромты?

Ля вуснаў у яго залегла горкая складачка. Ён прыгадваў асобныя вершы з колішняга «Венерына пояса», прагаворваў іх пра сябе, выпраўляючы, выварочваючы на новы лад. Паэ-ма дзень па дні становілася ўсё болей трагічнай, і новаз'яўле-ны Паэт у ёй патэтычна ўскідваў рукі, усклікаючы: няма ка-ханьня болей на зямлі!..

Каханую, што Паэту здрадзіла з багаццем, маланкаю за-біваў сам Юпіцер. Праўда, перад смерцю яна прымудралася прачытаць досыць прачулы маналог і памерці на руках Паэ-та ўжо выбачанай.

Omnia transeunt. Мінула і гэта. Злосць сышла, застаўся лёгкі сум пакрыўджанага юначага сэрца.

Ён вырас, закончыў гуманіору — пяць класаў свецкай школы пры калегіуме. Далей шлях вучыцца быў адкрыты для тых, хто жадаў бы сам уступіць у ордэн: тры гады школы філасофіі, пасля яшчэ чатыры — багаслоўя. Пра ордэн, пра службу ён — дзіва — на-ват не думаў, толькі пра навуку. Вучыцца яму падабалася, а яшчэ болей любіў ён свой калегіум, Полацк ды школьных таварышаў.

Але — усё мінае. Бязмежная мудрасць Саламонава.

У 1812 годзе калегіума, які ён ведаў і любіў, не стала. За-мест яго ўказами імператара ўтворана была Акадэмія, якая атрымала правы ўніверсітэта. Таварыства Езуса, якому Акадэмія па-ранейшаму падпарадкоўвалася, атрымала фак-тычна асобную навучальную акругу, куды ўваходзілі езуіцкія школы ў іншых гарадах — Пецяярбургу, Рызе, Адэсе...

Omnia transeunt.

10 чэрвеня 1812 года, у той жа дзень, калі адбылося ўрачы-стае адкрыццё Акадэміі, французскія дыпламаты ўручылі сваім расійскім калегам ноту аб аб'яўленні вайны.

¹¹ Саламон — легендарны біблейскі цар, які славіўся сваёй мудрасцю.

Урачыстасці ў новастворанай Акадэміі ледзьве паспелі закончыцца, а напалеонаўская армія ўжо ўвайшла ў межы Імперыі.

Страшныя былі нават не французы. З тымі ясна: іх войска фарсіравала Нёман ды ўпарта мкнецца на Маскву. Паўзе, як лясны пажар. Полацк быў заняты, пад ім грывелі бітвы, адна па адной.

Сіла з Захаду змагалася з сілаю з Усходу, сіла на сілу, бура на буру. Быццам наступала і адступала, уздыхаючы, варожае мора. І мясцовыя жылі ў рытме тых прыліваў і адліваў, адчувалі іх, як жывёлы ў лесе адчуваюць распаўсюджанне языкоў полымя.

Не, страшная была не вайна. Выродлівы твар яе болей не пужаў, да прыліваў і адліваў, ад якіх пахла порахам, да гарматных стрэлаў, да смерцяў і стогнаў параненых прывыкалі. Смерці сталі нечым будзённым. Чалавек да ўсяго прывычайваецца, такая ўжо гэта істота.

Страшна было тое, што рабілі свае.

За пяцьдзясят вёрст ад Полацка мужыкі разам з французскімі салдатамі разрабавалі маёнтак пана Маліноўскага — Шнітаўку. З разбітых клецяў павыцягвалі дабро, якое знайшлі, пазводзілі на свае двары быдла. Разбіралі ўсё, што знаходзілі, хапалі — адзенне, абутак. А то і проста нішчылі, білі шаблямі курэй, тапталі збожжа, разбівалі вокны. Не сабе — але ж і не пану.

Мужыкі крычалі: пры«пранцускай сіле» іншая завядзёнка стане. Крычалі: раней паны былі, а цяпер так — падпанкі. Крычалі: годзе прыгону доўжыцца, даволі крыві нашай папілі!

Самі ж пілі гарэлку з панскіх запасаў.

Французы не затрымаліся: расійская армія падступала з боку Клясціцаў, добра чуваць было хрыплыя галасы гарматаў — быццам ішла бура. Змагацца за вызваленне ад прыгону французам было няма калі.

Retraite! Адступленне!

А без французскіх шабляў увесь бунт хлопаў хутка задыхнуўся. Асавелых ад крыкаў ды выпіўкі, сагналі іх у халодную клець. Пан Маліноўскі вярнуўся ў маёнтак, як толькі збеглі французы: добра адчуваў «прылівы і адлівы».

— Пся крэў!

Завадараў вешалі — тут жа, у Шнітаўцы. Дзелавіта, але похапкам, наспех, як бы стараючыся ўкласціся ў чарговы прыліў. Лёкай Маліноўскага, Мінка, які крычаў ды свавольнічаў болей за іншых, ужо з пятлёю на шыі, горка заплакаў.

Не ад страху — ад крыўды на няспраўджаную, падманную волю.

Страшна было тое, што рабілі свае. Не цяпер нават — стагоддзямі.

Звыклае, штодзённае, пажыццёвае рабства, з якога няма як выбавіцца, — страшнейшае за вайну.

Страшнейшае за смерць.

У Пётры бледны сухі твар, увесь у зморшчынах, рассыпаныя па плячах бяжкія валасы выбіваюцца з-пад шапкі. Вочы таксама бяжкія, ці то шэрыя, ці то блакітныя, як вада ў Нешчардзе.

Не чалавек, вадзянік. Азёрны гаспадар.

Не-шчар-да. Няшчодрэ. Няшчодрэе возера. Але рыбы хапае на ўсіх.

Пётра, як і ягоны біблейскі цёзка, — рыбак. Маларослы, хілы, сутулы, спрацаваны, ён развозіць па шляхецкіх дварах рыбу. Сярэбраная луска пабліскае ў меху са старога нерата, манеты з двухгаловым арлом знікаюць у бяздоннай шапцы. Пётра кланяецца, хаця плоцяць нягуста.

— Каб вас, скнараў, — гэта напаўголасу, каб не пачулі.

Шчодрэе возера, дзе звычайна рыбаліць, называе ён на ўласны манер — «Мешчарда». Ловіць судакоў ды шчупакоў, сазанаў ды плотак. Разумее рыбіну звычайку, таму без улову не застаецца ніколі. Вучоны паніч Пётру падабаецца: можна пагаварыць на высокія тэмы, пра навуку езуіцкую, пра святыя кнігі. Можна пра ўсё згаданае і памаўчаць.

Паніч з Пётры часам пасмейваецца — па-добраму, не зласліва. Тармошыць, пытае пра рыбацкія забабоны, кажа, быццам бы некаторыя рыбакі таемнымі словамі заклінаюць вецер і хвалі.

Дураслівы, малады.

— Ці ж мы цыганы, панічу? — кажа на гэта Пётра ленавата. — Мы Пану Богу молімся, з таго і радасць маем.

А байкі пра вадзянікоў паніч слухае ўважліва, з вялікімі вачыма, як тое дзіця. Слухае, як у Голубаве вадзянік возе-ра ў кішэні знёс, як ля Расонаў іншы вадзяны дух гучна граў на дудзе, прыпяваў ды прытупваў, добрых хрысціян пужаючы.

Увесну яшчэ, са смакам расказвае Пётра, сабраліся вадзянікі і рыбу з вакольных азёр пазганялі, як селянін быдла, у таемныя свае сховы. Прадчувалі, бач, навалу.

— Развялося іх цяпер, гэных нячысцікаў, — кажа Пётра задуменна, і не зусім ясна, ці менавіта вадзяных духаў мае на ўвазе. Разам з панічом яны едуць да іншага панскага маёнтка. Колы парыпваюць, сонная худая кабылка месіць лістападаўскі бруд капытамі. Дарога сцелецца па пагорках, лес абступае з бакоў. Стары лес, вечны лес.

Едуць. У маёнтку пана Усвойскага чакаюць вучонага паніча — на заўтрашнія імяніны — і шчупака на святочны стол.

— Ясна, развялося, — адказвае паніч, уздыхнуўшы. — Вайна ж. Чалавечая нянавісць ім, нябось, што тая паша.

Пётра косіць мудрым светлым вокам на вучонага паніча.

— Хутка закончыцца, паніч, — кажа. — Вайна тая. Закончыцца. Ага.

Паніч пасмейваецца: скуль можаш ведаць, генерал рыбны. Пётра не крыўдзіцца, але настойвае:

— Хутка закончыцца.

І, павучальна ўзняўшы сухую далонь, дадае, як *ultima ratio*¹²:

— Мешчардоўскі вадзянік свае статкі дамоў перагнаў.

Рыбны генерал меў рацыю: вайна закончылася ў снежні. У студзені Акадэмія зноў адчыніла дзверы для вучняў. Шкаляры, як, зрэшты, і настаўнікі, былі раскіданыя вайною, і на покліч *alma mater*¹³ адгукнуліся не ўсе і не адразу. З новым наборам таксама была бяда: бацькі не спяшаліся адпускаяць падлеткаў у Полацк. Праўду кажучы, тут іх можна было зразумець — паўсюль толькі-толькі адгрымелі гарматы.

Шкаляры і настаўнікі зляталіся ў Акадэмію, як пералётныя птушкі з выраю, і заняткі ў 1813 годзе ўсё-такі пачаліся,

¹² (лац.) «апошні довад».

¹³ (лац.) «маці, што корміць». Паэтычная назва месца навучання.

хай і з недахопам студэнтаў. На кругі свае ўсё вярнулася адно з лістапада таго ж 1813-га.

З вучняў колішняга калегіума, а цяпер Акадэміі лічання людзі бралі ў рукі зброю, выступаючы на баку французаў. Самі езуіты, якіх некалі ўзяла пад сваю абарону Кацярына Вялікая, не супрацоўнічалі — прынамсі, адкрыта — з напалеонаўскай арміяй, як рабіў гэта, скажам, Віленскі ўніверсітэт. Заможнаму ордэну было што губляць, ды і аднаўленне Літоўскага княства ці Варшаўскага герцагства іх ніколькі не цікавіла: мэты ў іх былі свае.

Лаяльнасць спадчыннікаў Лаёлы пасля заканчэння вайны дапамагла ім мала. Ужо праз тры гады імператарскі загад змусіць іх выдаліцца з Пецярбурга і Масквы, а ў 1820 годзе Акадэмія і ўвогуле перастане існаваць. Аляксандр Першы, у рэшце рэшт, палічыць ордэн нявартым імперскай ласкі — бо «забылі свой грамадскі абавязак і абавязак удзячнасці».

Калі перакласці, езуіты болей не падпарадкоўваліся расійскім уладам, бо папа афіцыйна легалізаваў дзейнасць ордэна па ўсім свеце і ўзнавіў усе колішнія прывілеі.

Аляксандр Першы, празваны Блаславёным, вырашыў — не без парад ад занепакоеных саноўнікаў — пазбавіцца папскай пагрозы.

Езуіты будуць высланыя, Акадэмія закрытая, багатая бібліятэка — часткай раскрадзена, часткай размеркаваная па школах ды вучылішчах, архіў знішчаны.

Sic transit gloria mundi.

Так мінае слава зямная.

Дарогі адкрываліся бязрадасныя.

Дваццаці аднаго году, набіты лацінай і грэчаскім пад самую макаўку, з атэстам кандыдата і парай рублёў у кішэні, ён марыў пра кар’еру пісьменніка. У калегіуме будучыня малявалася досыць адназначна: вершы і проза, ціхая натхнёная праца ў хатцы на азёрным беразе. Можа, яшчэ навуковыя штудыі. Слава Бёрнса¹⁴, паэта-барда, сапраўды народнага і народам любімага, імпанавала яму, спакушала. Ягонья вершы засцяпковая шляхта расцягвала на цытаты

¹⁴Бёрнс Роберт (1759–1796) — вялікі шатландскі паэт, фалькларыст.

і вазіла па кірмашах, як нейкае дзіва. Беларуская Поўнач мроілася яму ўласнай Шатландыяй.

— Адвучыўся, то й добра, — сказаў бацька задаволена. — Цяпер можна і за розум брацца.

«Розум» гэтыя двое разумелі па-рознаму.

Сын, цяпер вышэйшы на добрую галаву, глядзеў на бацьку, згробленага, пасівелага і палыселага, змрочна. Сыну хацелася навукі, кніг, вучоных размоў, а яшчэ болей — збегчы ад безнадзейнасці, ад уласнае беднасці. Ён нават паспрабаваў: з торбаю за плячыма уцёк пешшу ў Вільню, ва ўніверсітэт.

Ішоў звыкла, любіў хадзіць пешкі. Ваколіцы былі знаёмыя, людзі таксама. Барадаты дзядзька, што ехаў да млына, падвёз яго да раздарожжа, бабулька з прыдарожнай вёскі, да якой пагрукаў у акно, вынесла напіцца.

Ісці было лёгка. Свежы вецер трапаў яго русявыя валасы, час ад часу штурхаў у спіну, быццам прыспешваючы на шляху. Палі, залітыя сонцам, цягнуліся абапал дарогі, за імі сінелі частыя зубцы лесу.

Ля прыдарожнага каменя з выціснутым следам сеў адпачыць і з'есці лусту хлеба з соллю. Побач з каменем стаяў дагледжаны драўляны крыж, перавязаны свежым ручніком. Цень ад крыжа павольна поўз па пыльных каляінах дарогі, узвальваўся на цень ад каменя і цень ад чалавека.

Яго перасмыкнула. Ён трасянуў галавою, павольна выдыхнуў. Пабачыў: на дарозе, едучы з Вільні, дыміла дарожным пылам брычка, хутка прыпынілася перад ім. Фурман, пануры хлопец з вечна нахмуранымі бровамі, падаўся знаёмым, і хутка стала ясна, чаму.

З брычкі выкаціўся пан падсудак, доўгі, мітуслівы, з дабрадушнымі блакітнымі вачыма, што глядзелі ў розныя бакі. Ён апомніўся, падняўся, паклانیўся. Падсудак ахаў, хутчэй з захапленнем паэтычным эпізодам, чым уласна са спачуваннем. Няўжо ў Вільню? Ах, ах, і проста вось так, проста з торбаю, ах, і зусім без грошай!

У пана падсудка былі дзеці, а гувернёра ў дзяцей не было.

Ён завагаўся. Слава паэта прывучыла яго лічыць сябе трошкі лепшым, вышэйшым за звычайных смяротных. Чарвячок самалюбства тачыў ягонае сэрца, і ад гэтага часам было няёмка — перад самім сабою, перад выхаваннем строгіх братоў-езуітаў.

Вучыць дзяцей — справа богаўгодная, думаў ён. Вучачы, можна і самому вучыцца, чытаць кнігі. І, вядома, пісаць.

Ён паглядзеў на дарогу на захад, на касога падсудка.

Цень крыжа караскаўся па каляінах.

Ён успомніў згорбленага бацьку, які прасіў «узяцца за розум».

Ён пагадзіўся.

Чужы хлеб — горкі, чужыя сцены — ціснуць. Ад пана падсудка ён праз пэўны час перайшоў да знаёмага князя. Служба была тая ж — губернерства, кампаньёнства. Хатні прыяцель, гаваркі балванчык, які запаўняе паўзы балбатнёю, пакуль гаспадар і гаспадыня пазяхаюць у сваіх фатэлях. Усё было аднолькава, усё было шэра, звыкла, год за годам, год за годам.

Песня больш не гучала, не клікала яго, быццам заглухла, быццам тады, па дарозе ў Вільню, ён павярнуў не ў той бок, куды павінен быў, памыліўся з дарогаю, размінуўся з уласнаю доляй. Па начах ён хацеў бы пачуць тыя колішнія галасы — ды не мог. Забітая надзённымі дробнымі справамі галава гула, быццам поўная атрутных жамарын.

Крах езуітаў і — найперш — Акадэміі адазваўся ў ім болем. Цяжка было паверыць, што яе болей няма. Быццам вырвалі з жывога сэрца кавалак ды так і пакінулі. Ён пісаў сябрам-шкалярам — Тамашу, Яну, Гаўдэнцыю. Усе разляцеліся, як сухое лісце ўвосень, рассыпаліся.

Ён пачуваў сябе беспрытульным, асірацелым. Бура падхапіла яго, як парушынку, вырвала з вучэння, пагнала па свеце. Бура зруйнавала дом сэрца — Акадэмію ў Полацку, зруйнавала колішнія юнацкія надзеі на ціхую і плённую навуковую працу. Упартая бура несла яго далей.

Гаўдэнцый, стары сябар, кіруючыся шкалярскім пералётным інстынктам, першым рушыў на ўсход, сяк-так уладкаваўся ў паўночнай імперскай сталіцы. Клікаў да сябе ў Пецярбург.

Нігачка, што прывязвала да Мурагоў, — стары бацька — перарвалася. Самая балесная рана для дзяцей — смерць бацькоў. Маці ён памятаў кепска, з бацькам, напэўна, спрачаўся часцей, чым варта было б пачціваму сыну. Смерць, думаў ён, разрывае ніці аднасці, дорыць адным — вечнасць, другім — скруху. Застаюцца ўспаміны, ціхае рэха памяці. І сіроцтва.

Ён нічога не меў, таму і не губляў нічога. Вучыць дзяцей лаціне можна было і ў сталіцы. Ён зняўся з месца, лёгкі, як

парушынка. Лёгкасці дадавала беднасць: адкладзена на чорны дзень было, можа, якіх дзесяць рублёў.

Горкая складка ля ягоных вуснаў зрабілася глыбейшаю, на скронях свіціліся першыя сівыя валасы.

Трыццацігадовым мужчынам, поўным ціхай горычы, ён з'явіўся ў Паўночнай Пальміры.

Бура падхапіла яго, абярнулася салёным штормам. Закінула ў імперскае марское міністэрства, а адтуль панесла да Фінляндыі, да берагоў Англіі і Францыі. Марское міністэрства пры бадзёрым старым адмірале фон Молеры¹⁵ было клапатлівым вірам, мурашнікам. Пасля застойнай цішы папярэдняга міністра ўсё кіпела справаю, рэфармавалася, змянялася на вачах. Бегалі захаканыя пісцы, лёталі важныя паперы, і на іх белых крылах несліся новыя змены. Ладзіліся афіцэрскія класы, перакройваўся кадэцкі корпус.

Скрып шматлікіх пёрак у марскоў канцылярыі навяваў смутак, прыгадваў галасы цвыркуноў за печкаю ў бацькоўскім доме ў Мурагах.

Ён паглядзеў на далёкія краіны і там зразумеў простую ісціну пра самога сябе. Ён не быў створаны для марскога міністэрства, увогуле для дзяржаўнай службы. Паэтычная лёгкасць ды разняволенасць думкі не магла ўціснуцца ў шорсткі каўнер чыноўніцкага мундзіра, і ў міністэрскім мурашніку ён пачуваў сябе безнадзейна чужым.

Ён вярнуўся да знаёмага спосабу заробку — рэпетытарства, гувернёрства. Лаціна гарчыла на вуснах, быццам дэкокт ад смутку. У Пальміры прыватным настаўнікам плацілі болей, чым дзе-небудзь яшчэ ў імперыі, але і жыць тут было дорага.

Пагалоска пра яго ішла — як пра знаўцу старажытных моў, элініста, філолага. Як знаўцу і эліністу ўдзячныя бацькі дадавалі яму колькі рублёў срэбрам.

Час быў неспакойны, трывожны. Снежаньскае паўстанне 1825¹⁶ года бліснула, як маланка. Усхапілася полымя на Сенацкай плошчы, пранеслася па вуліцах, пакідаючы трупы.

¹⁵ Молер Антон Васільевіч (1764–1848) — дзяржаўны дзеяч Расійскай імперыі, марскі міністр (1828–1836), поўны адмірал (1829).

¹⁶ Спроба дзяржаўнага перавароту ў Расійскай імперыі, якая адбылася ў снежні 1825 года.

За ноч, спяшаючыся па загадзе зверху «ачысціць вуліцы», і мёртвых, і бездапаможных параненых скінулі ў палонкі ў рацэ — ад Ісакіеўскага моста да Акадэміі Мастацтваў і далей.

Следчая камісія, створаная новым імператарам, мусіла «аддзяліць легкадумных ад злачынцаў закаранелых». Высвятлялі ступень правіны, уважліва разглядалі прызнанні ды абгаворы. Пяцярых з тых, што выйшлі на плошчу, пакаралі смерцю, віна іх — паводле дакументаў камісіі — была па-за агульнымі ступенямі, па-за мераю. Іншым, каго прызналі вінаватымі, выпала катарга ці пасяленне.

Паэтаў замыкалі ў турмах, у крэпасцях, высылалі на катаргу. Дваранскія шаблі ламаліся над галовамі сыноў старажытных сем'яў. Над галовамі, дзе ўспыхнула думка пра свабоду — не толькі для сябе. Для ўсіх.

Часы былі неспакойныя, бо страшны 1825-ы і Сенацкая плошча трывожылі імператара Мікалая. Калі трывожацца імператары — неспакойна ўсёй імперыі.

Трэцяе аддзяленне вырасла за год з гэтай густой трывогі, вырасла з пралітай на Сенацкай плошчы крыві, з мёртвых целаў на дне Нявы. Аляксандр Бенкендорф, дзелавіты шэф жандараў, якому імператар пасля следства па справе дэкабрыстаў верыў, узначаліў новаз'яўленае аддзяленне Яго Імператарскай Вялікасці.

Імператар трывожыўся. Згадваў, як яго і брата цудам не застрэлілі на халоднай снежаньскай плошчы. Памятаў крыкі і стрэлы. Адчуваў нейкім унутраным, амаль звярыным чуццём, што смерці ягонай усё яшчэ хочучь, што недзе невядомыя, бястварыя, размытыя ворагі шэпчуцца, рыхтуюць для яго пасткі.

Страх поўз з імператарскага палаца.

А калі баяцца імператары — скаланаецца ўся імперыя, да самых ускраін.

Адрываючыся ад вучняў, ад клопатаў пра хлеб надзённы, ён паспяваў пісаць. Похапкам, так-сяк. Спісваў сшыткі вучнёўскім почыркам, крэсліў, правіў. Пісаў збольшага па-польску: гурток моладзі, што збіраўся вакол яго, быў польскамоўны. Стары сябар Гаўдэнцый¹⁷ з ягонымі класіцы-

¹⁷ Шапялевіч Гаўдэнцый (1800–1846) — беларускі польска- і рускамоўны паэт, выхаванец Полацкай езуіцкай акадэміі.

стычнымі спробамі, шчырая душа Рамуальд Падбярэзскі¹⁸, этнограф і выдавец, Вінцэнт Рэут, зямляк і паэт.

Песня не гучала. Ён спрабаваў прыгадваць яе, спрабаваў прымусіць сябе пачуць, калі бег па халодных вуліцах, падняўшы каўнер старога шыняля. Згадваў абрыўкі, лавіў далёкае рэха. А Песня не гучала. І ўсё было не так, усё было няправільна.

Ён бываў у тэатрах, калі мог сабе дазволіць, бываў на літаратурных вечарах па пятніцах і суботах. Усё-такі гэта была Паўночная Пальміра, бліскучая сталіца. Імёны паэтаў тут гримелі — нават калі самі паэты апыналіся ў апале. Як Пушкін, які быў ва ўсіх на вуснах, Пушкін, на якога ў тэатрах глядзелі, быццам на дзіва, слухалі, што скажа, прагна лавілі словы.

Салодкія мары пра пісьменніцкую славу ўжо не круцілі ягоную галаву: ён змірыўся. Ці хацеў запэўніць сябе, што змірыўся. Ён не быў Пушкіным.

Яму было за трыццаць, ён не маладзеў, ягоны час сыхodziў, і маладзейшыя, бойкія вершапісцы з'яўляліся, сыпалі вершамі на польскай і рускай мовах. Нават Гаўдэнцый пісаў байчэй і болей, ягоную «Мальвіну» абмяркоўвалі і хвалілі. Абодва яны ішлі за найлепшымі літаратурнымі ўзорамі, але ён адчуваў: нешта не так, нешта няправільна. Халодны класічны ўзор не вязаўся з тым, што было ў яго ўнутры. Ён болей не чуў сваю Песню, але памятаў яе тым вастрэй.

У красавіку 1828-га агністаю каметай перакрэсліў неба-схіл Адам Міцкевіч, той самы аўтар «Гражыны». Свежаспечаныя літаратары ішлі да мэтра на паклон, неслі да яго лісткі са сваімі вершамі, падсоўвалі пры першай жа магчымасці, каб кінуць ясным вокам. Міцкевічу пакланяліся: у ім было нешта ад прарока, нешта палымянае. Не толькі грандыёзны талент, але і тая харызма, той душэўны запал, ад якога ўражваюцца і нікавеюць.

Ён пры нагодзе таксама паднёс Міцкевічу свае вершы. Жэст трохі адчайны для трыццацічатырохгадовага пачаткоўца. Пытальна глядзеў на прыгожы паэтаў твар з трохі раскосымі вачыма, твар, які з-за пышных валасоў, адкінутых назад, ды бакенбардаў падаваўся львіным.

¹⁸ Падбярэзскі Рамуальд Андрэевіч (1813–1856) — беларускі выдавец, літаратуразнавец, фалькларыст.

Львіныя вочы акінулі рукапіс, зірнулі на яго спакойна, без асаблівай зацікаўленасці. Бачылі перад сабою высокага мужчыну з выцягнутым бледным тварам, з велікаватым носам, з зачасанымі на скроні русымі валасамі, з трывожнымі светлымі вачыма. Складачка ля вуснаў у госця зрабілася глыбейшаю: адчуў, што разглядаюць, сцяўся.

Даніна модзе — новы ўрачысты гальштук — сядзеў на шыі пачаткоўца нязвыкла, але пакланіўся ён не без вытанчанаасці. Касцюм, праўда, быў досыць заношаны, аднак чысты і дыхтоўны. Пачатковец сухавата пакашліваў: мясцовая балотная сырасць кепска ўплывала на ягонае здароўе.

Хтосьці жвава падскочыў збоку да фатэля мэтра, зашаптаў на вуха навязлівай мухаю: Ян, Ян, Ян. Баршчэўскі. З крэсаў Усходніх, проша пана.

— З Беларусі, — глухаватым, але досыць прыемным голасам выправіў пачатковец. Муха над мэтравым вухам прыціхла. Леў усміхнуўся. Слова нагадвала пра мясціны маленства, а тыя — пра любімую маці.

Дзеля тых успамінаў леў паглядзеў на прынесены сшытак больш прыязна. Пагартаў, наспех прабягаючы вачыма рукапісныя радкі. Выхапіў звыклым позіркам літаратара трапны выраз, другі. Пахваліў, цокнуўшы языком. Пачатковец пачырванеў хваравіта, плямамі.

Леў пашчоўкаў пальцамі — і ў руку яму паважліва ўклалі пяро. Рука з пяром перакрэсліла пару слоў, дапісала іншыя зверху, разбіла рашучым росчыркам адзін ці два радкі напалам.

— Праўлю, — сказаў мэтр, зноў падняўшы на госця вочы, — не духу недасканаласць, а толькі недакладнасці формы.

Пачатковец пачырванеў гусцей і моўчкі пакланіўся зноў, прыціскаючы руку да сэрца.

У 1830 годзе, адгукаючыся на крывавае полымя Францыі, успыхнуў захад Імперыі, запалымнеў балюча і страшна.

— Хай жыве Польшча!

Мікалай Першы, кароль Польскі, урачыста каранаваны годам раней, аб'явіў вайну Мікалаю Першаму, імператару Расійскаму. Адміністрацыйны савет у Варшаве першыя дні кіраваў іменем Мікалая, і выходзіла, быццам імператар змагаецца сам з сабою.

Паўстанцы таксама змагаліся самі з сабою — левыя з правымі — і ніяк не маглі прыйсці да ладу.

Польшча жыла — і гарэла жыўцом. Пецябург быў далёка,

настроі тут, у адным з двух сэрцаў імперыі, былі ваяўнічыя. Пушкін пісаў пра «сямейную, старажытную, спадчынную сварку» двух народаў. Вершамі Пушкіна, якія датычыліся польскага паўстання — «Паклёпнікам Расіі» і «Барадзінская гадавіна», — захапляліся і ў палацах, і ў харчэўнях.

Ворагі Мікалая набылі рэчыўнасці, займелі твары і імёны.

Гарэлі Літва і Беларусь — тыя жаданыя «восем ваяводстваў», што таксама ўзяліся за зброю. Граф Паскевіч¹⁹ ішоў на Варшаву, грозны і няспынны. Варшава, даведаўшыся пра страты войскаў, пра паразы, вар'яцела. Натопі злоцела рваў арыштантаў у турмах, вышукваючы вінаватых. Ашалелы люд ледзьве рассяяла армія, некалькі ўдзельнікаў бунту былі павешаны.

Генерал Крукавецкі²⁰, цяпер камандант Варшавы, бачачы небяспечнасць становішча, быў вымушаны ўступіць у перамовы з пераможным Паскевічам. Той адгукнуўся і даў некаторыя гарантыі, але пра «восем ваяводстваў» размовы не было. Не магло быць. Крукавецкі ад такога замірэння адмовіўся, але пасля таго як была занятая першая лінія абароны, пасля таго як горад застагнаў ад гарматных стрэлаў, зноў паслаў парламенцэраў.

У яго не ставала зарадаў, каб адказаць на мове гарматаў.

У лісце Паскевічу генерал пісаў пра пакорлівасць «законнаму ўладару». Сейм, сабраны наспех, за гэта адзінадушна — рэдкая для іх згода — назваў яго здраднікам. Да ладу не прыйшлі, нават калі прадстаўнік Паскевіча прыняў капітуляцыю Крукавецкага. Сейм яе не зацвердзіў, так што Варшава афіцыйна не капітулівала.

— Мая справа — ратаваць войска, — сказаў генерал дэпутатам і вывеў за Віслу трыццаць тысяч чалавек.

Варшава не капітулівала, але расійская армія ўвайшла ў горад праз адчыненныя вароты.

Восьмага верасня 1831 года Паскевіч напісаў імператару: «Варшава ля Ваших ног».

¹⁹ Паскевіч Іван Фёдаравіч (1782–1856) — палітычны і ваенны дзеяч Расійскай імперыі, дыпламат, удзельнік вайны 1812 года і ўзяцця Парыжа, князь Варшаўскі (пасля падаўлення паўстання).

²⁰ Крукавецкі Ян Стэфан (1770–1850) — варшаўскі генерал-губернатар, прэзідэнт Нацыянальнага ўраду падчас паўстання 1830–1831 гг.

Але насамрэч Польшча не скаралася. Імператар ведаў гэта. Адчуваў.

Трэцяе аддзяленне працавала няспынна. Вышукваліся ворагі.

«Песня абуральнага зместу», дзе імператара называлі чортам на троне, стала прычынаю арышту студэнта Маскоўскага ўніверсітэта Тадэвуша Лады-Заблоцкага²¹. Завірыла ўсё ад адной знойдзенай паперчыны з крамольным вершам. Запачаткавалася следства, да якога дадаваліся ўсё новыя і новыя справы, новыя і новыя людзі. Справа набухала, абрасталала папяровай плошчю, патрабавала новых і новых ахвяраў, быццам біблейскі Баал.

Рэчыўныя ворагі Яго Імператарскай Вялікасці множыліся. Пасля польскага паўстання на выхадцаў з Польшчы і «васьмі ваяводстваў» паглядалі з асаблівай падазронасцю.

Гаўдэнцыя звольнілі з гімназіі ў 1834-м — у сувязі з той самай гучнай справай Лады-Заблоцкага. Рэпутацыя ягоная была заплямлена. Гурток паэтаў, маладых і не надта, хваляваўся. Перабіралі ў памяці напісаныя радкі, шукаючы неасцярожнасць, вышукваючы крамолу.

Галовы ўцягваліся ў плечы, уваччу пляскаўся страх.

Студэнта Ладу-Заблоцкага, маладога паэта, пасля двухгадовага следства выправілі радавым у Каўказскі корпус.

Пецяярбург падаваўся варожым, быццам бы ўвесь аплечены павуціннем Трэцяга аддзялення.

І ён, філолаг-элініст, рэпетытар, губернер, няўдалы чыноўнік марскога міністэрства, саракагадовы паэт-пачатковец, збег.

Збег на берагі Ізочы, на Невельшчыну, збег з душнага, балотным туманам аблепенага, страшнага горада.

Сад быў невялікі і без мастацкай задумкі ў размяшчэнні дрэў ды кустоў, але досыць прыемны, цяністы. Ізоча дыхала прахалодаю, пляскалася зусім блізка, і на хвалях яе дрыжаў чоўнік.

Побач парыпваў млын, сажалка была з рыбаю. А далей

²¹ Лада-Заблоцкі Тадэвуш (1811–1847) — польскі паэт, этнограф. Разам з Янам Савінічам арганізаваў таемны «Гурток аматараў айчынай славечнасці». Летам 1833 года арыштаваны за распаўсюджанне песні, скіраванай супраць цара, выключаны з універсітэта і высланы.

расцякалася цудоўнае Іван-Возера, і дзеля яго вёска называлася Рудня Заіванская²².

Край быў ціхі, спакойны. Трыццаць пяць вёрст ад станцыі Недамеркі ў бок Невеля. Ехаць трэба было на Сакольнікава, Мішарына, Таўставухава, Панава і Старое Чуправа. Зрэшты, Гаўдэнцый прасіў напісаць яму першаю поштаю, калі ён будзе у Недамерках, каб сустрэць самому.

Палі зелянелі, усё вакол квітнела, усё патыхала водарам позняй вясны. Вечарам пеў салоўка, шчоўкаў у густым бэзавым кустоўі — бэзавым дыме. Ад густога водару ўвільгатнелых начною расой кветак круціла галаву. Драўляныя флігелі вырасталі як бы з гэтага бэзавага кружэння, з-за плеч разложыстых ліпавых дрэў.

Вечарам пад ліпамі яны пілі гарбату. Збіраліся за сталом госць і гаспадары: сам Гаўдэнцый, ягоная жонка Юлія, іх дзеці, якіх, здаецца, стала болей, паважная маці і дзве сястры Гаўдэнцыя, Францішка і Юлія. З той Юліяй-другой была звязаная нейкая таямніца, нешта недаказанае, пра што нельга было гаварыць, чаго нельга было кранацца.

Таямніца і недаказанасць робяць нават не самую прыгожую жанчыну прывабнай, а ў Юліі быў мілы светлы тварык, маленькая ножка і панадная ўсмешка.

Муж Юліі-другой, пан Корсак, у Рудні непрысутны, усё ж быццам бы сядзеў за сталом побач з ёю, і з той прычыны няёмка было сказаць камплімент, які так і прасіўся.

Быццам Дон-Гуан, падумалася яму. Дон-Гуан, Дона-Ханна ды прывід Камандора.

Вечар, цёплы і цёмны, патыхаў п'янікім бэзам. Над лямпаю ў вальсе круціліся жамярынікі.

Загадкавая Юлія, жонка Камандора, усміхалася яму.

Салодкае, ласкавае, летняе імя грэла знутры з таго самага першага візіту ў Рудню. І душа загучала, праўда, не Песняй, што плыла ў ім з маленства, а вытанчаным менуэтам. Ён пісаў цяпер куды болей, крэслячы на чарнавіках літары «J.K.», пісаў збольшага адрасна, успамінаючы водар бэзу і пяшчотную ўсмешку. Пасля згадваў вусцішны прывід Камандора — і рваў напісанае для яе.

²² Рудня — (цяпер) вёска ў Невельскім раёне Пскоўскай вобласці (Расія).

У наступнае сваё летняе гасцяванне ён усё-такі рашыўся паднесці напісаны для яе верш. Юлія ахнула, бо ніхто раней не прысвячаў ёй вершаў, і блізарука звузiла вочы, учытваючыся.

Яна сядзела на лавачцы, ахутанай ценом ліп, па сiнім падоле плылі сонечныя зайчыкі. Шапятала над iхнімі галовамі цёмнае лісце. Рука з перапісаным вершам, нарэшце, легла на калені, і сонечныя плямінкі заскакалі між чарнільных росчыркаў.

— Ваша шчырая прыхiльнасць, мой пане... — вельмі сур'ёзна пачала Юлія. Ён прыўзняў брыво: уся гэтая сцэна і сам тон раптоўна нагадалі яму сцэну з моднага французскага рамана. Ён, яна, запушчаны сад, бэз і прызнанне.

А Юлія гаварыла словамі раманнай гераiні: якой бы шчырай ні была прыхiльнасць пана паэта, адказаць на яе нічым, апроч сястрынскай любові, яна, Юлія, не можа, не мае права.

Тут яна памаўчала, паўзай вылучаючы таямніцу Камандора Корсака.

— Таму, — Юлія заружавелася. — Калі ўжо вы, як пішаце, аддаеце мне над сабою поўную ўладу, я вам забараняю гаварыць пра... пра гэта.

Ён задушыў уздых і пакланіўся, пагаджаючыся з яе жаданнем.

Гэта было падобна да гульні ў куртуазнае каханне. Верны рыцар, які служыць шаноўнай пані, велiчнай і недасяжнай, замкнутыя абяцаннем вусны. Гульня ў духу стагоддзя, у духу рамантызму.

Ён прымаў правiлы гульні.

Ён працягваў пісаць ёй — і лісты, і вершы. Называў яе сваёй сястрою, а сябе — найніжэйшым служкам.

Партрэт Юліі пасля той размовы ў садзе з'ехаў разам з ім у Пецярбург, у кватэру на Кананерскай вуліцы.

Свая зямля, свой родны кут быў апошнім прытулкам, апошняй лiніяй абароны, і ён рушыў туды. Абыходзіў сялянскія хаты пешшу, з кiёчкам у руках. Блукаў па ваколіцах Полацка, Віцебска і Мсцiслава зацята, адчайна, быццам нечага шукаў.

Шукаў — самога сябе.

Так і павялося: кожнае лета ён вяртаўся дамоў, да сваёй зямлі, да сваіх людзей. Яны спявалі знаёмыя з маленства песні, паўзабытыя цяпер, і ён успамінаў і розумам, і душою. Запісваў сёе-тое ў сшытак: асобныя трапныя выразы, песні, легенды. Замалёўваў нават пейзажы і вясковыя тыпы таропкай рукой, рабіў накіды строяў ды краявідаў.

Падбухторвалі і не давалі спакою радкі Шаўчэнкі²³, украінскага Кабзара, што пры знаёмстве кінуў важкія словы пра павіннасць перад народамі:

— Сляды гэтай працы застануцца.

Сонца пакідала сляды на ягонай скуры. Ён загарэў, прапёкся, прасякнуўся сонцам і дарожным пылам, духам падарожжаў. Гэты не кабінетны загар прывозіў у Пецяярбург, як прывозіў таксама і ўражанні, аповеды, запісы — хапіла б на сотню тамоў.

Ён адчуў унутры сябе сілу, але тая сіла не знаходзіла выхаду.

Русалкі, чараўнікі, ваўкалакі, закліятыя вяселлі ды чароўныя крыніцы. Усё жывое, роднае, сваё, усё жыве і гучыць. І калі не даць гэтаму жывому гучанню выхад, калі не выпусціць на паперу, то яно загіне, згубіцца, памрэ разам з чалавечым целам, у якое заключана.

Гэта быў абавязак, абранасць, абяцанне, дадзенае сваёй зямлі даўным-даўно, дадзенае ад самага нараджэння. Ён пачынаў разумець, ён пачынаў падхопліваць тонкія ніці, што прывязвалі да дрымучых бароў і раскіданых між імі азёраў.

Вадзянікі спявалі песні, седзячы на воднай гладзі. Ён успамінаў.

Партрэт Юліі глядзеў кудысь над ягоным плячом, мусіць, на цень на аблезлай сцяне. Светлы твар, ласкавая ўсмешка, вочы, затуманеныя мараю.

— Русалка-спакусніца, — сказаў ён партрэту ўголас і засмаяўся.

Рышела пярэ.

Чалавек схіляўся над аркушам, пісаў паспешліва, амаль не крэслячы.

За плячыма яго ўздымаўся безгаловы цень Камандора.

²³ Шаўчэнка Тарас Рыгоровіч (1814–1861) — украінскі пісьменнік, мастак, этнограф.

Пасля зацвіла «Незабудка»²⁴.

Моладзь, збольшага студэнты-землякі, меркавалі су-полкаю выдаць літаратурны альманах. Не ставала, аднак, выдаўца, таго, хто ўзяў бы на свае плечы ўвесь цяжар выдання — пытанні грашовыя, пытанні падпіскі. Студэнты, паводле заканадаўства, не мелі права весці прадпрымальніцкую дзейнасць. Таму ім патрэбны быў чалавек, з аднаго боку, досыць блізка да іх суполкі ды надзейны, з іншага — матэрыяльна самастойны, апірышча для будучага выдання.

Ён пагадзіўся. Можна быць, пераканаў Вінцэнт Давід, даўні знаёмы, можна быць, спакусіла выбраная назва. Не больш правільнае польскае «niezapominajka», а — «незабудка», на беларускі манер, хай альманах і выходзіў на польскай мове.

Па-латышску «muģagas» — тая самая блакітная кветка, што ўпарта нагадвае, кліча, не дае забыцца.

Мурагі.

Ён памятаў. Ён пагадзіўся.

Далі абвестку ў польскамоўны «Штотыднёвік Пецяярбургскі». У абвестцы выдавец Баршчэўскі выказваў спадзяванне, што шануюныя чытачы ацэняць густоўны падбор твораў у новым выданні.

Выдавец з чытачамі заігрываў: творы ў першым томе былі збольшага студэнцкія. Творчы ўнёсак самога выдаўца быў параўнальна невялікі — пяць вершаў. Цэнзура абкарнала «Незабудку» досыць жорстка, а ягоную аповесць пра нашэсце татар выкінула цалкам.

Засталіся вершы.

Праўда, крытыкі, калі разглядалі першы незабудкавы том, пра гэтыя творы ўпарта маўчалі, а самога выдаўца дзіўным чынам забылі прыгадаць у пераліку літаратараў, задзейнічаных у альманаху.

Падпіска збіралася ў ягонай кватэры на Кананерскай вуліцы. Да чытацкай падпіскі, напачатку не самай шматлікай, ён, не задумаўшыся, далучыў і ўласныя сродкі.

«Не забудзься!..» — прасілі колішнія бацькоўскія Мурагі, далёкія, адзеленыя ад яго прасторай і часам.

Як ім можна было адмовіць?

²⁴«Незабудка» («Niezabudka») — штогадовы літаратурны альманах, які выходзіў з 1840 па 1844 год.

Альманах жыў.

Падпіска збіралася — не без дапамогі Гаўдэнцыя і Юліі, шанюўнай сястры. Па падпіску ён і сам выязджаў на Беларусь, нястомна торгаў за нітачкі знаёмстваў і там, і ў пецярбургскіх гасцеўнях, нават і арыстакратычных.

Альманах жыў.

На другі том «Незабудкі» падпісаўся з эміграцыі сам Адам Міцкевіч.

Ён перачытваў Міцкевічаў «Роздум у восеньскую ноч» і разважаў пра сябе, наколькі вялікі Адам у паэзіі абагнаў іншых, узнёсся, быццам горная вяршыня. Згадаў таксама праўкі недасяжнага мэтра на сваім рукапісе. Як некалі пазнакі Міцкевічавай рукою на сціпрых вершах, імя вялікага паэта ў спісе падпісчыкаў надавала вагі і выдаўцу, і ягонаму выданню.

Выданне цяпер сапраўды стала ягонае, поўнаасцю залежала ад ягонай руплівасці: Вінцэнт Давід, рэдактар і натхняльнік, закончыў універсітэт і вярнуўся дамоў, у Варшаву.

Сівых валасоў на галаве становілася болей: ён патроху падбіраўся да пяцідзесяці гадоў. Непрыемныя размовы, клопаты, барацьба за хлеб надзённы, за выжыванне альманаха пакідалі барозны на твары. Кашаль рабіўся горшым, накотваў прыступамі. Аднаго разу ад холаду ў спальні знямела правая рука — адкрыўся «раматуз», рэўматызм, якога ледзьве атрымалася пазбавіцца.

Так, Давід з'ехаў дамоў. Да выдавецкага клопату дадаўся рэдактарскі, і ад выкладання, ад рэпетытарства давялося адмовіцца: не ставала часу.

Кніжачка альманаха была невялікая памерам, але вымагала шмат хваляванняў ды сіл. Цэнзар трапіўся капрызлівы, не любіў нечытальных почыркаў. Даводзілася дадаткова пераглядаць і перапісваць кожны твор.

Апроч вышуквання падпіскі неабходна было вышукваць і аўтараў. Студэнцкія творы, падобныя на недаспелыя слівы, мала прываблівалі падпісчыкаў. Тут пашчасціла: дапамог Людвік Штырмер²⁵, таленавіты літаратар, а звыш таго — гасцінны гаспадар і даўні добры прыяцель. Людвікавы творы

²⁵ Штырмер Людвік (1809–1886) — польскі празаік, крытык, расійскі генерал-лейтэнант.

(той палічыў, праўда, належным схавацца за ўяўнага аўтара — сваю жонку Элеанору) карысталіся поспехам, альманах раскупалі.

У Людвікавым жэсце было занадта многа ад зневажальнай жаласці да «Баршчэся». Ён прачытваў гэта па вачах Штырмера: вось, пажылы самотны чалавек, не мае чым пражыць у сталым веку, узяўся за гэтую «бочку недаспелых задум».

На Беларусі казалі б: не мела баба клопату — купіла парася.

Ён пражыў веку чужых людзях і такую крыўдную жаласць адчуваў добра, скураю. Прымушаў сябе не зважаць, сціснуўшы зубы. Крыўдзіцца не выпадала: рэдактарскі абавязак — усё сцярапець дзеля свайго выдання.

І альманах жыў.

Яго рэдактарствам «Незабудкі» не ўсе былі задаволеныя. Асабліва — Станіслаў Ляховіч, яшчэ адзін з пачынальнікаў альманаха, заняты таксама і ў «Штотыднёвіку Пецябургскім». Незадаволенасць Ляховіча датычылася найперш вершаў рэдактара і выдаўца, якія Станіслаў, нават не хаваючы меркавання, лічыў зусім не вартымі публікацыі.

Апроч таго, абодва — і Ляховіч, і выдавец, які неспадзявана зрабіўся і рэдактарам, — без лішніх слоў разумелі: Станіслаў Аўгуст перакананы, быццам сам быў адзіным магчымым кандыдатам на рэдактарскую пасаду і мусіў стаць сапраўдным спадкаемцам Давіда.

Ён у вачах Ляховіча быў узурпатарам, выскачкам, які рэдагуе бязладна, бяздарна, без якіх-кольвек літаратурных прынцыпаў, ды яшчэ і напіхвае ў кніжкі свае нікчэмныя вершыкі. Вяршыдлы.

Станіслаў Ляховіч сам быў аўтарам «Незабудкі». Згадваць пра яго літаратурны ўнёсак шануюныя крытыкі не забываліся, таму на нахабнага выдаўца Станіслаў Аўгуст глядзеў звысоку. Не з Міцкевічавай вышыні, можа, але са сваёй званарні.

— Што ж, — сказаў Ляховіч пасля чарговай спрэчкі над рэдактурай і шырокім тэатральным жэстам паказаў на засыпаны паперамі стол.

— Грахоў гэтых не бяру на сябе.

Грахі ягоныя былі — вершы.

Што ў іх, зрэшты, было такога кепскага?

Ён не мог не пытаць пра гэта самога сябе. Ён любіў іх, свае творы. Любіў тыя вобразы, што ўспыхвалі ў ім, бо яны нагадвалі пра зямлю маленства. Любіў свае творы, быццам дзяцей, якіх не было. Можа, менавіта таму і не мог пабачыць недасканаласці. Адчуваў, што нешта не так, нешта не ладзіцца, але не бачыў.

У другім томе альманаха з'явілася балада, якую ён патаемна лічыў лепшай, балада пра русалку, што перакідвалася падманутай каханай і чарамі зводзіла падступнага паніча з дарогі.

Ён перачытваў баладу з кніжачкі альманаха, разломленай на старонцы з твораў. Перачытваў уважліва, бязгучна варушачы вуснамі. Былая Песня, паўзабытая, але па-ранейшаму любая, амаль што праглядала з некаторых радкоў. Гускі скідвалі пер'е на сукню заплаканай дзяўчыны, тая ўбіралася ў белыя крылы, ляцела з птушкамі, ляцела на поўнач, да каханага.

Помнілася ясна: жанчына прадзе, і цень за яе спінай, і рукі на нітцы. Цурчыць верацяно, паварочваецца кола, парыпваючы. У ценя на сцяне, агромністага, невымернага, таксама круціцца калаўрот.

Разам з ніткай цягнулася песня, Песня. Там дзяўчына вярталася дамоў, перакінуўшыся шэраю зязюляй, ляцела да роднай хаты, ляцела.

Ён уздыхаў. Ягоная балада была бледным водгукам, крывым адбіткам.

Надломлены томік «Незабудкі» з ціхім стукам упаў на падлогу, а ён і не заўважыў.

Крытыкі прызналі яго балады пасрэднымі, ды і ўвогуле жакліва банальнымі, змайстраванымі на састарэлы ўзор, які і сам па сабе быў небеззаганым. Апрацоўку народных паданняў, па вялікім рахунку, лічылі справаю годнай, але выбраную ім форму, то бок абгортку для перлінаў народнай творчасці, — зацяганай і зусім не прыдатнай для сучаснай літаратуры.

— Абгортка, — прамармытаў ён.

Паўзверх карэктуры ляжаў нядаўна пачаты рукапіс — з праўкамі, з устаўкамі, амаль нечытэльны для старонняга чалавека. Колькі чутых у маленстве і юнацтве паданняў пра

чарнакніжнікаў ды пра цмока. Пачаў ён пісаць па-беларуску, але пасля ўспомніў крытыкаў, успомніў чытачоў ды калег па суполцы.

Падумаўшы, павагаўшыся, перайшоў на польскую: мабыць, мову ягонага краю не ўсе разумеюць.

Ён паглядзеў у акно. Дзень быў цёмны, пахмурны — тужлівы канец верасня. Вецер выў, праносячыся над вузкай вуліцай, заціснутаі між каменных глыбаў падслепаватых дамоў. Вецер нёс сырасць з канала, дробныя пырскі бруднай вады, якая ўспухала цяжкімі хвалямі, сыходзіла хваравітай рабізнаю. Падавалі галасы гарматы ў крэпасці, і пыльныя шыбы адзываліся на гэтыя зыкі палахлівым дрыжаннем.

Ён злавіў сябе на тым, што ўсё гэта яму падабаецца, што ва ўсім гэтым прыхаваная вусцішная — аж дух захоплівае, — пагрозлівая прыгажосць. Горад ствараў патрэбны настрой, жывіў фантазію. У касматых хмарах, што спускаліся нізка, ледзь не да самых дахаў, падавалася, вось-вось можна было пабачыць выродлівых шатанаў і ведзьмаў.

Яго перасмыкнула. Цень на сцяне збоку варухнуўся як бы сам па сабе, стаў амаль рэчыўным. Быццам здань, помслівая, старажытная, выпроствалася, выцягвалася...

Ад ягонага рэзкага руху пакацілася са стала пустая чарнільніца. Партрэт Юліі глядзеў насмешліва.

— Брава, брава, — шэптам сказаў ён сам сабе, моршчачы лоб і паціраючы скроні. — Страх дык страх. Мароз па скуры прадзірае.

Мутна паглядзеў на пачатыя лісты, на рукапісы, якія яшчэ трэба было прачытаць, на карэктурку. Падняў кніжку альманаха з надламаным пераплётам, невідучымі вачыма прабегаў па радках, не пазнаючы іх, быццам чытаў чужую прыдумку.

Томік здаўся цяжэйшым, наліўся у руках свінцовым цяжарам.

Свечка мірганула і згасла.

Душна было, цёмна, ціха. Вочы знутры апякло слязьмі.

Песня ўнутры не гучала, і гэта было горш за ўсё.

Крытыкам не падабалася яго рыфмаванне. Крытыкі ў адзін голас патрабавалі тых самых паданняў, але ў натуральнай, народнай вопратцы.

Праглі экзотыкі. Беларусь — старажытная, даўняя, спеўная — была для іх экзотыкай. Была Тетга Incognita, якую большасць з іх не ведалі, ды і, мусіць, не маглі ведаць. Не ведаючы, не маглі і любіць.

А вось Рамуальд Падбярэзскі — любіў і ведаў. Можна, таму што і сам паходзіў адтуль, з азёрнай поўначы Беларусі, і беларускія песні ўліліся ў яго ад нараджэння. Апантаная душа, з агеньчыкамі цікаўнасці ў вачах, з агеньчыкам у сэрцы. Рускія казкі захоплены Падбярэзскі вывучаў як навуковец, перакладаў на польскую мову як літаратар і друкаваў як выдавец.

Хацеў выдаваць таксама і літаратурны альманах-штогоднік. І дзеля таго альманаха прыйшоў да калегі-выдаўца з просьбаю:

— ...даць нарыс Паўночнае Беларусі. Тыя самыя традыцыі, што пан браў на змест баладаў сваіх, адно прозаю выкладзі.

Падбярэзскі гарэў ад імпульсу. У яго ўвогуле атрымлівалася гарэць душою, нават працуючы на знос і часта наведваючы зацягнутыя літаратурныя вечары, што доўжыліся да трэцяй гадзіны ночы.

— Пспех гарантаваны!

Ён глядзеў ваўкавата, недаверліва. Гарэць, як Падбярэзскі, не атрымлівалася. Ён глядзеў на апантанага выдаўца «Літаратурнага штогодніка», не слухаючы, і думаў, што засталася многа карэктуры, што хутка з'явіцца надзьмуты Ляховіч з новымі сваімі праектамі для «Незабудкі», што трэба разабраць літаграфічныя малюнкi, дасланыя для ілюстрацый. Што шануюная сястра даслала пятнаццаць рублёў срэбрам, сабраныя з падпісчыкаў на Невельшчыне, але гэтая мала, і зноў давядзецца выкручвацца, вышукваць спосабы, сродкі, каб альманах выжываў. Давядзецца весці вайну з людзьмі ды акалічнасцямі.

— Я не... — пачаў быў ён. Паглядзеў у твар Падбярэзкага, поўны радаснага чакання. Чаканне гэтае разляталася промнямі па сціплым пакоі, пырскала, падхоплівала, абнадзейвала, лекавала раны на самалюбстве.

Рамуальд Падбярэзскі ў яго верыў. Усёй сваёй палымнай душой.

Таму ён, у сваю чаргу, паверыў выдаўцу штогодніка.

І даў згоду.

«Нарыс» пабачыў свет у 1843 годзе — у першым томе штогодніка Падбярэзкага. Тэкст суправаджаўся партрэтамі аўтарства Рудольфа Жукоўскага²⁶, партрэтам досыць рамантычнага стылю.

На партрэце аўтар стаяў ля Нявы ў плоскім капелюшы, спінаю абапершыся на граніт і панура гледзячы на вежы сталіцы.

— На берагу пустынных волн, — працытаваў намалёваны шэптам, вывучаючы літаграфію. — Стоял он, дум великих полн²⁷.

І засмяяўся.

Партрэт быў аж занадта прыхарошаны і не дужа падобны: Жукоўскі маляваў па памяці. Натхніўся, мабыць, пасажам з тэксту, дзе згадваліся мілья сэрцу ўспаміны, якія нясуцца ад Нявы да родных мясцін.

Вось і выйшла: сярдзіты франт, скрыжаваўшы рукі на грудзях, падазрона паглядае на горад, быццам ніяк не можа скеміць — Пецярбург перад ім ці іншая якая сталіца.

Але гэта быў поспех. Пра «Нарыс» загаварылі, праўда, не забываючыся яшчэ раз прыгадаць, наколькі пасрэдня выходзяць у аўтара балады. Адкінуць рыфмаванне, паўтаралі з усіх бакоў. Адкінуць вяршыдлы, няздатныя да жыцця, і пісаць прозаю. Выкладаць прозаю паданні старажытнага краю.

Падбярэзскі быў больш далікатны:

— Аповеды простыя, народныя, — казаў пра балады. — Ёсць у іх аснове жывая паэзія.

І тут жа, кашлянуўшы, прасіў аўтара, ухапіўшыся за тую самую жывую паэтычную аснову, паказаць вялікі народны вобраз, з усімі тымі язычніцкімі фантазіямі ды нацыянальнымі колерамі.

Падбярэзскі, пры ўсёй сваёй апантанасці і далікатнасці, быў выдаўцом і мусіў прадаваць кнігі. З той прычыны добра ўмеў адчуць, чаго жадае чытач.

Чытач жа на той час меў і «расповеды пчаляра Рудога Панька» аўтарства Мікалая Гоголя — на рускай мове, і «ўспаміны Се-

²⁶ Жукоўскі Рудольф Казіміравіч (1814–1886) — мастак, шырока вядомы як аўтар ілюстрацый да «Канька-гарбунка» П.П. Яршова.

²⁷ Цытата з «Меднага вершніка» (1833 г.) аўтарства А.С. Пушкіна.

вярына Сапліцы» ад Генрыка Ржавускага²⁸ — на польскай. Яркі стыль Ржавускага пасля аглушальнага поспеху яго кнігі ўвогуле многія спрабавалі пераймаць. Вось з душэўнымі гавэндамі-гутаркамі апошняга і паспелі параўнаць стыль «Нарыса» («аўтар не саступіць Сапліцы»), што было пахвалою трохі сумнеўнай: Сапліцавы аповеды вызначаліся наўмыснай грубаватаю простасцю. Параўнанне з персанажам Ржавускага, а не з самім пісьменнікам, было тонкім паківаннем.

Зрэшты, да шатанаў усіх надзьмутых крытыкаў.

— Ёсць адно апавяданне, — асцярожна пачаў ён, пазбягаючы глядзець Падбярэзскаму ў вочы. — Пра чарнакніжніка і цмока, што вылушціўся з курынага яйка.

Тут ён маніў: апавяданне было не адно. Закончыўшы гэтае, натхнёны працаю над «Нарысам», асвяжыўшы ўспаміны і перабраўшы такія-сякія запісы з падарожжаў, ён адразу ж узяўся за наступнае. Разважаючы сам з сабою, меркаваў, што матэрыялу хапіла б на добрых шэсць кніжак. «Тысяча і адна ноч», адно з лепшай завязкай, бо тая завязка была самая жыццёвая, самая сучасная і праўдападобная. Астравок на возеры, сядзіба заможнага шляхціца, ліхтар над акном, што, быццам маяк, паказвае падарожным шлях у завеі. І вецарам, ля ачагу — казкі, вусцішныя і прыгожыя.

Падбярэзскі загарэўся. Выявілася, нешта пра апавяданне ён чуў — цераз трэція рукі. Знаёмы, ксёндз Галавінскі, якому першая рэдакцыя тэксту трапіла ў рукі, прыватным лістом пісаў пра апавяданне Міхалу Грабоўскаму, аднаму з тых самых крытыкаў. Ад Грабоўскага пагалоска дайшла і да Падбярэзскага — той усё-такі быў выдаўцом і мусіў быць у курсе розных цікавостак.

Прынамсі, тых цікавостак, якія можна было паспяхова прадаць.

Справу вырашылі так: ён дасылае рукапіс для азнаямлення, што ёсць, рэшту запланаванага заканчвае па меры магчымасці.

— А там будзе бачна, — размыта абяцаў Падбярэзскі. Вочы ў яго гарэлі паляўнічым азартам: ужо меркаваў, што можна было б паставіць у план на ягоны штогоднік.

²⁸ Ржавускі Генрых (1791–1866) — польскі пісьменнік.

Падбярэзскі быў выдавец, значыць — прадпрымальнік. Купец.

Купцы не кажуць напэўна, не вывучыўшы тавар.

Першы томік пабачыў свет у 1844 годзе, акурат пад пяцідзсяцігадовы юбілей аўтара. Выдаўцом і рэдактарам выступіў колішні прыяцель па калегіуму, Ян Эйнерлінг, палымяны Падбярэзскі напісаў уступны артыкул, не болей і не меней, а — «Беларусь і Ян Баршчэўскі».

Ад назвы і досыць узвышанага тону артыкула ажно ламіла зубы, але аўтар прадмовы быў у сваёй палымянасці абсалютна шчырым.

Ілюстрацыі зрабіў стары знаёмы Рудольф Жукоўскі, той самы, што маляваў партрэт па памяці. Для кніжкі такія аздобы былі пачэснымі: Жукоўскі ілюстраваў яршоўскага «Канька-гарбунка» ды байкі Крылова, працаваў разам з Някрасавым у яго альманаху.

Друкарня таксама была знаёмая: тое ж выдавецтва Караля Края, дзе выходзіла і «Незабудка».

Кніга мела поспех: крытыкі дзівіліся інстынкту аўтара, які здольны быццам бы нічога свайго і не дадаць, але ж зрабіць так, каб усё было — аўтарскім. У баладах ганілі недасканаласць польскай мовы, тут жа — хвалілі. Бо у шаргаватасцях, нязвыклых для польскага вуха, чулі беларускасць.

Мова роднага краю жыла, як ручай пад лёдам.

Слоўцы, уласцівыя Беларусі, камусьці з польскамоўных пурыстаў падаваліся русізмамі, іх рэкамендавалі пазбаўляцца. А іншыя і ўвогуле загадкава заўважалі, што твор, можа быць, і напісаны па-польску, але мова ў ім зусім не польская: — У кожным слове быццам чуеш беларуса.

Зрэшты, гэта не дзіўна: аўтар кнігі якраз-такі быў беларусам.

Крытыкі патрабавалі: пазбавіцца «русізмаў» і выраўняць мову, але адначасна захаваць неймаверную прыгажосць беларускасці, якую чуваць у кожным слове; напісаць такое самае, але пра Падляшша, Падолле і Пакуцце; болей распавесці праўдзівых гісторый пра родныя мясцовасці ды людзей, меней пра неіснуючыя дзівы і цуды, але ў той жа час абавязкова працягнуць атмасферу казачнасці.

Крытыкі заўсёды нечага патрабуюць.

У 1840 гады ўплятаць у тэксты фантастыку стала ўжо не модна, і з цудамі крытыкі абыходзіліся досыць сурова: сядзелі б вашыя цуды, маўляў, у сваёй Белай Русі і на старонкі літаратурных выданняў не сунуліся.

Ваяры ад літаратуры, што ў фантастыцы бачылі ледзь не наўмысны адыход ад справы, уцёкі ад рэальнасці, кепска чыталі твор. Увогуле — кепска чыталі. Фантастыка была, па-першае, атмасфераю, у якой жыла ягоная Радзіма, — атмасфераю, дзе дзівосным чынам перамешвалася і суіснавала хрысціянства з язычніцтвам.

Па-другое, дзівосы зезуіцкім спакоем, з рахманаю ўсмешкай хавалі другое дно, мелі дваісты сэнс. Так у народнай казцы хаваецца павучанне, мараль. Твор быў шкатулкай з сакрэтам, з двайным дном.

Буйныя прыхільнікі рэалізму абураліся цудамі занадта голасна, каб задумацца, засяродзіцца і той сакрэт разгадаць.

Кніжкі раскупаліся: паўрубель за томік, нядорага. Можа быць, збольшага чытачам таксама было няўцям, што за сакрэт схаваны ў гэтай шкатулцы. Чыталі з-за ўтульнасці сядзібы шляхціца-гаспадара, дзеля займальнасці і праўдзівасці апісаных тыпаў, для вусцішняй прыгажосці прыгаданых паданняў.

Кемны адкрываў двайное дно алегорыі ключом здагадкі.
Sapienti sat.

Разумнаму досыць.

У той жа год Вінцэнт Давід, колішні рэдактар «Незабудкі», трапіў пад следства. У прыватнасці, пытанні ўзніклі да Вінцэнтава твора пад назваю «Герб», а таксама да іншага, прысвечанага падзеям 1830 года. Што б там бедны Вінцэнт Давід увесну 1844-га на пытанні агентаў ні адказваў, але прозвішча выдаўца і цяперашняга рэдактара альманаха, так ці іначай, на допытах прагучала, і не адзін раз.

Зусім не тая вядомасць, якую варта займаць у яго веку.

Да таго ж, яго кніга называлася «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях». Гэта ў той час, калі паўсюль вышуквалі крамолу, калі слова «Беларусь» знаходзілася пад забаронай імперскай цензуры.

Беларусі не існавала. Быў Паўночна-Заходні край.

Народу не існавала. Мовы не існавала.

Нічога не існавала — Terra Incognita, белая пляма на карце імперыі.

Яго кніжкі выходзілі. У тым жа 1844 годзе ў пятым — апошнім — томіку «Незабудкі» выйшла частка яго аповесці пра Зямлю Неспазнаную. Аповесць у той жа эстэтыцы рамантычнага цуда, аповесць, дзе драўляная галава размаўляла чалавечым голасам, а грэшную кабету закліналі ў абліччы крылатай жамярыны.

Там, адкуль ён быў родам, дзівы зусім не былі дзіўнымі. Яны, гэтыя пекныя легенды і жахлівыя казкі, былі часткай жыцця, былі часткай людзей, часткаю той бясконца прыгожай няшчаснай зямлі, якой — па імперскіх паперах — не існавала.

Але яна яму снілася. Прыходзіла ў яго сон незвычайна прыгожай кабетай у строі белым, як снег, але з чорным уборам на галаве, з чорнаю хусткаю на плячах. Глядзела жывымі вачыма, на якіх паблісквалі слёзы. Гладзіла — ён адчуваў скрозь сон — пяшчотнай рукою па галаве, як некалі рабіла, супакойваючы, маці.

— Каму даверу таямніцу сэрца свайго?.. — пыталася, ціха ўздыхаючы.

У голасе яе гучала Песня.

Ён прачынаўся сярод ночы, прахопліваўся, быццам штурхануў хто. Доўга кашляў, задыхаючыся, доўга спрабаваў аддыхацца, прагна піў ля стала ваду са шклянкі. Пасля запальваў дрогкімі рукамі святло. Вяртаўся за пісьмовы стол, упарта крэсліў, правіў, дапісваў, перапісваў.

Выйшаў яшчэ адзін том, і яшчэ адзін.

Крытыкі адмоўчваліся.

Ён працаваў хутка, баючыся не паспець.

Замест задуманых шасці тамоў выйшлі чатыры: справа была, як заўсёды, у фінансах. Справа была, а фінансаў не было.

Апошні том «Шляхціца» Эйнерлінг — жэст высакародны і дабрачынны — дазволіў яму выпусціць самастойна. План быў такі: ён выступіць і аўтарам, і рэдактарам, і выдаўцом адначасна, каб атрымаць усе прыбыткі адзінаасобна.

Ён хварэў цяжка, у грудзях смылела, прыступы кашлю рабіліся часцейшымі і страшнейшымі. На насоўцы з'яўляліся барвовыя кропелькі, ад іх выгляду станавілася млосна.

Гэта былі сухоты. Эйнерлінг спачуваў яму — і даваў магчы-масць зарабіць на апошні шлях. Загаварыўшы пра падарожжа, ён злавіў на сабе спачувальны доўгі пагляд выдаўца. Падціснуў вусны, так што складачка ля іх прарэзала шчаку, замаўчаў.

Ён і сам разумеў, што не вернецца.

Зрэшты, у Паўночнай Пальміры яго нічога не трымала. Ён зноў быў лёгкі, як пёрка. Бура зноў падхоплівала яго, цягнула за сабою. Заставаліся апошнія візіты, апошнія паклоны і просьбы. Жыццё вірыла, але ён апынаўся па-за ім. Яго «Незабудка» завяла пасля пятага томіка, не ў апошнюю чаргу праз следства над Вінцэнтам Давідам. У новы альманах, што ладзіўся нястомнай суполкаю, — здаецца, «Зорка» — ён даў два свае вершы. Арганізоўваць, шчыраваць, рупіцца болей не было сілы.

Ніці рваліся, адпускалі яго на свабоду, на разлог, у незваротнасць.

Адзіным, што не адпускала, былі творы. Ён пісаў, рабіў накіды, планы. У планах на будучыню трохі крывіў душою перад самім сабой.

Храбрыўся.

Дарога клікала яго, і ён, нарэшце, адказаў на яе покліч, рушыў звыклым за мінулыя гады шляхам.

На Невельшчыну — у Рудню.

Адтуль на Полаччыну. Дамоў.

І далей, далей.

Бура несла сына свайго на руках.

Цуднаў-Валынскі²⁹ сустрэў яго цёпла. Найперш, вядома, таму, што гасціннаю была гаспадыня — жонка Генрыка Ржавускага, добрага знаёмага, аўтара таго самага «Сапліцы», які спарадзіў хвалю наслідаванняў у польскай літаратуры. Генрыкаву жонку звалі Юлія, і гэта змусіла яго ўсміхнуцца.

— Шчаслівае імя, — прагаварыў ён задуменна.

Чуваць было, як званы на вежы Цуднаўскага касцёла падаюць галасы. Гукі плылі ў густым гарачым паветры, расцякаліся над белымі хатамі з чарацянмі дахамі, павольна заміралі ў разлогу палёў.

Гэта было так непадобна да родных мясцін, што на момант балюча сціснула сэрца. Уваччу пацямнела, ён аступіўся, сха-

²⁹ Цуднаў-Валынскі, цяпер Цуднаў — горад у Жытомірскай вобласці Украіны.

піўся за грудзі. Зямля паплыла з-пад ног — і вярнулася. Нехта абачліва паднёс яму да твару флакончык з нюхальнай соллю.

Кола наведвальнікаў маёнтка было невялікае, але прыязнае. Вялікая кампанія стамляла б яго, а доктар Кёлер (ён таксама быў госцем-заўсёднякам і аматарам літаратуры) запыўніваў, што хвораму патрэбен спакой.

Лета мінала ціхае, спякотнае, ленаватае. Збіраліся госці графіні Юліі — доктар Кёлер, паэт Піатроўскі і зямляк, мастак Орда³⁰. Прыезджаў з Закрынічча прэзаіт Аляксандр Гроза. Аляксандр Караль глядзеў з-пад чорных броваў уважлівымі вачыма, зацікаўлена вывучаў новага гасця. Так глядзяць мастакі, калі збіраюцца перанесці рысы чыйгосьці твару на паперу. Пасля прывёз урывак з пачатку аповесці — і праўда, атрымаўся партрэт.

Аповесць, як закончыць, абяцаў прывезці пачытаць.

Лета мінула, а ён застаўся ў гасцінным доме, які поўніўся спакоем і шчасцем. І таго, і другога на жыццёвым шляху ён меў мала, таму зараз п'янеў, аточаны ціхай радасцю.

То быў сапраўдны Элізіум³¹.

Палі Элізейскія для стомленай у бурях душы.

Ён працаваў у светлым кабінце, які вокнамі выходзіў у сад. Разбіраў старыя рукапісы, дапрацоўваў ранейшыя накіды. Казімір Буйніцкі³², публіцыст і краязнаўца, браў працяг фантастычнай аповесці, пачатай у «Незабудцы», у свой віленскі часопіс «Рубон».

Працы было шмат, ён спяшаўся, бо адчуваў, як боль варочаецца ў грудзях шклянным аскепкам. Кёлерава клапатлівае лекаванне трохі дапамагала, але доктар усё настойваў, каб хворы не стамляў сябе разумовымі намаганнямі ды доўгімі заняткамі за сталом.

Яго намовлі ненадоўга з'ездзіць у Адэсу. Ён, адчуваючы, што адпачыў і паздаравеў, пагадзіўся і рушыў далей на поўдзень, да мора. Едучы, думаў весела, што гэты горад можа

³⁰ Орда Напалеон (1807–1883) — мастак, літаратар, кампазітар.

³¹ Элізіум, Элізій — у старажытнагрэчаскай міфалогіі частка свету памерлых, месца супакаення.

³² Буйніцкі Казімір Андрэевіч (1788–1878) — пісьменнік, публіцыст, краязнавец.

лічыць аднагодкам: здаецца, якраз у год яго нараджэння быў закладзены.

Мора, ласкавае, цёплае, песцілася ў берагах, абдымала прыгожы горад. Адэса аглушыла яго колерамі і гукамі, мітуснёю, абрыўкамі размоў і музыкі. Ён трохі адвык ад скопішчаў людзей. Таму, ачмурэлы, спачатку матаў галавою, быццам толькі-толькі накрыла яго гарэзлівая салёная хваля, падабраўшыся са спіны.

Пасля прывык. Горад быў шумны, але прыязны, як мора. Тут некалі — больш за дваццаць гадоў таму — бываў ссыльны Міцкевіч. Іх шляхі зноў не тое каб перасякаліся, хутчэй праходзілі па датычнай. Дзе яркая зорка сапраўднай Паэзіі — і дзе просты смяротны.

Ён, просты смяротны, замілавана глядзеў на мора, ленавата прыгадваючы радкі з «Крымскіх санетаў», якія калісьці завучаў на памяць. Мясіны, дзе прамінаў геній, былі святыняй, а ён — простым паломнікам, што вырашыў да яе дакрануцца.

Мора шаптала, накотвала на бераг, злізвала сляды на пяску. Слядоў не заставалася.

З Адэсы ён, сціплы паломнік, прывёз свае «Мелодыі пілігрыма».

Ён працаваў. Можна, таму, што прывык працаваць з маладосці і не ўмеў жыць без працы. Праца з тэкстамі настолькі ўрасла ў яго, што калі б адняць такую магчымасць — ён памёр бы, як пазбаўлены сэрца.

Кёлер быў незадаволены, але не мог не прызнаць, што хвораму чалавеку мець занятак значна лепей, чым сумаваць і трывожыцца, бавячы свой час марна.

— Адно не напружвайцеся залішне, — прасіў доктар, падазрона косячыся на засыпаны паперамі стол.

Але ў кожнага свая мера «лішняга».

Ён то вандраваў па наваколлі, як з маладосці любіў, пешшу, то ў светлым сваім пакойчыку збіраў томік прозы і вершаў. У томік — першы з запланаваных двух — ішлі новыя вершы, свежая аповесць, а яшчэ п'еса пра нешчаслівую сіраціну. Драма.

Тая сірата прыйшла да яго ў сне, паскардзілася на жыццё. Галасіла слёзна, заломліваючы беляя рукі, і беляя гусі

ляцелі над ёю, скідвалі белае пер’е на ўбор вясельны. Ніці сну разрываліся, паўзнаёмая песня плыла з-за акна. Хадзем, Ясь, хадзем. Час.

— Як... як цябе завуць? — спытаў ён. Гэта чамусьці было важна.

Вусны ў сідаты варухнуліся, вочы, поўныя слёз, зазірнулі ў твар. Адказу ён не пачуў. Не разабраў.

Прачнуўся разбіты, аслабелы, з цяжкаю галавой. Сеў дапісаць п’есу, закашляўся, схапіўся за грудзі. Горла перахапіла, не было як уздыхнуць.

А песня плыла. Ён падняў галаву, дзівячыся. Пабачыў постаці за садам: мабыць, вясковыя жнеі ішлі на працу ў поле. Песня плыла ад іх, расцякалася прывольна і паважна, вірыла, закручвалася ў спіралі, разгортвалася магутна і ўладна, трымцела сярэбранымі струнамі галасоў.

На душы пацяплела, быццам сустрэўся з даўнім сябрам, які ўвесь час памятаў, увесь час клапаціўся і хваляваўся.

Ён усміхнуўся.

Зімою 1851-га яму пагоршала. Рэзка, у адзін момант. Аднаго дня хацеў падняцца з ложка — і не здолеў. Кёлер, пакліканы служкам, з’явіўся ў яго, як звычайна спакойны, павольны ў жэстах. Мяў запысе, вывучаючы пульс, пыталына зазіраў у вочы, доўга выстукваў доўгімі пальцамі грудзі. Не задаволена цокнуў языком. Твар Кёлераў застыў і стаў непранікальны, вочы ўкрыліся павекамі, глядзелі ў кут. Вочы лекаравы зрабіліся як бы зашоргнутымі вокнамі.

Ён зразумеў, што гэта значыць. Хрыпла дыхаючы, прыціскаючы насоўку да вуснаў, спытаў ледзь чутна:

— Значыць, усё?

Кёлер недачуў, але па твары хворага здагадаўся, пра што пытанне. Павёў носам, варухнуў бровамі няпэўна. Пэўнасці не хацелася. Пэўнасць была хваляваннем, хваляванне было згубным.

Хворы глядзеў на лекара вострымі светлымі вачыма, і позіркам гэтым як бы прышпіліў Кёлера да месца. Вочы маўкліва патрабавалі праўды.

— Значыць, усё, — сказаў Кёлер сіпла. Сумеўся, заміргаў. Пачаў тлумачыць, як хвароба ўплывае на лёгкія, як пера-

напружанне або пераахаладжэнне магло паспрыяць распаўсюджанню...

Ён болей не слухаў. Адкінуўся на падушкі, плыў у мляўкіх хвалях мулкай гарачыні. Кёлер асёкся, папляскаў сябе па кішэні, выцягнуў гадзіннік на залатым ланцужку. З-пад вечка вырвалася дзынканне — абрываек мелодыі. Кёлер паглядзеў, не бачачы, на стрэлкі і схваў гадзіннік. Зірнуў на хворага, які, здаецца, задрамаў, выйшаў, ціха ступаючы, асцярожна прычыніў за сабою дзверы.

— Надзеі няма, — сказаў гаспадыні дома.

Без надзеі, у гарачыні, што амаль не адступала, прайшоў месяц, другі. Зіма закончылася, сонца павярнула на вясну. Дні патроху прырасталі, і хворы паступова адчуў у сабе новыя сілы.

Ён жа мусіў працаваць. На сталае сярод запыленых за час хваробы папер, побач з кіеўскім томікам «Прозы і паэзіі» ляжаў рукапіс для другога тома. Ён мусіў разабраць паперы, упарадкаваць. Завяршыць пачатае.

Ён прыўзняўся быў, але нехта мякка запырэчыў, прымусіў зноў легчы, зашаптаў, супакойваючы. Нельга, нельга. Знаёмыя словы малітвы лінулі на яго, мільгануў у хвалях гарачыні твар мясцовага ксяндза. Падушкі былі набітыя гарачым адэскім пяском, і гэта было невыносна.

— Душна, — прахрыпеў ён. Нехта паднёс яму вады. Ён глынуў прагна і закашляўся. Гарачыня абрыналася на яго зверху хвалямі ранішняга сонца.

Падушак, набітых пяском, не стала. Быў адно прыдарожны камень і крыж побач з ім. На драўляным крыжы слаба варушыўся ад ветру ручнік, белы і чырвоны.

Цень крыжа павольна караскаўся па каляінах бясконцай дарогі, што ішла на ўсход і на захад.

А ён сядзеў пасярэдзіне, не жадаючы ісці ні туды, ні туды, ні на Захад, ні на Усход. Жадаючы, нарэшце, свайго шляху. Трэцяга. Уласнага.

Ён сядзеў, выцягнуўшы натомленыя ногі, прысланіўшыся да сырога цела каменя, падобнага да скамянелага цмока. Песня плыла над каменем і над крыжам, над дарогаю, над палямі, пагоркамі і вечнаю старажытнаю пушчай, і галасы Песні клікалі яго па імені.

— Хадзем, Ясь, — сказалі яму, крануўшы плячо. — Хадзем. Час.

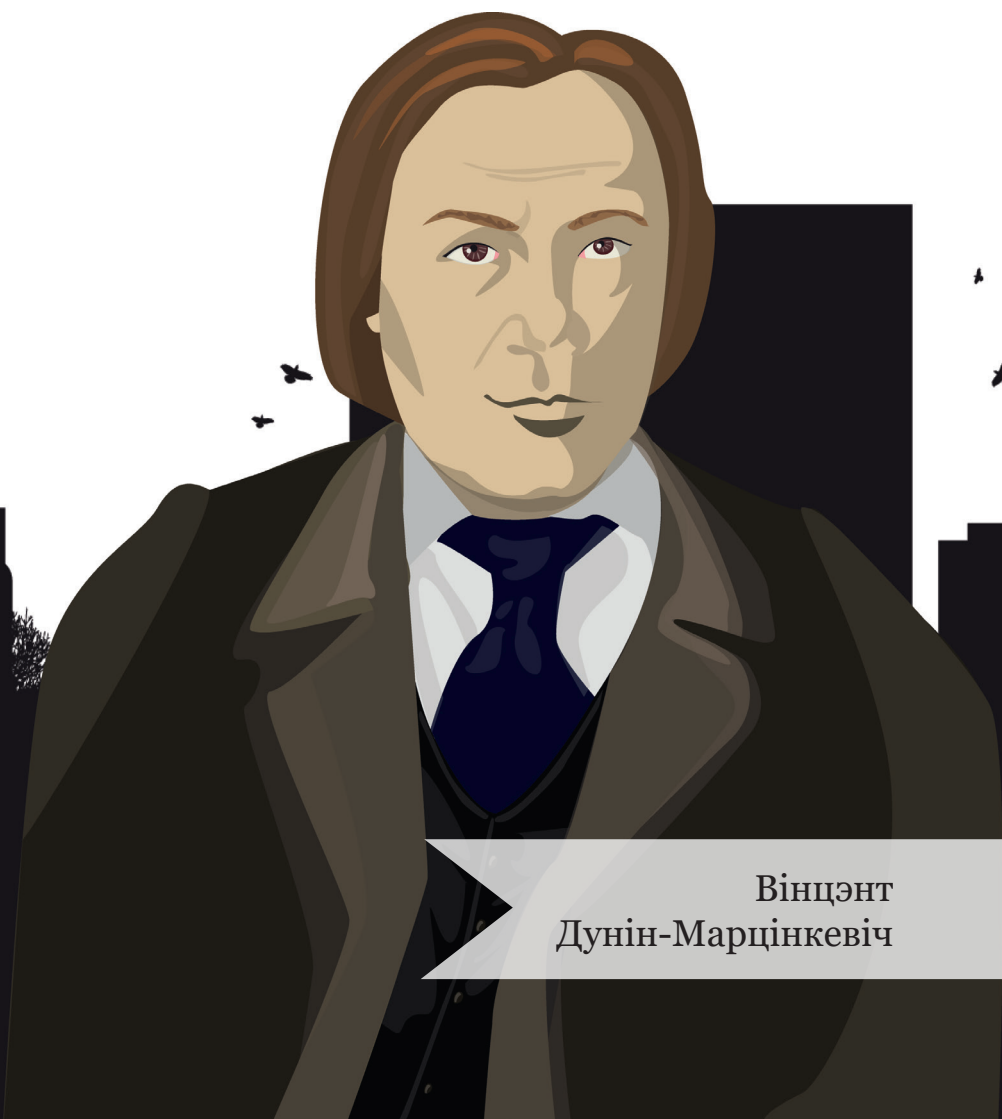
Кабета ў белым строі чакала яго, каб павесці за сабой. Твар падаўся тварам Юліі, але скрозь знаёмы твар Камандо-равай жонкі бачыліся іншыя рысы. Можа быць, рысы твару паўзабытай маці?

Слёз не было ў яе вачах, яна ўсміхалася.

Ён узяў яе за руку і рушыў следам.

Ягор Конеў

Беларускі дудар

Вінцэнт
Дунін-Марцінкевіч

Паўдзённае сонца, прамільнуўшы між хмараў, асвятліла камеру. Халодныя прамяні слізганулі па скляпеністай столі, на якой там-сям абсыпаўся пабел, па сценах, на якіх выступілі шэра-зялёныя плямы сырасці, па нізкай цаглянай агароджы, за якой стаяў «дальняк» — вядро для патрэб. Справа ўзвышаўся стол і вісела туалетная шафка з прыладамі для галення. На стале стаяла вядро з вадой, у якой плаваў жалезны карэц. Насупраць уваходных дзвярэй з закратаваным «вокам» знаходзіўся жалезны ложка, пад якім быў відаць мех з асабістымі рэчамі.

Неўзабаве ў камеры-адзіночцы пацямнела — сонца зацягнула хмара.

Цяжкія жалезныя дзверы з рыпам расчыніліся. З калідора ўвайшоў невысокі, каржакаваты, жвавы арыштант. Яго суправаджаў кароткавусы жандарскі афіцэр.

— Адпачывайце, — з ветлівай іроніяй прамовіў турэмшчык. — Вам спатрэбіцца яшчэ шмат сіл, каб злаваць следчых.

Начальства загадала афіцэру выклікаць прыхільнасць у падследнага, таму службовы чалавек быў шчодры на выключна добразычлівы тон.

— Калі адбудзецца наступны допыт? — стрымана спытаў арыштант.

— Вам паведамаць... Дарэчы, насельнік суседняй камеры не будзе болей турбаваць вас бясконцым мармытаннем і стукам у сцяну. Яго нарэшце выправілі ў Сібір на пажыццёвае пасяленне.

Вязень адчуваў блага прыхаваны здзек у кожным слоўцы афіцэра, аднак імкнуўся ўсяляк падоўжыць гутарку, бо

ведаў, што ў недалёкім часе ўсталуюецца шматдзённае маўчанне.

— Мiane нібыта апранулі ў камень, — мовіў ён, разгладзіўшы далонню валасы. — Збольшага бачыў адно цвіль і цэглу. Зусім згубіў уяўленне пра час і месца знаходжання...

— Вы па-ранейшаму ў Пішчалаўскім замку, галоўнай мінскай турме, — ледзьве ўсміхнуўся жандар. — Зараз 1865-ты. А на двары — халодны лістапад, дажджлівая слата і апалая лістота па шчыкалаткі.

— Лістапад? — кінуў позірк на дробнае закратаванае акенца арыштант. — Дык, значыць, я тут кватарую ўжо трынаццаць месяцаў?

— Толькі ад вашай шчырасці на допыце залежыць, колькі яшчэ вы праседзіце тут. Чым больш назавеце імёнаў сваіх папличнікаў, тым болей літасцівы будзе прысуд. Падумайце над гэтым.

— Слуга пакорны, ваша блagarоддзе! — схіліўся ў паўпаклоне вязень. — Але я ані ў чым не вінаваты і анікога не магу назваць.

Ад афіцэрскай добразычлівасці не засталася ані следу:

— Як вам заўгодна, пане Марцінкевіч!

— Я — Дунін-Марцінкевіч, — з гонарам паправіў вязень. — Вінцэнт-Якуб Ян Дунін-Марцінкевіч, шляхціц герба «Лебедзь». Мой радавод налічвае семсот гадоў...

— Багата я пабачыў такіх упартых шляхціцаў, — пакрывіўся жандар. — Спярша хваляцца гонарам і радаводам, а потым брыдуць у кайданах сем тысяч міль на ўсход і там у сцюжу лес сякуць без рукавіц.

Не паварочваючыся спіною да вязня, афіцэр адступіў за парог.

Цяжкія дзверы з ляпам зычынліся. Звонку бразганулі засаўкі. Стук абцасаў жандарскіх ботаў сціхнуў у турэмным калідоры.

У камеры запанавала цішыня, якая ажно ціснула на вушы.

Вязень зняможана сеў на ложка, апусціў галаву на падушку. Аднак доўга ляжаць не змог, пацягнуўся да мяха пад ложкам, выцягнуў дуду.

З юнацтва ён практыкаваўся граць на фартэпіяна, на гітары і на флейце. Аднак з усіх музычных інструментаў адда-

ваў перавагу дудзе. Калі пана Вінцэнта летась арыштавалі, то інструмент канфіскавалі. На ўсе ягоня звароты да начальства паступала сціслае тлумачэнне: «У турме граць не дазволена». На першым жа допыце Дунін-Марцінкевіч ціха заявіў, што адмаўляецца ад усялякіх паказанняў, пакуль яму не вернуць дуду.

— Навошта вам яна? — здзівіўся следчы. — Канцэртаў тут не ладзяць...

— Гэты мужычы інструмент шмат што сімвалізуе для маёй памяці і сэрца, — лаканічна патлумачыў арыштант.

Павагаўшыся, следчы загадаў, каб перадалі дуду ў камеру, дазволіў граць на ёй. Меркаваў, што гукі музыкі навеюць успаміны. Успаміны ж спародзяць горыч ад усведамлення цяперашняга стану і, верагодна, зробіць упартага хітруна болей згаворлівым. Разлік, праўда, пакуль не апраўдаўся: Дунін-Марцінкевіч па-ранейшаму паводзіў сябе на допытах, нібы ліс на ловах, — прыкідваўся або нягэлым, або няпамятлівым.

Вязень ласкава памацаў выразаную з крушыны тонкую трубку і паднёс муштук да вуснаў. Цёмнае паветра камеры расеклі рулады нізкіх і высокіх гукаў, сугучныя мінорнаму настрою выканаўцы.

Музыка прынесла з сабой успаміны. Яны набягалі, нібы ўзнятыя моцным ветрам хвалі Беразіны на пляскаты пясчаны бераг. Успаміны перамяжаліся і перапляталіся, злучаліся і разгаліноўваліся. Логіка іхняга чаргавання была даволі ўскоснай, падуладнай не розуму, але пачуццям. Памяць адвольна абуджала і тое, што хацелася забыць, і тое, што лічыў самым шчаслівым у жыцці...

Спыраша прыгадалася Беразіна. На яе шырокай гладзі там-сям круціліся каварныя віры. А ён, яшчэ немаўлятка, стаяў на беразе, моцна ўчапіўшыся ў матуліну далонь... Потым згадалася дарога, што вяла да ракі ад роднай сядзібы. Вузкая дарога ляжала міма высокага кургана, разгоністага пагорка і глыбокага яра, шчыльна парослага арэшнікам і альхоўнікам. Шмат разоў тупаў па ёй Вінцук з тае пары, як нарадзіўся, і да тае, як выправіўся ў шырокі свет...

У яго метрыцы было засведчана, што 23 студзеня (паводле старога стылю, 4 лютага паводле новага) 1808 года ў фальварку Панюшкавічы Бабруйскага павета Мінскай

губерні ў сям’і Яна Марцінкевіча і Марцыяны з роду Нядзведзкіх нарадзіўся хлопчык. Яго назвалі Вінцэнтам-Якубам і ў той жа дзень ахрысцілі... Спешка тлумачылася тым, што дзіця нарадзілася кволым. Бацька баяўся, што Вінцэнт вось-вось памрэ, дык, не марудзячы, павёз сына ў Бабруйск. Там, у парафіяльным касцёле, немаўлятка ахрысціў настаецель, праўда, не па поўным абрадзе, а толькі апырскаў вадой і прачытаў кароткую малітву.

Аднак кволы хлопчык не памёр, падужэў, і праз паўгода Вінцэнта хрысцілі ўжо з выкананнем усіх абрадаў і ўжываннем святых алеяў.

А яшчэ праз месяц пан Ян Марцінкевіч выпіў карэц халоднай вады ў спякотны поўдзень, злёг з гарачкай і ўжо не падняўся. Сышоў у магілу, пакінуўшы гаротную ўдаву і чатырох асірацелых дзетак — старэйшага сына Якуба, малодшага Вінцэнта ды дачок Юліяну і Уршулю.

На шчасце для Марцінкевічаў, іх апекаваў вельмі пажаны сваяк — магілёўскі архібіскуп Станіслаў Богуш-Сестранцэвіч, кіраўнік усіх каталікоў Расіі. Дарэчы, менавіта ў яго правялебнасці Марцінкевічы арандавалі фальварак Панюшкавічы... Архібіскуп дапамог з пасагам Юліяне і Уршулі Марцінкевічанкам, калі яны бралі шлюб. Прышукаў цывільную пасаду для Якуба і склаў пратэкцыю Вінцэнту, якога з ласкі ягамосця прынялі на вучобу ў Бабруйскае павятовае вучылішча.

Вучнёўскія гады запомніліся нудотнымі заняткамі ў душным класе, а таксама халодным карцэрам, куды юны Вінцук колькі разоў трапляў за свавольствы. Не дзіва, што і праз шмат гадоў Марцінкевіча прабіралі дрыжыкі, калі прыгадваў вучылішча.

З нечуванай палёгкай Вінцэнт Марцінкевіч атрымаў атэстат аб яго заканчэнні ў 1824 годзе. Пан архібіскуп Богуш-Сестранцэвіч зноў праявіў літасць да шаснаццацігадовага сваяка — аплаціў ягонае навучанне ў Санкт-Пецярбургскай медыка-хірургічнай акадэміі, а таксама дазволіў жыць і харчавацца ў сваім доме ў сталіцы.

Здавалася б, нечуваны шанцунак! Але спагада ў ягамосці спалучалася са строгім стаўленнем да дысцыпліны. Здаралася, юнака запрашалі абедаць. Ён сядзеў за стол разам са шматлікімі гасцямі ды раптам яго правялебнасць экзамена-

ваў Вінцэнта, напрыклад, па арыфметыцы. Калі юнаковыя адказы не здавальнялі архібіскупа, ён падаваў знак слугам — і талерку перад хлопцам перакульвалі дном дагары. Потым ягамосць і госці сілкаваліся ды размаўлялі, а юны няўдачнік пакрыўджана сядзеў за перакуленай талеркай.

Вядома, пан Богуш-Сестранцэвіч меркаваў, што робіць сваяку паслугу. Каб вывучыцца на ўрача, юнак павінен быў праявіць нежартоўныя намаганні волі ды розуму. Затое дыплом медыка гарантаваў яму заможнасць і пашану ў краі, дзе большасць людю здаўна лячылася ў шаптуноў і знахарак.

Разлік, здавалася б, бяспрэчны. Але псіхічная канстытуцыя Вінцэнта распарадзілася інакш. Як толькі ён патрапіў у анатамічны клас і ўбачыў заспіртаваныя вантробы, яму зрабілася млосна, страціў прытомнасць пад рогат навучэнцаў. Нішто болей не змусіла б сямнаццацігадовага студэнта пераступіць парог хірургічнага пакоя і ўзяць у рукі скальпель!..

Невымерная туга сціскала Вінцукова сэрца, калі ён усведамляў сваю адзіноту ды невыразную будучыню. А яшчэ вярэдзіў душу смутак па Бацькаўшчыне. Адтуль, з халоднага Санкт-Пецярбурга, родны край здаваўся маляўнічым і недасяжным...

Ад перажыванняў юны Марцінкевіч захварэў і прапускаў заняткі.

Аднойчы, калі ён трызіў у гарачцы, яму прымроіліся гукі дуды. Памяць вярнула Вінцука ў далёкае дзяцінства — у марозны адвечорак, калі ў Панюшкавічы завіталі калядоўшчыкі. Гэта былі сяляне, якія з дапамогай драўляных масакі кажухоў, вывернутых футрам наверх, выяўлялі «мядзведзя», «казу» і «бусла». Іх суправаджалі вяскоўцы-музыкі. Яны разыгрывалі жартаўлівыя сцэнкі, спявалі песні, якімі ўслаўлялі Каляду і зычылі багатага лета гаспадарам дома, а тыя адорвалі калядоўшчыкаў пітвом і харчам... З усіх гасцей малага Вінцука тады чамусьці найболей уразіў сівы дзед-дудар з глыбокімі маршчынамі на твары, густымі брывамі ды шырокай барадой. Хлопчык убачыў столькі праніклівай жыццёвай мудрасці ў старэчым позірку! А гукі яго дуды зачароўвалі, хвалявалі, змушалі сэрца біцца мацней... Тая мелодыя, якая столькі часу хавалася ў глыбінях памяці, раптам загучала ў душы, пагнала распач упрочкі. Чаму менавіта цяпер, у час непамыснасці, Вінцуку прыгадаўся

стары дудар? Мажліва, гукамі яго дуды родны край клікаў юнака вярнуцца?

Прагэта Марцінкевіч разважаў бяссоннымі начамі. І ўрэшце вырашыў пакінуць дажджліваю сталіцу. Але паведаміць пра свой намер і тым расчараваць апекуна не паспеў — пан архібіскуп Станіслаў Богуш-Сестранцэвіч раптоўна памёр ва ўзросце дзевяноста пяці гадоў. Яго спадкаемцы не пажадалі аплочваць вучобу сваяка з Бабруйшчыны і ветліва паказалі яму, дзе парог.

З Санкт-Пецярбурга Вінцэнт з'язджаў зусім знямоглым. Аднак чым далей на поўдзень неслі яго коні, тым лепей пачуваўся. А калі нарэшце пераступіў родны парог, то ажно ў скокі пусціўся...

Патлумачыўшы матулі акалічнасці свайго вяртання, юны недавучка пакляўся, што не будзе сядзець на яе карку ў Панюшкавічах, маўляў, у недалёкім часе прышукае занятак, які яго пракорміць.

Грунтоўна паразважаўшы, Вінцэнт зразумеў, што падказка даўно была ў яго перад вачыма. Справа ў тым, што пасля смерці мужа пані Марцыяна Марцінкевіч пазычала грошы шляхетным суседзям пад працэнты і пад заклад нерухомасці. Занятак быў досыць прыбытковы, але часам доўг даводзілася вяртаць праз суд. Сын суправаджаў матулю ў выправах на судовыя сесіі. А як вярнуўся з Санкт-Пецярбурга, то наогул стаў яе паўнаважным прадстаўніком у судовых спрэчках.

Малады Марцінкевіч быў ашаломлены тым, як часта судзіліся людзі з-за фінансавых непаразуменняў, абразы гонару, роднасных стасункаў. Бадай што кожная шляхетная сям'я на Беларусі з кімсьці з-за нечага судзілася. Некаторыя працэсы доўжыліся дзесяцігоддзямі. Бацькі завяшчалі сваім нашчадкам іх у спадчыну. І кожная дзяржаўная асоба, якая разбірала судовыя звадкі, скаргі ды апеляцыі, мела з гэтай бясконцай цяганіны трывалую аплату сваіх паслуг...

Тады Марцінкевіч і падумаў: калі з пракаветных часоў людзі шукаюць справядлівасці ў судах, дык, можа, і яму варта шукаць свой хлеб у гэтых сферах? Ён бачыў, як уплывае на канчатковы вырак правільна складзенае прашэнне, як аргументаваныя довады перамяняюць думку судзейскага старшыні. І нават уяўляў, як ягоныя досвед і высакароднасць

памкненняў абароняць у судовай зале абяздоленых, дапамогуць пакрыўджаным, дапамогуць няўцешным...

Пра тое, што жорны бюракратычнага млына пакрысе перамелюць у пыл наіўныя надзеі, думаць не хацелася. Галоўнае, што пані Марцыяна ўхваліла сынаў намер і блаславіла ў далёкую дарогу.

З роднай Бабруйшчыны малады Марцінкевіч накіраваўся у павятовы Мінск. Менавіта тут адкрылася вакансія памочніка каморніка межавога суда.

Мінск падаўся яму буйным мястэчкам, што раскінулася на сямі пагорках. Жывёл, здавалася, тут болей, чым людзей. З ускраін гналі на прылеглую пашу статак кароў. Па вузкіх вулках сярод пылу сноўдалі дварнякі ды чароды гусей. У завулках не змаўкалі сабачы брэх, конскае іржанне, парасячы віск... Гучней за іх была адмысловая лаянка выпівакаў, якія сунуліся з карчмы ў шынок... Усяго адна была вуліца забрукавана і колы павозак так грукаталі па ёй, што вушы закладвала. Цагляных дамоў — пару дзясяткаў на ўвесь горад. У адным з іх, што ўзвышаўся на Траецкай гары і належыў Пейсаху Перальману, Марцінкевіч арандаваў кватэру.

Але першыя паўгода зрэдку там начаваў. Пасада памочніка каморніка прадугледжвала не сядзенне ў канцэлярыі, а частыя выезды ў розныя куткі губерні. Ён мусіў выконваць процьму разнастайных даручэнняў каморніка, абавязкам якога з'яўлялася землеўпарадкаванне — вымярэнне і межаванне ўгоддзяў паноў ды надзелаў сялян. Адсоўванне мяжы хаця б на пару крокаў спараджала паміж суседзямі варажнечу, якая, у лепшым выпадку, вырашалася ў судзе, у горшым — шаблямі або сякерамі...

Сам каморнік займаўся пераважна паперамі — складаў планы надзелаў, афармляў правы на валоданне зямлёй, рыхтаваў дакументы для правядзення аўкцыёнаў. Землеўладальнікі ўлагоджвалі яго пітвом, харчамі, грашыма. А тым часам памочнік каморніка крочыў па палях і ўзгорках з драўлянай меркай-казой, падлічваючы даўжыню і шырыню ўладанняў.

Найболей непамыслым у ягонай працы быў момант укопвання межавых слупоў паміж уладаннямі абшарнікаў.

Кожны пан баяўся, што сусед употайкі потым перанясе слупы, дык на свой капыл клапаціўся аб надзейных сведках. Паводле панскага загаду з прылеглых вёсак гайдукі зганялі прыгонных, казалі ім, каб запомнілі мяжу, а потым лупцавалі, каб не забыліся. Марцінкевіч чуў, як людзі выюць ад болю, і пачуваўся так, нібы скуру здзіралі не з мужыцкіх спінаў, а з ягонага сэрца. Пытаўся ў каморніка: нашто ён дапускае здзек з людзей? Той, як звычайна на падпітку, крыва ўсміхаўся і казаў пачаткоўцу: маўляў, не трэба варагаваць са старадаўнім звычаем... А сам заліваў сумленне хлебным віном, пакуль раптоўна не памёр проста за святочным сталом.

Такім чынам пасада каморніка стала вакантнай. Заняць яе прапанавалі дваццацігадоваму Марцінкевічу. Ён пагадзіўся. Аднак праслужыў каморнікам нядоўга — няпоўных восем месяцаў.

За гэты тэрмін дамогся, каб больш на Міншчыне не палавалі прыгонных на мяжы новых надзелаў. Ганарыўся тым, што наразаў зямлю паводле закона, а не шчодрых дарункаў. І зведаў багата смутку ад таго, што амаль кожная справа суправаджалася не толькі складаннем процьмы папер і банкетаваннем, але і апантанай нянавісцю тых, хто лічыў сябе абдзеленым. Сваю крыўду яны не хавалі, выказвалі енкам, слызьмі, перасцярогамі, абразамі, пагрозамі.

Спярша Марцінкевіча бянтэжылі гнеўныя крыкі, якімі завяршалася вымярэнне надзелаў. А потым убачыў, што куды больш небяспечныя не крыкі, але таемныя ўчынкі. Адноўчы конь, на якім малады каморнік раз'язджаў па павеце, знянацку акалеў. Хтосьці падсыпаў атруту ў яслі. Ані ў чым не вінаватая жывёла пакутліва канала, пакуль Марцінкевіч зацвярджаў на гербавай паперы правы чарговага землеўласніка.

Не трэба было мець прарочы дар, каб зразумець, што з цягам часу атрута аказалася б у пітве або ў страве задужа сумленнага каморніка... Марцінкевіч не хацеў рызыкаваць і паклапаціўся пра перавод на больш бяспечную пасаду служачага ў палату крымінальнага суда...

Праўда, і там неўзабаве спазнаў горкае расчараванне. Яго ашаламіла бессаромнасць, з якой судзейскія «кручкі» за хабар апраўдвалі нягоднікаў і выракалі на зняволенне невінаватых. Чыноўнікі-юрысты нават у справу не зазіралі без папярэдняга ўзнагароджання. Пры гэтым самі блага памяталі

звод законаў, аднак жа з грозным выглядам агучвалі неіснуючыя артыкулы. А непісьменныя і неадукаваныя просьбіты верылі кожнаму слоўцу з іхніх вуснаў. Шматмесячныя назіранні за тым, як служкі заканадаўчай установы штодня глуміліся з законнасці, так папсавалі Марцінкевічу нервы, што ён страціў сон і апетыт...

Вядома, хацелася прышукаць лепшую службу. Ды толькі куды яму ісці без вышэйшай адукацыі ды пратэкцыі?..

Неяк бяссоннай ноччу Марцінкевіч адшукаў сярод рэчаў дуду, якую прывёз з Панюшкавічаў на ўспамін пра родны дом, і, каб прабавіць час да ранку, сеў за стол і зайграў. Спярга атрымлівалася нязладжана і нязграбна, але пакрысе складвалася мелодыя, вельмі падобная да той, якую чуў у далёкім дзяцінстве. Ды не паспеў яе дайграць, як аслупянеў. Яму раптам прыйшла думка, што ён зусім не абавязаны служыць на ўзор прадажных кручкоў. Ганіць і дакараць іх за бессаромнасць — усё адно, што асуджаць ваўкоў за крыважэрнасць. Аднак сам Марцінкевіч не павінен быць драпежнікам. Наадварот, можа камусьці з абяздоленых дапамагчы карыснаю падказкай ці паслугай. Так распачаў ён таемны крыжовы паход супраць заганнай судовай сістэмы і так пасябраваў са сваім сумленнем...

Першай, каму ён дапамог, была ўдава чыноўніка. Марцінкевіч выпадкова сустрэў яе ў калідоры канцылярыі, дзе яна разгублена пыталася, каму тут несці гасцінцы. Малады служачы спыніўся і выслухаў сумны аповед маці траіх дзетак, якую несправядліва пазбавілі пенсіі з-за сумнеўных абставін смерці яе мужа. Падманутая гаротніца нават не ведала, як скласці прашэнне. Марцінкевіч засцярог яе ад несумленных адвакатаў, сам напісаў ёй хадайніцтва, а потым даслаў судовы запыт ва ўстанову, дзе працаваў яе муж. Там не жартам перапужаліся і аднавілі выплату пенсіі. Расчуленая ўдава ў знак падзякі прынесла Марцінкевічу пірог з капустай. Уся судовая палата рагатала са служачага, калі кабета ўручыла яму духмяны падарунак. А Марцінкевічу пірог падаўся надзіва смачным. І слодыч ад сумленных учынкаў потым часта лашчыла яго душу, мацавала пачуццё самапавагі штораз, калі дапамагаў добрым людзям.

Вядома, па яго паслугі звярталіся не толькі добрыя людзі. Трапляліся і нягоднікі, і хціўцы, якія прыкідваліся

несправядліва пакрыўджанымі. Але за час службы ў крымінальным судзе Марцінкевіч навучыўся распазнаваць сутнасць людзей ды іхнія сапраўдныя намеры. Таму не кожнаму, хто да яго звяртаўся, дапамагаў. А з тых, каму дапамог, шчодрой узнагароды не чакаў. Аднак жа і ад платы не адмаўляўся. Гэта былі даволі танныя выдаткі ў параўнанні з тымі, якія людзі заплацілі б, патрапіўшы ў рукі несумленых «аблакатаў».

Пакрысе ў асяродку мінскіх абывацеляў у Марцінкевіча склалася рэпутацыя рыцара законнасці. Затое калегі з крымінальнай палаты лічылі яго юдам, які знарок іх пазбаўляе заробку. Наступствам сталі з’едлівыя кпіны, прычэпкі ды спагнанні ад начальства. Загадчык канцылярыі звыш усялякай меры загружаў Марцінкевіча даручэннямі, каб той меў менш часу для стасункаў з просьбітамі. Вінцэнт не мог ужо і кроку ступіць без публічнага ўпкіання. Вакол яго згусцілася атмасфера недабразычлівай адчужанасці.

І ў гэты момант яму раптоўна зрабіў выгадную прапанову мінскі адвакат Язэп Васільевіч Бараноўскі.

Пан адвакат падпільнаваў канцылярыста Марцінкевіча, калі той пахмурным веснавым ранкам панура брыў на службу, недалёка ад ганка судовага будынка. Пяцідзесяцігадовы адвакат у плашчы-крылатцы ветліва прыўзняў высокі капялюш і паспешна загаварыў:

— Вітаю, пане Марцінкевіч. Ваша рэпутацыя белаі вароны ў крумкачовай зграі натхніла мяне зрабіць вам прапазіцыю. Патрэбны мне памочнік. Каб меў дасведчанасць у заканадаўстве і, пажадана, крышачку сумлення. Заробак будзе вызначацца колькасцю выйграных спраў, — развёў рукамі, быццам злавіў буйную рыбу. — Чым болей, тым вышэй.

— Я згодны, — не вагаўся Марцінкевіч.

Язэп Бараноўскі задаволена ўсміхнуўся, а потым, нешта прыгадаўшы, клапатліва заявіў:

— І найважнейшая ўмова — з маёй адзінаю дачушкаю Юзэфкай не смеіце размаўляць і забіваць ёй галаву ўсялякім дурам. Для шлюбу я ўжо прышукаў ёй жаніха.

— Даю вам слова, што не стану нават глядзець у яе бок, — не жадаючы ствараць благаго ўражання пра сябе, дакляраваў Марцінкевіч.

— Тады шпарчэй афармляйце звальненне і прыступайце да новых абавязкаў, — прыўзняў капялюш на развітанне Бараноўскі.

Задуменна гледзячы яму ўслед, Марцінкевіч дзівіўся: як можна маладому чалавеку забараніць глядзець на юную паненку? Сваёю забаронай Бараноўскі не жартам заінтрыгаваў яго... Што за боскае стварэнне ўбачыць Марцінкевіч у доме адваката?

Спатканне пана Вінцэнта і Юзэфы Бараноўскай адбылося толькі праз паўгода пасля таго, як Марцінкевіч прыступіў да выканання новых абавязкаў. Як памочнік адваката ён штодня наведваў кліентаў, каб перадаць ім або забраць у іх дакументы, рыхтаваў іскавыя заявы, складаў скаргі ды хадайніцтвы, пісаў копіі ды выпіскі з дасье.

Адвакацкая кантора Бараноўскага месцілася ў ягонай кватэры — у невялікім пакойчыку з невысокай столлю і дзвюма дзвярыма. Каля дзвярэй, што вялі з вуліцы, стаяла цагляная грубка — яе палілі ў халодныя дні. Побач з ёй — пісьмовы стол з масіўным крэслам. Уздоўж сцяны цягнуліся паліцы са стосамі папер у папках і ўзвышалася шафа, поўная кніжак судовых кодэксаў. Насупраць уваходных дзвярэй — заўсёды зачыненыя дзверы ў кватэру. Адвакат ніколі не прашаў памочніка туды, таму Марцінкевіч не бачыў ні ягонай жонкі, ні дачкі, ні прыслугі. І ўсё ж знаёмства з юнаю Юзэфай адбылося насуперак засцярогам Бараноўскага халоднай восенню 1831-га.

Аднойчы напрыканцы верасня пан адвакат адлучыўся на рандэву з кліентам, а памочніку загадаў перапісаць дакументы да судовага пасяджэння. Папяровы стос быў пухлы. У пакоі гаспадарыў холад. Агонь у грубцы згаснуў, тлела вуголле. Вінцэнт пайшоў на двор па дровы, а калі вярнуўся з паленцамі, то ўбачыў на стале побач з чарнільніцай кубак гарбаты і печыва на талерцы. Хтосьці прынёс іх крадком і знік, каб пазбегнуць распытаў.

Увечары Марцінкевіч зноў адлучыўся з пакоя, а калі вярнуўся — пустога посуду не было. Тое ж паўтарылася назаўтра. А паслязаўтра заінтрыгаваны Вінцэнт учыніў хітрасць — рыпнуў дзвярыма, быццам сышоў з канторы,

а сам стаіўся за парогам і скрозь шчыліну пазіраў. Расчыніліся дзверы, што вялі ў кватэру, зашаргацелі спадніцы, застукалі абцасікі, зарыпелі маснічыны, і Марцінкевіч убачыў невысокую жвавую постаць, цёмныя валасы, авальны твар, крыху кірпаты носік, чорныя бровы, шэрыя вочы і ружовыя губкі. Юзэфа Бараноўская ўвайшла крадком у кантору. Спалохана азіраючыся, узяла са стала пусты кубак і талерку з крошкамі печыва. Памочніку адваката падумалася, што перад ім з’явілася найпрыгажэйшае стварэнне ў свеце. І раптам інтэр’ер пакоя падаўся чараўнічым, неба за мутным шклом — яскрава сінім, сонца сярод хмар — зырккім, а навакольны свет — дасканалым.

Зразумела, Марцінкевіч не мог далей таіцца ў засадзе. Знянацку расчыніў дзверы, рашуча ўвайшоў, пачціва пакланіўся, прамовіў:

— Прашу прабачыць. Я не жадаў вас напалохаць.

— Аднак жа напалохалі, пане, — прызналася дзяўчына.

Яна пайшла да дзвярэй у кватэру, Марцінкевіч нібы незнарок заступіў ёй дарогу.

— Дазвольце адрэкамендавацца — Вінцэнт Марцінкевіч...

— Я ведаю, што вы памочнік майго таты, — баязліва ўсміхнулася паненка. — Юзэфа Бараноўская, да вашых паслуг.

— Не мог я прышукаць іншай магчымасці, каб выказаць вам падзяку. Вы далікатна заяўляліся сюды толькі ў час маёй адсутнасці.

— Мне бацюхна забараніў з яго памочнікамі размаўляць, — прызналася Юзэфа. — А матухна мяне пільнуе, як цмок зачараванае багацце. Ды, дзякуй Богу, удзень яна дрэмле, і я магу беспакарана назіраць за тым, што адбываецца ў канторы.

— І што ўбачылі? — пацікавіўся Марцінкевіч.

— Што бацюхна бязлітасна эксплуатае свайго памочніка. Ускладае на вас процьму даручэнняў, а сам і кубачкам гарбаты не пачастуе...

Усмешка Марцінкевіча зрабілася яшчэ шырэйшай:

— Дзякуй за клопат.

— Няма за што, — спахапілася Юзэфа. — А зараз я павінна развітацца...

— Яшчэ хвіліначку вашай каштоўнай увагі, — не саступаў памочнік адваката. — Я вам яшчэ хацеў бы расказаць пра сябе...

— Я ведаю пра вас усё, пан Марцінкевіч.

— Адкуль? — збянтэжыўся Вінцэнт.

— Я падслухоўвала размовы бацюхны з матуляй. Вядома, маладой паненцы не пасуе залішняя цікаўнасць. Але ў маім жыцці так мала ўцех! Амаль увесь дзень пад наглядом сяджу дома. У нядзелю хаджу з бацькамі ў касцёл. У будні — з матуляй па крамах. А ўвесь астатні час мне раяць прысвячаць малітвам і чытанню добрапрыстойных кніжак. Такім чынам бацькі пільнуюць мае цноты для будучага зяця. Ён — шляхціц. Для шлюбу гэта вельмі важна...

— Але ж і я таксама шляхціц! — палка прамовіў Марцінкевіч тое, пра што яшчэ нікому ніколі не гаварыў. — Маё поўнае прозвішча — Дунін-Марцінкевіч. Мой радавод налічвае семсот гадоў, трыццаць пакаленняў.

У ягонай памяці раптаўно аднавілася сямейная легенда, якую ў дзяцінстве чуў з матчыных вуснаў.

— Заснавальнікам нашага роду быў валяр Пётра, які ў дваццатым стагоддзі прыехаў з Даніі ў Польшчу, — усхвалявана распавёў памочнік адваката. — На старопольскай мове «датчанін» гучала як «дуньчык». За баявыя заслугі кароль Баляслаў уганараваў Пятра шляхецтвам і гербам з выявай лебедзя. Нашчадкі датчаніна Пятра зваліся Дунінымі. Праз тры стагоддзі адзін з Дуніных перасяліўся ў Літву, дзе парадніўся з Марцінкевічамі. Так утварыўся слаўны род Дуніных-Марцінкевічаў...

— Можа, маеце родавыя граматы, якія пацвярджаюць ваша шляхецтва і права на падвойнае прозвішча? — надзвычай зацікавілася Юзэфа.

— На жаль, віхуры часу і пажары войнаў знішчылі іх, — нахмурыўся Марцінкевіч. Славутая мінуўшчына засталася, бадай што, ва ўспамінах...

Дарэчы прыгадаў, што матуля ніколі не прыкладала ніякіх намаганняў, каб даказаць шляхецтва, лічыла гэта марнай справай.

— Калі не зможаце пацвердзіць сваё шляхецтва дакументальна, то, значыць, незайздросны з вас жаніх, — засмуцілася Юзэфа.

— Клянуся вам, што адшукаю ў спратах архіваў дакументальнае пацверджанне майго шляхецтва! — гарача паабяцаў Марцінкевіч.

— Навошта столькі клопату? — шчыра здзівілася Юзэфа.

— Бо ваша пекнасць ззяе мне зыркiм сонцам у хмарны дзень, — прызнаўся Марцінкевіч. — Голас ваш гучыць салодкім спевам. А дабрнёю вы як анёл сапраўдны...

— Крыху няёмка чуць такія словы, — какетліва апусціла галаву паненка Бараноўская.

— Што можа быць няёмкім у размове двух равеснікаў? — наўмысля зрабіў здзіўлены выгляд Марцінкевіч.

— Вам дваццаць тры гады, а мне шаснаццаць, — падлічыла Юзэфа. — Яшчэ чатыры або пяць гадоў — і я старая дзеўка. А што пабачыла ў жыцці? Ані каханья, ані шчасця, ані прыязнасці. Адно зазнала гаратлівую няўцешнасць...

— Пан Бараноўскі гаварыў, што прышукаў вам жаніха, — закрануў Марцінкевіч тэму, якая вельмі яго хвалявала.

— Заручыны пакуль не адбыліся, — паспешліва сказала Юзэфа. — Зусім нядаўна пазнаёмлі мяне бацькі з адзіным прэтэндэнтам на маю руку і сэрца. Прыходзіў ён да нас з візітам. Уручыў мне парачку сціпрых дарункаў. Быў апрануты ў новы сурдут. Рыпеў новымі ботамі. Бясконца папраўляў на шыі каўнер новай кашулі. Аднак жа твар яму псавалі нос цыбулінай, адвіслыя шчокі, блага паголены падбародак. Я чула, што папярэдняю жонку ён ледзьве не жывою ўвагнаў у труну... Пры гэтым ён займае адказную пасаду ў канцэлярыі губернатара і на той падставе грабе хабар беспакarana. Мае бацькі лічаць гэта яго галоўнай вартасцю.

— А што вы самі лічыце? — напружыўся голас Марцінкевіча.

— Каму цікавыя думкі паненкі на выданні? Хіба што вам... Мне млосна ад думкі, што мушу за чыноўніка пайсці пад пагрозаў бацькоўскага праклёну. Я нават думала пра тое, каб утапіцца ў Свіслачы. Бадай, што толькі гэта мяне ўратае ад нядолі...

Марцінкевіч зразумеў, што зараз здзяйсняе самы важны ўчынак у жыцці, і прамовіў:

— Дазвольце мне вас уратаваць ад прыкрага шлюбу!

— Якім жа чынам? — праяснеў твар Юзэфы.

— Дазвольце прысвяціць жыццё вашаму шчасцю. Дазвольце бараніць ад злыбяды і дапамагаць у клопатах. Прашу вашай рукі, панна Юзэфа!

— Ад гэтае пары можаце зваць мяне «мая Юзэфа», — дазволіла яна.

— А вы мяне — «верны Вінцэсю», — дазволіў ён.

— Мой бацька нізавошта не ўхваліць наш шлюб, — напярочыла яна.

— Мне дастаткова вашай згоды — не ягонай, — не збаяўся Марцінкевіч.

— Хіба гэта дапушчальна ў нашым краі? — засумнявалася Юзэфа. — Каб паненка пайшла замуж без бацькоўскага дабраславення...

— Мы створым прэцэдэнт, мая Юзэфа, — прыкінуў юрыдычныя наступствы памочнік адваката. — Вы — паўналетняя і маеце права сама свой лёс вызначаць.

Бараноўская задумалася над практычным увасабленнем іх намеру.

— Мяне нават на вуліцу без нагляду не пускаюць. А як, скажыце мне, адпусцяць замуж?

— Калі вы ашчаслівіце мяне сваёю згодай стаць жонкаю і сябрам, то для мяне ў гэтым свеце не застанецца нічога немагчымага, — дакляраваў Марцінкевіч.

— А жыць на што мы будзем? — затурбавалася Юзэфа.

— Мая юрыдычная практыка нас пракорміць.

— Хіба вы зможаце абысціся без апекі майго бацькі?

— Якраз пану Бараноўскаму без маёй працы будзе цяжэй. У мяне ўжо назбіралася свая кліентура. І досведу, каб дагадзіць ёй, маю з лішкам...

— І як жа вы плануеце, Вінцэсю, злучыць нашы планы?

Авантурны план склаўся ў галаве Марцінкевіча маланкава.

— У законным шлюбе. Але найперш я мушу выкрасці вас. І тут, Юзэфа, вы павінны пасадзейнічаць. У дамоўлены час цішком выйдзеце з дому. Я буду вас чакаць у брычцы каля ганку. Памчым на конях у Строчыцу. У тамтэйшай царкве згаворлівы святар. Ён абвянчае нас. Адтуль мы вернемся ў маю кватэру як маладыя.

— Што ж будзе, калі дазнаюцца мае бацькі? — спалохалася Юзэфа.

— Царкоўны шлюб яны не змогуць скасаваць.

— Адчай у маёй душы змяняецца надзеяй невымернай, — вагалася Бараноўская. — Надзея — страхам. А страх — жаданнем перамены лёсу... Жыла дагэтуль я, нібыта кветка, скаваная льдом халоднай любові бацькоў. Але прыйшло цяпло надзеі на ўзаемнае каханне і адагрэла маё сэрца... Чакайце

мяне ў прыцемках ля ганку. Ад сённяшняй пары я буду вас суправаджаць, Вінцэсю, у радасці і ў горы, у дабрабыце і ў галечы, пакуль нас смерць не разлучыць.

Яны імкліва пацалаваліся.

Юзэфа таропка сышла, шоргаючы спадніцай.

А Марцінкевіч думаў: дзіўная асалода — самому тварыць свой лёс! І з навакольным светам ужо хацелася загаварыць не празайчнымі, а вершаванымі радкамі. Натхнёна складваліся рыфмы:

І дух яе мкнецца па шляху жыццёвым,
Усмешка на вуснах, пяшчотныя словы.
Хвіліны каханья, ясныя і згоды
Куды даражэй нам за нудныя годы!..

Граючы зараз на дудзе ў паўзмроку турэмнай камеры Мінскага астрога, вязень іранічна ўсміхнуўся, адсунуўшы муштук ад вуснаў.

Займальны склаўся ў яго ўспамін! Атрымліваецца, што яны з Юзэфай пазнаёміліся, зведалі ўзаемную сімпатыю, змовіліся — і ўсё паспелі за адну сустрэчу.

Насамрэч іхнія таемныя сустрэчы і размовы крадком доўжыліся не адзін месяц. Аднак памяць дзівосным чынам звяла ўсе гутаркі ў адну... Ну, дык што! Істотна тое, што вынікам спатканняў сталіся сардэчная згода, начныя ўцёкі з дому бацькоў напрыканцы 1831-га, вячанне ва ўніяцкай царкве ў Сеніцы ды пераезд у халасцяцкую кватэру ў дом на Траецкай гары, якую маладая жонка адразу пачала добраўпарадкаваць.

Малады муж не сумняваўся, што ў недалёкім часе пан Язэп Бараноўскі запатрабуе тлумачэнняў. Аднак жа не чакаў, што адвакат уварвецца сярод ночы ў іхняе сямейнае гняздзечка. Ды не адзін, а з дзясяцкім — гарадскім ураднікам, адказным за парадак у сваім квартале.

Зноў зайграўшы мелодыю меланхалічнага гучання, стары вязень нібы наяве згадаў пакой сваёй арандаванай кватэры. Ubачыў шырокі ложка і вузкі пісьмовы стол, паліцы ўздоўж пафарбаваных сцен і шафу, поўную кніжак, вешалку каля ўваходных дзвярэй, а таксама гарлачык з вадой

і тазік для мыцця на табурэце. Пад гукі меладычных рулад прыгадалася, як Марцінкевіч стомлена разваліўся ў крэсле каля коміна, а дзейная Юзэфа тым часам распакоўвала торбы з пасагам, узятых ёю з бацькоўскага дома. Яна ўсоўвала ў шафу сукенкі, а потым расстаўляла на падваконніку і паліцах цацкі-забаўкі, як раптам пачуўся грукат у дзверы і прагучала грознае:

— Імем закона! Адчыніце!

Пераглянуўшыся з юнай жонкай, Марцінкевіч адчыніў, і ў кватэру, тупаючы, увайшлі пан адвакат і дзясяцкі ў шэрым шынялі да пят. Указаўшы паліцэйскаму на Юзэфу, Бараноўскі залямантаваў:

— Мая кравіначка, што выкрадзена з дому гвалтоўным чынам! — і ткнуў пальцам у Марцінкевіча: — А вось злачынца! Барзджэй яго ў турму!

— Вітаю панства ў нашым доме, — схіліў галаву малады муж. — Прашу крычаць цішэй... З якой нагоды бачу пана дзясяцкага?

— Пане адвакат скаргу падаў, нібыта з яго дома скралі няпаўналетнюю дачку і пярсцёнак з дыямантам, — паважна патлумачыў паліцэйскі. — Мне прадпісалі разабрацца.

— Поўнае прозвішча маё — Дунін-Марцінкевіч...

— Аднак жа дакументаў на шляхецтва ў яго няма! — закрычаў адвакат.

— Я з цягам часу адшукаю іх, — запэўніў яго колішні памочнік.

— Манюка! — лямантаваў Бараноўскі. — Калі б меў справу з шляхціцам, то выклікаў бы на дуэль! А так магу вам толькі набіць морду!

— Дзубоі забаронены законам, — рэкнуў дзясяцкі. — І як законная ўлада я тут не пацярплю ані дуэляў, ані членапсавання. Прашу, пан Марцінкевіч, не замінаць бацьку вярнуць дачку дадому!

Бараноўскі працягнуў рукі да Юзэфы:

— Хадзем, распусніца. Мы дома ўсё грунтоўна абмяркуем.

Марцінкевіч схпіў з паліцы брытву і заступіў яму дарогу:

— Зарэжу кожнага, хто дакранецца да маёй жонкі!

— Жонкі? — здзіўлена выгнуліся бровы дзясяцкага. — Дык значыць, справа тут не ў выкраданні няпаўналетняй?

— Ён зманіў найяснейшай уладзе! — закрычала Юзэфа.

Дзясяцкі запатрабаваў яснасці:

— Хто менавіта? Вы жонка ці ахвяра выкрадання?

— Я была выкрадзена з дома... — пачала тлумачыць маладая.

— Што я казаў! — радасна зірнуў на паліцэйскага адвакат.

— Па ўласным жаданні, — працягвала Юзэфа. — І без прымусу заявіла «так», калі святар у царкве спытаў, ці згодная стаць жонкай. І на такі адказ у мяне ёсць права, паколькі мне ўжо шаснаццаць поўных гадоў.

— А вы казалі, быццам ёй чатырнаццаць, — хмурна паглядзеў дзясяцкі на разгубленага Бараноўскага.

— Яна выглядае, як дзіця, — ліхаманкава апраўдваўся адвакат. — І паводзіць сябе, бы шкадлівае дзіця. Навошта яе слухаць? — ён не губляў надзею ўтаварыць дачку. — Дзіцятка, любая Юзэфа, даю табе апошні шанец. Хадзем са мной. Развод аформім лёгка. Твой спакушалнік пойдзе пад суд... Хадзем! Інакш чакай бацькоўскага праклёну!

— Вашы праклёны, бацюхна, спалохаюць цяпер толькі паветра, — цвёрда сказала Юзэфа. — Мой шлюбны абавязак — быць поруч з мужам. Як нітка ды іголка. Як рыба і рака. Як свечка і агонь...

— А як жа скрадзены пярсцёнак? — нагадаў паліцэйскі.

Юзэфа ўзняла далонь і прадэманстравала дьямент на пальцы:

— Вось ён. Мне яго бацькі падаравалі. А я ўзяла ў якасці пасагу.

— Бачу, падстаў для ўмяшання паліцыі няма, — з палёгкаю ўздыхнуў дзясяцкі. — Зычу вам шчасця, маладыя.

І пакіраваў да дзвярэй. Бараноўскі расчаравана крыкнуў яму ў спіну:

— А як жа справядлівасць?

— Гэта матэрыя філасафічная, — павярнуўся паліцэйскі. — Я ж абавязаны перадусім законам кіравацца. А закон імператара Аляксандра Паўлавіча ад 31 верасня 1827 года забараняе разлучаць мужа і жонку, калі абрад царкоўны быў здзейснены без парушэнняў.

— Брахня! — не стрымаўся адвакат.

— Чаму брахня? — узяў Марцінкевіч з пісьмовага стала паперу і разгарнуў. — Вось царкоўнае пасведчанне аб шлюбе...

— Брахня наконт закону, — выкрыў дзясяцкага адвакат. — У верасні ўсяго трыццаць дзён. А імператар Аляксандр памёр у 1825-м. Хіба ён пасмяротна выдаваў законы?

— Ну, можа трохі памыліўся, — хітра ўсміхнуўся паліцэйскі. — Навошта мне законы памятаць, калі я сам увасабляю ўладу?

— Я буду скардзіцца! — прыгразіў Бараноўскі. — Ва ўсе інстанцыі. Не пашкадую ані часу, ані чарніл.

— Поспехаў вам, панове, — крутануў вус дзясяцкі. — Гонар маю!

І сышоў, ляпнуўшы дзвярыма.

— Вы далі мне апошні шанец, — звярнулася Юзэфа да бацькі, які разгублена таптаўся каля шафы. — Цяпер мая чарга. Я раю вам блаславіць наш шлюб. Жыць з намі мірна. Гушкаць унукаў...

— Ты мая ўласнасць! — закрычаў адвакат. — Ты мая дачка. Няма ў цябе права на выбар! Спакон так павялося. Ты вернешся дадому!.. А вас, пане Марцінкевіч, я пахаваю жывым, — па-воўчы зірнуў на мужа і, тупаючы, сышоў з кватэры.

Маладыя доўга не парушалі цішыню, якая ўсталявалася пасля яго сыходу. Нарэшце Марцінкевіч прамовіў:

— Бурэ эмоцый азнаменавала пачатак нашага шлюбу.

— Мы з вамі, мой Вінцэсю, быццам апынуліся на тэатральнай сцэне... Каб толькі ведаць, да якога жанру належыць спектакль нашага жыцця!

— Ідылія! — не вагаючыся, вызначыў малады. — Не інакш.

Язэп Бараноўскі доўга не мог змірыцца з тым, што яго дачка пайшла замуж па ўласнай волі. Са скаргаю ён звяртаўся нават да імператара. Праўда, яго прашэнне так высока не дайшло. Справу разглядзеў Мінскі духоўны суд, які прызнаў усе аргументы бацькі беспадстаўнымі.

Тады пакрыўджаны пан адвакат здзейсніў сваю пагрозу і пахаваў Вінцэнта Марцінкевіча жывым. Не літаральна, барані Бог, а фармальна. На замову невядомага ў кватэру на Траецкай гары даставілі пахавальны саван і памінальны падсвечнікі. А ў касцёле тым жа днём нейкі ананім замовіў памінальны перазвон па гарапашнаму нябожчыку Марцінкевічу.

Вінцэнт падазраваў, што пра гэта паклапаціўся злапамятлівы цесць. Аднак сам Язэп Бараноўскі аніколі ў гэтым не прызнаўся. Казаў, што, верагодна, гэтакім чынам Марцінкевічу адпомсціў хтосьці з тых, хто прайграў яму ў судзе... Юрыдычны талент і грунтоўная падрыхтоўка сапраўды часта здабывалі адвакату Марцінкевічу прыхільнасць Феміды ў судовай зале... Але куды істотней тое, што Язэп Бараноўскі значна змякчыўся ў сваім стаўленні да маладых апасля таго, як у Вінцэнта з Юзэфай сталі нараджацца дзеці. У 1834 годзе — Каміла. Праз год — Эмілія. У 1836-м — адзіны сын Міраслаў-Эдвард. У 1838-м — Яўгенія. У 1840-м — Зофія-Аліцыя. У 1841-м — Цэзарына.

Каб пракарміць узбуйнелую сям'ю, Марцінкевіч працаваў, не падымаючы галавы ад папераў. Каб быць радзей у раз'ездах і бліжэй да родных, уладкаваўся на службу ў Мінскую кансісторыю перакладчыкам касцельных актаў, пазней — архіварыусам. На гэтай пасадзе ён здолеў урэшце адшукаць дакументы, якія пацвярджалі шляхецкае паходжанне Марцінкевічаў, і падаў іх у Мінскі дваранскі дэпутацкі сход. У ягоным складзе мелася багата сяброў і колішніх кліентаў пана Вінцэнта. Яны прызналі пададзеныя граматы сапраўднымі, і з тае пары спадкаемца дацкага ваяра дванаццатага стагоддзя атрымаў права на падвойнае прозвішча, якім і карыстаўся, — Дунін-Марцінкевіч.

Тым не менш заробак у кансісторыі быў непараўнальны з ганарарамі, якія Дунін-Марцінкевіч атрымліваў як прыватны адвакат. У выпадку перамогі на працэсе ў яго кішэні звінелі чырвонцы, якіх хапала не толькі на ўтрыманне сям'і, але і на тое, каб ашчаджаць на ўласны дом.

У 1840 годзе ён набыў у межавога суддзі Алаізія Сялявы фальварак Люцынка каля Івянца. Звычайна адукаваныя людзі з правінцыі імкнуцца ў губернскую сталіцу, а Дунін-Марцінкевіч — наадварот... Але якраз удалечыні ад гарадскога тлуму яму лягчэй было заняцца справай, да якой даўно ўжо хілілася яго душа, — пісьменніцтвам. Дарэчы, першай завяла на гэты конт гаворку з ім Юзэфа...

Вязень, які зараз бавіў час у турэмным паўзмроку з дудой у руках, прыгадаў той вечар. І тады панаваў такі ж паўзмрок, як зараз, і звонку шалеў халодны вецер.

Гаспадар Люцынкі сядзеў у кабінце. Чатыры свечкі выхоплівалі з цемры шырокі стол, на якім папяровымі вежамі

ўзвышаліся стосы папак і перапісаных дакументаў, і два крэслы з высокімі спінкамі насупраць, а таксама вузкую канапу ў куце і невялікія карціны з краявідамі на сценах. Рыпнулі дзверы, застукалі абцасікі, зарыпела дашчаная падлога, зашаргацела спадніца. Увайшла жонка, змяніла ў падсвечніку дагарэлыя свечкі на новыя.

— Дзякуй за клопат, даражэнькая, — прамовіў гаспадар.

— Дзеткі пазасыналі, — затрымалася каля стала гаспадыня. — Можам і мы, Вінцэсю, адпачыць.

— Яшчэ пару гадзін, і я закончу з дакументамі...

Юзэфа апусцілася ў крэсла і падзялілася назіраннямі:

— Я бачыла чарнавікі вашых хадайніцтваў. Часам, забуйшыся, вы пішаце замест зварота ад імя істца вершаваныя радкі...

— Здараецца, што ў галаве маланкай сягане нейкая думка, і я, каб не забыцца... — вінавата ўсміхнуўся Дунін-Марцінкевіч.

— Або чытаеце часопіс і ў задуменні нешта мармычаце, нібыта наўзамен надрукаванага хочаце нешта ўласнае прапанаваць... Або скіроўваеце позірк углыб сябе і пачынаеце адстукваць пальцам рытм...

— Даруйце мне, — адкінуўся на спінку пан Вінцэнт. — Я разумею, што перадусім мушу клапаціцца пра хлеб надзённы для нашай сям'і...

— А клопат добрай жонкі заключаецца ў тым, каб быў шчаслівы муж, — адчаканіла Юзэфа. — Я бачу, як вам цяжка разрывацца паміж гаспадаркай і адвакацкай практыкай. Вы марыце яшчэ і пра пісьменства.

— Хіба ўсё так прыкметна? — задуменна пагладзіў валасы муж.

— Ніхто ў свеце вас так не ведае, як я, — з гонарам сказала жонка.

— Галава поўніцца мроямі, ідэямі, выразамі... — задуменна прамармытаў Дунін-Марцінкевіч. — Навошта мне іх дасылае натхненне, калі не маю часу, каб увасобіць іх у рыфмах?

— Вы можаце менш часу прысвячаць сваім кліентам, — агучыла даўно абдумане Юзэфа.

— А як жа грошы? — збянтэжыўся муж. — Ганарары адваката?

— Я вяду ўлік нашых прыбыткаў і выдаткаў, — з гонарам зазначыла Юзэфа. — І ведаю, што мы можам жыць больш

ашчадна. А вы зможаце прысвячаць час служэнню паэтычнай музе.

— Ад вашых слоў я быццам узлятаю над зямлёй, — падняўшыся з крэсла, усхвалявана захадзіў па кабінеце Дунін-Марцінкевіч.

— Я стану вашым першым чытачом, — выказалася пра сваю будучую місію жонка.

Спыніўшыся, пан Вінцэнт няўпэўнена прагаварыў:

— Даўно выношваю намер, Юзэфа, пісаць творы не на польскай мове, а на тутэйшай гаворцы, беларускай.

— Намер і сапраўды даволі дзіўнаваты, — разгубілася Юзэфа. — А ці ўпэўнены, што беларуская мова патрэбна людю адукаванаму? Шляхта тутэйшая глядзіць у бок Варшавы, чыноўніцтва — у бок Масквы...

— І ёсць яшчэ мільёны тутэйшых, якія карыстаюцца рознымі гаворкамі на абшарах ад Прыпяці да Дзвіны, але не маюць увасобленай у друку літаратурнай мовы, — падзяліўся плёнам шматгадовых разваг Дунін-Марцінкевіч. — Чаго варты такі народ? Хіба як чалавек сумленны я не павінен паклапаціцца пра асвету наўкол сябе?

— У гэтай авантуры ёсць свой разлік, — ацаніла перспектыву Юзэфа. — Ніхто, мажліва, вашы творы не заўважыць, калі яны будуць пазбаўлены арыгінальнага аблічча. Калі ж персанажы загавораць па-беларуску, то вас ужо не забудуць... Якім алфавітам вы маеце намер карыстацца?

— Лацінкай — у творчасці, кірыліцай — у адвакацкай практыцы, — адказаў муж. — Трэба падумаць мне пра творчы псеўданім.

— А чым уласнае прозвішча не даспадобы? — здзівілася Юзэфа.

— А хто з сур'ёзных кліентаў захоча, каб яго інтарэсы ў судзе бараніў паэт-сачыніцель? — крыва ўсміхнуўся Дунін-Марцінкевіч.

— Маеце рацыю, мой Вінцэсю, — згадзілася жонка.

— Хачу выдаваць свае творы пад псеўданімам «Беларускі Дудар». Ці памятаеце, я распавядаў пра ўспаміны з часоў дзяцінства? Хачу, бы той стары дудар, які прыходзіў з калядоўшчыкамі да нас у Панюшкавічы, дзяліцца праз плён творчасці сваёй жыццёвай філасофіяй. Ён яе ў мелодыі ўвабляў, а я хачу — у друку. Хачу пісаць вершаваныя творы...

Хачу ўбачыць свае п'есы на сцэне... Шкада, на Беларусі няма прафесійных тэатраў. Зрэдку гастралююць антрэпрызы і граюць кепска.

— У вас кіпучая натура, — падбадзёрыла яго Юзэфа. — Упэўнена, што з цягам часу вы створыце і свой тэатр. Няхай аматарскі, але ўзорны, з хорам і аркестрам. Я не адмоўлюся выканаць у ім ролю. І дзетак нашых трэба з малалецтва прывучаць да чыстага мастацтва.

— Не ўпэўнены, Юзэфа, — засумняваўся Дунін-Марцінкевіч. — Не бачу я навокал паплечнікаў. Спрэс цемра духоўная і забабоны.

— Адзін у вас памагаты ўжо ёсць, — урачыста ўказала Юзэфа на сябе. — Будуць і яшчэ. Бы матылі з цемрадзі, яны памкнуцца да таго, хто выпраменьвае святло творчай душы. Дык паклянніцеся, Вінцэсю, што ніколі не згасне ваша ззянне.

— Я прысягаю вам сваім каханнем, — пакляўся пан Вінцэнт.

Адклаўшы дуду, вязень падышоў да акенца. Думкі сягалі з сённяшняга дня ў прамінулы час і назад. Дзіўнымі сцэжкамі рухаюцца ўспаміны. Чаму шматлікія размовы з жонкай зараз звяліся ў адну гутарку? Чаму забыліся звадкі (якая сям'я абыходзіцца без іх!) і побытовыя нелады? Чаму мінулае здаецца такім узнёслым, чыстым, маляўнічым? Можна, таму, што Юзэфа ўжо больш за дзесяць гадоў як адышла ў нябыт, і ўсё, што з ёй было звязана, хочацца бачыць светлым?

Вядома, у старасці запал маладой душы падаецца камічным. Але дваццаць пяць гадоў таму Дунін-Марцінкевіч на самрэч гарэў жаданнем узараць дзірван тутэйшай драматургіі ды паэзіі.

Ён зведаў тое творчае шчасце, калі мог з асалодаю займацца любімай справай і клопаты пра хлеб надзённы не дужа турбавалі... Вершаванья і праяічныя радкі, якія раней успыхвалі маланкай у галаве, цяпер ліліся з-пад пяра радкамі на чысты аркуш...

Першыя ж вершы вызначылі галоўную тэму яго творчасці — каханне. У паэзіі Дуніна-Марцінкевіча кахаліся нават рэкі Дняпро і Прыпяць:

Вітайце халодныя Прыпяці хвалі,
Іх шум, не змаўкаючы, коціцца далей.

Бяжыць да Дняпра ў абдымкі каханка,
Пакорна сяброўка — яго паланянка...
Адвечна каханне іх рушыць, яднае,
Хоць Прыпяць у хвалях дняпроўскіх канае...
Вось так і ў дзяўчыны бракуе стрымання,
Як сэрца ў юнацтве агорне каханне.
Няшчадна яе так віруе і круціць,
А шчасце дзявочае ўсё ж не засмуціць...

Паненкі ў розных кутках Паўночна-Заходняга краю перапісвалі гэты верш у свае інтымныя альбомы.

Пра тое, што менавіта каханне надае сэнс чалавечаму быццю не толькі ў зямным жыцці, але і за яго межамі, паэт пісаў у іншым вершы:

Што нашае жыццё ў апатычным стане?
Адвечная нуда, смяротнае кананне;
Адно каханне чалавека ажыўляе,
І ўцякае сум, і неба нас вітае.
Значыць, нам каханне трэба,
Каб знайсці дарогу ў неба...

Нібыта вершнік на крылатым Пегасе, Дунін-Марцінкевіч натхнёна сягануў да паэтычных вышыняў. Але ў хуткім часе ён заўважыў, што форма верша ўжо не змяшчала паўнаты яго думак. Таму ўзяўся за вершаваньня апавяданні і аповесці.

Першай яго паэмай, напісанай на беларускай мове, стаўся «Гапон». Так звалі сялянскага дзецюка, які закахаўся ў вясковую прыгажуню Кацярынку. Аднак бессардэчны аканом, нахлусіўшы пані, аддаў Гапона ў рэкруты. Дарэчы, амаль тыповая гісторыя для тагачаснай вёскі. Ды фінал твора непраўдападобна шчаслівы — Гапон даслужыўся да афіцэрскага чыну, вярнуўся ў родную вёску і са згоды добрай пані ажаніўся з Кацярынкай.

Вядома, калі б паэт апісаў сялянскае жыццё такім, якім яно было насамрэч, цензура нізавошта не дазволіла б апублікаваць «Гапона». Ды неверагодным заканчэннем паэмы Дунін-Марцінкевіч сказаў самае важнае для яго — пані мусяць ставіцца да прыгонных, як добрыя бацькі да любых дзяцей. У 1850-я гады такая ідэя гучала надзіва смела.

Шматгадовы роздум на гэты конт увасобіўся ў першым драматычным творы Дуніна-Марцінкевіча — камедыі «Ідылія». Яе тэкст шмат у чым адпавядаў бытавой праўдзе. Шляхта размаўляе па-польску, а сяляне — па-беларуску. Галоўны персанаж Кароль Лятальскі быў франкаманам і першапачаткова грэблівая ставіўся да роднай зямлі. Але яго кузіна Юлія, якая пераапранаецца сялянкай, вилечвае Лятальскага ад захаплення чужынай. Пан закахаўся ў «сялянку», і гэтая метамарфоза прабудзіла ў сэрцы Лятальскага любоў да ўласных сялян і бацькоўскага краю.

Камедыя «Ідылія», па-польску «Sielanka», займела ўдалы лёс. Яна была апублікавана ў 1846 годзе ў віленскай друкарні Юзафа Завадскага. Твор прачытаў кампазітар Станіслаў Манюшка. Дунін-Марцінкевіч пазнаёміўся з ім на літаратурнай вечарыне ў Мінску, куды часта прыязджаў з Люцынкі. Манюшка на лібрэта твора напісаў музыку. Але ж хто і дзе оперу паставіць?

Слушна мяркуючы, што лепш за яго ніхто не ажыццявіць пастаноўку, Дунін-Марцінкевіч адважыўся сам увасобіць оперу на сцэне. Ды не абы-дзе, а менавіта ў Мінску. І не адзін, зразумела, а намаганьнямі тэатральнага гуртка, які налічваў амаль дваццаць аматараў. У яго ўваходзілі сябры і суседзі Дуніна-Марцінкевіча, а таксама жонка і дзеці. Для масавых сцэн меўся нават сялянскі хор. Раней гурток іграў хатнія спектаклі ў Люцынцы. Пану Вінцэнту ён падаўся досыць прафесійным, здольным на пастаноўку, якую напаткае нечуваны поспех.

Аднак найболей цяганіны Дунін-Марцінкевіч зазнаў не з пастаноўкай спятакля, а з атрыманнем афіцыйнага дазволу на яе. Пакуль чыноўнікі вырашалі, ці няма ў пастаноўцы «Ідыліі» нейкай крамолы, ды старанна вычитвалі тэкст лібрэта, пан Вінцэнт і яго акцёры рэпэціравалі музычныя і драматычныя нумары. Мала хто з выканаўцаў сур'ёзна верыў, што ўлады дазволюць іграць спектакль непрафесійнай трупце. Тым большае здзіўленне выклікаў у іх атрыманы дазвол.

Ранкам 9 лютага 1852 года каля вялікага, як стадола, дома пана Поляка на Саборнай плошчы ў Мінску, дзе часта

адбываліся тэатральныя відовішчы, з'явілася афіша: «С дозволена начальства. В субботу будет представление господами любителями в пользу бедных. Опера в двух действиях на польском и простонародном языке. Сочинение Викентия Дунина-Марцинкевича с музыкой Манюшки под заглавием «Селянка».

Тым часам у глядзельнай зале рыхтавалася прэм'ера. Шчыльна расстаўляліся крэслы для глядачоў. На сцэне прыбівалі цвікамі маснічыны, каб цішэй рыпелі. На левым баку сцэны ўжо вешалі заслону, а на правым яшчэ толькі фарбавалі заднік. У грымёрках тоўпіліся ўшчэнт знерваваныя акцёры. І над усім панавала нечуваная какафонія — гэта запрошаны аркестр наладжваў інструменты. Амаль усе ўдзельнікі спектакля так хваляваліся, што часам іх ахопліваў панічны жах. Асабліва гэта тычылася памочнікаў Дуніна-Марцінкевіча — судзейскага пісара Авяр'яна Васільева і работніка друкарні Антонія Ляўданскага.

Пан Вінцэнт вонкава захоўваў нязломны спакой, хоць у самога сэрца ўтрапёна калацілася. Але ж абавязкі пастаноўшчыка змушалі кожнага супакойваць, пачынаючы з уласнай жонкі.

Яшчэ за пяць гадзін да прэм'еры Юзэфа раптам прызналася:

— Вядома, кожная адукаваная кабета лічыць сябе прыроджанай актрысай — прыгожай і абаяльнай. І я ўпотаі прагнула граць на сцэне ды чуць апладысменты публікі. Але цяпер, калі надзеі ўвасабляюцца наяве, чамусьці мне трывожна, мой Вінцэсю.

— Надыходзіць наша зорная пара, — пераканана заявіў Дунін-Марцінкевіч. — Калісьці вы паралі стварыць тэатр. Я ўтварыў аматарскі гурток, каб вас пацешыць ды нашым дзеткам прывіць мастацкі густ. Аднак служэнне Мельпамене зачаравала маю натуру. І зараз ужо сягаю думкай да намеру стварыць упершыню ў нашым краі прафесійны тэатр. Сённяшні вечар можа наш агульны лёс непазнавальна перамяніць...

— І ўсё ж трывожна мне, Вінцэсю. А раптам я заблытаюся ў спадніцы і павалюся проста са сцэны ў зал?

— Я падтрымаю вас. У крайнім выпадку павалімся разам.

— А раптам усе рэплікі забуду?

— Я падкажу вам з-за кулісаў.

— А раптам мяне кашаль разбярэ?

— Вы ўвойдзеце ў вобраз жонкі аканома. А ваша герайна не кашляе...

Не паспелі дагаварыць, як да пана Вінцэнта падбег пісар Васільеў.

— Пане дырэктар, прадчуваю катастрофу! — залямантаваў ён. — Спектакль пачынаецца праз пяць гадзін, а трупа не падрыхтаваная.

— Скажыце акцёрам, каб паўтарылі тэксты сваіх роляў, — стрымана адказаў Дунін-Марцінкевіч.

— Выдатная ідэя! — ухваліў Васільеў. — Чаму я сам не сцяміў?

Толькі ён сышоў, як заявіўся друкар Ляўданскі.

— Усё прапала, пане Вінцэнт! — закрычаў ён. — У аркестрантаў парваліся струны. Хутка спектакль, а мы засталіся без музыкі!

Дунін-Марцінкевіч маланкава зарыентаваўся, загадаў:

— Хутчэй шыбуйце, пане, на Верхні рынак. Набудзьце струны ў краме Ісака Шмуля і шпарчэй назад. Грошы вазьміце ў Крыжаноўскага.

— Бліскучая ідэя! — узрадаваўся Ляўданскі і, сыходзячы, дадаў: — Ці ведаеце, што заслона дагэтуль не дашытая?

— Дашыю яе сама, — дакляравала Юзэфа. — Мне дочкі Эмілія і Цэзарына дапамогуць. Дарэчы, ці не бачылі Камілу? Зранку кудысьці знікла...

— Наша старэйшая дачка задужа рэзкая ў словах і ўчынках, — уздыхнуў пан Вінцэнт. — Паўсюль публічна ганіць дзяржаўны лад і злоўжыванні ўлады. Колькі ўжо казаў ёй, каб не паўтарала сярод старонніх ўсё, пра што мы дома між сабой гаворым. Але яна, гарэза, маіх перасцярог быццам і не чуе.

— Крыху счакаю і сама пайду яе шукаць, — сказала жонка.

Закашляўшы, Юзэфа сышла. Дунін-Марцінкевіч заклапочана прыслухаўся да яе кашлю. Сухоты, на якія Юзэфа захварэла летась, не вылечваліся. Кашаль рабіўся больш надрыўным...

Але не стаў засяроджвацца на гэтай гнятлівай думцы, паколькі да яго падышоў усхваляваны чыноўнік Крыжаноўскі.

— Гамон нам усім, пане Вінцэнт! — панічна акругліў вочы.

— Што яшчэ за бяда нас напаткала?

— Сялянскі хор з Люцынкі павінен быў ужо прыехаць. Аднак жа іх няма! Праз пяць гадзін пачынаецца спектакль, а ў нас няма каму выходзіць у масоўцы і танцаваць «Мяцеліцу». Што рабіць?

— Чакаць, — аўтарытэтна заявіў пан Вінцэнт. — Яны прыедуць.

— А раптам на іх напалі рабаўнікі і ўсіх зарэзалі? — дзяліўся версіямі памочнік. — Ці, можа, іх арыштавала паліцыя — і нацянькі ў Сібір?

— Усё можа здарыцца ў гэтым дзіўным свеце, — спагадліва ўсміхнуўся Дунін-Марцінкевіч. — Мы ўсё роўна будзем іх чакаць.

— А раптам яны ўсё ж спозняцца? — дапусціў памочнік.

— Мы з вамі ўдвух заменім дваццаць сялян на сцэне.

— Мне трэба адрэпецціраваць танец, — вырашыў Крыжа-ноўскі.

Ён пайшоў, а на змену яму — зноў заклапочаны Васільеў.

— Усё блага, пане рэжысёр! — заявіў пісар. — І будзе толькі горай!

— А ў вас якая навіна, шаноўны? — уздыхнуў Дунін-Марцінкевіч.

— На гэты час запланавана генеральная рэпетыцыя ў сцэнічных гарнітурах. З музыкай, песнямі ды танцамі. Аднак нічога не падрыхтавана. Актрысы — млявыя, акцёры спрэс разгубленыя...

— Усім перадаць: праз пяць хвілін — на сцэну!

— Баюся, напаткае нас правал, — напярочыў Васільеў і паспяшаўся перадаць загад пастаноўшчыка выканаўцам.

Дунін-Марцінкевіч узяў у рукі стос паперы з тэкстам п'есы. Але не паспеў паглыбіцца ў чытанне, як падышла апанаваная страхам жонка.

— Бяда, Вінцэсю! Нашу дачку Камілу затрымалі. Хтосьці данёс у паліцыю пра яе антыўрадавыя размовы.

— Адкуль ведаецца? — разгубіўся Дунін-Марцінкевіч.

— Знаёмы доктар мне даслаў запіску, — патлумачыла Юзэфа.

— А доктар тут з якога боку?

— Паколькі палітычнае злачынства ёй нельга інкрымінаваць, Камілу абвясцілі звар'яцелай. Завезлі ў прыёмны пайкой бальніцы. Тут недалёка, на Траецкай вуліцы. Зараз па-

перы афармляюць. Потым перавязуць у вар’ятню. Здароваю адтуль яна ўжо не выйдзе.

— А хто яе вартуе? Паліцэйскія?

— Паліцыя сьшла. З ёй побач толькі санітары.

Дунін-Марцінкевіч задумаўся. А тым часам на сцэне сабраліся актёры, чакаючы ўказанняў, ды памочнік паведаміў, што сялянскі хор з Люцынкі нарэшце прыехаў. І тады пастаноўшчык звярнуўся да трупы:

— Шаноўнае спадарства! Замест генеральнай рэпетыцыі мы зараз ідзём у бальніцу. Там разаб’емся на групкі па пяць чалавек і па чарзе будзем уваходзіць у пакой галоўнага ўрача. Ветліва і рашуча пытайцеся ў яго, навошта заняволіў паненку Камілу Марцінкевічанку? Кажыце, што яна дзяўчына мілая, няхай і схільная да рэзкасці. Гаварыце, што замуж трэба ёй, а не ў вар’ятню. Пагражайце скаргамі губернатару або нават цару ў Санкт-Пецярбург. А хор сялян будзе на ганку штосьці жаласлівае спяваць. За мной!

Калі сыходзіў, жонка затрымала яго за руку і прашаптала:

— Вы маё сэрца і мая душа! Маё натхненне і вечнае каханне...

— І я адданы вам ад цемені да пят, — таропка прагаварыў пан Вінцэнт. — А зараз паспяшаемся. Нам трэба сёння адыграць прэм’еру.

Галоўнага ўрача бальніцы ашаламіла з’яўленне ў яго пакоі паўсотні раззлаваных візіцёраў. Так разгубіўся, што загадаў адпусціць Камілу на парукі бацькоў.

Шумнай талакою трупа вярнулася ў дом пана Поляка. Адыгралі генеральную рэпетыцыю. І тут з гарадскоў управы прыйшла афіцыйная забарона на спектакль і загад зняць афішы. Нехта з чыноўнікаў западозрыў у камічнай оперы крамолу і вырашаў перасцерагчыся.

Дунін-Марцінкевіч з кампазітарам Манюшкам пабеглі на прыём да гарадскога галавы — упрошвалі ды пераконвалі. Нарэшце паўторны дазвол быў атрыманы. З радаснай навіною творцы паспяшаліся назад у дом на Саборнай плошчы.

Увечары тэатральная зала была паўнюткай. «Сялянку» адыгралі не без агрэху, якія даруюцца аматарам, але

з імпэтам. У фінале глядачы так апладзіравалі, што сцены трэсліся. Дунін-Марцінкевіч выступіў не толькі пастаноўшчыкам спектакля, але і выканаў ролю войта Навума Прагаворкі. Запрошаны журналіст з газеты «Дзённік варшаўскі» пазней напісаў у рэцэнзіі, што «сачыніцель Марцінкевіч быў забавней за ўсіх». А для самога сачыніцеля галоўным было тое, што ўпершыню мова беларуская загучала са сцэны. Упершыню ў тэатры закружыў народны танец «Мяцеліца», поўны гармоніі ды характава...

Аднак пра «Сялянку» пісалі не толькі хвалебныя водгукі. Амаль адразу пасля прэм'еры ў канцылярыі мінскага губернатара атрымалі скаргу-данос, поўны рытарычных пытанняў: «Ці заслугоўваюць радаснага прывітання творы, напісаныя на гэтай уяўнай мове беларусінаў, незалежна ад вартасці іх зместу? Ці можна гэтую мову прыстасаваць да ўсіх вымаганняў думкі і стылю? Ці варта наогул імкнуцца да гэтай мэты?». Чыноўнікі ахвотна скарысталі крыўду нейкага ананіма, каб забараніць тэатру даваць прадстаўленні ў далейшым.

Забарона сталася для Дуніна-Марцінкевіча страшэнным ударам. Ён са Станіславам Манюшкам марылі пераўтварыць тэатр з аматарскага ў прафесійны: абсталяваць для яго ў Мінску памяшканне, дзе гралі б новыя спектаклі ды атрымлівалі прыбытак з творчага плёну. Не менш істотнай была надзея, што іхнія прадстаўленні будуць укараняць гуманістычныя ідэалы ў асяродку тамтэйшай публікі...

Забарона на публічныя выступленні ягонага тэатра пасяліла ў сэрцы Дуніна-Марцінкевіча роспач. Аднак жа поруч з ім пара дзясяткаў аматараў, якія гарэлі жаданнем выступаць на сцэне. Хіба мог ён даць згаснуць агню мастацтва ў іхніх сэрцах? Не склаўся ў іх тэатр прафесійны — стануць вандроўным тэатрам!

На працягу наступных гадоў трупа Дуніна-Марцінкевіча валацужыла на ўзор сярэднявечных вагантаў па розных кутках Беларусі, выступалі ў сядзібах і фальварках. Часта адбываліся прадстаўленні і ў Люцынцы, дзе гаспадар уласнаручна змайстраваў сцэну. Спектаклі ладзіліся нелегальна, але глядачоў збіралі шмат.

І пакуль не супыняў дзейнасці аматарскі тэатр, не згасала і ў Дуніна-Марцінкевіча жаданне ствараць п'есы. Так,

у 1853 годзе ён напісаў аднаактоўку «Неспадзяванка для майстрыні». Яе выканалі жонка Юзэфа, дачкі драматурга ды іхнія сяброўкі. Сюжэт быў не дужа складаны. Дзеянне адбывалася ў пансіёне, дзе вучаніцы рыхтаваліся павіншаваць выхавацельку-бонну з імянінамі. Ды раптам высветлілася, што грошай на падарунак няма, бо адна з вучаніц, Казіміра, аддала пяцізлотку жабракам, каб тыя набылі сабе хлеба. Неспадзяванка вырашылася, як звычайна ў Дуніна-Марцінкевіча, — ідылічна. Гувернантка Аліна ўхваліла ўчынак Казіміры і з уласнай кішэні аддала рубель, каб набыць кветак для Мадам, а дзяўчаты віталі бонну песняй.

Здавалася б, няўжо царская ўлада напалохаецца такой драматургіі? Аднак у тым і складанасць, што ўлада баялася ўсяго, што падавалася ёй непадуладным. Колькі ні падаваў яшчэ прашэнняў Дунін-Марцінкевіч на права граць спектаклі — ні разу не атрымаў дазвол!

Не дзіва, што ў ягонай творчасці з цягам часу сталі пераважаць меланхалічныя матывы. Меліся для таго і асабістыя прычыны.

У 1854 годзе цяжка захварэла і ва ўзросце трыццаці дзевяці гадоў памерла любая жонка Юзэфа. Пахавалі яе на Кальварыйскіх могілках у Мінску.

Гаротны роздум самотнага ўдаўца відавочна паўплываў на змест меладрамы «Апантаны», якую Дунін-Марцінкевіч скончыў тою парой. Галоўны герой твора — юны Эдмунд, які пакахаў легкадумную паненку. Пакахаў настолькі палымяна, што не бачыў, з якой пачціваю любоўю ставіцца да яго іншая дзяўчына. Урэшце аб'ект кахання Эдмунда не адказаў яму ўзаемнасцю, і герой сышоў у лес, дзе памёр ад сардэчнай скрухі...

Да слыху паэта даходзілі знявагі нядобразычліўцаў: маўляў, піша не толькі па-польску, але і на мове халопай, як графаман прадукце малацікавыя творы, якіх ніхто чытаць не будзе. І аднойчы Дунін-Марцінкевіча даў адказ крыўдзіцелям, даслаўшы ліст у рэдакцыю папулярнай «Газеты Польскай»: «Жывучы сярод людю, які размаўляе па-беларуску, прасякнуты яго ладам думак, марачы аб долі гэтага братняга племені, якое анямела з маленства ад невуцтва і цемнаты, вырашыў я для заахвочвання яго да асветы пісаць на яго ўласнай гаворцы... Наша нешчаслівае мінулае да-

вяло сялян да заняпаду. А хіба гэтыя пакрыўджаныя браты і хрысціяне не маюць права на веды, як на нябесны хлеб? Як мог наш селянін засвойваць польскую або рускую мовы, калі паліваў крывавым потам нівы сваіх паноў і не меў часу для разумовых заняткаў? Аднак я не губляю надзеі, што праз творы на беларускай гаворцы можна заахвоіць яго да асветы і паправіць маральна...».

Дунін-Марцінкевіч верыў, што мастацтва і асвета, прасякнутыя ідэаламі гуманізму, здатныя ўдасканаліць чалавечую натуру. Тады, маўляў, і грамадскі лад зробіцца болей дасканалым. Дзеля таго на ніве дабрачыннай асветы не толькі сам шчыраваў, але і родных заахвоіў. Яго старэйшая дачка Каміла выклала ў школе для рамеснікаў у Мінску, а малодшая Цэзарына — у школцы для сялянскіх дзетак у Люцынцы.

Дунін-Марцінкевіч спадзяваўся, што прыклад яго сям'і заахвоіць да асветніцкай дзейнасці іншых паноў. Спадзяванне, аднак, не спраўдзілася. Бадай што, адзіным вынікам стала ўсведамленне карысці, якую Дуніны-Марцінкевічы прыносілі людзям, ды яшчэ гонар за дзяцей. Кожны з іх быў адораны нейкім талентам. Так, Каміла і сын Міраслаў яшчэ ў падлеткавым узросце набылі вядомасць як таленавітыя піяністы, выступалі з канцэртамі ў Вільні, Кіеве, Варшаве. Клапоцячыся пра ўдасканаленне іх майстэрства, Дунін-Марцінкевіч звяртаўся да вялікага князя Аляксандра Мікалаевіча з прашэннем аб іх залічэнні ў Парыжскую кансерваторыю на казённы кошт, аднак атрымаў адмову. Пазней Міраслаў вучыўся ў музычным інстытуце ў Варшаве, а Каміла пісала музыку, якая выконвалася ў аматарскіх спектаклях.

1855 год прынёс нечаканыя перамены. У Санкт-Пецярбургу памёр цар Мікалай I. Ягоны спадкаемца Аляксандр II змякчыў цэнзуру.

Дагэтуль Дунін-Марцінкевіч беспаспяхова спрабаваў выдаць паэтычны зборнік «Гапон». І раптам новы галоўны цэнзар Паўночна-Заходняга краю Павел Сямёнавіч Кукальнік дазволіў надрукаваць кнігу. Пра Кукальніка ішла пагалоска як пра чалавека нечувана перадавых поглядаў. На-

самрэч новы цэнзар кіраваўся прагматычным меркаваннем. Сустрэўшыся з Дуніным-Марцінкевічам, Павел Кукальнік зычліва сказаў паэту:

— Шчыра кажучы, я мала што зразумеў у беларусінскай мове ваших твораў, пане. Аднак жа відавочна, што яна зусім не падобная да польскай. Уплыў пальшчызны дужа моцны на гэтых землях. Мяркую, каб выціснуць яго, трэба ўсямерна пашыраць беларускую гаворку сярод адукаваных людзей. З цягам гадоў гэтая мова спрасціць укараненне рускай мовы сярод тубыльцаў...

Такі разлік даваў яму падставы ўхваліць не толькі «Гапона», але і іншыя кнігі Дуніна-Марцінкевіча. Дык паэт не марудзіў скарыстацца з ласкі Паўла Кукальніка.

Дунін-Марцінкевіч тэрмінова склаў новы зборнік твораў пад назвай «Вечарніцы і Апантаны» і падаў рукапіс на разгляд Кукальніку. Праз месяц цэнзар падпісаў дазвол на друк. У наступным 1856 годзе выйшаў трэці зборнік Дуніна-Марцінкевіча «Цікавішся? Пачытай!». У 1857-м — чацвёртая кніга «Дудар беларускі, або Ёсяго патроху». У 1861-м асобным выданнем выйшла гістарычная паэма «Люцынка, або Шведы на Літве». Такім чынам, за шэсць гадоў пабачылі свет пяць кніг Дуніна-Марцінкевіча.

Чым болей кніг Дуніна-Марцінкевіча выходзіла з друку, тым больш прыхільна іх сустракала адукаваная грамадскасць. Усе экзemplяры яго кніг былі раскуплены, і творы пачалі распаўсюджвацца ў рукапісных сшытках. Яго вершы завучвалі на памяць. Чытанне беларускіх твораў паступова становілася модай на абшарах ад Нёмана да Беразіны.

У 1859 годзе Дунін-Марцінкевіч задумаў перакласці ды апублікаваць слынную паэму Адама Міцкевіча «Пан Тадэвуш».

Першапачаткова абставіны складваліся спрыяльна. Паэт пераклаў дзве быліцы з дванаццаці. Рукапіс перакладу адобрыў цэнзар Павел Кукальнік. Дунін-Марцінкевіч анансаваў выданне праз абвесткі ў газетах і сабраў грошы па падпісцы. Паколькі сабранага не хапала, то ўзяў у банку пазыку. Усяго ўклаў у выдавецкую справу буйную суму — семсот рублёў. Дамовіўся з віленскай тыпаграфіяй Сыркіна. Там набралі і збрашувалі тыраж. І раптам новы галоўны цэнзар Аляксей Мухін, прызначаны замест тэрмінова адкліканага

ў Пецярбург Кукальніка, прадпісаў знішчыць увесь тыраж перакладзенага «Пана Тадэвуша». Дуніну-Марцінкевічу ў час аўдыенцыі цэнзар патлумачыў:

— Шчыра кажучы, мала што зразумеў я з беларусінскай мовы вашага перакладу, пане. Няхай яна і не падобная да польскай, аднак надзея, быццам яна выцісне пальшчызну з тутэйшых зямель, прывідная. А значыць, няма карысці ад гаворкі беларускай для нашай улады. Што ж да асобы пана Міцкевіча, то ён у свой час шмат крыўднага напісаў пра парадкі ў Расійскай імперыі. Перакладаць ягоную паэму — усё роўна што капаць яміну пад мурам самадзяржаўя...

— Заява цалкам беспадстаўная! — гарачыўся паэт. — Я нічога шкоднага супраць самадзяржаўя не ўчыняў.

— Іншыя ўчыняць, пане Марцінкевіч, — ледзяным тонам прадрок цэнзар. — Начытаюцца кніжак на вашай беларусінскай гаворцы і задумаюцца: навошта ім жыць у рускай імперыі, калі ў іх ёсць уласная мова? З уласнай мовай ім захочацца стварыць уласную дзяржаву. У небаспечных думак ёсць такая ўласцівасць: спярша дзеля іх праліваюцца чарніла, потым — друкарская фарба, а ўрэшце — кроў. Лепш я спыню вас на другім этапе.

Хоць просьбіт і спалохаўся такіх дапушчэнняў, аднак, не губляючы рашучасці, адказаў:

— Я, пане, выдаю паэму дзеля асветы і маральнага ўдасканалення простага люду. Таму, каб знішчыць тыраж «Пана Тадэвуша», цэнзурнаму ўпраўленню патрэбна больш грунтоўная падстава.

— Як вам заўгодна! — злёгка ўсміхнуўся цэнзар. — Ваша выданне забаронена па той прычыне, што пераклад надрукаваны лацінскім шрыфтам.

— Усе мае кнігі друкаваліся лацініцай! — збянтэжыўся пан Вінцэнт.

— Раней можна было, — паважна кінуў Мухін. — Але нядаўна зацверджаны новы закон — творы маларасійскага дыялекту, да якога залічана і беларуская гаворка, можна друкаваць толькі кірыліцай.

— Кірыліцай на Беларусі друкаваліся тры стагоддзі таму кнігі Францыска Скарыны, Васіля Цяпінскага, Сымона Буднага і іншых, — нагадаў Дунін-Марцінкевіч. — Аднак з тае пары традыцыя кірылічнага пісьменства і кнігадрукавання

перарвалася. Зараз у нашых правінцыях са ста сялян толькі дзесяць з большага чытаюць па-польску, а з тысячы насілу знойдзеца адзін, хто ўмее чытаць па-руску. Надрукаваць беларускі твор рускімі літарамі — усё адно, што выракчы яго на забыццё ў зачыненым куфры. Вышэйшы клас грамадства не возьме ў рукі простанароднай кнігі, а просты люд, няхай і прагне чытання, не ведаючы рускіх літар, не зможа ніяк свайго жадання задаволіць.

— Затое ў іхніх дурных галовах не з’явіцца думка адасобіцца ад улады рускага цара, — адрэзаў цензар і даў знак, што аўдыенцыя закончана...

Сквапная на літасць і шчодрая на нягоды ўлада адправіла тыраж «Пана Тадэвуша» пад нож. Цензурнае рашэнне зрынула Дуніна-Марцінкевіча ў даўгавую яміну, з якой ён ужо не змог выбрацца. Як чалавек сумленны ён вярнуў падпісчыкам сабраныя грошы, але не змог вярнуць банкаўскую пазыку. Штомесяц на яе набягалі вялікія працэнты. Банкіры падалі скаргу ў суд. Дуніну-Марцінкевічу забаранілі распадраджацца ўласнай маёмасцю, пакуль не сплоціць доўг.

Так павянчаўся паэт з пажыццёваю нястачай. Ён мусіў распусціць тэатральную суполку і адцураўся надзеі на выданне новых твораў.

Ну, як тут не ўзлавацца на ўладу, якая з ім несправядліва абышлася?!

Успаміны Дуніна-Марцінкевіча ў турэмнай камеры перарваў бразгат ключоў і рып адчыненых дзвярэй. Увайшоў каравульны і змрочна паведаміў: арыштанта тэрмінова выклікаюць на допыт.

Вязень сунуў дуду ў торбу пад ложкам і выйшаў на калідор, здзіўлены тым, што раней месяцамі сядзеў у каменным мяху, не бачачы ніводнага твару, а тут раптам два допыты ў адзін дзень.

Вядома, ён не мог ведаць, што следства атрымала загад тэрмінова завяршыць справу Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, які за трынаццаць месяцаў зняволення ані прызнаў віны, ані назваў аніводнага імя. Аднак адчуў надзвычайную напружанасць у душным паветры кабінета следчага, які арыгінальна павітаўся з ім:

— Звяртаюся да вашага сумлення і шчырасці, пане «стары дзед».

— У душы я не пачуваюся старым, — прызнаўся Дунін-Марцінкевіч, сеўшы на масіўны табурэт і пакасіўшыся на вартавога каля дзвярэй.

— Я маю на ўвазе ваш верш «Гутарка старога дзеда», — следчы шпурлянуў на стол брудныя лісткі з шчыльна надрукаванымі радкамі. — Ён распаўсюджаўся як пракламацыя. У ім сялян заклікалі падтрымаць паўстанне ў Польшчы, Літве і Беларусі.

— Якое мае дачыненне гэты твор да мяне? — сыграў непадробнае здзіўленне арыштанта. — Хіба пад вершам стаіць маё прозвішча?

— Аспрэчваеце дачыненне да шкоднай літаратуры? — змрочна пакруціў даўгі вус следчы. — Нагадваю, што крывадушнасць абцяжарыць вашу віну і, адпаведна, судовы вырак!

— Ці ёсць у вас доказы? — пацікавіўся колішні адвакат. — Пакуль я чую толькі галаслоўнасць.

— Вы, пане Марцінкевіч, даўно ў нас на падазрэнні, — не ўтойваў следчы. — Ці ведаеце, што даўней пісалі інфарматыры пра вас? «Означенный Марцинкевич воспитывает семейство свое не в духе преданности правительству, вследствие чего и сам не может считаться вполне благонадежным в политическом отношении».

— Насамрэч я — Дунін-Марцінкевіч! — з гонарам паправіў вязень.

— Ці будзеце аспрэчваць, што ў 1861-м разам з Уладзіславам Сыракомлем ездзілі ў Варшаву, а па дарозе выступалі ў розных населеных пунктах з прамовамі, у якіх ганілі ўрад за тое, што вызваліў сялян ад прыгону, але не надзяліў зямлёй.

— Мяне няправільна працытавалі, — паціснуў плячыма Дунін-Марцінкевіч. — Насамрэч я гаварыў пра неабходнасць пашырэння асветы і адукацыі. Ці, можа, у вас ёсць стэнаграфы маіх прмоваў?

— У нас ёсць групавы здымак, зроблены ў 1863-м фатографам Прушынскім, — паглядзіў трыццацігадовы афіцэр далонню чорныя валасы, у якіх прабівалася сівізна. — На ім вы ў атачэнні мінскіх знаёмых сядзіце ў цэнтры побач са старэйшай дачкой Камілай. Дэманстратыўна апранулі чамарку са стаячым каўняром і цёмнымі гарызантальнымі палоскамі на

грудзях. Чамарка — уніформа паўстанцаў, па якой яны пазнавалі адзін аднаго. Нашэнне такой вопраткі было забаронена генерал-губернатарам Паўночна-Заходняга краю.

— Чамарку апрануў я выпадкова, — паціснуў плячыма арыштант. — У мяне даволі сціплы гардэроб з тае пары, як апынуўся ў пазыках.

— На тым інтэлігенцкім зборышчы спявалі рэвалюцыйны гімн, — налёг грудзьмі на стол следчы. — І наш агент даносиў, што вы з дачкою не маўчалі...

— Мажліва, хтосьці штосьці праспяваў, нажлукціўшыся хлебнага віна, а мы з Камілай пазяхалі з нуды, — пакруціў галавой Дунін-Марцінкевіч.

— Ваша дачка арыштавана, — працадзіў афіцэр. — Яна прызналася ў сімпатых да ідэалаў мяцяжу, які гучна называюць Студзеньскім паўстаннем.

— Якое ліха змусіла Камілу абгаварыць сябе? — пазмрачнеў вязень.

— Мы прыгразілі, што арыштуем яе родных і сваякоў. Высакародная паненка ўсклала ўсю адказнасць на сябе.

Дунін-Марцінкевіч пасунуў далоні, якія раптоўна задрыжэлі, пад сцёгны, апусціў вочы да засмечанай падлогі і спытаў:

— Якая доля напаткала маю дачушку?

— Асуджана на ссылку. Дзесяць гадоў у Салікамску за Уралам.

— Дзесяць гадоў маёй крывіначцы за тое, што праспявала няўхваленую цэнзурай песню? — нервова здрыгануўся Дунін-Марцінкевіч.

— Калісьці вы ўратавалі сваю дачку ад прымусовага лячэння ў вар’ятні, — нагадаў следчы. — А зараз можаце ўратаваць ад Сібіры. Будзьце са мною шчырым, як на споведзі. Прызнайце, пане Марцінкевіч, сваю віну і назаўважце мне імёны ўсіх вашых саўдзельнікаў.

— Я заяўляю, што ні ў чым не вінаваты! — ускіпеў арыштант.

— Ці зможаце спакойна спаць, ведаючы, што маглі б уратаваць старэйшую дачку, але не сталі? — з’едліва паспачуваў афіцэр.

— У мяне яшчэ чацвёрта дзетак, — стрымана нагадаў вязень. — Хто ім дапаможа, калі іх бацька знікне сярод снягоў Сібіры?

— Вам усё роўна не ўратавацца, бы карасю, які патрапіў у нерат, — палохаў следчы. — Наша агентура дакладвала, што ў 1863-м фальварак Люцынка служыў апорным пунктам паўстанцаў на Міншчыне. У вас знаходзілі прытулак інсургенты, складзіравалі зброю і боепрыпасы...

— На гэты конт я не ведаю нічога, — развёў рукамі Дунін-Марцінкевіч. — На пачатку бунта я выехаў з сям'ёю ў Дубаўляны, дзе гасяваў у сяброў. Праз год я пераехаў да іншых знаёмых у Свір, дзе і быў арыштаваны.

— Вы гэтакім чынам стварылі сабе алібі, — абапёрся локцямі на стол следчы. — Насамрэч вы маглі таемна перамяшчацца па ўсім краі і садзейнічаць паўстанню, пане Марцінкевіч.

— Можа, ваша блagarоддзе мае сведкаў? — спытаў з наіўнаю ўсмешкай арыштант. — І я, дарэчы, Дунін-Марцінкевіч.

— Вы маніце, пане, — прыжмурыў вока, быццам цэлячыся, афіцэр. — І ўсіх вакол сваім уяўным шляхецтвам падманулі?

— Ці намякаеце, што нібыта я — не шляхціц? — насцеражыўся вязень. — Ды мой радавод бярэ выгокі ажно ў дваццатым стагоддзі! Геральдычная камісія ў Санкт-Пецярбургу прызнала мае дакументы сапраўднымі! — узвысіў голас Дунін-Марцінкевіч.

— За шчодры хабар, — усміхнуўся следчы. — Ды мяне вам не абдурыць. Вашы старажытныя граматы напісаныя на паперы, вырабленай сорок гадоў таму. Вашы дакументы спрэс сфальсіфікаваныя. Часткова вы перапісалі іх з гербоўнікаў іншых шляхецкіх родаў. Часткова спаслаліся на метрыкі ды актавыя кнігі, якія за даўніною часу не захаваліся, а значыць, праверыць іх дакладнасць немагчыма. Нездарма вы столькі часу працавалі архіварыусам. Не шляхціц вы, але фальсіфікатар! І радавод сабе прыдумалі, нібы сачынілі сюжэт чарговай п'есы.

— Дацкі продак па мянушцы Дуньчык не мной прыдуманы, — упершыню за многія месяцы шчыра прызнаўся вязень. — Мне пра яго распавяла матуля.

— Я разумею, што штурхнула вас на махлярства, — спачувальна працягваў афіцэр. — Статус шляхціца вызваляе ад цялесных пакаранняў. З вас і вашых нашчадкаў здымаець

ца цяжар шматлікіх падаткаў... Мне дастаткова шчоўкнуць пальцам — і прыдомак «Дунін» зляціць з вашага прозвішча. І станецца зноўку мешчанінам.

— Падазраю, што зараз ваша блagarоддзе агучыць мне прывабную прапанову? — апусціў галаву Дунін-Марцінкевіч.

— Ваша шляхецтва ніколі не аспрэчаць, — лісліва дакляраваў следчы. — Дачка Каміла вернецца ў бацькоўскі дом праз пяць гадоў, а не праз дзесяць. Канцылярыя генерал-губернатора параіць рэдакцыям часопісаў публікаваць вашы творы, а тыпаграфія — выдаваць вашы новыя кнігі. Вядома, пры ўмове напісання на рускай мове... А наўзамен хачу пачуць ад вас імёны інсургентаў і падрабязнасці іхняй злачыннай дзейнасці.

Вязень вытрымаў драматычную паўзу — і расчараваў суразмоўцу:

— Шкада, што не магу быць вам карысным... Дачцэ Каміле я падараваў жыццё, а лёс яна абрала самастойна... Што ж тычыцца маіх грахоў, то я гатовы адказаць за іх, якую б ні прызначылі мне кару.

— На чорта, стары пень, вы нам патрэбны! — раззлаваўся афіцэр.

— Ну, тады вызваліце мяне адсюль, — пажартаваў арыштант.

— І вызвалю! Сёння ж на гэты конт распараджуся. Не варты вы астрога. Тут мусяць сядзець больш небяспечныя злачынцы... Аднак наўрад ці вас усцешыць далейшы лёс, — змрочна працягваў афіцэр. — Больш ніводнага радка за вашым аўтарствам не надрукуюць. Будзеце сачыняць выключна дзеля ўласнага задавальнення...

— Пакуль граў на дудзе ў адзіночцы, выспелі ў мяне сюжэты аж дзвюх камедый, — прызнаўся драматург. — Адну з іх прысвячу пыхлівай дурасці нашай мінскай шляхты. А каб мяне не задзяўблі суседзі, я тую шляхту пінскай назаву.

— Ды на Палессі шляхты спрадвеку не было, — нахмурыўся следчы.

— Якраз у гэтым гумар! — захапляўся ўласнай выдумкай камедыянт. — Яшчэ й дадам у яе пінчуцкую гаворку... А ў другой камедыі істотным стане вобраз цынічнага прагматыка, які жывіцца толькі пахам грошай... У абодвух тво-

рах будзе пара закаханых. Іх шчасцю паспрабуюць замінаць хціўцы і скнары. Але ўсё завершыцца шчаслівым шлюбам.

Ягонья задумы спарадзілі ў адказ здзеклівую ўсмешку.

— Ніхто вашых камедыі не ўбачыць на тэатральнай сцэне, — гарантаваў следчы. — А калі зноўку паспрабуеце трупы сабраць, вас аштрафуюць... Ці, можа, маеце надзею ўратаваць сваё становішча практыкай прыватнага адваката?

— Чаму б і не? — не ўтойваў надзеі вязень. — У юрыспрудэнцыі я добра дасведчаны. І да таго ж сумленна стаўлюся да інтарэсаў кліентаў...

— Вам забароняць пакідаць Люцынку, — не ўтойваў злараднасці афіцэр. — Пазбаўлены магчымасці ездзіць у суд, вы болей не заробіце ні капейкі... Затое зможаце ўдасталь пісаць поўныя смутку творы і складзіраваць у куфры. А потым нейкі шкоднік падпаліць ваш дом, і ён згарыць дашчэнтку разам з усёю пісанінай... Ніхто больш не пачуе музыку Беларускага Дудара. А як памраце, то ніхто і не ўзгадае дзівака, які п'есы і вершы сачыняў на правінцыйнай гаворцы!

Вязень маўчаў, апусціўшы галаву і тоячы думкі.

Следчы нарэшце завяршыў допыт:

— У вас ноч на зборы, пане. Заўтра паедзеце ў Люцынку пад канвоем, — і падаў знак каравульнаму.

Зборы ў дарогу шмат часу не забралі. Дунін-Марцінкевіч выцягнуў з-пад ложка сваю торбу, склаў у яе рэчы. Аднак дуду вымаць не стаў. Не хацелася яму зараз іграць. Сядзеў на ложку, быццам у здранцвенні, прыслухоўваючыся да кожнага гуку з калідора. Але цішыня панавала непранікальная...

Да золку не змыкаў вачэй ад хвалявання. Як там родныя яго сустрэнуць у Люцынцы? Як будзе выцягваць гаспадарку з пазыкаў? Ці знойдзе час, каб зноўку сачыняць і ладзіць тэатральныя прадстаўленні?

Страх перад невядомай будучыняй сціскаў душу і сэрца. Была б побач Юзэфа, то, як заўсёды, разагнала б яго смутак... Як жа далёка яна сышла!.. Як не хапае іхніх колішніх прыязных размоў!..

На досвітку Дунін-Марцінкевіч ненадоўга задрамаў, аднак не ўсвядоміў гэтага, бо падавалася яму, нібыта са змрок турэмнай камеры паўстала аблічча нябожчыцы. Здалося

нават, што чуе шоргат яе спадніцы і стук абчасікаў, калі яна наблізілася да ложка.

— Юзэфа? — здрыгануўся вязень.

У прыцемках на твары кабеты ледзьве распазнавалася ўсмешка.

— Добрая жонка ўсцешыць мужа нават і за парогам смерці.

— Дык смерць — не завяршэнне, а парог? — спытаў Дунін-Марцінкевіч пра тое, што яго ўжо даўно хвалявала.

— Даведаецца ў сваю пару, — не ўнікала ў падрабязнасці Юзэфа.

— Надоечы адзін тытулаваны суразмоўца прадрок мне незайздросны лёс, — паскардзіўся муж жонцы.

— Адкуль ён ведае, як усё адбудзецца насамрэч? — у голасе кабеты пачулася непрыхаваная іронія знаўцы.

— Я зараз яму схільны верыць, — спавядаўся Дунін-Марцінкевіч. — Роспач перапаўняе маё сэрца. Наўкол мяне — спрэс безнадзейнасць. Валодаю літаратурным дарам і талентам юрыста, умельствам пастаноўшчыка і выканаўца. І нічога з гэтых вартасцей больш не змагу выкарыстаць. Жыць немагчыма тут і ўцякаць няма куды. Я нідзе нікому болей непатрэбны. Моцы няма нават, каб шкадаваць сябе!

— Вінцэсю, вы спазналі слодыч і шчасце ўзаемнага кахання, — далікатна нагадала жонка. — Вы — бацька пяцярых дзяцей, якіх выхавалі добрымі людзьмі.

— Дачку Камілу звезлі за Урал, — панурыўся бацька.

— І там яна спаткае сьсильнага паляка, які яе ўсім сэрцам пакахае, — напярочыла Юзэфа. — У іх будзе шчаслівы шлюб і пяцёра дзетак. У стальым узросце Каміла вернецца ў родны край і выдаць кнігу ўспамінаў пра бацьку. І тая кніга адродзіць цікавасць да твораў Беларускага Дудара. Нарэшце вас ацэняць і ўшануюць.

— Адкуль вы ведаеце тое, што яшчэ не адбылося? — хацеў, але баяўся паверыць арыштант. — Ці можа, гэта я сам сачыняю будучыню ў суцяшэнне?.. Прыдумаў жа свой старажытны радавод...

— Няхай ваша далейшае быццё часам падасца цяжкім! Ніхто вам не зашкодзіць сачыняць, граць на дудзе, людзям карысць прыносіць...

— Як крыўдна быць разлучаным з тэатрам! — жаліўся драматург.

— А можа, вашы п'есы будуць ісці на сцэне і тады, калі ўжо спарыхнеюць вашыя косці?.. А можа, у ваш гонар нават тэатр назавуць? А можа, вашы творы будуць у школах вывучаць?.. Няма у вас улады над тым, што некалі адбудзецца. Але ў вашай уладзе, мой Вінцэсю, зрабіць штосьці карыснае цяпер...

— Я прысягаю ў гэтым вам сваім каханнем, — пакляўся муж...

Ачуныўшы ад трызнення, Дунін-Марцінкевіч убачыў, што нікога ў камеры няма, а ў руках ён моцна трымае дуду. Калі паспеў вынуць яе з торбы?.. Прыклаў інструмент да вуснаў, выдуў першыя гукі, а ў галаве складваліся радкі новага верша:

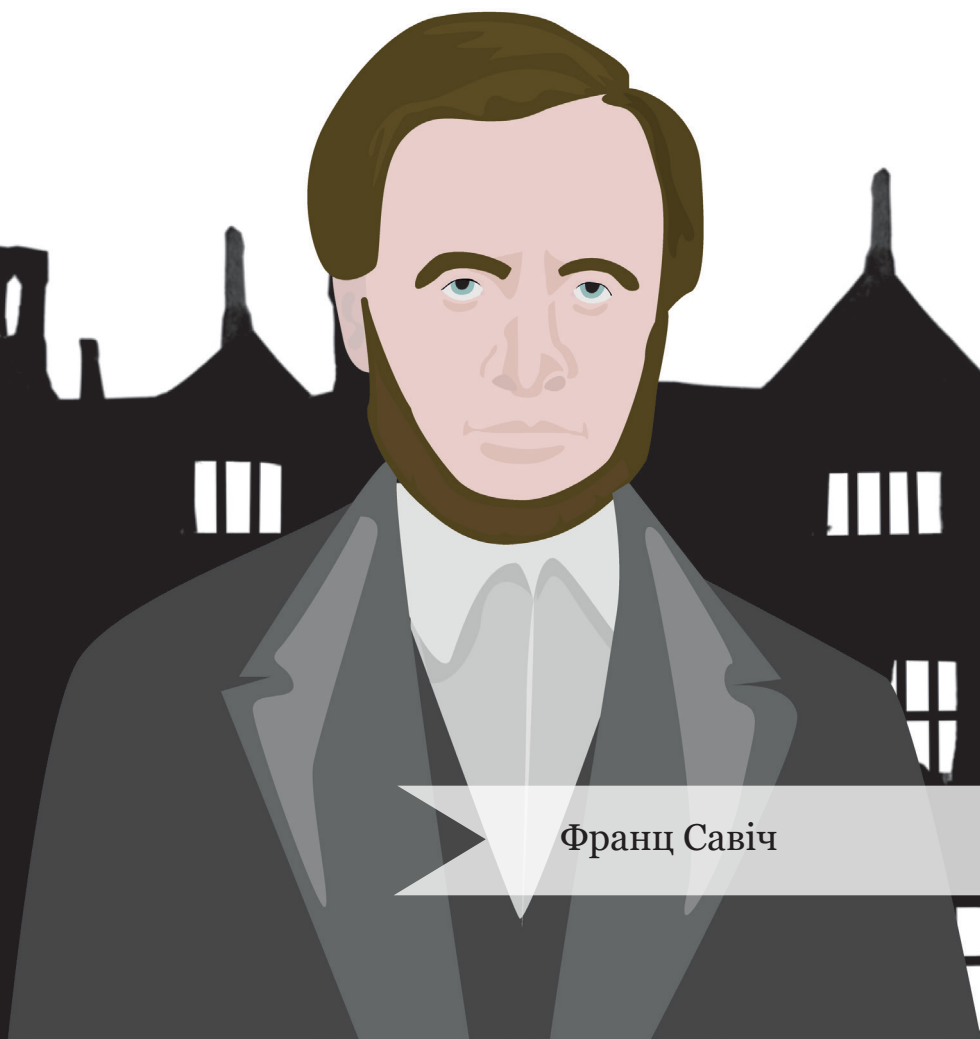
Шлю, браты, вам прывітанне,
Помніце навек спяванне
Дудара, што к вам імкнуўся...

З бразгатам адчыніліся дзверы камеры. У асветленым праёме паказаліся постаці жандараў, якія меліся суправадзіць арыштанта да фальфарка. Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч сунуў дуду ў торбу, падняўся з ложка, бадзёра падхапіў рэчы і жвава выйшаў у калідор.

Дзверы за яго спінаю з рыпам зачыніліся. У турэмным калідоры гнятлівую цішыню парушалі адно гукі крокаў. Аднак творца чуў яшчэ ва ўяўленні гукі сваёй дуды. І цяпер ведаў: яны ўжо не змоўкнуць ніколі.

Уладзімір Мажылоўскі

Жыццё на адным дыханні

Франц Савіч

Малады, таленавіты лінгвіст Ігар Заазерскі сядзеў за сталом і, адкінуўшыся на жорсткую спінку крэсла, прыжмурыўшы вочы, аб нечым марыў. На яго гладка паголеным, загарэлым твары раз за разам з'яўлялася загадкавая ўсмешка, якая сведчыла аб тым, што юнак марыць аб нечым прыемным і зямным. Перад ім на стале ляжала разгорнутая кніжка аўтара А. Смірнова і некалькі аркушаў паперы, адзін з якіх да паловы быў спісаны буйным, але па-хляпачы рэзкім, почыркам. Лёгкая музыка даносілася з радыёпрыёмніка, і калі б нехта старонні зазірнуў у гэты час у пакой, то падумаў бы — праца і дзённая спёка змарылі хлопца і ён заснуў.

Раптам побач з ім, на падаконніку, рэзка зазваніў тэлефон. Юнак схамянуўся, расплюшчыў вочы, уздыхнуў, прыўзняўся з крэсла і неахвотна пацягнуўся да тэлефоннай трубкай. І, ці то ён зачэпіўся за край дывана, ці то ад доўгага сядзення ў яго зацяклі ногі, аднак ён неяк нязграбна саслізнуў з крэсла і ўсім целам, з шумам, паваліўся на бок, пры гэтым ударыўшыся галавой аб батарэю вадзянога ацяплення.

На шум у пакой зазірнула дзяўчынка-падлетак. З жартаўліва-строгім выразам на твары яна агледзела памяшканне і, убачыўшы на падлозе брата, гучна засмяялася:

— Мама, гэта Ігар заснуў і зваліўся з крэсла на падлогу.

І амаль адразу ў дзвярным праёме паказалася жанчына. Яна хуткім позіткам акінула пакой і, заўважыўшы нерухома ляжачага сына, падбегла да яго. Каля крэсла спынілася, потым уклечыла, схапіла сына за плечы, прыўзняла галаву над падлогай, а калі ўбачыла на скроні крываваю ранау — збялела. Крык болю і адчаю калючым камяком захраснуў у яе горле, вочы наліліся жахам. Яна да смерці перапало-

халася, акамянела, згубіла здольнасць разважаць, і калі б не дачка, якая перапалохалася не менш за яе, то невядома колькі часу працягвалася б гэткае патрасенне. Дачка ж упарта штурхала яе ў бок і, бы заведзеная, паўтарала: «Трэба выклікаць «Хуткую!»...»

А Ігар ужо быў у іншым месцы, пад столлю. З вышыні пакоя ён бачыў, як ля стала над яго целам б'ецца ў істэрыцы маці, як яе трасе яго сястра, як потым яна хапае тэлефонную трубку і некуды тэлефануе. Цікава было паназіраць за мітуснёй родных. Але і ў яго таксама ўзнікла справа: зусім побач з ім раптоўна з'явіўся доўгі, асветлены мяккім, з залацістым адценнем святлом тунэль, перад уваходам у які прама з паветра выкрышталізаваўся сівы незнаёмы чалавек у доўгім белым адзенні.

Незнаёмец добрымі, бяздонна-блакітнымі вачыма ўважліва агледзеў юнака, потым, пасля непрацяглай паўзы, густым, прыемным голасам пацікавіўся:

— Ты гатовы да падарожжа?

— Я не ведаю, — шчыра адказаў Ігар.

— Тады раскажы пра сябе, а я вырашу, гатовы ты ці не.

«Які цікавы стары!» — падумаў Ігар і зірнуў уніз, дзе ля яго цела ўжо мітусілася жанчына ў белым халаце. Яго позірк адзначыў заплаканы, спалатнелы твар маці, заклапочанасць на мілым тварыку сястры і дзелавую ўзрушанасць доктаркі. Таксама ён убачыў, што кніга, якую ён зусім нядаўна чытаў, бездапаможна валяецца на канаве.

— Што раскажаш?

— Раскажы пра сваё жыццё.

Ігар зноў зірнуў уніз, крыху падумаў, сабраўся з думкамі і пачаў расказ.

2

Нарадзіўся я ў пачатку лютага месяца 1815 года ў сям'і ўніяцкага святара вёскі Вяляцічы непадалёк ад Пінска, і назвалі мяне Франакам. Мой першы жыццёвы ўспамін такі: едзем мы на конных санках зімой па полі, як раптам моцны парыву ветру ўзнімае цэлую гурбу снегу перад самай поцсай каня. Той спачатку ўздыбляецца, а потым зрываецца на галоп. Маці галосіць. Бацька ўпарта, з усяе моцы нацягвае лейцы, імкнецца спыніць спалоханую жывёліну. Снег б'е мне ў твар, прабіваецца пад адзенне, студзіць цела... Маці потым

казала, што я не павінен памятаць тую падзею, бо мне тады было ўсяго два гады. Але ж я памятаю!

Бацька мой, Андрэй Савіч, нарадзіўся ў 1790 годзе і таксама ў сям'і святара. Ён быў добрым, вясёлым і справядлівым чалавекам. Вельмі любіў сваю сям'ю, айчыну, і гэта рыса яго характару перайшла да мяне. На жаль, тата пакінуў зямны свет вельмі рана, не дажыўшы нават да трыццаці гадоў.

Мая маці, Ірына, у дзявоцтве Галузка, была на пяць гадоў маладзейшай за бацьку. Невысокая, стройная, рухавая — такой я яе памятаю зараз. Ад яе я чуў шмат песень і аповяданняў аб нашай мінуўшчыне, а думы аб свабодзе, аб нашай нядолі, аб нашым прыгнечанні я ўвабраў з яе малаком. Таму яшчэ з дзяцінства быў упэўнены, што свабоднымі павінны быць усе, бо так сцвярджае пан Езус, аб гэтым мне неаднойчы казалі бацькі, а сапраўдны бацька ніколі не падмане роднага сына.

Чытаць і пісаць мяне навучыла маці, а калі мне споўнілася сямнаццаць гадоў, у 1832 годзе, яна аддала мяне ў Пінскае павятовае вучылішча. Вучыцца там было весела і цікава, і менавіта два гады вучобы ў гэтай установе я заўсёды ўспамінаў з асаблівай цеплынёй. Наша «слаўная кумпанейка», у якую ўваходзілі сыны мясцовых святароў і небагатай шляхты, была завадатарам амаль усіх значных падзей вучылішча. А ў вольны час, каб падтрымаць грашыма матулю, я падпрацоўваў — даваў урокі дзецям заможных месцічаў.

Дапамагаў нам з маці і наглядчык вучылішча, мой апякун і цёзка Францішак Махніцкі, які выкладаў польскую і лацінскую граматыкі. Добры чалавек! Ён перадаў мне патрыятычны запал, шанаванне Тадэвуша Касцюшкі ды цікавасць да гісторыі ранняга хрысціянства з яго бунтарскім духам і вераю ва ўсеагульную роўнасць. Ён часова замяніў мне бацьку.

Вучылішча я скончыў у ліку найлепшых, з пахвальным лістом, і восенню 1833 года паехаў у Вільню паступаць ва ўніверсітэт. Але пасля паўстання 1830-1831 гадоў расійскія ўлады ўніверсітэт зачынілі, таму я стаў казённакоштным студэнтам медыка-хірургічнай акадэміі. Бясспрэчна, я не меў намеру быць вайсковым лекарам, бо сыну ўніяцкага святара больш бы пасавала Віленская духоўная акадэмія, але з прычыны адсутнасці ў краі іншых навучальных устаноў я мусіў набываць веды доктара.

Вучыцца было цяжка, грошай не хапала на самае неабходнае, аднак апроч акадэміі і заняткаў у клініцы я наведваў

яшчэ і духоўную акадэмію, захапляўся тэатрам, літаратурай, паэзіяй. Прызнаюся, што ў акадэміі часам і сам займаўся літаратураю: пісаў вершы і прозу; удалося сёе-тое стварыць, магчыма, і было там крыху таленту, але не ведаю, дзе, куды ён сёння падзеўся.

Мае вершы карысталіся папулярнасцю сярод віленскага студэнцтва, бо як водгук на нядаўна задушанае паўстанне ў яго асяроддзі распаўсюджвалася і чыталася забароненая ўладамі літаратура, ствараліся тайныя таварыствы і гурткі, фарміраваліся і раслі дэмакратычныя і рэвалюцыйныя настраі. І неяк зусім непрыкметна, паступова вакол мяне сабралася суполка студэнтаў-медыкаў — «дзяцей розных народаў», сярод якіх быў сын віленскага чыноўніка рускі Іван Мяшкоў, безземельны шляхціч Луцкага павета паляк Ян Загорскі, сын уніяцкага святара Лідскага павета беларус Фелікс Здановіч, сын безземельнага ўкраінскага шляхціча Яўстах Вароніч, памочнік правізара італьянец Мікалай Карана. А аднойчы, бы жартам, за шклянкай гарбаты мой найлепшы сябар Янка Загорскі прапанаваў адрадзіць ідэі «філаматаў» і арганізаваць нелегальнае студэнцкае таварыства, і мы ўсе з унутраным узрушэннем, аднагалосна падтрымалі яго прапанову.

Спачатку гурток мы хацелі назваць «Крыж і Евангелле», але пасля непрацяглай спрэчкі ўрэшце спыніліся на назве «Дэмакратычнае таварыства». Я напісаў клятву, якую восем чалавек нашага таёмнага гуртка, адразу ж урачыста зацвердзілі і прынялі.

Дзейнасць таварыства мы вырашылі пачаць з малітвы, просячы ў Бога дапамогі, у Святога Духа — святла; прызначылі сабе дзень посту, назаўтра — споведзь і камунію. Пасля святой імшы, па звычаю продкаў нашых, сабраліся на прысягу паводле складзенага мной тэксту. О! Урачыста сці тае не забуду ніколі. Кожны з нас браў у рукі распяцце і перад Евангеллем гучна прамаўляў прысягу: «Перад Богам і Айчынай, імен Касцюшкі, Панятоўскіх і Сабкевічаў прысягаю і клянусь прысвяціць свае сілы барацьбе за шчасце Айчыны і адзіства народа. Абяцаю дараваць усе крыўды і знявагі, нанесеныя мне іншымі членамі таварыства, клянусь захоўваць у тайне ўсё мне даверанае. У адваротным выпадку няхай буду пракляты ўсімі як здраднік Айчыны». Галоўнай крыніцай усіх бед мы лічылі бяздзейнасць, а галоўную сваю

задачу бачылі не ў тэрарызме і забойствах, а ў выхаванні сумленных, справядлівых грамадзян. Бяздзейныя людзі — людзі слабадушныя; у апраўданне сваёй бяздзейнасці кажуць, што ад іх нічога не залежыць, што яны нічога не могуць і нічога не ведаюць.

Памятаю, я тады пісаў у адной з пракламацый: «Будзем загартоўваць стойкасць духу, працаваць да канца жыцця! Хто ведае, дзе і як суджана нам памерці? Магчыма, не адзін з нас сканае пад рукой ката! Але няхай і смерць яго будзе працягам барацьбы за свабоду! І з вышыні шыбеніцы, як з высокага трона, павінен заклікаць: паўстаньце, народы! Паўстаньце ў імя растаптаных правоў чалавека!»

Мы марылі пра рэспубліканскі лад замест манархіі, калі не будзе ні заможных, ні бедных, ні цароў, ні слуг, усе будуць браты, будуць людзі. Пры гэтым мы лічылі, што не варта шукаць узоры для пераймання, а трэба ісці сваім шляхам. Ні Злучаныя амерыканскія штаты, ні Швейцарыя не павінны былі служыць нам узорам у імкненні да дабраславёнай садружнасці. Мы нават у маёнтку Франца Тарлецкага, майго таварыша па Пінскім павятовым вучылішчы, паспрабавалі «дэмакратызаваць» адносіны між панам і прыгоннымі. Але працягваўся эксперымент нядоўга: як толькі мы паехалі ў Вільню, гаспадар ліквідаваў «дэмакратыю». І гэта быў наш першы вопыт.

Разам з сябрамі я напісаў статут таварыства — «Прынцыпы дэмакратызму», дзе прадугледжваліся нашы галоўныя мэты: дасягненне сацыяльнай справядлівасці, павага да прадстаўнікоў кожнага народу і талерантнасць.

Таксама мы прадумалі жорсткую сістэму штрафаў: за гульню ў карты — 1 рубель, за більярд — паўрубля. Быў вызначаны штомесячны ўнёсак па тры рублі з кожнага. Казначаем і сакратаром арганізацыі выбралі мяне.

Яшчэ мы ўвялі ў практыку ўласную сістэму пароляў. Я, напрыклад, карыстаўся псеўданімам «Адам», Янка Загорскі быў «Яцэк», Стась Мількоўскі — «Бертольд». Вільню мы называлі «Маці», Ашмяны — «Піўной», Віленскую губерню — «Халупай», Мінскую — «Стадолай», Украіну — «Граблямі».

Наша таварыства было тайнае, старанна заканспіраванае, падзялялася на дзясяткі. Прыём у яго вёў адказны за дзясятку — солтис. Кожны, хто ўступаў, браў новае імя і даваў прысягу.

Статут, пракламацый, паролі, прысяга — звонку ўсё гэта нагадвала нейкую гульню, ды мы, калі сказаць шчыра, і ўспрымалі сваю дзейнасць, як бяскрыўдную прыгоду. Але калі наша «Дэмакратычнае таварыства» ахапіла больш як 60 студэнтаў медыка-хірургічнай акадэміі і выйшла за межы навучальнай установы, мы сур'ёзна задумаліся аб адказнасці. Тое, што нашы сходкі наведвала ўсё больш і больш моладзі, нас радавала, бо пасля жорсткага падаўлення паўстання Касцюшкі ўрад рабіў неверагодныя высілкі, каб разбэсціць моладзь, прывучыць яе да распусты і п'янак, да гультайства і дэмаралізацыі. Члены ж нашага таварыства ўсюды паводзілі сябе вельмі прыстойна, верылі ў Бога і не баяліся працы.

З іншага боку мы выдатна разумелі, што чым большая колькасць членаў таварыства, тым большая верагоднасць яго выкрыцця, правалу, а гэта азначала турэмныя тэрміны, катаргу ў Сібіры, высылку на Каўказ.

Аднак мы былі маладымі, максімалістамі і таму ішлі «на пралом» — вясной 1836 года, на адной са сходак вырашылі рыхтаваць у Беларусі паўстанне, а для дасягнення большых поспехаў у яго падрыхтоўцы наладзіць сувязі з блізкімі нам па духу падпольнымі арганізацыямі «Садружнасць польскага народа» пад кіраўніцтвам папличніка Касцюшкі Шымона Канарскага, арганізацыямі Брынко і Навіцкага з Гарадзенскай губерні, з «Жаночым саюзам» на Валыні. Каб выканаць гэту пастанову, мне прыйшлося выстаўляць сябе аматарам тэатраў і ездзіць па ўсім краі нібыта дзеля спектакляў.

Падчас такіх паездак летам-восенню 1836 года мне ўдалося далучыць да таварыства прадстаўнікоў пінскай моладзі. Там жа, у Пінску, я пазнаёміўся са студэнтам Харкаўскага ўніверсітэта Мікалаем Кастамаравым, які быў у нашым горадзе па справе — збіраў палескі фальклор. «Гісторыю трэба вывучаць не толькі па мёртвых летапісах і запісках, — даводзіў ён мне мэта сваёй камандзіроўкі, — але і праз паданні, казкі і легенды, якія яшчэ жывуць у нашым народзе». Я прапанаваў яму дапамогу ў стварэнні ў Харкаўскім ўніверсітэце філіяла нашага таварыства. На жаль, ён адмовіўся.

9 лютага 1837 года я на лацінцы адпісаў свайму сябру Феліксу Шаламіцкаму ў Слуцк ліст: «Бязмерна жадаю, каб ты калі-небудзь вярнуўся ў нашу кампанейку, таму што, далібог, у ёй сабраліся адважныя хлопцы!». І ён з ахвотай прыняў маё запрашэнне.

У тым самым 1837 годзе мне пашчасціла ўсталяваць сувязь з Шыманам Канарскім, які жыў пад выглядам дваровага сялянкіна Лукаша Чуланчыка і разам з якім мы вырашылі заснаваць таемную друкарню. Для гэтага арандавалі невялікі маёнтак Кашары, а шрыфт планавалі купіць за мяжой. Па гэтай справе ў траўні 1838 года Канарскі прыбыў у Вільню да гандляра Разенталя, праз якога планавалася набыць неабходнае абсталяванне. Але адзін з маіх знаёмых чыноўнікаў своечасова паведаміў, што Разенталь супрацоўнічае з паліцыяй і я адразу перадаў гэту вестку Шыману. Той спыніў перамовы і некалькі дзён хаваўся на надзейнай кватэры. Тым часам па наводцы Разенталя жандармы шукалі нас ў Вільні як небяспечных палітычных злачынцаў. Некалькі дзён мы не выходзілі з кватэры, але потым мне ўсё ж удалося вывезці Канарскага і яго калегу Радзевіча за межы горада. Праўда, на гэтым наша шанцаванне і закончылася — на паштовай станцыі Крыжоўка па дарозе на Ашмяны Радзевіч падчас спробы наняць коней трапіў на вочы выпадковаму паліцэйскаму прыставу. У выніку гэтага бязглуздага інцыдэнту быў арыштаваны і Канарскі.

І пачалося: у Вільні жандары зняволілі некалькіх рамеснікаў, якія таксама ўдзельнічалі ў перамовах з Разенталем. Сярод іх — майстар гадзіннікаў Ян Духноўскі, праз якога паліцыя выйшла на ўдзельнікаў нашага «Дэмакратычнага таварыства» Загорскага і Рапчынскага. На кватэры апошняга былі знойдзеныя некалькі лістоў пракламацый, падпісаных мной. У выніку 1 чэрвеня 1838 года і я апынуўся за кратамі турмы, якая месцілася ў былым базальянскім кляштары.

А ўжо 2 чэрвеня пачаліся допыты.

Скажу шчыра — смерць мне не падавалася нечым невядомым, страшэнным і жудасным. Я верыў, што пасля яе мая душа апынецца ў іншым асяроддзі, якое мала чым будзе адрозніваецца ад таго зямнога асяроддзя, дзе я жыў, хіба што не ўсе мае таварышы будуць побач. Таму яна мяне не вельмі палохала, і кожную сваю хваробу або няўдачу я ўспрымаў спакойна, па-філасофску, так, як мяне некалі вучыў бацька: «Хрыстус нарадзіўся не на троне, не ў палацы, а ў галечы, у конскіх яслях на сене, усё жыццё быў убогім, хаця валадарыў і валадарыць на зямлі і на небе». Такія думкі гартавалі маю волю, запэўнівалі, што я магу

быць карысным для сваіх братоў-суайчыннікаў і пакласці не адзін камень у падмурак Радзімы нашай.

Аднак, каб пакласці гэты камень, яго трэба знайсці. І тут я задумаўся: чаму, перш чым збіраць каменне, іх спачатку трэба раскідаць? Дзеля чаго? Навошта?

Я верыў у мудрасць аўтара Эклезіяста, з якога неаднойчы чэрпаў разумныя эпіграфы і разважанні. «Не можа быць, — думаў я, гартаючы старонкі кнігі, — каб цар Саламон не ведаў адказу на гэтае пытанне». Але той не заўважыў такой дробязі, і тады па дапамогу я звярнуўся да сяброў.

— Каменне раскідвалі па варожаму полю, каб там не маглі сеяць пшаніцу, — патлумачыў мне Янка Загорскі.

— Каменне выносілі падалей ад хаты, каб дзіця выпадкова не падвярнула нагу ці не разбіла галаву пры падзенні, — не пагадзіўся з Янам Ясь Мілескі.

— Каменне — гэта нашы справы і ўчынкi, якімі мы бязглузда раскідваемся ў маладосці і асклепкі якіх потым збіраем перад апошнім судом, — глыбокадумна заўважыў Яўстах Вароніч.

Адказ Яўстаха збольшага патлумачыў, расшыфраваў метафару, і я са здзіўленнем адзначыў, што ў маім выпадку каменне — гэта палкія прамовы, якія я «раскідваў» пры сустрэчах з сябрамі, са знаёмымі і малазнаёмымі людзьмі. Божа мой, колькі я напісаў пракламацый, перад кім толькі ні выступаў апошнія гады, каму толькі ні раскрываў сваю душу, ні даводзіў, што ворагамі для простых людзей з'яўляюцца не цар і не памешчыкі, не персы і не французы, а сістэма, царызм. Што ўсе людзі маюць аднолькавыя правы на свабоду і роўнасць. Што калі адны людзі прыгнятаюцца другімі, то гэта не зусім натуральна, і што кожны чалавек павінен карыстацца аднолькавымі правамі, а значыць, у нас павінна быць рэспубліка і адзіны закон для ўсіх.

Многія мяне не разумелі, палохаліся маіх прамоў, таму кожная з іх, пэўна, была цяжкім каменем у чужым агародзе. Аб такі камень можна спатыкнуцца, разбіць да крыві нагу, раззлавацца, аднак можна і задумацца. Я па-юначы спадыяваўся, што мае словы знойдуць водгук у душы простага чалавека, дойдучь да яго сэрца, розуму, бо мае намеры былі чыстымі і шчырымі, і я не меў часу чакаць, не меў магчымасці адкладваць іх на «потым».

А «потым» прыйшло хутка, нечакана і непрыкметна, і яно аказалася першым маім зняволеннем. Віленскі віцэ-гу-

бернатар князь Трубяцкой, наш самы зацяты вораг, якога сам цар прызначыў старшынёй Віленскай следчай камісіі па злачынцах, убачыўшы кагосьці з нашага гуртка, адразу ўпадаў у шаленства, губляў душэўную раўнавагу, біў вязня кулаком у твар, валіў на падлогу і доўга дубасіў нагамі. Біў моцна, з асаладай, біў да таго часу, пакуль няшчасны, абліваючыся крывёй, канчаткова не губляў прытомнасць. Тады ён спыняўся, нейкі час нерухома, бы арол-падальшчык, стаяў над ахвярай. Яго трэсла ад узбуджэння, уседазволенасці і паху крыві. Страшэнная, д'ябальская ўсмешка яшчэ доўга крывіла яго сыты, халёны твар, вышчэрвала мелкія, як у пацука, зубы. За гэтыя ўсмешку і вышчар яго, пэўна, і назвалі «Чорны д'ябал».

Я не бачыў ніадкуль дапамогі, падтрымкі, губляў надзею. Таму ў адчай, атрымаўшы 12 тысяч удараў кіямі і карцэр, вырашыў скончыць жыццё самагубствам. Дадумаўся нават да таго, што гэта будзе добра і карысна для сяброў, бо ў такім разе яны змогуць усю віну зваліць на мяне. Гэта была адзіная хвіліна найвялікшага і найстрашнейшага майго граху. Аднак я змог перамагчы сваю слабасць. Я маліўся, і дзякуй Богу, што ён затрымаў маю руку, уратаваў душу, не дазволіў стаць самагубцам.

Дзе зараз знаходзіцца душа Трубяцкога — у пекле або ў чысцы? — не ведаю, але царызм я атаясамліваў менавіта з гэтым князем, бо часта ўспамінаў яго шыпенне:

— Хлусіш, брудная свіння! Старасць сваю ты сустрэнеш тут, у вязніцы!

Я даўно перарос Трубяцкога, а са старасцю так і не пазнаёміўся, памёр маладым. Чаму так? Магчыма, таму што з дзяцінства не верыў у яе, прымаў за ўтопію — гарманічнае спалучэнне жыццёвай мудрасці, спакою і волі. «Рабі, што хочаш і лічы гэта разумным», — думаў я аб будучыні і адразу ж успамінаў, што і раней рабіў гэта ж самае, пакуль мяне не выключылі з акадэміі. І хаця мне не пашчасціла састарэць, я лічу, што кожнае пакаленне людзей складае асобны народ, які аб'яднаны агульнымі інтарэсамі і мэтам, які размаўляе на сваёй мове, вельмі падобнай на мову бацькоў, але і вельмі адрознай ад яе. І гэта добра, бо старых людзей не хвалююць пытанні: «Хто ты? Адкуль твой род? Куды ісці далей?» У старасці адказы ўжо збольшага зразумелыя, а будучыні не патрэбна тайна — і без яе вядома, які яна мае канец. Таму чым

карацейшае «заўтра», тым даражэйшае «сёння», асабліва калі яно яшчэ запатрабаванае. Такі быў мой лёс — блукаць у гушчары пытанняў і шукаць крыніцу адказаў, сэнс барацьбы, які дапамагаў бы мне і маім таварышам рухацца наперад і галоўнае — не спыняцца. Бо веды — гэта вялікая сіла, але і нязнанне — таксама сіла, толькі рабская. А мы не хацелі быць рабамі. Мы хацелі быць гаспадарамі вольнай краіны. Мы спадзяваліся на перамогу. Мы не ведалі, што сапраўдная перамога патрабуе вялікіх чалавечых ахвяр і вялікае крыві.

6 жніўня 1838 года ў турэмнай камеры я напісаў «Сповідзь пакутніка» — своеасаблівую спробу зазірнуць у будучыню. На працягу шасці гадоў Бог пасылаў на мяне розныя кары і схіляў да адуму; тройчы я ледзь не памёр ад хваробаў, аднаго разу ледзь не быў забіты, аднойчы шчырыя і сяброўскія паслугі іншым ледзь не давалі мяне да згубы. А калі я ўсім сэрцам прасіў у Пана Езуса літасці, абяцаючы ўчыніць ніжэйшае прызнанне, — знікалі цяжкасці і толькі злёгка трымалі мяне ў сваіх сілках.

Потым пад уплывам майго любімага паэта Адама Міцкевіча я склаў верш у форме гутаркі, галоўнымі героямі якога зрабіў сваіх землякоў, простых палешукоў:

Там блізка Пінска, на шыроком поліу
 Дзе між лугамі плыве Струмень бистрый
 Там сіда Літвін розказывау сву долю.
 Боку Волинец сідеу заточистий,
 переду Пінчук веслом ся спірае,
 І на гуторку пільно уважае.
 «Гдеж ся поділі ети давни літа
 Що ми за власни гроши соль купляли,
 Що без пашпорту іді хоть в край світа,
 Що ми Москаля і в очи не знали!
 Гдє кінеш радость, музыкі іграют,
 Мед, піво льется, девчата гуляют.
 А тут шинкарка частує пригожа;
 Тагди то Польшча святіла ся Божа!
 Мали падаткі — гроши як мякіни,
 У хлєве карови, бичкі, свіні,
 У каморе поуно, хоть спі на своих,
 В хатє чистенько, як паньскіх покоях.
 Так то бивало у нас і між вамі!

А тепер, гдeж тiе щаст'е ся подiло?
Гдe глянеш — людe брашчат ланцугамi,
Гдe кiнеш — сльози, аж жити не мiло
Бо з чeловiка висисаюць сiлi —
А вс'о то цари москалi зробiлi.
«Наш Матусевiч прiнамсe скрeпiуся,
I на Москалях дужо отомстiуся.
Бо бiу як собак — рeзау як тeлята
Аж мi дрижалi со страху чeрт'ята.
(Спeв). А як т'ягнуу на дубiну
То стоя на лану,
Питау: — а що в'ражый сiну
Чи вiдiш Ошмян'у?!
От тепер то невiра побачить,
опом'ятаe, що то Лiтва значить».
Волинец Хвeдор себeж отозвауся
«А наш Ружiцкi малая особа.
Пeрeд нiм Москаль i в хлeвe ховауся,
Да-й там нездобрeу, бо вит'яг з под жлоба.
I в лоб собацe — а iдi пс'я в'ра
Там к чeрту в Мoскву, до свoгo Цара».
Кaхнуу Мiкiта, вeслoм в зeмлю стукнуу;
«Чиж тoлькo людi у вaс с'я нaход'ят?
Ещe i мiж намi, вiльни дyх нe стухнуу.
олись тo Пiнчук, як старi поносят,
По нoвoй свiтe пeрeп'яразауся,
Сeздiу дo Пiньска — да-й грoшi набрауся,
На жoнцe нoвo да-й балхвiстo плат'е,
На дeвцe, крaмнa хусткa пoвiвaе.
А тeпeр, гдe глянеш, самo тoлькo лaт'е
В дoмa в кeшeнi — ничoгo нe мae,
Бо з чeлoвeкa висисаюць сiлi,
А вс'о тo цари, мoскалi зробiлi.
А наш Пуслoуcкi малу штукy справiу
На Пeрeхрeстe як у Нeулю бaвiу!
Oй сипaлiсe Москалi як мyхi,
А бiлo м'ясa як пoтaрyхi.
Альбo Свeжиньскi пaн з Л'юбaшeвa,
Альбo мyжикi з Тeлeхан з Гaлeвa,
Да-й Oлeсeвiч, пoгaнeц пpoк'ляти
Кaб ioн свoiм крeстiкoм удaвiвс'я!

Стау нас Москальмі опроважаті.
 А уже Москаль добра стерепіўся.
 Хоть вьсьо препало — але він за змiну,
 Конечна колись пойді на голину!
 Літвін, Волинец, подайте ж мi рукі,
 Так, — прысягаем на Господа Бога,
 Царам на згубу — панам, для науки,
 Шчо на той землі, неповстане нога,
 Ані ета поганьска, — ані ета тираньска —
 Хоть ся вкореніт як сіла шатаньска
 І ти на небе всемогушчы Боже,
 Ти Пан над намi, ти Пан справедліви
 Нехай нас бедних Тва ласка вьспоможе.
 А хто не шчыри, — хто несправедліви
 Нехай пропаде з родом і насеньем,
 Нехай чорт среже з чадом, з поколеньем».
 Сказав, вьсе три поцеловалісь і по чарце выпіли гарелкі
 І по калачу вьзялі з тарелкі.
 І доуго собе мiловалісь.
 А солнце світіт і вiтер не гуде
 Бо ся здiвілі — шчо то вiльни люде!

У гэтым вершы я паспрабаваў указаць на галоўную пагрозу для нашых народаў, але на многія пытанні адказаў у ім так і не даў, не здзейсніў асноўнага прызначэння паэта — блукаць у бязмернай пустэчы з пытанняў, шукаць на іх адказы і даводзіць іх простым людзям. Пэўна, быў я не вельмі таленавітым паэтам, бо не змог адшукаць тую формулу, той сэнс, тое абгрунтаванне, якія дапамагалі б маім сучайчынікам не адчайвацца і не здавацца, а ўпарта ісці наперад і, галоўнае, — не азірацца, не спыняцца ў сваім развіцці. Інакш — балота, застоў, хвароба і смерць.

А аднойчы, аднекуль звонку, я ўбачыў зямны шар і Езуса Хрыстуса з матуляю. А з ягонае раны ў правым баку выходзіў прамень святла, які ахінаў усе ўчынкi ды станы сучаснага свету ад краю да краю, ад полюса да полюса. І свет, і мора, улады і народы і стан іх; і была паўсюль цемра і здранцвенне, прыгнёт і няволя, несправядлівасць і сіла панавалi ўсюды.

І лягчэй стала на душы маёй, бо ад Ягонае мiласэрнасці я ўбачыў святло над Старым Светам, якое бывае пагодным ранкам пасля ночы. А днела ўсё больш і больш, калі параў-

ноўваць гэта да ледзь-ледзь узыходзячага сонца. А гэтае ззянне не было на цэлым Старым Свеце, а толькі на пэўнай прасторы, якая — як я на святле добра бачыў — была тоўстым слоem чалавечае крыві заліта, смуроднае чалавечае крыві. Велізарная колькасць чорнае смуроднае крыві — гэта маскоўская, за ёю — яснейшая паласа (і яе менш) — нязмерная сімпатычнае сэрцу відовішча: была гэта польская кроў. І пазнаў я, што гэта наша Рэч Паспаліта, а не што іншае, бо я бачыў братоў маіх, яе жыхароў свабодных, вольных, што размаўлялі між сабою...

Я шчыра веру ў тое, што бачанае мною — праўда. Бо нічога дзіўнага няма ў тым, што на цэлым свеце цемра: такога ладу, пра які марылі я і мае сябры не існавала ў прыродзе. Тыранія, дэспатызм, здавалася нам, найбольш яскрава праяўлялі сваю сутнасць у палітыцы Расійскае імперыі. А пакутніцкая доля народаў Рэчы Паспалітай нараджала думку пра выключную ролю нашай радзімы, якую яна мусіла выканаць дзеля выратавання чалавецтва ад несправядлівасці.

А катаванні і здзекі маіх зняволеных таварышоў працягваліся.

Першым не вытрымаў катаванняў Радзевіч. Ён зламаўся, даў падрабязныя паказанні. За ім здаўся на літасць Трубяцкога і сакратар пінскага павятовага аддзялення «Дэмакратычнага таварыства» памешчык Арэшка, які 11 ліпеня акрамя іншага паведаміў турэмным уладам пра падрыхтоўку ўцёкаў арыштаваных. Уцёкі арганізоўвалі расійскі афіцэр Аглай Кузьмін-Караваеў, падпаручнік Інгерманландскага палка, і Дэ-Люсіне, прапаршчык Эстляндскага егерскага палка. Была выкрытая таемная арганізацыя афіцэраў розных частак віленскага гарнізона, якія справай імкнуліся даказаць жыхарам колішняй Рэчы Паспалітай, што існуюць расіяне, якія хочуць быць не ворагамі, не забойцамі, а іхнімі сябрамі. Былі асуджаны 24 афіцэры, большая частка якіх радавымі салдатамі потым загінула на Каўказскай вайне, за выключэннем двух чалавек, якія памерлі падчас следства, і аднаго, які ад катаванняў звар'яцеў.

Калі ўцёкі праваліліся, а Радзевіч пайшоў на супрацоўніцтва са следствам, мы разам з Канарскім вырашылі ўсю віну ў арганізацыі таемных таварыстваў узяць на сябе.

Я перадаў у рукі следчага галоўны дакумент нашай арганізацыі — арыгінал статута «Дэмакратычнага таварыства», схаваны ў прыбіральні медыка-хірургічнай акадэміі.

Гэта была невялічкая, пераплецёная ў добрую ўзорчатую паперу кніжачка, якую можна было захоўваць у кішэні.

Я бачыў, што здзіўленню князя Трубяцкога не было межаў, бо замест заяў пра падрыхтоўку паўстання, пра забойствы царскіх чыноўнікаў, пра гвалт і выбухі ў статуце пісалася пра мірны, асветніцкі характар таварыства. Аднак, нягледзячы на гэта, усе яго ўдзельнікі былі аддадзены пад ваенна-палявы суд за падрыхтоўку ўзброенага паўстання, які распачаўся 9 студзеня 1839 года па справе «Аб Канарскім і саўдзельніках». А ўжо 31 студзеня быў вынесены прысуд, згодна з якім былі асуджаны 24 чалавекі, з якіх 18 — студэнты-медыкі і 6 мяшчан.

Мяне, Загорскага і Рапчынскага асудзілі да ссылкі на Каўказ у салдаты без выслугі, а астатніх — да ссылкі з правам павышэння па службе. Шымон Канарскі як удзельнік паўстання Касцюшкі быў асуджаны на расстрэл, а нашы сябры з арганізацыі «Саюз польскага народа» накіраваны на катаргу ў руднікі Забайкалля.

Восем месяцаў дзікунскай турмы. Не ведаю, якія пачуцці былі ў маім сэрцы. Развіталіся мы са слязамі на вачах з нашым мінулым і з мноствам мар і надзей, ператвораных у дым, у прах. Будучыня перад намі была цяжкая, цёмная, без канца і без надзеі.

З маці развітацца мне не далі, паведамілі ёй, што я памёр у вязніцы. Ведаю толькі, што яна жыла ў Пінску, жыла ў галечы і нястачы, што яна перажыла мяне. Чаму я не пісаў ёй потым? Я не мог быць ёй памочнікам, а ператвараць яе і так нялёгкае жыццё ў пакуту — я не жадаў. Бо маці мая даўно мяне ўжо аплакала, лічыла нябожчыкам. Навошта ж зноў адкрываць ейныя прыгоеныя раны? Быць з ёю я не мог. Навошта ж, каб яна другі раз аплаквала маю смерць?

Апошняй, з кім мне дазволілі спаткацца на Радзіме, была маладая дзяўчына, так падобная на маю матулю, якая называлася маёй сястрой і якая ў маім жыцці адыграла не апошнюю ролю. Гэтай «сястрой» была Ганна Гут, дачка вядомага віленскага лекара, якую я вельмі кахаў і з якой, пасля заканчэння акадэміі, спадзяваўся ажаніцца. Не атрымалася.

Прысуды нам вынеслі бесчалавечныя, нечаканыя і ад таго больш страшэнныя. Аднак, як я даведаўся пазней і што мяне ўзрушыла да слёз, адразу пасля нашага зняволення ў акадэміі стварыліся новыя падпольныя студэнцкія гру-

поўкі. Групоўкі нешматлікія, па 10-15 чалавек, і яднала іх песня, якая ў тамтэйшым асяроддзі моладзі набыла папулярнасць:

Ну-ка, браты, у кола,
 Праганіце засмучэнне.
 Хай любві і свабоды
 Грымне гучная песня.
 Слава Савічу!
 Слава Рабчынскаму!
 Слава духу Загорскага!
 Слава!
 Мы, маладыя, павінны памятаць заўсёды,
 Што нязгуду спараджае бяссілле.
 А таму дружна будзем думаць пра волю,
 Прэч невуцтва і разлад.
 Слава Савічу!
 Слава Рабчынскаму!
 Слава духу Загорскага!
 Слава!
 Ну-ка, маладыя сябры.
 Будзем любіць народ.
 І, падаўшы адзін аднаму руку,
 Сарвём галаву гідры!
 Слава Савічу!
 Слава Рабчынскаму!
 Слава духу Загорскага!
 Слава!

Дзікім прысудам і немагчымасцю пабачыцца апошні раз з маці закончылася першая частка майго жыцця. Мне ўсяго 24 гады, а я ўжо дзяржаўны злачынца і адпраўлены на Каўказ, каб там забіваць ні ў чым не вінаватых чаркесаў. Аднак я не жадаў быць хрыстапрадаўцам, я не жадаў забіваць людзей дзеля велічы расійскага імператара. У мяне былі іншыя погляды на праўду і справядлівасць, на хрысціянскую веру. Я збіраўся яшчэ пазмагацца.

3

Я добра памятаю 14 лютага 1839 года. Гэта быў сонечны, але вельмі марозны дзень. Нас, групу арыштантаў чалавек

у трыццаць, вывелі на панадворак базыльянскага кляштара, зачыталі загад, запыталіся, ці ёсць сярод нас хворыя і нямоглыя, і, не чакаючы адказу, пагналі пешшу ў Тыфліс.

Шлях, па якім нас гналі на бойню, называўся ў той час «кайданным трактам», бо па ім прайшлі і праехалі тысячы арыштантаў і «абаронцаў цара і сапраўднае праваслаўнае веры». Праз Літву, Чарнігаў і Стаўрапаль нас гналі ў Тыфліс, а ўжо там збіраліся размеркаваць па палках, якія панеслі найбольш істотныя страты ў людзях. Хаця хто нас тады лічыў за людзей? Так, гарматнае мяса!

Першыя дні ісці было нясцерпна цяжка. Цяжка не таму, што амаль увесь час мы ішлі пешшу і да Чарнігава нас суправаджалі мароз і мяцеліца; не таму, што рукі скоўвалі жалезныя кайданы — да іх хутка прывыкаеш. Невыносна цяжка было бачыць нашых сялян, для якіх мы былі зладзеямі, злачынцамі і забойцамі. Яны, абалваненыя царскай прапагандай, глядзелі на нас са шкадаваннем, страхам і дакорам і нават не здагадваліся, што мы ў сваёй большасці пацярпелі за іх свабоду, за будучыню іх дзяцей, за іх права звацца людзьмі.

Шлях быў падзелены на некалькі этапаў, для кожнага з якіх вызначалася этапная каманда з афіцэра, двух унтэр-афіцэраў і радавых салдат. Этапныя каманды, якія размяшчаліся на тракце праз адну станцыю, праводзіўшы нас да наступнага этапа, вярталіся назад. Мы ж, крыху адпачыўшы ў этапным астрозе, працягвалі свой шлях на поўдзень. І нічога не было дзіўнага ў тым, што вязні хварэлі і нават паміралі. Хворых лячылі ў турэмных шпіталях, памерлых хавалі на бліжэйшых вясковых могілках. Хавалі без споведзі, без дамавіны і без крыжа — проста закопвалі ў яму, быццам бадзягу без роду і племені.

Я трымаўся доўга, даўжэй за многіх маіх сяброў і толькі вясной, на падыходзе да Стаўрапаля, мяне ўсё ж такі зваліла прастуда. Тры тыдні я праляжаў на мяжы жыцця і смерці ў турэмным шпіталі, тры тыдні мой малады арганізм змагаўся з хваробай, і тры тыдні мясцовыя дактары дзівіліся майму нежаданню паміраць. Мяне нават з агульнай палаты памясцілі ў палату, дзе лячыўся палонны горац Алі, які быў правадыром аднаго з плямёнаў і якога такім чынам хацелі запалохаць і прымусіць да супрацоўніцтва. Аднак Алі аказаўся не з пужлівых. Ён сам лячыў мяне па сваіх правілах,

карміў, даглядаў, а калі я ачуняў і пачаў папраўляцца, вучыў сваёй мове.

— Франак, родная мова для чалавека — гэта яго душа, без яе ён мёртвы! — успамінаю ягоныя словы. — «Хочаш знішчыць чалавека — забі яго! — некалі казаў мудры Чын-гісан. — Хочаш знішчыць народ — забарані яго мову!»

Алі быў сапраўдным горцам — гордым, сумленным і добрым. Яго паважалі не толькі ў Стаўрапалі і ваколіцах. Яго ведалі і ў штабе расійскай арміі, бо аднойчы, зусім нечакана, да нас ў палату зайшлі адразу некалькі ваенных, чалавек шэсць-сем. Усе яны былі на добрым падпітку. Але з іх найбольш выдзяляўся невысокі, сугулаваты і крываногі афіцэрск. Нічога выбітнага ў ім не было — чалавек як чалавек. А вось вочы! Вялікія, разумныя, чорныя, бы вугаль, з дзіўным спалучэннем нахабнасці, пранікальнасці і томнасці. Калі ён глядзеў на кагосьці са сваіх сяброў, той адразу бянтэжыўся і адчуваў сябе не вельмі ўтульна. На мяне ён не звярнуў увагі, нават ні разу не зірнуў. А вось з Алі па каўказскім звычаі прыабняўся, сказаў некалькі прыемных слоў на яго мове. Потым яны пілі віно, успаміналі нейкіх агульных знаёмых, большасць з якіх аказалася забітымі на дуэлях, смяяліся са сваіх гора-камандзіраў, лаялі цара Мікалая I і нейкага пасла дэ Баранта, называючы яго «дэ Баранам». Выпіўшы віно, яны зноў паабдымаліся з Алі і з шумам пакінулі нашу палату.

— Хто яны такія? — пацікавіўся я ў свайго сябра.

Той паціснуў плячыма:

— Аднаго ведаю, аднойчы ледзь не засек яго ў бойцы. Лермантаў яго называюць. А астатнія? Першы раз іх бачыў.

— Лермантаў? Знакаміты расійскі паэт? Пераемнік Пушкіна? — падхапіўся я на лежаку. — Ты сябруеш з вялікім паэтам Лермантавым?

— Я з ім не сябрую, — сказаў, бы адрэзаў, Алі. — Я яго шкадую, бо ў ім жывуць, змагаюцца два чалавекі: адзін — вясёлы і лагодны, для блізкіх сяброў і тых, каго ён паважае; другі — фанабэрысты і нахабны для ўсіх астатніх. Нялёгка яму іх прымірыць, адзін з іх урэшце пераможа, сжарэ другога, і тады гэтаму афіцэру не паазайздросціш.

Што я мог адказаць Алі? Ён добра разумееў людзей. Тым больш, што праз пару гадоў словы яго пацвердзіліся — Лермантава забілі на дуэлі, а ў вышэйшым свеце Пецярбурга смерць паэта сустрэлі словамі: «Туды яму і дарога!».

А мне шкада было гэтага таленавітага чалавека, які ўсё сваё кароткае жыццё змагаўся са сваімі страхамі. Яго ўнутраны свет для многіх так і застаўся незразумелым. «Мцыры» — вось яго ўнутранае «я», тое, аб чым казаў Алі, астатняе — гульня. І толькі ў творчасці ён мог выразіць самога сябе, бо паэзія прымушае любога чалавека па-новаму глядзець на свет. Яна дае магчымасць выразіць пачуцці, якія разрываюць сэрца, узвышае над паўсядзённасцю і абагачае духоўна. Яна дапамагае нам быць больш пяшчотнымі, расшчучымі і мужнымі. Яна — дзіўная рэч!

Праз некалькі дзён пасля наведвання Лермантава мяне прызналі здаровым, зноў закавалі ў кайданы. Маё раставанне з Алі было нядоўгім, але ён паспеў напісаць і перадаць мне рэкамендацыйныя лісты да сваіх сяброў у Тыфлісе. Мяне ж накіравалі не ў Тыфліс, а ў Апшэронскі пяхотны полк, які кватараваў у Кізляры. Там мяне як недавучанага доктара вызвалілі ад многіх салдацкіх абавязкаў і прызначылі памочнікам палкавога лекара. І гэта было добра, бо я не змог бы страляць у чаркесаў, якія маёй радзіме і мне нічога дрэннага не зрабілі; не змог бы службыць справе, якая супярэчыла маім перакананням; не змог бы ваяваць дзеля карыслівасці і інтарэсаў прыгнятальнікаў; станавіцца супраць тых, хто змагаўся за сваю свабоду. А статус лекара даваў мне больш свабоды. Я нават уладкаваўся настаўнікам дзяцей у некаторых армянскіх купцоў, адзін з якіх па сакрэце параіў мне ўцякаць за мяжу праз Таганрог. Там жыў яго брат, і адтуль штодня морам выпраўляліся некалькі грэчаскіх караблёў. Аднак параіць лёгка, выканаць цяжка, бо дабрацца ад Каспійскага да Азоўскага мора было не так проста. І толькі потым, адслужыўшы некалькі месяцаў у Дэрбенце, я трапіў у Тыфліс.

Тыфліс аказаўся вялікім і паўсходняму шумным горадам. Вузкія, крывыя вулачкі маглі вывесці цябе куды заўгодна, толькі не туды, куды трэба. Таму, шукаючы сяброў Алі, я міжволі заблукаў у гэтым чалавечым мурашніку, што камандаваннем было расцэнена як спроба дэзерцірства, і мяне тэрмінова ў траўні 1840 года перавялі службыць лекарам у 9-ы грузінскі лінейны батальён, які месціўся ў крэпасці Жыранчы на Каспійскім моры.

А ў Кізляры лютавала эпідэмія. Доктароў не хапала, салдаты паміралі па некалькі чалавек на дзень, чаркесы — дзя-

сяткамі. Нехта ўспомніў, што я пачынаў там службу і летам, у самую спёку, мяне зноў перавялі ў гэтае паселішча.

Зноў я займаўся лекарствам, ратаваў ад смерці і салдат, і гараджан, і горцаў. Адны ўспрымалі маю дапамогу як належае, іншыя — імкнуліся неяк аддзячыць: хто нёс грошы, хто — віно і ежу, хто — зброю. І толькі мясцовы каваль Ахмед, сына якога я выратаваў ад смерці, назваў мяне братам і паабяцаў любую дапамогу. А ў вольны час я, як і раней, вучыў дзяцей армянскіх гандляроў, адзін з якіх зноў мне нагадаў пра магчымыя ўцёкі праз Таганрог і нават даў ліст да свайго брата. Ліст я ўзяў, а ад грошай ветліва адмовіўся. Я сенаў іншы план, бо думы аб вызваленні ні на хвіліну не пакідалі мяне. Свабода была маёй заповітнай марай, мэтаю жыцця.

Аднак мы мяркуем, а Бог вызначае. Красавіцкім вечарам мяне знайшоў мой зямляк з Літвы, які служыў у штабе пісараў. Спяшаючыся і азіраючыся па баках, ён паведаміў, што ў Мацвея Лавіцкага, удзельніка «Дэмакратычнага таварыства», які застаўся па-за пільнай увагай следства, паліцыя выявіла «Нарыс духу Віленскай акадэміі», у якім падрабязна паказана мая роля ў стварэнні арганізацыі. Адразу ў Пецяярбург паляцеў запыт вярнуць мяне з Каўказа ў Вільню як самага злоснага і важнага злачынцу, якога чакае смяротнае пакаранне. Такі запыт прыйшоў і ў полк, і пакуль палкавое начальства яшчэ не схамянулася, мне трэба тэрмінова ўцякаць. Дзякуй сябру-пісару, ён рызыкаваў сваёй свабодай дзеля майго выратавання, а вось я не паспеў: доўга збіраўся, вырашаў, дзе знайсці грошы, вопратку і дакументы. Мяне зняволілі, жорстка збілі і кінулі на ноч у мазанку, якая служыла палкавой гаўптвахтай.

Арыштавалі мяне вечарам 22 красавіка 1841 года, а закупаць у кайданы і адправіць у Пецяярбург павінны былі раніцай. На золку — гэта вялікае шанцаванне. Яшчэ быў час, а значыць — быў шанец!

Кожны Божы дзень на Каўказе смерць лунала побач са мной, то набліжалася да самага сэрца, то хавалася недзе непадалёку, каб я кожнае імгненне адчуваў яе ледзяное дыханне. А той ноччу я зразумеў — так не павінна працягвацца вечна. Я па-сапраўднаму захацеў пазнаёміцца з ёй бліжэй, прыслухацца да таго, што яна мне скажа або прашэпча. Я вырашыў уцячы з гэтага пекла.

Я моўчкі ляжаў у поўнай цемры, нагамі да дзвярэй. Я не спаў — боль быў маім саюзнікам. Звязаныя рукі зацяклі, анямелі, але я ўжо пачаў дзейнічаць. Спачатку перакуліўся на жывот, падняўся на каленкі, прыслухаўся. Мне падалося, што сэрца перамясцілася ў галаву і там гудзела бесперапынным званам, перашкаджала слухаць начную цішыню. Урэшце я пачуў рэзкія ўдары метала па камені і зразумеў — мяне вартуюць і вартавы не спіць, а спрабуе выбіць іскру. І на самой справе я хутка адчуў лёгкі пах мясцовага тытуню.

Я прыхіліўся да глінянай сцяны мазанкі, наколькі можна, абмацаў яе рукамі, аднак яна была цвёрдай і гладкай. Тады, асцярожна перамяшчаючыся на каленках, я наблізіўся да дзвярэй і тут мне пашчасціла — амаль адразу адчуў, як нязграбна загнуты цвік укалоў маю далонь. Я прыўзняўся і, не адчуваючы рук, пачаў вадзіць вяроўкай па кончыку цвіка. Колькі гэта працягвалася — не памятаю, аднак тут мне зноў пашанцавала — пачаўся дождж. Удача, вельмі вялікая ўдача для красавіка месяца. Мой вартаўнік вылаяўся і адышоў ад дзвярэй, а я, ужо не баючыся, жылка за жылкай, пачаў рваць вяроўку. Хутка я адчуў, як яна аслабела, а праз імгненне і наогул звалілася на земляную падлогу сарая. Я ледзь не закрычаў ад радасці, аднак стрымаўся і ўжо з патроеным імпэтам пачаў абмацваць сцены будыніны рукамі. На сцяне нічога не знайшоў, а вось нагой у самым куце намацаў нейкі драўляны прадмет — стары, зламаны чабанскі кій. Яму я абрадваўся, як роднаму чалавеку.

Я зноў наблізіўся да варот і стаў кіем рыхліць пад імі глебу. У ямку адразу ж нацякала вада, але мяне гэта нікольні не турбавала і не раздражняла. Вада стала маёй памочніцай. Яна размякчала глебу, праз рукі брала сабе боль ад майго цела і несла яго ў Церак.

Калі праз падкоп я вылез на волю, навокал было яшчэ цёмна. І спакойна. Па траве, па лістоўі дрэў шумеў дождж. Вартавы сядзеў пад дрэвам і бачыў я яго толькі па кволым агеньчыку цыгаркі. Аб тым, якое яму будзе раніцай пакаранне, калі адкрыюцца мае ўцёкі, я не думаў. Адна думка свідравала маю галаву — як непрыкметна адпаўзці падалей ад гэтага месца, і пакуль спяць салдаты, пакуль спяць сабакі, знайсці саклю каваля Ахмеда.

Спачатку я поўз на жываце, потым падхапіўся на ногі і асцярожна ступаючы, пайшоў у бок ракі, на беразе якой жыў

мой знаёмы чаркес... Дождж раптоўна спіх, распагодзілася. Навокал было цёмна. Толькі зоркі міргалі ў небе, але калі а першай гадзіне ночы я выйшаў з Кізляра, узышоў месяц, асвяціў раўнінны стэп, поўны ценяў, далёкі і ціхі; я азірнуўся на горад і горы Каўказа, горкія слёзы суму напоўнілі мае вочы. Навокал у стэпе было так спакойна і ціха, што здавалася, быццам голас з роднай Літвы даходзіць да мяне, але гэта быў толькі голас маіх надзей, голас майго сэрца.

А раніцай на беразе Церака перапалоханыя салдаты знайшлі маю форму і развітальную запіску, у якой я тлумачыў прычыны самагубства. У Кізляры больш мяне не шукалі.

Разам з тым я разумеў, што жандары не супакояцца, не павераць у маё самагубства і будуць шукаць. Але шукаць у гарах або ў людзей, якіх я лячыў, а гэта зойме шмат часу. Я ж рухаўся зусім у іншы бок. Абыходзячы чалавечае жылло і казацкія раз'езды, я ішоў у кірунку Таганрога.

Аднойчы пад раніцу я сустрэў на дарозе двух калмыкаў на вярблюдах. Павітаўся, запытаўся пра казакаў. Тыя спыніліся, аб нечым пагаварылі між сабой, але мяне не зразумелі, бо нічога не адказалі, а праз імгненне саскочылі з вярблюдаў і пагрозліва размахваючы рукамі, кінуліся да мяне.

Я не крануўся з месца, чакаў. Потым, выхапіўшы кінжал, вышчэрыў зубы:

— Заб'ю! — мяне ахапіла шаленства ад такога нахабства.

Гэта слова калмыкі зразумелі адразу. У адно імгненне іх апаленыя сонцам і ветрам твары расплыліся ў ліслівых, пакорлівых усмешках. Яны спыніліся, некалькі секунд са страхам глядзелі на зброю, на мяне, потым, перабіваючы адзін аднаго, загаварылі. З іх вісклівага тлумачэння я зразумеў адно — яны галодныя... Ад гора-рабаўнікоў я адкупіўся хлебнай ляпёшкай і невялікім кавалкам сыру.

Рухаўся я вечарам, ноччу і да ўзыходу сонца. Потым знаходзіў на дзень схованку, у якой адсыпаўся. Спачатку мне падавалася, што такім чынам я хутка і без асаблівых праблем пераадолею стэп, аднак праз два тыдні знясільваючага шляху, пылу і сякоты маё самаадчуванне значна пагоршылася і я зразумеў — трэба шукаць прытулак на якім-небудзь хутары, каб хоць на адзін дзень даць адпачынак нагам, пачысціцца, адаспацца, памыцца, па-чалавечы паесці.

Грошай у мяне хапала, Ахмед не пасквапічаў, а вось з вадой пастаянна былі цяжкасці. Таму ў пачатку траўня я,

не хаваючыся і не збочваючы, даверыўшыся толькі Божай ласцы і ўдачы, накіраваўся да адзінокага казачага хутара. Яго гаспадар, немалады, але сухі, моцны і па-ваеннаму падцягнуты казак сустрэў мяне насцярожана.

— Хлопцы расказваюць, што ловаць кізлярскага дэзерціра, — паведаміў ён пасля адказу на прывітанне. Потым, уважліва агледзеўшы мае вопратку і абутак, дадаў:

— Аднак той, кажуць, сапраўдны асілак, бо супраць самога цара пайшоў.

Два дні я адсыпаўся ў паветцы Цімафея Твердахліба. Яго жонка, гэткая, як і муж, цвёрдая і жылістая, прывяла ў парадак маю вопратку. Гаспадар падрамантаваў боты. А на трэці дзень, раніцай, ён прысеў на лаву побач са мной, працягнуў капшук з тытунём. Пачакаўшы, пакуль я скручу цыгарку, загаварыў:

— Бягуць людзі з царскага войска. Учора вечарам казакі яшчэ двух дэзерціраў злавілі.

— Бягуць, — выпусціўшы струмень дыму, пагадзіўся я з Цімафеем. — Ад вайны бягуць, бо несправядлівая яна, захопніцкая.

— Войны ўсе несправядлівыя, — глыбокадумна заўважыў гаспадар, што было дзіўна чужэ з яго вуснаў. Пэўна, не адну вайну прайшоў ён за сваё жыццё. — Аднак я хачу пагаварыць з табой не аб гэтым.

Я напружыўся, а Цімафей працягваў:

— Сёння, бліжэй да вечара, па дарозе на захад чумакі будуць гнаць вялікі гурт валоў. Калі ты не супраць, то я перагавару з іх старэйшым, і, думаю, мне яны не адмовяць.

Я з радасцю пагадзіўся і вечарам знаёміўся з чумакамі — людзьмі розных народаў, якіх яднала бандыцкае мінулае і любоў да вольнага жыцця.

Развітанне з сям'ёй Цімафея было нядоўгім — яны жылі ў суровых умовах і, маючы добрыя сэрцы, не любілі пустаслоўя. Пажадалі адзін аднаму ўдачы, абняліся і разышліся.

Вол — жывёліна ўпартая, але надзіва паслухмяная. Таму асаблівых цяжкасцей я не зведаў, тым больш, што большую частку шляху я праводзіў або на арбе, або ў конскім сядле. Павольна рухаючыся па стэпе, я не аднойчы лавіў сябе на думках-пытаннях: «А ці на самой справе я некалі вучыўся ў Вільні, рыхтаваў паўстанне супраць цара? Няўжо прайшло ўсяго два з паловай гады, як мяне прыгналі сюды,

на Каўказ?». І гэта былі нават не думкі, а паток вобразаў і душэўных хваляванняў, якія я не мог выказаць нікому, а, бы радавое пракляцце, трымаў у сабе. Малюнкi катаванняў, страшэннага перагону па «кайданым тракце», вайны, эпідэміі і чалавечага гора перамешваліся з малюнкамі пустога і безглуздага жыцця салдат і афіцэраў, іх п'янай смеласці, адчаю і дурноты. Разам з тым у памяці ўсплывалі мілыя вобразы маці, каханай Ганначкі, сяброў па акадэміі, добрых людзей, з якімі мяне звёў лёс на Каўказе. Усё гэта рабіла маё жыццё напоўненым, цудоўным і цікавым і разам з тым выклікала шчымлівае пачуццё непапраўнага краху. А недзе ў глыбіні сэрца халоднай ільдзінкай калала няўлоўнае адчуванне сораму ад таго, што мае сябры, удзельнікі «Дэмакратычнага таварыства» Машкоў, Цэханоўскі, Казакевіч і Мількоўскі ўжо загінулі ў баях, а я бягу адсюль, ратуюся. І адразу я апраўдваўся перад імі, перад сабой, што я бягу не ад смерці; што я не здраджваю ні сабе, ні сябрам; што пакуль я жывы, павінен зберагчы ў сабе хаця б кропельку самапавагі, каб потым мне было на што абаперціся, каб захаваць іскрыку ваяўнічасці, якая яшчэ тлела ў маіх грудзях і з якой я спадзяваўся раздзьмуць полымя і абагрэць іншых. Рашучасць працягваць барацьбу не пакідала мяне ні на секунду.

У Таганрог я трапіў у канцы жніўня 1841 года. Там я знайшоў брата армянскага купца, але высветлілася, што морам збегчы вельмі няпроста: караблі, асабліва замежныя, мытнікі даглядаюць пільна. Нават у моры іх спыняюць і правяраюць. Армянскі гандляр параіў прабірацца ў Румынію разам з чумакамі, сярод якіх я быў ужо як свой. Так яно і атрымалася: я без цяжкасці далучыўся да чумацкага аboзу, што вёз соль у мястэчка Балты, ад якога да Румыніі было зусім блізка.

Аднак на падыходзе да мястэчка я раптоўна знясілеў і захварэў — не хацеў пан Езус адпусакаць мяне ў замежжа, лічыў, што я больш патрэбны на радзіме. Дзякуй чумакам — не кінулі на дарозе, знайшлі мясцовага доктара, за пэўны пачастунак утаварылі яго пакласці мяне ў шпіталь.

Доктар Ушынскі, высокі, мажны мужчына, аказаўся вясёлым і таварыскім чалавекам. Лячыў ён мяне адварамі і зёлкамі, аднак лепшымі лекамі я лічыў яго размовы са мной. Ён часта садзіўся на мой ляжак і з задавальненнем

слухаў мае расказы пра вучобу ў Віленскай медыцынскай акадэміі, пра турэмнае зняволенне, пра вайну на Каўказе. І менавіта пасля гэтых размоў я адчуваў, як супакойваецца мае сумленне, сцяшаецца ўнутраны пал, наліваюцца сілай жылы. Мне трэба было некаму выказацца, і дзякуй Богу, што гэтым «некім» стаў сумленны доктар з маленькага памежнага мястэчка Балты, які пасля майго выздараўлення дапамог мне грашыма, ежай і вопраткай.

Румынія была побач.

Дажджлівым вечарам 26 кастрычніка 1841 года я развітаўся з Ушынскім, змяшаўся з натоўпам цыганоў і рушыў да румынскай мяжы. Але памежнікі адразу вылучылі сярод вандроўнага племені чалавека са светлым колерам скуры, які ні слова не ведаў па-румынску. Мяне зноў затрымалі.

Я не хацеў вяртацца ні ў Вільню, ні ў Пецяярбург, таму назваўся бяздомным бадзям і, як валацуга, быў адпраўлены ў Ціраспальскую турму, дзе адсядзеў больш як два гады. Адбыў бы і болей, толькі ў канцы 1843 года імператар Мікалай I загадаў разгрузіць турмы, а ўсіх арыштаваных сялян і падзронных асоб без сталага месца жыхарства аддаць у салдаты. Так у 1844 годзе я зноў апрануў форму. Толькі не 9-га грузінскага лінейнага батальёна, а Чарнігаўскай унутранай варты. Гэтак лёс пажартаваў з мяне — я, дзэзерцір і злачынец, павінен ахоўваць такіх жа, як сам. Аднак мне было зусім не да смеху. Я шукаў шляхі да ўцёкаў. І знайшоў.

Заўважыўшы, што батальённы фельчар амаль не арыентуецца ў медыцыне, не ведае самага элементарнага, я за пэўныя ад яго паслугі прапанаваў сваю дапамогу. Ён з радасцю пагадзіўся, пасадзейнічаў, і на наступны пасля нашай размовы дзень мяне перавялі санітарам у вайсковы шпіталь. Фельчар аказаўся нядрэнным чалавекам і здольным вучнем: праз тры месяцы тайнай вучобы, да лета, ён мог ужо самастойна рабіць хвораму салдату неабходныя працэдурны. Яго падзякай сталі надзейныя дакументы, рэкамендацыйны ліст да сябра ў Кіеве, паліто, бялізна, тры чырвонцы грошай і дапамога для ўцёкаў.

З Чарнігава ў Кіеў я выехаў на брычцы, як барын. Але ў дарозе здарылася чарговая недарэчнасць — у час адпачынку на паштовай станцыі фурман подла абрабаваў мяне, украў грошы, дакументы і ўцёк — ведаў, ліхадзей, што я не кінуся

за ім у пагоню. Вось і давярай пасля гэтага людзям! Давялося дабірацца да Кіева з чумакамі, якіх я выпадкова сустрэў на пераправе праз Дзясну.

Пасля ганебных падзелаў Рэчы Паспалітай і ўтварэння ў 1797 годзе Кіеўскай губерні, Кіеў стаў губернскім горадам, а потым — цэнтрам Кіеўскага генерал-губернатарства. Адначасова з павышэннем статусу ў горадзе пачалі адраджацца і адкрывацца новыя культурныя і вучэбныя ўстановы. Так, у 1789 годзе адчыніла свае дзверы галоўнае народнае вучылішча; у 1809 — першая гімназія; у 1834 — Кіеўскі ўніверсітэт святога Уладзіміра. У 1817 годзе было закончана будаўніцтва Кантрактнага дома, у 1828 — Гасцінага двара. У 1797 годзе з горада Дубна ў Кіеў перавялі кантрактны кірмаш, які адбываўся на Жытнетаржковай плошчы два разы на год і на які з'язджаліся гандляры не толькі з усёй Расійскай імперыі, але прыбывалі нават і з Англіі.

Калі я трапіў у Кіеў, кантрактны кірмаш быў у самым разгары. З аднаго боку, такая акалічнасць мяне парадавала, бо ў чалавечым натоўпе на мяне ніхто не звяртаў увагі. З другога — у час заключэння кантрактаў кошты на паслугі выраслі ў разы, і мяне з маімі шасцю рублямі грошай гэта вельмі засмуціла. Выратавала добрае валоданне польскай мовай, бо ўся прыслуга гасцініц і пастаялых двароў размаўляла выключна па-польску. За 75 капеек у суткі я з цяжкасцю ўладкаваўся ў трэцясортнай гасцініцы ў кануры пад лесвіцай, дзе з мэблі была толькі лава, а на падлозе — брудны цюфяк. Харчаванне таксама было не з танных: у карчме парцыён не вельмі якасных страў каштаваў 35 капеек або, як казаў повар, «два злотых і дзесяць грошаў». Я быў у адчаі. Без дакументаў, без грошай, без сувязяў! Куды падацца, з чаго пачаць? І я вырашыў найперш наведаць Кіева-Пячорскую лаўру, праслухаць абедню, памаліцца, падзякаваць Богу за ласку, якую ён мне пасылае. Так я і зрабіў.

Пасля службы я выйшаў з царквы, раздаў жабракам па капеечцы, спыніўся. Летняе сонца ахінала наваколле сваімі ласкавымі крыламі, лёгкі ветрык прыемна ахалоджваў твар, на душы было светла і спакойна. Я сабраўся ісці ў горад, аднак маю ўвагу прыцягнуў невялікі натоўп людзей, якія, мірна перагаворваючыся між сабой, звярнулі ў бок ад дарогі.

— Куды гэта яны? — пацікавіўся я ў бліжэйшага жабрака.

Той з хітрай усмешкай знізу ўверх зірнуў на мяне:

— Ты, міл чалавек, пэўна, першы раз у Кіеве і не ведаеш звычайу Лаўры?

Я згодна кіўнуў галавой. Тады жабрак патлумачыў:

— Гэтыя людзі пайшлі абедаць.

— Тут ёсць ядальня? — здзівіўся я. — А ці дарагія абеды?

Жабрак зноў усміхнуўся бяззубым ротам:

— У першым флігелі для простых людзей — хто колькі дасць, а часцей — дарма. У другім, дваранскім, за дзве-тры посныя стравы і за ложак для начлегу — па дваццаць капеек.

Няўжо праўда? Я не верыў пачутаму, аднак жабрак казаў сур'ёзна, ды і падманваць мяне яму не было патрэбы. «Пайду пацікаўлюся», — вырашыў я і, падаўшы жабраку яшчэ капейчыну, накіраваўся за тымі, хто ішоў у другі флігель.

«Дваранскі» флігель уяўляў сабой велізарную пабудову даўжынёй сажняў на трыццаць. Унутры яе ў два рады былі пастаўлены доўгія, вузкія сталы, накрытыя таннымі абрусамі. Я сеў за стол побач з немаладым мужчынам, апанутым у чысты, але старога крою сурдут, моўчкі кіўнуў галавой. Той таксама моўчкі адказаў мне, павярнуўся да стала, дастаў з унутранай кішэні алавянную лыжку, паклаў яе на стол. Я ўзяў драўляную лыжку, якая ляжала побач.

Прачытаўшы малітвы, маўклівыя манахі першым на стол падалі боршч з рыбай і мяккі, духмяны хлеб. Потым — грэчнавую кашу, палітую алеем, і вараную бульбу, таксама з алеем. Елі па чатыры чалавекі з адной белаі місы. Пілі хлебны квас. Для майго галоднага страўніка гэта быў ледзь не царскі абед.

Пасля абеду я не ўтрымаўся, запытаўся ў суседа:

— А дзе тут можна адпачыць?

— Спяць там, — ён паказаў вачыма ў бок асобных пакойчыкаў. — Ёсць келлі з двума ложкамі, але большасць — з чатырма. На кожным ложку тонкі, але чысты цюфячок і падушка.

— І колькі бяруць за ложак?

— Хто плаціць за абед і вячэру 20 капеек, з таго платы за ложак наогул не бяруць.

— А ці можна тут пакінуць свае рэчы?

— Чаму не? Рэчы можна пакінуць у галоўнага тут распрадчыка-манаха. Ён дасць квіток, а вы, атрымаўшы назад свае рэчы, заплаціце яму колькі зможаце.

— Няўжо ўсё гэта праўда, Божа? — майму здзіўленню не было межаў.

У той жа вечар я перабраўся ў Лаўру.

На наступны дзень я наведваў сябра чарнігаўскага фельчара, аднак за новыя дакументы ён запрасіў з мяне дваццаць рублёў. Я не меў такіх грошай.

Апоўдні, у час абеду ў другім флігелі, я зноў сустрэў свайго ўчарашняга немаладога суседа. На гэты раз мы павіталіся, а пасля прывітання ён назваў сябе:

— Міхайло Белазурскі, былы чыноўнік першай гімназіі, у адстаўцы. Але не журналіст.

— Чаму не журналіст? — машынальна, каб не маўчаць, пацікавіўся я.

— Таму што ў Кіеве ёсць вядомы журналіст Васіль Белазурскі і мяне часта з ім блытаюць.

— Вы, можа, сваякі?

— Ды не, — адмахнуўся ад майго пытання сусед па лаве. — Хаця часта сустракаемся на кватэры ў Кастамарава.

— Мікалая Кастамарава? Былога студэнта Харкаўскага ўніверсітэта?

— Яго, — Белазурскі з цікавасцю паглядзеў на мяне блакітна-шэрымі, крыху выпучанымі вачыма. — Вы з ім знаёмы? — і, не чакаючы адказу, дадаў:

— Толькі пасля Харкава ён паспеў паслужыць у драгунскім палку і папрацаваць настаўнікам гімназіі ў Роўна. Зараз выкладае рускую гісторыю ў Кіеўскай гімназіі.

— Яго раней цікавіла славянская міфалогія.

— Яна яго цікавіць і зараз. Але апошнія год-два яго захапіла ідэя панславізму. Вакол Мікалая згуртавалася купка людзей, якіх цікавіць пытанні яднання славянскіх народаў. Вось у гэтую групу і ўваходзім мы з Васілём.

— Хацеў бы і я сустрэцца з панам Кастамаравым.

— Гэта не складана, — сусед зноў павярнуўся да мяне і зазірнуў у вочы. — Як вас прадставіць?

— Францішак Савіч, чалавек без радзімы.

— Чаму без радзімы? Без радзімы чалавеку нельга.

— Царскі ўрад пазбавіў мяне ўсяго самага дарагога: маці, сям'і, волі, радзімы.

— Такіх зараз многа...

Дагаварыць Белазурскі не паспеў, бо ў памяшканне пачалі заносіць стравы і ўсе дружна падняліся з лаваў, каб

прачытаць малітву. А вечарам я быў у Кастамарава. Мае страхі, што ён мяне не пазнае, былі дарэмнымі. Пазнаў ён мяне адразу, абняў па-сяброўску і гэтак, не здымаючы рукі з майго пляча, завёў у залу, дзе вакол вялікага стала сядзелі чатыры чалавекі. Двое з іх пільгаваў гораха абмяркоўвалі нейкія падзеі, двое — палілі люлькі. У пакоі было шумна і дымна.

— Беларускі паўстанец Францішак Савіч, — прадставіў мяне прысутным гаспадар кватэры.

На некалькі імгненняў у пакоі наступіла цішыня, якую парушала толькі лёгкае патрэскванне свечак. Урэшце асэнсаванне пачутага прайшло і з канала падняўся статны, з доўгімі пышнымі вусамі мужчына.

— Мікола Гулак, — нізкім, быццам прастуджаным голасам прадставіўся ён і працягнуў для прывітання цвёрдую далонь. — Педагог.

— Тарас Шаўчэнка, — падняўся з-за стала другі госць Кастамарава. Ад яго патыхала тытунём і добрай гарэлкай. — Мастак, паэт і сябра Міколы — прыгоннага чалавека свайго бацькі.

Я ўсміхнуўся незразумелаю жарту, бо як гэта сын можа быць прыгонным роднага бацькі? Толькі потым я даведаўся, што Кастамараў і сапраўды быў такім чалавекам і стаў вольным у абмен на спадчыну сваёй маці-сялянкі.

— Васіль Белазурскі, — прадставіўся трэці госць. — Журналіст.

Ну, а Міхайлу Белазурскага я ўжо ведаў, таму з ім мы проста пераміргнуліся, як добрыя сябры.

Пакуль я знаёміўся, Кастамараў прынёс шклянку, з самавара наліў у яе гарбаты, працягнуў мне:

— Расказвай, як там у вас у Літве справы?

Я зрабіў некалькі глыткоў цёплага напою, крыху падумаў і пачаў свой расказ з моманту стварэння нашага «Дэмакратычнага таварыства». Я расказаў пра нашы мэты і надзеі, пра іх крах, пра здзекі і катаванні ў Віленскай турме. Пра сваю службу на Каўказе і ўцёкі я расказаў сцісла, некалькімі сказамі.

— Уражвае, — пусціў пад стол дым Шаўчэнка. — Ты апішы свае прыгоды і выдай іх кнігай дзе-небудзь за мяжой. Думаю, многім спадабаецца.

— Спадабаецца? — чамусьці нервова рагатнуў Мікола Гулак. — Так як твая бяскрыўдная паэма «Сон» спадабалася дэмакрату Бялінскаму. Расіяне ўсё, што накіравана супраць іх велічы, успрымаюць «у штыхі».

Гулак паглядзеў на мяне, на сяброў, прадоўжыў:

— Абражаючы цябе, Тарас, ён абразіў усіх нас, наш народ. — Гулак зноў зірнуў на мяне, ад узрушэння пракаўтнуў сліну. — Вось што ён піша пра паэму Шаўчэнкі: «...Гэты хахляцкі радыкал напісаў два пасквілі — адзін на гасудара імператара, другі — на гасударыню імператрыцу... Я маю асабістую варожасць да такога роду лібералаў. Гэта ворагі ўсялякага поспеху. Сваёй дурнотай яны раздражняюць урад, робяць яго падазроным, гатовым бачыць бунт там, дзе яго няма...». А было б за што лаяцца, — і ён працытаваў:

Цариця-небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще, на лихо, сердешне
Хита головою.
Ці ж няпраўда тут напісана?

— Ніводная ўлада праўды ня любіць, — уздыхнуў Кастамараў. — А тут ты, Тарас, мо, і сапраўды дарэмна параўнаў імператрыцу з засушаным грыбом? Жаночая помста — лютая! Не баіся?

— Я сваё ўжо адбаяўся, — зноў пыхнуў едкім дымам з люлькі Тарас. Потым з усмешкай паглядзеў на сябра і працытаў:

Не женися на багатій, бо вижене з хати;
Не женися на убогій, бо не будеш спати.
О женися на вольній волі, на козацькій долі;
Яка буде, така й буде, — чи гола, то й гола! —
Та ніхто не розважае, ніхто не питае:
Чого болюць? і де болюць? — сам про тее знаеш.
У двох, кажуть, і плакати — мов легше неначе...
Брешуть люде: легше плакати, як ніхто не бачить.

У пакоі настала цішыня. Працягвалася яна нядоўга, і парухыў яе Тарас Шаўчэнка:

— Хлопцы, вы за мяне не хвалойцеся — у мяне ў Пецярбургу ёсць магутныя апекуны: Жукоўскі, Брулоў, той жа граф Вільгорскі. Вы лепш падумайце, як і чым мы можам дапамагчы нашаму сябру з Літвы?

Той кіеўскі вечар у Кастамарава запомніўся мне не толькі таму, што на наступны дзень яго студэнты здабылі для мяне дакументы на імя доктара Гельгега. Тым вечарам я набыў новых сяброў і галоўнае — я канчаткова ўпэўніўся ў тым, што расійская імперыя рана ці позна, але разваліцца, і разваліцца яе такія людзі, як Тарас Шаўчэнка — неабыякавыя да сваёй Радзімы, сваёй мовы, якія не баяцца здзекаў і катаванняў, вераць у чалавечую дабыню і заўсёды гатовыя прыйсці на дапамогу іншаму.

І ўсё ж мяне не пакідалі думкі выехаць за мяжу, каб там знайсці дапамогу і падтрымку ў эміграцыі, пасля чаго зноў вярнуцца дадому і ўжо тут, у родных сценах, ушчыльную заняцца падрыхтоўкай паўстання супраць самадзяржаўя. Я так і рабіў, і нават тое, што ў мястэчку Янішпаль Жытомірскага павета я на роўным месцы вывіхнуў нагу, мяне ніколькі не насцярожыла і не засмуціла. Ну, вывіхнуў і вывіхнуў — ці ж гэта перашкода? А пакуль паправіцца нага, я вырашыў дапамагчы гаспадарам хаты, у якой вымушаны быў спыніцца, — вылечыў іх маленькага сына. Потым дапамог суседзям і не заўважыў, як вестка пра тое, што ў Янішпалі з’явіўся доктар, маланкай разляцелася па наваколлі. Праз некалькі дзён да мяне на прыём прыехалі мясцовыя гандляры і чыноўнікі. Дапамог і ім. Праз два тыдні, калі я выздаравеў, мне прапанавалі застацца ў мястэчку, а каб я менш вагаўся, мяне наогул запісалі ў аднадворцы.

Непрыкметна праляцеў год. Я меў багатую практыку, не бедстваваў, аднак ад сваіх планаў, здзяйсненне якіх трохі зацягнулася, не адмаўляўся. Восенню 1845 года я ўрэшце атрымаў ад гарадскога кіраўніцтва замежны пашпарт і мог легальна ехаць у любую краіну свету. Грошай у мяне было дастаткова, дакументы ў парадку, але чарговы раз у маім жыцці выпадак перакрэсліў усе планы: у Янішпалі пачалася эпідэмія халеры. Я адклаў выезд і ўвесь без астачы аддаўся барацьбе за выратаванне жыццяў мясцовых жыхароў, якія ў цяжкую хвіліну далі мне прытулак і якія мне верылі.

Ачаг халеры мы лакалізавалі даволі хутка, выратавалі шмат жыццяў, а вось мой арганізм паддаўся хваробе. Спачатку я не верыў у горшае — столькі цяжкасцей перацярпеў за апошнія гады, аднак калі адчуў, што шанцаў выжыць не маю, запрасіў да сябе знаёмага тутэйшага польскага паэта Аляксандра Грозу, якому раскрыў таямніцу сваёй асобы,

перадаў асабістыя паперы і пачаў дыктаваць гісторыю свайго жыцця, якое пражыў на адным дыханні. Гроза паабяцаў надрукаваць мае «Успаміны» ў бліжэйшы час, аднак слова свайго не стрымаў, і я яго за гэта не асуджаю.

Смерці я ніколі не баяўся, бо ў чалавека ёсць нешта больш важнае, чым проста фізічнае існаванне, тое, дзеля чаго не шкада развітацца і з жыццём. Напрыклад — вера, каханне, сумленне. Радзіма ўрэшце рэшт. Лежачы ў ложку, я з сумам успамінаў гады маладосці: усё некуды нясешся, камусьці нешта даказваеш, нервуешся, злуешся. А на самой справе ў жыцці трэба так мала! Зялёная траўка пад нагамі, кавалак хлеба з малаком на сняданак, любоў родных. Раней я думаў, што і здароўе мае вялікае значэнне! Але... Хваробы абвастраюць адчуванне жыцця, бо кожны дзень ты жывеш, як апошні. Аб смерці не думаеш, жывеш і радуешся сонейку, свежаму ветрыку, птушыным спевам. Нават шчаслівы ад камара, які пішчыць недзе побач і рыхтуецца ўпіцца ў тваё цела. Пан Езус вельмі разумна прадумаў жыццё чалавека...

4

— І памёр ты ў канцы 1845 года, і твой прах пахаваны ў Астрожку на Украіне, — з сумнай усмешкай закончыў Ігарай расказ добры стары. — Толькі я ўжо чуў гэтае апавяданне, а той, хто яго мне расказваў, зараз знаходзіцца ў раі, і я яго часта там сустракаю.

Ігар сумеўся. «Я ад нечаканасці пераказаў тое, аб чым нядаўна чытаў!» — хацеў ён апраўдацца, аднак стары і без слоў зразумеў яго думкі. Ён паказаў вачыма ўніз і прапанаваў:

— Паслухай, аб чым размаўляюць людзі.

Хлопец паглядзеў уніз, прыслухаўся.

— Зараз ён знаходзіцца недзе побач з намі, толькі ў іншым вымярэнні, якое прыдумаў сам і з якога выйсці не жадае, — даводзіла доктарка маці. — Для яго смерць — прыгода, камп'ютарная гульня.

— Ён не любіць камп'ютарных гульняў.

— Тады яго трэба ўпрошваць вярнуцца. Ён нас чуе.

— Гэта праўда, доктар? — у разгубленых вачах маці заззяла надзея. Яна хуценька падхапілася з крэсла, апусцілася побач з Ігарам на калені, прытуліла яго галаву да грудзей.

— Ігарок, родненькі, вярніся, — слёзы паліліся з яе вачэй. — Не пакідай нас адных, не разрывавай нашыя сэрцы...

— Чуеш? — стары строга зірнуў на хлопца і запытаўся: — Ты разумееш, аб чым цябе просяць?

— Я ўсё разумею.

— Тады бывай, — з задавальненнем выдыхнуў стары і амаль імгненна растварыўся ў паветры. Разам з ім знік і доўгі тунэль...

— Ігарок, любы, — маці зноў нахілілася над сынамі і які ўжо раз пяшчотна пацалавала яго ў шчокі, лоб, валасы.

І той здрыгануўся, ажыў. Павекі яго задрыжэлі, а праз імгненне ён расплюшчыў вочы. З секунду няўцямна глядзеў на маці, на доктара.

— Мама, дзе я?

— Дома, — радасна засмяялася маці і асыпала любы твар пацалункамі. — Дома, сыночак. Ты ўдарыўся галавой аб батарэю і згубіў прытомнасць.

— Дома, — Ігар задумліва паглядзеў у кут пакоя. — Так добра быць дома.

З гэтымі словамі ён асцярожна, з дапамогай маці і сястры, падняўся на ногі, сеў у крэсла.

— І ўсё ж такі я параіла б Вам, малады чалавек, праехаць з намі ў паліклініку і прайсці абследаванне, — доктарка знешне не раздзяляла радасці Ігаравых родных і заставалася сур'ёзнай. Пэўна, падобныя сцэны для яе не былі рэдкасцю. — З галавой, мілы мой, не жартуюць.

Маці схамянулася, падышла да жанчыны, пяшчотна ўзяла яе за руку.

— Дзякуй Вам, вялікі дзякуй! Калі б не Вы ... Я б згубіла розум.

— Ну што Вы! — доктарка асцярожна вызваліла сваю руку і ветліва ўсміхнулася ў адказ: — Такая ў нас работа!

Надзея Скрыпнік

Калі ў пекле сумна

Уладзіслаў Сыракомля

Прывячаецца музыканту Вячаславу Малчанаву

Паміж трэцім і чацвёртым коламі пекла, у закінутай капцёрцы, дзе з даўніх часоў захоўваліся забытыя пякельнымі служкамі дзіравыя катлы, за сталом сядзелі Чатыры Вершнікі Апакаліпсісу.

Яны ўзнікалі з густой цемры, што навальвалася на зямлю, і прывідамі танцавалі ў жоўтых клубах серы. Мор хаваў чорныя правалы бязлітасных вачэй пад вогненнай каронай, Вайна спрабаваў здзіраць іржу з мяча, Голад гуляў з шалямі, а Смерць доўгімі худымі пальцамі падкідваў і лавіў ігральныя косткі.

Вершнікам было сумна.

У імкненні прагнаць нуду яны зладзілі канцэрт. Але калі скончыў геніяльнае барабаннае сола Бонза, калі Джымі Хендрыкс дайграў «Purple Haze» і аглушальная цішыня пекла праглынула апошнюю ноту басовага манускрыпта Кліфа Бёртана, весялей не стала.

— Можа, яшчэ раз паслухаем, як вандруе па пустыні жоўты караван Джыма Морысана? — кінуў прапанову Голад. Ён дакрануўся да скроняў, пакрытых татуіроўкамі, і выявы на скуры змяніліся. Гэты Вершнік любіў мастацтва і меў талент прыходзіць да творцы ў момант, калі той не чакае.

— Мяркую, нам не дапаможа нават чароўны спеў Мэрк'юры, — перасмыкнуўся Смерць. — Трэба прыдумаць іншую забаву.

Увесь час, пакуль ішла размова, ён не пераставаў гуляць з косткамі. У пекле Смерць ніколі не выпускаў іх з рук.

— У шостае кола дастаўлена новая партыя лжэнастаўнікаў — трэнераў асобаснага росту, ха-ха. Можна схадзіць паслухаць іх брахню. Звычайна гэта весела, — паспрабаваў заахвоціць братаў Вайна.

— Не, — растуліў вусны Мор. Па чорным шнурку старажытнага шнара на яго правай шчацэ прабеглі пошуті полымя. — Я прыдумаў іншую забаўку.

Мор моцна стукнуў кулаком па стальніцы. У адзін міг зніклі сцэна і катлы, а стары стол пакрыўся зялёным сукном. Вершнікі павярнуліся тварамі да правадыра; яны ведалі: сумна не будзе.

— Манкурты... — пачаў гаварыць Мор. — Яны заўсёды нас прываблівалі. Ці не так, браты? — ён узвысіў голас. — Гульні з імі складаліся з нечаканасцей. Было цікава назіраць, як абрыўкі памяці складваюцца ў д'ябальскую мазаіку. І захацеў бы вынайсці нешта падобнае, дык не атрымліваецца. Я за тое, каб пазабаўляцца з манкуртам.

Вершнікі загаварылі ўсе разам, ідэя Мора ажывіла мёртвую атмасферу капцёркі. Смерць кінуў позірк на свае косткі — і на гранях іх пачалі ўспыхваць і гаснуць мільёны імёнаў.

— Кідай! — весела крыкнуў Голад, і косткі паляцелі на зялёнае сукно.

Чатыры пары бязлітасных вачэй сачылі, як падскокваюць яны над стальніцай.

— Чэслаў Кандратовіч, — нарэшце прачытаў імя Вайна.

Вершнікі засмяліся, і яшчэ доўга рэха разносіла гэты жудасны смех па пякельных колах, пужаючы рабаўнікоў, забойцаў і лісліўцаў.

Чэсь расплюшчыў вочы.

Другую ноч запар яму сніўся Тайланд, тамтэйшая праца. А хацелася атрымаць сапраўдны адпачынак.

«Усіх грошай усё роўна не заробіш», — супакойваў ён сябе, калі вяртаўся дадому, у родны Гданьск. Нейкі час Чэслаў нічога не хацеў чуць пра камп'ютарныя праграмы, якія пісаў у Тайландзе.

«Тое, што адбывалася ў Пхукете, павінна застацца ў Пхукете», — смеючыся, перайначваў ён знакаміты жарт.

Ва ўлюбёнай Польшчы Чэслаў хацеў бачыць маці і каханую дзяўчыну: месяц адпачынку ён збіраўся прысвяціць ім.

Хлопец падняўся з ложка. Юстына яшчэ спала, выставіўшы з-пад коўдры нагу. Чамусьці гэтая карцінка падалася Чэсю такой мілай, што ён не вытрымаў, схапіў тэлефон

і сфатаграфавалі каханую. І ледзь не заплакаў ад пачуцця, што захапіла сэрца ў пяшчотны палон.

— Кахаю цябе, — прашаптаў.

Дакрануўся пальцамі да сваіх вуснаў, зняў з іх пацалунак і адправіў паведамленні да ружовай шчакі Юстыны. А сам пайшоў гатаваць каву.

Праверыўшы ў кухні шафы, Чэс зразумеў, што круасанаў пасля ўчарашняга вечара не засталася. Ёсць вішнёвы джэм, бразільская кава, якую ён умеў варыць так, як любіць Юстына, і ніводнай, нават самай маленькай булачкі.

Нічога не заставалася, як пайсці іх купіць.

Чэс хутка апрануўся, накінуў куртку і выскачыў пад кастрычніцкі дождж.

Круасаны можна набыць у кавярні Ежы Кавалеравіча. Чэс звярнуў за вугал дома, да кавярні заставалася некалькі дзясяткаў метраў. Ён рухаўся хутка, нахіліўшы галаву. Такім неспадзяваным чынам ён стараўся схвацца ад дажджу. Мабыць, таму Чэс наляцеў на чалавека, якія прыўстаў на яго шляху.

— Прабачце, — прамармытаў хлопец і паспрабаваў абысці перашкоду. Гэта аказалася немагчымым.

— Вы Чэслаў Кандратовіч і вы мне патрэбны, — сказаў чалавек, і хлопец нарэшце ўскінуў галаву, каб паглядзець на таго, хто толькі што назваў яго імя.

— Вы мяне не разумеце! — амаль крычаў Чэс. — Я ў адпачынку! Я не працую!

Мужчына, шчаку якога знявечыў шнар, і хлопец у модных рваных джынсах і аранжавых кедах спрабавалі яго пераканаць:

— Мы шукалі таго, хто можа выканаць гэтую работу, і прыйшлі да высновы, што гэта вы, Чэслаў. Вы лепшы ў сваёй справе, і мы, у сваю чаргу, гатовыя плаціць добрыя грошы. Верце нам, вам вельмі спадабаюцца гэтыя лічбы на банкаўскім рахунку.

— Я правільна зразумеў, што вам патрэбна гульня? — нарэшце здаўся Чэслаў.

— Так.

— І вы прышлеце мне файлы, з якіх я даведаюся пра персанажа гэтай гульні?

— Так.

— І я павінен буду напісаць праграму для гэтай гульні?

— Так. Сцэнарый.

— І вы гатовы плаціць?

— Шэсцьсот шэсцьдзясят шэсць еўра ў дзень, пакуль вы будзеце працаваць на нас.

— Якая дзіўная лічба.

— Дзіўная, але прыемная, ці не так? Як толькі вы скажаце нам «так», на вашым рахунку з'явіцца першыя грошы.

Чэсь адчуваў сябе разгубленым і не ведаў, што сказаць. Мабыць, прычынай была амаль бяссонная ноч, думкі кружыліся ў галаве, а ўпарадкаваць іх было вельмі складана.

Усё правільна гаварылі незнаёмцы. Яму патрэбны грошы. Многа грошай не бывае — цяпер гэта ведаюць нават дзеці. Яго кахае лепшая жанчына ў свеце, якой Чэсь збіраўся прыносіць кожную раніцу не толькі кубачак кавы. Ён збіраўся падарыць Юстыне цэлы свет, прычым свет не танна. Самыя каштоўныя ўпрыгажэнні, падарожжа на Бора-Бора ці на рамантычны Сантарыні ішлі першымі ў спісе падарункаў. Яго жанчына каштавала таго, каб цяпер ён пагадзіўся яшчэ крыху папрацаваць. Ён жа не эгаіст. Чэсь пакляўся, што зробіць усё для таго, каб праз месяц Юстына ўбачыла, як сонца падае на далоні аблокаў на грэчаскім Сантарыні. Яны будуць стаяць абняўшыся і глядзець на захад сонца. А потым ён зробіць сваёй Юсечцы прапанову...

— Як завуць персанажа гульні? — вынырнуўшы з салодкіх мар, Чэслаў задаў самае недарэчнае пытанне. Ён напісаў столькі сцэнарыяў гульні, што яму было ўсё роўна, хто стане героем яшчэ адной.

— Гэта Людвік Кандратовіч.

— Кандратовіч? — здзівіўся Чэсь. — У яго што — маё прозвішча? Навошта гэта?

— Так патрабуе гістарычная справядлівасць, — крыху з'едліва патлумачыў хлопец у кедах. — Гэты чалавек існаваў насамрэч. Жыў у пазамінулым стагоддзі.

— Вы намякаеце, што ён можа быць маім продкам? — Чэславу чамусьці вельмі не спадабалася такая перспектыва. Ён падумаў крыху і задаў пытанне, з якога павінен быў наогул пачынаць. — Вы абодва — хто такія?

Чэсь да таго часу крыху прыйшоў у сябе. І можа, таму яго вока стала больш пільным, і ён змог зразумець, што прыпарка-

ванья за дзясятка метраў ад яго байкі належаць яго суразмоўцам. А яшчэ двое мужчын каля байкаў — з адной хеўры з гэтымі.

Але Чэслава пастараліся супакоіць, і так, што ён забыўся пра страхі і падазрэнні.

— Вы правільна ўсё зразумелі, — падаў голас чалавек са шнарам (мабыць, ён быў за галоўнага). — Мы багатыя і, верце, вельмі ўплывовыя ў гэтым свеце асобы, якія любяць паганяць на байках і навесці жах на людзей. У далёкія часы, калі свет здаваўся больш простым, маткі пужалі намі сваіх маленькіх дзяцей. Цяпер пра нас крыху забыліся, але на самой справе нічога пад гэтым сонцам не змянілася: мы не здрадзілі сваім звычкам і ездзім верхам. І людзі бачаць нас кожны дзень і кожную ноч. І тыя, з кім гэта адбываецца, не могуць заставацца ранейшымі.

— Вы хочаце і мяне напужаць? — усміхнуўся Чэсь. — Што за казку вы мне толькі што расказалі?

Тым часам да іх падышлі тыя двое, і Чэсь змог добра разгледзець іх незвычайныя твары.

«Каб я быў Дзюрэрам, то напісаў бы з гэтых чатырох карціну», — раптам падумаў хлопец. Мастацтва ніколі яго не прываблівала, але ён часта пазычаў у нямецкага мастака ідэі, калі пісаў праграмы для чарговай гульні ў постапакаліптыку.

— Гэта не казка, гэта жыццё, — упэўненым басам паправіў Чэслава здаравяк з крыху праставатым тварам. І зноў Чэсь падумаў, што гэты дурнаваты твар ён прыстасаваў бы да аблічча якога-небудзь салдаціка, аднаго з тысяч, якія бяздумна ваююць за чужыя ідэалы на чужых войнах.

Здаравяк нават не зразумеў, якую банальнасць толькі што выказаў, і яго сябар, пакрыты татуіроўкамі, паспрабаваў выправіць недарэчнасць.

— Калі ты не бачыў ні раю, ні пекла, гэта ж не значыць, што іх не існуе, згодны? Так што мы існуем, нават калі людзям гэтага не хочацца. І будзем існаваць вечна. А вас чакае праца. Напішыце нам сцэнарый гульні пра Кандратовіча.

— Пра Людвіка я вам напішу, — буркнуў разгублены Чэсь.

— Напішыце нам пра Кандратовіча, — чамусьці паўтарыў чалавек са шнарам.

Раптам сцягнула, неба працяла маланка, і дождж паліў ўдвая мацней.

Чэслаў накінуў на галаву капюшон, і пакуль ён гэта рабіў, яго дзіўныя суразмоўцы паспелі з ім развітацца. Малодшы

з іх, бледны піжон у аранжавых кедах, спрытна сунуў у руку Чэслава банкаўскую картку і амаль пабег да байка.

Усе чацвёра асядлалі матацыклы, уключылі запальванне і вельмі хутка зніклі ў клубах дыму, які чамусьці пах серай.

«Нарадзіўся я ад бацькі Аляксандра і маці Вікторыі Кандратовічаў... Паходжу з небагатай, але старой і пачцівай шляхты. У ліку маіх продкаў быў Канстанцін Кандратовіч, наваградскі падваявода пры Яне III. Іншыя мае продкі былі слугамі і прыяцелямі дому нясвіжскіх Радзівілаў, а адзін з іх належаў да фундатары нясвіжскай калегіі святаміхальскіх езуітаў. З боку маёй бабулі даводжуся я сваяком Аляксандру Турскаму... З боку дзеда — сваяком Тадэвуша Матушэвіча, слаўнага міністра скарбу. Дзядзькам маім быў Гільяры Кандратовіч, прафесар матэматыкі ў Вільні, аўтар вядомага ў свой час артыкула ў «Вулічных весцях» пад назваю «Пра фанфаронамэтра». Вось і ўсё, чым я магу пахваліцца з продкаў. Зрэшты (а гэтая рэшта найважнейшая), я паходжу з сям’і бездакорна пачцівай, чым не кожны з паноў графаў і князёў можа пахваліцца, — няхай бы гэтая пачціवासць продкаў назаўсёды ў маіх грудзях асела і перайшла на маіх нашчадкаў...»

Чэслаў некалькі разоў спрабаваў дачытаць атрыманы па электроннай пошце тэкст — і не мог. Ужо другі дзень запар хлопец не мог дараваць сабе, што пагадзіўся на гэтую працу.

Людзі, якія нанялі яго (калі гэта людзі, канешне), сваё абяцанне стрымалі: да Чэся дайшлі і грошы, і файлы. Але калі першыя парадавалі яго, то другія выклікалі рэзкі ўнутраны пратэст. Спачатку Чэслаў не разумеў, пра якую Літву ідзе гаворка, ён заблытаўся ў гістарычнай геаграфіі, а калі разабраўся, што маецца на ўвазе сучасная Беларусь, ажно пачырванеў ад злосці. І падстава ў яго была. З паўгода таму яго маці пачала распавядаць пра мінулае і абмовілася пра продкаў. І вельмі асцярожна сказала сыну-паляку, што іх род паходзіць з Беларусі. Чэслаў тады на нейкі момант ажно мову страціў ад абурэння. У запале ён не ўтрымаўся і скарагаворкай выпаліў маці проста ў збылелы твар: «Люблю Польшчу ўсім сэрцам, яна для мяне найлепшая. Як дзяўчына, якая ўплятае ў валасы стакроткі і фіялкі, як зорка, што асвятляе ўсё навокал у цішыні».

«Я не прымушаю забыць Польшу, — спрабавала апраўдацца маці, — проста ёсць вось такія факты: па крыві ты не зусім паляк, сыне».

Чэслаў не пагадзіўся тады і цяпер, чытаючы біяграфію Людвіка Кандратовіча, пратэставаў.

Сцяўшы зубы, ён чытаў далей, спрабуючы ўявіць, як будзе выглядаць тая камп'ютарная гульня.

З такімі вось зыходнымі дадзенымі.

Ноччу Чэславу прысніўся сон.

«...Нарадзіўся я ў фальварку Смольгаў 29 верасня 1823 года і, як гэта прынята ў каталікоў, атрымаў пры хрышчэнні трайнае імя: Людвік Францішак Уладзіслаў. Апошняе з іх я далучыў потым да свайго літаратурнага прозвішча. Фальварак адносіўся да Бабруйскага павета, гэта была маленькая частка славутага балоцістага Палесся. Я зусім не запамніў яго: не споўнілася мне і двух гадоў, як бацькі пакінулі Смольгаў, бо надыйшоў час наступнай арэнды — фальварка Яськавічы ў Слуцкім павеце на беразе ракі Морач. Гэта была першая мясціна, якую я памятаю. Цяжка было забыць Яськавічы, бо палескія краявіды такія характэрныя. Перад маімі вачыма, дакладней, ва ўяўленні, стаіць, як мы аднойчы доўга-доўга плылі на чоўне між чароту і лазы, а пад намі быў залацісты пясок, і побач ляталі смелыя ясна-зялёныя стракозы».

Чэславу снілася, як ён гойдаецца на хвалях хуткаплыннай ракі Морач, а высокія чараты, у якіх гнездаваліся розныя птушкі, па-кацінаму мякка дакранаюцца да яго твару. Вакол цьмяная цішыня, нават ветрык не хоча весці размову з лісцем у верхалінах дрэў. Хлопец выходзіць на бераг у заліўныя лугі і падае тварам на шматколерны летні дыван. І адчувае, як незвычайны спакой завалодвае яго сэрцам.

Чатыры Вершнікі стаялі на беразе пякельнага возера і ўважліва сачылі за тым, як на хвалях гойдаецца іх ахвяра.

— Так яму і да вечнасці даплыць недалёка, — з'едліва ўсмінуўся Голад, а Смерць зрабіў крок назад ад вогненнай вады, бо баяўся, што распаленая сера сапсуе яго туплі ад Гучы.

— Атрымаўшы файлы, гэты наш так званы паляк доўга не мог скарыцца відавочнаму, — уступіў у размову Мор. — Паехаў у сталіцу капаць варшаўскія архівы.

— І што? — падаў голас Вайна. — Накапаў?

— А як жа! — засмяяўся Смерць. — Ён жа ў нас упарты. Ну, радавы герб «Сыракомля» яму спадабаўся...

Некалькі кропель серы усё ж даляцелі да пекнага касцюма ад Майкла Корса, і Смерць перасмыкнуўся ад прыкрасці:

— Чаму людзі думаюць, што стрэць дэманаў можна толькі ў пекле?

— Скажы пра гэта дэманам, яны будуць доўга рагатаць, — перапыніў яго Мор і загадаў Голаду: — Сёння вышлеш яму нясвіжскія файлы.

«Я рана праявіў ахвоту да пазнання свету і ўжо ў пяць гадоў навучыўся чытаць. Вясной трыццаць першага года бацькі пераехалі на новае месца, у вёску Кудзінавічы. Вакол дома быў разбіты вялікі сад, за ім знаходзілася сажалка. Поруч кусціліся парэчкі, я на ўсё жыццё запомніў іх смак. У Кудзінавічах з хатнімі настаўнікамі я пачаў рыхтавацца да паступлення ў павятовую школу пры дамініканскім кляштары ў Нясвіжы. З бацькам, маці і сястрычкамі неаднаразова наведваўся ў гэты слаўны горад. Ад Нясвіжа я быў у захапленні, магчыма, і таму, што гэты невялікі горад стаў першым, які я пабачыў у сваім жыцці.

Уступныя экзамены я вытрымаў настолькі паспяхова, што ў канцы лета 1833 года адразу быў прыняты ў другі клас. У школе такіх, як я, налічвалася дзвесце вучняў, і жыллі мы на кватэрах. Пасля заняткаў мы любілі бавіць час на беразе возера, дзе люстэрка вады адбівала гмах радзівілаўскага замка. Я яскрава адчуваў даўнейшую святасць і славу гэтых мясцін. А самыя смелыя з нас наважваліся зазірнуць пад змрочную касцёльную столь, дзе вечным сном заснулі грозныя магнаты. Я сам бачыў іх каменныя труны.

На жаль, але маю ўлюбёную школу царскія ўлады, нападоханья паўстаннем, закрылі, і мне прыйшлося працягваць вучобу ў Наваградку. І хоць у наваградскай дамініканскай школе некалі вучыліся Адам Міцкевіч і Ян Чачот, асабіста мне вучоба там нічым асабліва не запомнілася; я там не атрымаў ніякай навуковай карысці. У канцы маіх пасведчаньняў значылася: здольнасці — добрыя, стараннасць — малая.

І не таму, што я сапраўды быў гультаём: я над удасканаленнем розуму працаваў пастаянна, але працаваў свабодна і не ў адпаведнасці з тымі правіламі, якімі выкладчыкі хацелі скаваць мой лоб».

Чэслаў ледзь падняў цяжкую галаву. Ён схамянуўся, таму што ўмудрыўся заснуць проста за сталом. Ноўтбук пазіраў на яго чорным прамавугольнікам экрана, быццам чакаючы, калі яго здагадаюцца падключыць да блоку сілкавання. Чэсь, не хаваючы дрэннага самаадчування, пакорліва ўключыў камп'ютар і пацёр далонямі твар: ці не спіць ён? Страх нікуды не знік, хлопец амаль хвіліну з заплюшчанымі вачыма чакаў, калі на экране з'явіцца жахлівая іконка пошты. Ён ужо не здзіўляўся, назіраючы за тым, як самы звычайны дзень у імгненне вока ператвараецца ў існае пекла.

«Я прывык шмат займацца самаадукацый і натуральна не ўпісваўся ў вучэбны працэс, які складаўся амаль цалкам з бязглуздай муштры. Відавочна, выкладчыкам была непатрэбна мая дапытлівасць, так што, скончыўшы пяць класаў школы ў Наваградку, я вярнуўся да бацькоў, якія на той час жылі ў Мархачоўшчыне. Яшчэ адна арэнда, яшчэ адзін фальварак... Прыходзілася старанна дапамагаць бацькам, і маё жыццё было працавітае і цяжкае. Прыродныя задаткі клікалі да кнігі і пяра, але я быў прыстаўлены да гаспадаркі. О Божухна святы! Чаго я не нацярпеўся, калі, пасланы назіраць за сялянамі, браў з сабою кнігу. Калі нечакана забягаў у пакой і садзіўся пісаць... Я бачыў, як бацькі перажываюць, што іх сын займаецца не тым, да чаго імкнецца душа. Але прымальнага выйсця яны знайсці ўсё роўна не маглі, бо Віленскі ўніверсітэт на той час ужо быў закрыты. Так што бацькам толькі і заставалася, як шукаць для мяне якую-небудзь прыстойную працу ў горадзе. У 1840 годзе мая сям'я пераехала ў Залуча, а яшчэ праз год бацька знайшоў мне месца ў канцэлярыі кіраўніцтва радзівілаўскімі маёнткамі. Прызнацца, і да гэтай працы я не меў вялікай ахвоты, бо паэтычная, надзіва эмацыянальная душа прагла чагосьці іншага, больш узнёслага. Тым не менш пераезд у Нясвіж даў плён. Кіраўнік канцэлярыі пан Адольф Дабравольскі захапляўся літаратурай і меў багатую асабістую бібліятэку. У Нясвіжы маім сябрам стаў яшчэ адзін вялікі аматар кнігі Ян Рыхтар.

Утрох мы пачалі ладзіць творчыя імпрэзы, у час якіх кожны намагаўся напісаць дасціпны верш на загадзя агавораную тэму. Звычайна пераможцам станавіліся па чарзе».

— Што з табою адбываецца, Чэсь?

Юстына кожны дзень задавала яму гэтае пытанне, і ён не ведаў, што ёй адказваць. Але аднойчы хлопец не вытрымаў і прызнаўся: «Каханая, я ў пекле. Разумееш, у самым сапраўдным пекле».

Юстына плакала і прасіла кінуць праект, але ён усё гаварыў і гаварыў ёй пра будучыню. «Нічога, трэба крыху пачакаць. Усё мае сваё заканчэнне, нават і мой пякельны праект».

«Што ж у ім такога пякельнага?» — дапытвалася дзяўчына, і Чэсь тлумачыў: «Я губляю самога сябе. Уяві, я цяпер не ведаю, хто я такі ёсць». І бадзёрыўся: «Калі крочыш праз пекла, галоўнае, не спыняцца! Усё будзе добра, каханая».

Чэслаў з усіх магчымых сіл настройваў сябе на тое, каб дапісаць сцэнарыі.

«Насамрэч, хутка ў мяне з’явіліся вершы, якія я не спяшаўся выносіць на суд сяброў. Я хаваў іх ад Рыхтара і асабліва ад Дабравольскага. Не мог жа я расказаць пану Адольфу, што мару толькі пра адно: узяць шлюб з яго пляменніцай. Яснай зорачцы Паўліне Мітрашэўскай споўнілася толькі сямнаццаць гадоў, калі мае шчырыя малітвы даляцелі да неба. Вянчалі нас у нясвіжскім касцёле Божага Цела. Назаўтра пасля ўрачыстасці я разам з жонкай выехаў у Залуча. Вельмі баяўся, што скажа Паўліна, калі ўбачыць пахілыя хаты і стрэхі, пакрытыя старым імхом. Але, здаецца, жонка была рада нашаму прытулку. Паўліна па-дзіцячы наіўна расплюшчыла вочы, калі я вывеў яе на бераг Нёмана. Вербалозы над дрыгвою, высокія хваіны, што гамоняць над слотай, вартаўнік-астракол і густалісты бэз альтанкай — усё цешыла вока. Паркановай вулкай мы трапілі да нашай святліцы, праз аградку якой можна было ўбачыць усё той жа Нёман. Тут адразу адчуў я сябе гаспадаром, а Паўліна — гаспадыняй. На другі дзень я ўзяў у рукі матыку і пайшоў у агарод, пакуль што дзікі і ўбогі. Але я адчуваў радасць і спадзяванне, бо ведаў, што дома на стале мяне чакае рукапіс. І ў сваіх чаканнях я не памыліўся: дзякуючы маёй руплівай гаспадыні хутка ў фальваркавым агародчыку з’явіліся бульба, буракі, капуста і, што самае прыемнае, пекныя вярціні».

Чэслаў спадзяваўся, што яму ўдалося знайсці словы, каб супакоіць Юстыну. Ён пакляўся, што накіруе ўсю сваю энергію на тое, каб як мага хутчэй завяршыць работу. «На жаль, цяпер я не маю падстаў лічыць, што Людвік Кандратовіч — чужы мне чалавек. Ён мой продак. Ён беларус. І гэта сапраўдны жах для мяне! Я толькі што прачытаў вершы, якія ён напісаў у Залучы. Чалавек радуецца, што вырасціў у агародзе бульбу. Радуецца шчыра, як дзіця, таму, што хоць мох і закрыў страху, але праз шчыліны ў драці можна пабачыць неба. Якая жудасць! Ён хоць разумее, пад які дах прывёў каханую? Як можна быць шчаслівым, жывучы ў такіх умовах?! Піша, праўда, па-польску, але лепш бы ён гэтага не рабіў. Я яго не разумею, як жа я яго не разумею...».

«Так я вучыўся самастойна весці гаспадарку і, дарэчы, неспадзявана знайшоў сабе сакратара-памочніка. Ім стаў мой знаёмы — малады вандроўны настаўнік Вінцэсь Каратынскі. Хутка давялося разлічваць толькі на свае сілы ды на дапамогу тых, каго нанялі, каб падтрымліваць у фальварку парадак. Мне не хацелася прасіць дапамогі ў бацькоў. Я намагаўся праверыць свае сілы: ці здатны я на самастойнасць? Так памалу мы абжываліся і мацнелі. Па-іншаму ў нашых краях выжыць было немагчыма. Тое, што здавалася пустым для чужынца, у якога няма ўспамінаў, звязаных з гэтай мясцінай, які не мае ніякага ўяўлення пра асаблівасці спева тутэйшых салаўёў, пра пошум тутэйшага ветру, мне стала радзімай. І ў гэтых ваколіцах нарадзілася і ўзмацнела мая мроя: мне захацелася прыдбаць зямлю. Няхай і невялікі кавалак. Але гэтае жаданне не ўдалося ажыццявіць. Страшэннае гора напаткала маю сям'ю зусім нечакана: на працягу тыдня ад невядомай хваробы адна за адной згаслі тры мае ясныя зорачкі, маленькія дачушкі. Калі я пабачыў, як Паўліна за нейкія сем дзён ператварылася з маладой жанчыны ў чорны прывід, я зразумеў: адсюль трэба ехаць, абавязкова ехаць — каб захаваць надзею, што на адлегласці хоць крыху супакоіцца бацькоўскі боль. І я параненай птушкай паляцеў ў горад. Горкія, чорныя ўспаміны штурхалі ў плечы, гналі далей ад вёскі, ад мясцін, дзе калісьці жыццё працякала больш шчасліва. Горад, дзе жыло больш людзей і было больш кніг, даваў цьмяную надзею, што як з працай, так і з адпачынкам стане прасцей».

Гадзіны перад світаннем звычайна самыя цёмныя.

Пасля таго як Юстына, абразіўшыся на яго адстароненасць, перапыніла стасункі, Чэслаў застаўся зусім адзін.

Кожную ноч ён засынаў самотны. Лежачы ў ложку і абдымаючы падушку, хлопец глядзеў у акно, за якім падала лісце. Яно клалася долу бязгучна, але ён чуў кожны ўдар аб зямлю і лічыў іх. І здзіўляўся, як дакладна ён супадае з ударамі сэрца. Так гэты лістапад, ператварыўшыся ў жахлівыя гадзіны без сну, скрадаў яго час, яго дыханне, яго жыццё. Цемра за акном станавілася шчыльнай і густой, а святло змяншалася: яно сціскалася да памераў зрэнка, рабілася цесным і душным, а яго сэрца ў ім — велізарным. Працінаючы начную імглу, далятаючы адзінай жывой марай самых далёкіх сусветаў, сэрца білася ўсё хутчэй. Усё больш прагна яно здабывала сабе чужую цеплыню, яшчэ з большым адчаем шукала вагасыці на пустынных гарадскіх алеях, у аглушальна-пустых залах чакання, на забытых паромах і пляжах, што сплывалі ў серабрыстых прыцемках... І нікога яго сэрца не знаходзіла. А за акном усё хутчэй падала лісце, падалі сцены, зоркі, велізарнае чорнае неба... І Чэсь прыстасоўваўся да чорнага кругабегу адзіноты, падбіраючы да кожнай новай ночы сваё крыважэрнае меню.

Сёння хлопец аддаваў ёй сваё каханне.

«З абжытага месца скрануцца зусім няпроста, так што з жонкай і трохгадовым сынам Уладзікам перабраўся я ў Вільню толькі ў верасні 1852 года. У былой нашай сталіцы спыніўся ў доме цесця кампазітара Станіслава Манюшкі пана Мілера, а крыху пазней разам з Каратынскім мы знялі кватэру. Раз на тыдзень пачалі праводзіць у сябе літаратурныя вечары. Жадаючых пабываць на іх знаходзілася шмат, але я чакаў чагосьці іншага. Дакладней, у коле віленскай інтэлегенцыі я так і не адчуў сябе сваім. Прыйшлося шукаць іншае месца. Пацягнула зноў на свабоду з чатырох сцен. Даведаўшыся, што граф Тышкевіч здае ў арэнду фальварак Барэйкаўшчына, я паехаў у разведку. Знаходзіўся фальварак па дарозе з Вільні ў Ашмяны. Калі пабачыў звычайны драўляны дом, ледзь стрымаўся, каб з роспачы не расплакацца. Але нічога, пасля настрой крыху ўзняўся: дом хоць невялікі, але дагледжаны; з акна далёка відаць вёскі, замглёныя лясы і ўзгоркі, вялікі сад; на сценах некалькі дзясяткаў карцін, у шафах сотні добрых кніжак. Падумаў-падумаў — ды і перабраўся сюды з сям'ёй у красавіку наступнага года, калі сама бралася ў сілу вясна».

Чэсь пільна ўглядаўся ў акно, быццам чакаў убачыць там нешта незвычайнае, але абавязкова светлае і чыстае. Яго вусны шапталі: «Тут не мае ні дом, ні глеба, мая тут толькі сі-неч неба». Хлопец ведаў, што гэтыя словы не яго, а Людвіка. Але ў самыя цёмныя гадзіны перад світаннем яны падаліся хлопцу надзвычай правільнымі.

Юстына любіла прыходзіць у гэты парк, калі здаралася жыццёвая непрыемнасць. Тут лёгка думалася, і людзей звычайна было няшмат. Дзяўчына скінула з паркавай лаўкі некалькі рудых кляновых лістоў і прысела.

Трэба было вельмі добра падумаць над тым, што адбывалася ў яе жыцці. Юстына адчувала, што надышоў час выбіраць, і лепш з выбарам не марудзіць.

Але не так проста было сказаць каханню «не».

Дзяўчына парывіста ўздыхнула, падняла твар да неба і хутка-хутка заміргала, каб не даць пацячы слязам.

Апошні тыдзень яна плакала кожны дзень.

Але ёй больш не хацелася гэта рабіць.

Побач на лаўку не сеў, а плюхнуўся з разбегу нейкі хлопец. Юстына не разглядзела яго аблічча адразу, яе позірк перш-наперш упаў на яго модныя красоўкі.

Модныя і вельмі дарагія, яна бачыла такія нядаўна ў італьянскім буціку.

— Нават не буду пытацца, як справы. Бачу, што горш не бывае.

Хлопец пачаў размову першым, і ў яго голасе было нешта такое зманлівае, што Юстына не толькі не перапыніла размову, але і захацела яе прадоўжыць.

— Мой каханы больш мяне не кахае. Здаецца, так... — паскардзілася яна незнаёмцу.

— О! — шматзначна падняў брыво хлопец. — Дзетка, у цябе вялікая праблема.

— Я не ведаю, што мне рабіць.

— Кінь яго! Няма чалавека — няма праблемы.

— А як жа каханне?

— Дык яно ж сканала. Ці не так? Навошта чапляцца за тое, што ўжо не жыве?

Юстына адчула правакацыю і крыху павярнула галаву ў бок субяседніка, каб добра яго разглядзець.

Нічога асаблівага — так выглядаюць сотні самых звычайных студэнтаў. Хіба толькі вочы занадта халодныя і нейкія надзвычай бязлітасныя. Юстына, зазірнуўшы ў іх, падумала, што ўбачыла пекла.

— Што табе трэба ад мяне? — спытала яна, раптам зразу-меўшы, хто сядзіць побач.

— Ой, толькі без гэтага ўсяго... — Смерць з'едліва скрывіў вусны. — ...істэрыкі, заломвання рук. Выдалі яго з сяброў на фэйсбуку — і ўся бяда!

— Відавочна, ён мяне больш не кахае, але маё каханне да яго не памерла. Так што не дачакаешся!

Юстына ледзь стрымалася, каб не накінуцца на Вершніка і не выдраць яму вочы.

— Ох, жанчыны... якія вы ўсе...

Настрой Смерці змяніўся, ён, здаецца, крыху памякчэў. Смеючыся, ён зноў сеў на лаўку. Нахіліўся, каб узяць з долы дубовы лісцік. Памахваючы ім, Смерць з іранічнай усмешкай крадком назіраў за Юстынай.

— Якія? — асмялеўшы, дзяўчына зноў зазірнула ў страшэнныя вочы.

— Складанья! Якія ж яшчэ?! — хутка адказаў Смерць.

Разваліўшыся на лаўцы, ён выцягнуў доўгія ногі і выкінуў лісцік.

— Ммм... — прамыкаў ён, хмурачыся. — Здаецца, я нешта не тое сказаў. Ці зрабіў? Насамрэч, я дабіваўся іншага.

— І чаго?

— Я хацеў, каб ты яго кінула, але, бачу, ты збіраешся даць бой цёмным сілам...

— А вы як думалі?

Смерць ажно зайшоўся смехам.

— Ой, не магу... «Як мы думалі». У адрозненне ад вас, закаханых птушчак, мы якраз думаем.

Ён дэманстратыўна млява, як лянiвы кот, пацягнуўся.

— Ведаеш, што мне гэтая наша размова нагадвае? Не? Ты мала чытаеш разумных кніжак, дзяўчо. Міхаіл Булгакаў. «Майстар і Маргарыта». Ну? Ёсць ідэі?

Смерць памаўчаў, чакаючы хоць якой рэакцыі, але не дачакаўся.

— Куды коціцца гэты свет? — зноў заенчыў ён, нечакана ўзняўшы вочы ўгору. — Моладзь... Яна не чытае нічога, даўжэйшага за твіт.

Але Юстына выглядала як чалавек, які ўжо выказаў усё, што хацеў, так што Смерць вымушаны быў падняцца з лаўкі.

— Відавочна, ты не булгакаўская Маргарыта, а я не Кароўеў, — хмурачыся, сказаў Смерць. — Проста мне цікава было яшчэ раз паглядзець на шоу пад назвай «Калі памірае каханне». Колькі разоў бачыў, але чамусьці ўсё роўна кожны раз як першы. І ты, Юстына, не журыся. Вытры слёзы, паслухай музыку. Вядома, не Шапэна або Рахманінава — хто іх цяпер слухае? Мяркую, Эд Шыран або Шон Мендзес будуць самае яно. Бывай, дзіця. Вядома, мы яшчэ сустрэнемся, але не сёння.

«Не сёння», — паўтарыў Смерць цішэй і, мармычучы пад нос нейкую песеньку, пакрочыў па засыпанай жоўтым і аранжавым лісцем алеі горада Гданьска.

— Ну, і чаго ты ад яе хацеў? — спытаў Мор брата, калі той вярнуўся дадому.

— Я проста выгуляў свае новыя красоўкі, — паспрабаваў усё звесці на жарт Смерць, але Вершніка было не так проста абдурыць.

— Кажы! — загадаў Мор.

— Добра, — здаўся Смерць.

Як і звычайна, у гэтую хвіліну ён падкідваў і лавіў ігральныя косткі. І пачаў расказваць.

— Ніякіх выключна складаных камбінацый я ў галаве не трымаў, ты, браце, не думай. Проста мне стала цікава. Падумалася: а можа, мы сапраўды наблукалі на вечнае каханне? Вось джокер наш — каторы Людвік Кандратовіч, «лірнік вясковы» ўсёй Літвы, сустрэўшыся з Геленай Маеўскай, таксама паверыў, што гэтае яго каханне не згасне... — Смерць гучна засмяяўся. — ...і ніколі не памрэ. Але не адбылося. Мяркую, што і ў нашага недапаляка таксама нічога не атрымаецца.

— Ты здурнеў ці што? — Мор не адразу змог адкрыць рот, пачуўшы такое прызнанне.

— Я рамантык.

— Што?!

— Не верыш? — зноў засмяяўся Смерць. — Дык схадзі да катлоў, недзе ў адным з іх падсмажваецца лорд Байран. Гэта галоўны спецыяліст па рамантыках, ён пацвердзіць.

«Мае сябры і добрыя знаёмыя — вялікія аматары пада-рожжа, але, мабыць, я адзін адпраўляюся ў вандроўкі з мэтай натрапіць на які-небудзь пекны кнігазбор. Ваколіцы Познані, Кракава, Львова і крыху пыхлівая Варшава расхінулі перада мной даўнія кніжныя скарбніцы. У Познані я пабачыў спектакль, пастаўлены па маёй п'есе «Хатка ў лесе». У тэатры мяне засыпалі кветкамі, я быў такі расчулены... А потым глядачы сталі гаварыць са мной, і гэта былі самыя праўдзівыя словы з тых, што мне давалося пачуць у жыцці. Словы сапраўдных патрыётаў, якія незадаволены тым, што адбываецца ў нашай краіне. У маёй Літве! Я не вытрымаў і выступіў з адпаведнай імправізацыяй. Мне не пашчасціла, бо мой экспромт зачачуўся за вушы людзей, якія адразу паслалі ў Пецярбург агіднае данясенне, дзякуючы якому праз кароткі час я трапіў пад паліцэйскі нагляд. Не сказаць, што мяне моцна здзівіў гэты ганебны факт — я вялікіх спадзяванняў на царскую ўладу ніколі не ўскладаў. Нават калі ў Расіі сеў на трон новы цар. Можна, хто ў Літве і верыў у вялікадзяржаўнага ліберала-рэфарматара, але толькі не я. Мяне не было сярод тых, хто вітаў Аляксандра II у Вільні, але затое я пакінуў запіс у знакамітым альбоме «дудара Арцёма». І зрабіў гэта з вялікім задавальненнем. І я быў не адзін такі. У альбоме Вярыгі-Дарэўскага пакінулі паэтычныя аўтографы многія з маіх сяброў і аднадумцаў. Распісаўся там і Адам Ганоры Кіркор... Ох, у мяне быццам трапляе куля, прычым у самае сэрца, калі я ўспамінаю Адама. Я моцна перад ім вінаваты».

Некалькі дзён запар Чэсь адчуваў вялікую стомленасць, за якой вельмі хутка прыйшла чарга абыякавасці. Так успаміны, што маглі стаць важнымі, напоўніліся шэрай млявасцю, і хлопец патанаў у ёй.

Чэсь прыпомніў, як аднойчы, можна сказаць выпадкова, у Хельсінкі з сябрамі-айцішнікамі ён трапіў у галерэю «Атэнэум». Ён не памятаў з той экскурсіі нічога, акрамя двух твораў мастака Сімберга — «Параненага анёла» і «Сада Смерці». Хлопец яшчэ тады падумаў, што карціны не проста так з'явіліся ў яго жыцці і што працяг абавязкова будзе.

Але ці мог ён уявіць менавіта такі працяг?

Цяпер Чэсь адчуваў сябе параненым анёлам, які сядзіць на дзвюх жардзінах. Вочы яго перавязаны бруднай хусцінай, яму цяжка. Нехта кудысьці яго нясе, а куды, ён убачыць не

мога. І яму моцна баліць, асабліва калі тыя, хто яго нясе, спатыкаюцца.

— Куды мы крочым?

— Не хвалойся, хутка ты пабачыш адзін сад...

«Ніколі не думаў, што так лёгка можна раскруціць цэлую паліцэйскую справу. Вельмі хутка мне забаранілі выезд за мяжу. Нейкім чудам я ўсё-такі вырваўся ў Ломжу і Варшаву, аднак на зваротным шляху мяне арыштавалі ў Сувалках. Адправілі ў віленскую турму, дзе пратрымалі амаль месяц. Тады я ўжо быў моцна хворы, і ў маіх наглядчыкаў, мабыць, прачнулася сумленне: паміраць мяне адпусцілі дадому. Там была мая сям'я: Паўліна, дзеці... Ці трымаўся я хоць за якую надзею, калі вяртаўся ў Вільню? Ужо не. Я ведаў, што да сарака гадоў мне не дажыць. Хацелася жыць? Вядома».

Чэсь скалануўся ад жаху: ён уяўна ўбачыў смерць і змрочныя віленскія хаўтуры. Яго пальцы хутка-хутка пабеглі па клавішах ноўтбука: с кожны днём Чэсь хацеў пісаць больш і больш, дапаўняючы дзённікавыя запісы продка.

«15 верасня 1862 года Людвік Кандратовіч, ён жа Уладзіслаў Сыракомля, памёр. Было яму 39 гадоў. Праз тры дні хаўтурная працэсія расцягнулася ў кірунку віленскіх могілак Роса. Дзесяць тысяч чалавек праводзілі «вясковага лірніка». Людзі прыязджалі з суседніх губерняў, Літва смуткавала і плакала па тым, хто стаў песняром беларускага народа. Пахаванне толькі нейкім чудам не ператварылася ў нацыянальна-патрыятычную маніфестацыю. Людзі развіталіся не толькі з паэтам, які ніколі не шукаў нічыей ласкі і прывілеў і вельмі мала клапаціўся ці, лепш сказаць, зусім не клапаціўся пра сваю рэпутацыю. Яны плакалі па звычайным чалавеку, які не валодаў мастацтвам маскіравацца і не ўмеў хаваць сваіх слабасцей, якія, зрэшты, не прыносілі ніякай шкоды нікому, акрамя яго самога».

Чэсь заплюшчыў вочы: ён адчуваў сябе цалкам спустошаным. Але раптам ён адчуў крамяны чысты водар, які ядраны ветрык быццам прынёс з квітнеючага маёвага сада.

Чэслаў хацеў толькі аднаго: каб гэты сад не быў садам Хуга Сімберга.

— Усе, абсалютна ўсе маюць права мець якое-небудзь хобі. І толькі мае чамусьці выклікае нейкую нездаровую нярвовасць.

З пэўнай рэштай абурэння Смерць дакрануўся да квольх лісцікаў, падумаў крыху і пайшоў па палівачку, каб увільгатніць глебу.

У яго аранжарэях можна было знайсці кветкі ўсіх магчымых колераў і адценняў, дастаўленыя сюды з усяго свету. Калі б у Смерці спыталі, колькі кветак вырошчваецца ў садзе, ён бы адказаў: «Зашмат».

Смерць выбраў зялёную палівачку і вярнуўся да гаршчкоў з экзатычнымі кветкамі, лацінскія назвы якіх не ўспомніў бы ніводны фларыст.

— Не так даўно я даваў інтэрв'ю аднаму моднаму часопісу. Журналістка, на мой погляд, дрэнна падрыхтавалася, яна слаба арыентавалася ў тэме і не валодала тэрміналогіяй. Жакліва, але яна нават не ведала, што такое чыснец. Можна толькі ўявіць, што гэтае лянівае дзяўчо насачыняе. Што ж, мяркую, так званая прафесійная журналістка ніколі ў чыснец не трапіць, для яе ён стане транзітным месцам на шляху напрамкі ў пекла. У кола восьмае ці дзявятае. Там якраз смажацца падманшчыкі і здраднікі. А як яна думала? Але я адхіліўся. «Навошта вам сад?» — спытала ў мяне журналістка. Я бачыў, што ёй нецікава, але ўсё роўна адказаў — пытаннем на пытанне, каб яшчэ больш яе забытаць. «А вы чулі калі-небудзь пра адвечнае суіснаванне жыцця і смерці?». Дзяўчына збянтэжылася і прамаўчала, а я патлумачыў. «Хто звычайна прыходзіць да вас з кветкамі? Вядома, ваш сябар ці каханак, і вы нічога дрэннага не чакаеце ад чалавека з кветкамі ў руках. Я ўтрымліваю сад і час ад часу рву кветкі, каб таксама прынесці іх каму-небудзь. Зразумела, той чалавек, каму я іх прыношу, завяршае свой жыццёвы шлях. Я гэта рабіў і буду рабіць, пакуль не скончыцца свет. І мяне не трэба баяцца, бо я сябар».

Прыпомніўшы гэтае не самае ўдалае з тысяч сваіх інтэрв'ю, Смерць засмяяўся.

— Адноўчы мне надарылася размаўляць з адным грэшнікам. Я б назваў яго выключнай асобай, дарэчы, мае словы можа пацвердзіць кожны падручнік гісторыі. Дык вось, грэшнік, калі чэрці на хвіліну забыліся пра яго і далі адпачыць, сказаў: «Я бачыў твой сад, Смерць, і мяркую, што ты можаш выказаць пачуцці. Нават больш, я настойваю на тым, што

смерць з'яўляецца яшчэ адным абліччам кахання. Але ўся праблема ў тым, што мы, людзі, занадта кволья і далікатныя кветкі і не можам вытрымаць ўздзеяння гэтага пачуцця».

Смерць усмінуўся.

— Шкада, што людзей з такім розумам трапляецца мала. Звычайна мяне ненавідзяць і баяцца. І з гэтым нічога не зробіш.

Смерць паставіў палівачку, дастаў з шафы вазу і наліў у яе вады. Агледзеў сад, выбраў кветку. Зрэзаў і асцярожна апусціў у ваду.

— Відавочна, я не дызайнер інтэр'ераў, але калі надыходзіць час для важнага мерапрыемства, на нешта і я здатны.

Чэсь чытаў Сыракомлю запоем, праглытваючы вершы, краязнаўчыя артыкулы, пераклады — усё, што атрымалася знайсці. Хлопец ужо свабодна чытаў па-беларуску і не мог не здзівіцца колькасці старонак, прысвечаных каханай Сыракомлі — Гелене Маеўскай. І Чэсь узненавідзеў гэтую віленскую актрысу ўсім сэрцам, палічыўшы, што яна вінаватая ў заўчаснай смерці продка.

І ператварыўся ў бязлітаснага суддзю.

Хто можа быць горшым, дурнейшым за правінцыйную знакамітасць? Ды ніхто! — выносіў свой прысуд хлопец. — Гелене не ставала прыгод, ёй хацелася перажываць іх кожную хвіліну. Яна трызніла рэвалюцыяй, марыла запаліць ёю свет і глядзець, як бязлітаснае рэвалюцыйнае полымя руйнуе чалавечыя лёсы. Больш полымя, больш святла! Сыракомля верыў, што побач з ім такая ж, як і ён, паэтычная натура, але як жа ён памыляўся. Я натуральна ўяўляю, як доўгімі віленскімі вечарамі Гелена ўлівала ў вушы майго продка сваю атруту. Распавядала, якая яна адзінокая і самотная ў сваёй сям'і. Які Адам Кіркор раўнадушны і халодны муж, ад якога не дачакаешся разумення. Спакушала Уладзіслава абяцанням адклання, прытулку. Маўляў, удыхнуўшы свежае паветра ціхай гавані, стане лягчэй пераносіць выпрабаванні. Чаго-чаго, а выпрабаванні ў жыцці Сыракомлі хапала. Так што Гелена свайго дабілася: ён ёй паверыў і выкупаўся ў небяспечных хвалях. Гэта была тая яшчэ твань. Вір, з якога вельмі цяжка выбрацца. Актрыса быццам адыгрывала адну са сваіх бязглуздых п'есак. Дарэчы, гульня яе была жорсткай, бязлітаснай.

Можа, і хацеў бы продак выкараскацца з путаў такога каханья, але Гелена так проста не адпускала. Узяць хаця б лісты, якімі яна закідвала каханка. Там быў цэлы набор спакус: і радасць, і прадчуванне хуткай сустрэчы, і абяцанне новай асалоды! Зразумела, Сыракомля не адчуваў ніякай радасці ад тых лістоў, была адна прыкрасць. Няўжо цяпер, калі ў яго сэрца вярнуўся спакой, а пяро ў руку, калі жонка, забыўшы пра здраду, пачала пра яго клапаціцца, як пра малое дзіця, — няўжо цяпер яму б прыйшлося зноў пачынаць усё спачатку?

Актрысулька Гелена Маеўская зрабіла ўсё, каб Вільня не прыняла іх ганебнага каханья. Каб скляла і выкінула, забыўшы яе імя і імя Сыракомлі. Мне цяжка зразумець, як быць выгнаннікам, бо я ім ніколі не быў. А продак мой нечакана для сябе стаў...

Стомлены позірк Чэся прабягаў па спісе твораў, якія Уладзіслаў Сыракомля прысвяціў Маеўскай, і гэты спіс выклікаў змешаныя пачуцці. З аднаго боку, абураў, з другога — кранаў душу пяшчотай.

«Ці было маё каханне да Юстыны такім жа вялікім?»

Хлопец сам сабе задаваў пытанне і пужаўся ад перспектывы, што ў хуткім часе можа атрымаць на яго адказ.

Але пакуль што ён меў крыху часу, таму чытаў, чытаў... За нейкія паўгадзіны праглынуў Сыракомлеву п'есу «Соф'я — князёўна Слуцкая» і ніяк не мог наталіць чытацкую смагу. Смеласць продка і пужала, і натхняла адначасова: Чэсь паабяцаў самому сабе, што навучыцца зразумець жанчын, спасцігне сутнасць каханья і стане шчаслівым. Натоліцца шчасцем, наколькі гэта будзе магчыма.

Але пакуль Чэслаў не адчуваў патрэбных сіл, каб разбірацца, сапраўдныя ў яго пачуцці ці штучныя.

«Я падумаю пра сябе і Юстыну заўтра ці праз тыдзень — калі буду гатовы», — вырашыў хлопец.

Сусветы продка цікавілі яго больш, чым тое, што адбывалася з яго сэрцам. Чэсь спрабаваў не думаць, колькі крыві выцекла з яго сэрца і колькі яшчэ засталася.

Падарожжа па шляхах Сыракомлі зацягвала, накручваючы на колы часу нервы Чэслава. Ён ужо вельмі хацеў пабачыць, чым скончыцца яго праект, таму не дазваляў сабе адпачынку.

Чэсь адкрыў Гугл-карты і па іх аднавіў шляхі беларускіх вандровак продка.

«З канца саракавых і ўсе пяцідзясятая гады Уладзіслаў Сыракомля шмат падарожнічаў, занатоўваючы ўражанні пра гарады і мястэчкі заходняй часткі цэнтральнай Беларусі. Я намагаюся ўбачыць гэтыя «ваколіцы» Сыракомлевай памяці і здзіўляюся, бо ў мяне атрымліваецца. У пэўнай ступені гэта «ваколіцы» душы беларусаў, а я з пэўнага моманту лічу сябе беларусам. І зусім не важна, што жыву далёка ад Мінска ці Нясвіжа — я ўсё роўна дыхаю паветрам Бацькаўшчыны. І калі вярнуся ў Тайланд, застануся і там беларусам. Стану пілігрымам з Сыракомлевага аднайменнага верша, якога віхор жыцця носіць па свеце. Той асобай, чые грудзі да глыбіняў напаўняюцца родным паветрам».

Чэслаў чытаў «Вандроўкі па маіх былых ваколіцах», узіраўся ў засяроджання і часам занадта суровыя твары сяброў Сыракомлі, якія дапамагалі «лірніку вясковаму» падрыхтаваць да друку краязнаўчыя нататкі.

«Адам Шэмеш — мастак, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч — драматург, Міхаіл Гаўсман — аматар-гербазнаўца, Станіслаў Манюшка — кампазітар, Адам Кіркор — выдавец і фундатар... Пекнае сяброўскае кола. Кола людзей, неабыхавых да гісторыі радзімы, якія рэалізавалі любоў да Бацькаўшчыны праз творчасць — сваю і чужую. Імкнуліся як мага паўней раскрыць вобраз роднага краю і паказаць яго свету. Выключныя людзі свайго не самага простага часу. Мне б іх смеласць і дзёрзкасць», — думаў Чэсь.

Прагартаўшы альбомы з беларускімі краявідамі Напалеона Орды, Чэсь ледзь не заплакаў. «Як я раней жыў, не бачачы гэтай выключнай прыгажосці?» — пытаўся ён у самога сябе. І чытаў далей. Ubачыўшы згадку пра віленскі часопіс «Athenaeum», пачаў гугліць: што за часопіс і якое ён мае дачыненне да продка? Пазнаёміўшыся з лёсам Сыракомлевай гавэнды «Паштальён», адчуў збянтэжанасць і нават разгубленасць. «Вось як яно бывае: ніколі не думаў, што пераклад з адной мовы на другую можа стаць народнай песняй. Сыракомля напісаў гутарку пра незайздросны лёс аднаго фурмана, яе надрукаваў у віленскім часопісе Юзаф Крашэўскі, а праз дваццаць пяць гадоў паэт Леанід Трэфалеў зробіў вольны пераклад на рускую мову. Піяніст маскоўскага

рэстарана «Яр» Якаў Прыгожы вынайшаў удалую аранжыроўку, і песня пайшла ў народ. Ніхто і не помніць пра аўтара, Уладзіслава Сыракомлю. Гэта несправядліва».

Але вельмі хутка Чэсь змог крыху прыцішыць сваю гняўлівасць: ён зразумеў адну простую рэч пра продка.

«Сыракомлю не ведалі ў Расіі, затое любілі і шанавалі на радзіме — за праўду і шчырасць. Я прачытаў усе яго гавэнды-гутаркі, і ў кожнай убачыў сапраўдную народную драму. Драму, у якой шэры покрыў незразумелай сціпласці накінуты на ўсе пачуцці разам, беднасць знішчае адносіны і застаецца адна скарга на цяжкую долю. І ёсць яшчэ сэрца, якое закранула туга-нуда. І больш нічога. У беларуса больш нічога не застаецца. Ён прыніжаны несправядлівасцю, прыбіты да самай зямлі і можа быць чуллiвы толькі да пустаты і нянавісці, якімі запоўнены яго дні. Ён самотны, ён — Хадька з аднайменнай гутаркі продка».

Уражаны прачытаным, Чэсь засынаў, і яму снілася Беларусь. Яго Беларусь.

— Ну што, як там наш манкурт? — спытаў Мор братоў, не ўтойваючы здзеклівай ўсмешкі. — Перавыхоўваецца?

— А куды ён дзенецца! — зарагатаў Вайна. — Яшчэ як перавыхоўваецца.

— І гэта яшчэ не ўсё, — уставіў слова Голад. — Наш бра-тухна рыхтуе нам сюрпрыз. Ведаючы яго, скажу, што трэба чакаць нешта вельмі незвычайнае.

— Гэта так, Смерць?

Смерць, які ў гэты час спрабаваў разгледзець у паўпразрыстай сцяне пякельнага агню, ці добра сядзяць на ім скiні ад Вествуд, слухаў братоў у паўвуха. Але пытанне Мора пачуў і адказаў абцякальна:

— Усё будзе, брацікі, вас не праміне, не хвалойцеся. Як вы ведаеце, show must go on! Нацешыцеся відовішчам, я абяцаю, і ўжо хутка.

— Любіць наш брат усялякія таямніцы, — прабурчэў незадаволена Вайна.

— Так, ужо хутка, — паўтарыў Смерць і зірнуўся, каб яшчэ раз убачыць свой адбітак у агні. — А можа, нават і цяпер, — дадаў ён і спахмурнеў.

Надышла тая ноч, калі Чэслаў убачыў самыя ярскравыя са сваіх сноў.

Сама жаданы і самы жудасны.

Ён увайшоў у пакой, дзе стаяў вялікі стол, пакрыты выцвілым зялёным сукном. На сталю стаяла ваза з кветкай, пялёсткі якой пераліваліся ўсімі адценнямі пякельна-чырвонага колеру. За гэтым сталом сядзеў чалавек, насупраць яго стаяла пустое крэсла. «Для мяне», — здагадаўся хлопец.

Чэсь заняў месца за сталом, і тады чалавек загаварыў з ім.

— Мяркую, ты мяне пазнаў...

— Так, — кіўнуў хлопец.

— Шкада, але іншага месца, каб пагаварыць, знайсці не атрымалася, — пачаў Уладзіслаў Сыракомля.

— Месца як месца, — супакоіў Чэсь продка. — У Тайландзе я бываў у пячорах... — паспрабаваў ён падбэдзёрыць Сыракомлю, але той замахаў рукамі.

— У нас няма часу на Тайланд. Проста адказвай на мае пытанні. Калі застанецца час, я выслухаю тваю гісторыю.

— Добра, — пагадзіўся хлопец. Ён разумеў, што цягнуць час у такім месцы — не самае ўдалае рашэнне.

— Ці напісаў ты сцэнарый гульні па маёй біяграфіі?

— Так. Сёння скончыў.

— Добра. Скажы, як паўплывала на цябе гісторыя майго жыцця?

— Яна паўплывала — гэта калі каратка. Я стаў іншым чалавекам.

— І якім чалавекам ты стаў?

— Я стаў беларусам.

Сыракомля не вытрываў і нярэва прыціснуў свае бледныя пальцы да сукна, быццам збіраючыся адарваць яго ад стала.

— Што значыць, ты стаў беларусам? Патлумач, калі ласка.

— Адным словам не скажаш. Нават сказа мне не хопіць, — гаворачы, Чэслаў стараўся не глядзець на суразмоўцу, бо моцна хваляваўся.

— А ты паспрабуй.

— Вядома ж, я паспрабую, але ці ўдалай стане гэтая спроба, вырашаць табе.

Чэсь дазволіў сабе невялікую паўзу, каб сабрацца.

— Лірнік васковы... — пачаў ён, але схямнуўся і перапытаў: — Я ж магу так да цябе звяртацца?

— Безумоўна, можаш, — дазволіў продак.

— Лірнік вясковы, ты паказаў усім сваім жыццём, што нельга палюбіць родную зямлю без уважлівага вывучэння ўсяго яе аблічча. Навучыў бачыць іскру, што ўпала з яе павек, плакаць яе слязьмі, якія з вачэй яе цяклі многія стагоддзі. Цяпер я магу з любасцю лічыць маршчыны на твары маёй Беларусі. Разумееш мяне? Гэта неверагодна і фантастычна, што я табе ўсё гэта гавару. Але тое, чаму ты мяне навучыў, — абавязковыя ўмовы, каб стаць сапраўдным беларусам. Умовы любові да роднага краю. Я толькі ў пачатку шляху, але магу абяцаць, што не спыню свой дослед. Ты яго пачаў, я працягну.

Чэсь адчуў, як чырванее.

— Я абяцаю, — ціха-ціха дадаў ён.

— То добра, — уздыхнуў Сыракомля. — Я магу быць спакойны — і за цябе, і за ўсіх беларусаў.

Не згавораючыся, яны паглядзелі на кветку, што палала ў вазе.

— Яна застанеца тут, а ты можаш вярнуцца дадому, — сказаў Уладзіслаў Сыракомля гучней, бо раптам пакой напоўніўся страшным шумам.

«Вершнік набліжаецца», — здагадаўся Чэслаў і... прагнуўся.

Ён павярнуў галаву: побач з ім салодка спала Юстына. Чэслаў не вытрымаў і ціхенька засмяяўся, наталяючы сэрца пяшчотай і цеплынёй.

Чэсь падняўся з ложка: моцна хацелася піць. Ідучы ў кухню, выпадкова глянуў на экран камп'ютара і ўбачыў непрагледжаны ліст.

Не вытрымаў, клікнуў на іконку.

Хлопец ніколі не атрымліваў пасланніа з пекла, але гэты ліст мог прыйсці толькі адтуль, ён не сумняваўся.

«Чэславу Кандратовічу, беларусу.

Спяшаемся паведаміць: наш кантракт з гэтага моманту можаце лічыць перарваным. Надалей раім заўсёды трымаць у галаве, што межы пекла хоць і рухомыя, але заўсёды праходзяць праз чалавека. Таму ніколі не спяшайцеся стукацца ў пякельныя дзверы, бо яны замыкаюцца знутры, а не звонку».

Чэсь, не вагаючыся, закрыў ліст і выдаліў яго з камп'ютара. За акном пачынаўся новы дзень.

Андрэй Луміна

Памылка?!

Вінцэсь Каратынскі

Да шаноўнага чытача

Шматлікія аматары вераць толькі ў суворую рэальнасць, бязлітасную логіку і дакладнасць эксперыментаў назавуць апісанае ніжэй здарэнне прынамсі фэнтэзі. Але тут адразу ўзнікнуць пытанні: «Што ёсць сапраўднае?», «Чым рэалістычная проза адрозніваецца ад казкі?», «Чаму ўсе глядзяць на адно, а бачаць рознае?», «Жыццё — гэта сон ці сон — гэта жыццё?». І канешне ж: «Як даказаць, што агульнапрынятае — ісціна, а фантазія — ілюзія, а не наадварот?» Разгляду падобных пытанняў можна прысвяціць не адзін шматтомны трактат, што, дарэчы, неаднаразова і паспяхова прароблена ў мінулых стагоддзях. Аднак пакінем гэта мудрым і вартым ды зоймемся рамяством гусяроў і прыдворных паэтаў...

Ад далёкіх туманых часоў
Прытаілася на парозе
Немагчымае для людзей
І нагадвае пры дапамозе
Знакаў, мрояў і сноў
Тое, што будзе раней,
і гэтак далей.

Карацей, прадстаўленая тут гісторыя пачалася 2 верасня 2012 года. Разам з тым яна адбывалася ўжо 2 верасня 1912 года. І яшчэ раней — у чэрвені 1831 года. Нават ажно — 29 верасня 1823 года. А, увогуле, першую кропку адліку можна шукаць прыблізна дзесяць стагоддзяў таму, калі свой шлях намеціла беларуская літаратура...

Частка першая Урокі пачакаюць...

Я з сумам паглядаў на сабраныя рэчы. Трэба развітацца з Крынічанскам, прыгожай вёскай над Нёманам. Гэтыя мясціны вельмі люблілі пісьменнікі, і гэты факт мясцовыя жыхары паўтараюць як мантру. Увечары прыедуць бацькі, каб забраць мяне ў горад. Лега прамінула. Заўтра ў школу. Але каму хочацца зноў хадзіць на ўрокі? Радуе толькі, што першае верасня прыпадае на суботу і таму «першы раз у восьмы клас» адкладаецца на два дні.

Мой стрыечны брат Францішак таксама не ў гуморы: яму напрыканцы чарговага навучальнага года прыйдзецца здаваць іспыты. Свята ведаў радуе хіба дарослых, на якіх нападае «настальгія».

Радзіё ў хаце не выключалася. Не было сілы змагацца з бабуляй. Ёй чамусьці важна, каб побач нехта гаварыў, няхай сабе і чалавеказамяняльнік. «На Панямонне ідзе моцны трапічны фронт. Найвышэйшы ўзровень небяспекі. Рэкамендуецца не выходзіць на вуліцу і адкласці ўсе паездкі!» — строга перадаваў мужчынскі бас скрозь трэск і шум недасканалага дынаміка, ад якога за цэлы дзень лёгка разбаліцца галава.

— О! Няхай і нас накрые! — крыху павесялеў брат і дадаў: — Пачулі б мае словы найвышэйшыя сілы!

— Не будзі ліха! — папярэдзіў я. — Навошта?

— Як навошта?! — абурыўся Францішак. — Канікулы працягнуцца...

— Ай! Не прыдумляй! — махнуў я рукой. — Усё адно ў школу... Заўтра ці паслязаўтра — справа дзясятая.

Мае словы не парадавалі брата. Ён без мэты пасоваўся туды-сюды і раптам жака:

— Слухай! Ладзіслаў! Я ж забыўся пра адну справу. Трэба злазіць на гарышча...

— Кінь дурное, — кажу...

Праз паўгадзіны мы апынуліся на гарышчы. Удалечыні пагрывала. Пад дахам было змрочна. Даводзілася прадзірацца праз павуцінне. Прыемнага мала. Паўсюль валяліся нейкія дапатопныя прадметы. Калаўрот, пранік... Праўда, іх працаздольнасць выклікала сумненні. Як на выставе, кра-

саваліся куфры. Адзенне на іх і ў іх было хай і з арнаментамі, але папсаванае часам і насякомымі.

— Што ты тут забыўся? — злую я.

— Што? Што? Грошы! — пафасна паведаміў Францішак.

— З глузду з'ехаў... — выпаліў я і пайшоў да драўлянай пераноснай лесвіцы, якая вяла адразу на двор. Іншага шляху на гарышча і ўніз не існавала.

— Пачакай! — спыніў мяне стрыечны. — Інфармацыя правераная. Бабуля сказала, што пад трэцім куфрам некалі прыхавалі «царскія» банкноты. Цяпер за такіх хлеба не купіш. Таму ў нас ёсць афіцыйны дазвол забраць іх сабе. Толькі куфар аднаму не зрушыць. Дапаможаш?

Я пагадзіўся. Мы адлічылі трэці куфар, які быў укамплектаваны рознымі цяжкімі рэчамі. Як два казачныя асілкі, павалілі яго набок. На месцы, дзе стаяла стогадовая бандура, віднелася выемка. Раней яна была закрыта дошчачкай, але тая згніла, таму сваю таямніцу ўжо не ахоўвала. Заўважыўшы купюры дзевятнаццатага стагоддзя, Францішак падскочыў ад радасці, схопіў іх, сунуў адну мне ў руку, астатнія запіхнуў у кішэню і рынуўся да паветра.

Праз некалькі секунд я пачуў трэск. Драўляная лесвіца не вытрымала радасці дзевяцікласніка і развалілася прама пад ім.

Лёгка драпіны і гузак не лічацца. Брат крычаў мне, што пойдзе па лесвіцу да суседа. Пачынаўся дождж. Я апынуўся ў пастцы. Папаўся ў нерат — ні ўзад, ні ўперад: сядзі і маўчы, павуцінкі лічы.

Крыху пазлаваўшы, я вырашыў агледзецца, каб прыспешыць час. Гарышча ўяўляла сабой маленькі этнаграфічны музей з экспанатамі-арыгіналамі. Але маю ўвагу прыцягнула вось што. Каля выемкі, дзе колькі хвілінак таму былі знойдены грошы, я заўважыў скрыначку з замком. Нешта бліснула з вуліцы і падсвяціла металічны прадмет на падлозе. Сярод рэчаў, што вываліліся з куфра, разварушанага шукальнікамі кладаў, блішчэў металічны ключык. На спіне заварушыліся валаскі, па якіх бегалі мурашкі.

Ключ цудадзейным чынам падышоў да скрыні, якая выглядала як прадмет з фантастычнага фільма пра будучыню і старажытны артэфакт з народнай разьбой адначасова. Унутры аказалася выразаная аднекуль жгаўцелая рэкламка: «Жыццё — гульня! Кінь капейку — выпрабуй удачу!»

— Ладзіслаў! Можаш злазіць! — залямантаваў з-пад дажджу Францішак і прыставіў да гарышча суседскую лесвіцу. Я ўсміхнуўся, кінуў сваю «бясцэнную» купюру ў скрыню, рэзкім рухам зачыніў яе і паглядзеў на выхад. Раптам вакол усё моцна загрымела-затрашчала, гарышча налілося яркім святлом, хата затрэслася. Громаадвод атрымаў удар. І я адчуў, што перамяшчаюся ў іншае вымярэнне...

Асляпляльная бэль. Аднекуль ГОЛАС: «Нарэшце новы неўтаймаваны даследчык вырашыць маю загадку. Некалі даўно я справакаваў памылку. Яе, на дзіва, заўважылі і выправілі. Але прыкраса недарэчнасць пачала множыцца і разлятацца па свеце. Прайдзі мам жыццём, адужай мае задачы, знайдзі недакладнасць. Няхай у цябе ўсё атрымаецца! Тры—два—адзін—нуль. Першы тур. Пачалі!»

Спачатку я не разумею, што адбываецца. Мне, падобна, пашчасціла стаць насельнікам віртуальнай рэальнасці, якая выглядае як найрэальнейшая рэальнасць, або героем найноўшай гульні трэцяга тысячагоддзя.

Потым правілы выкрышталізоўваюцца. Я — гэта персанаж, які мусіць рухацца ўздоўж сюжэта. Падзеі развіваюцца імкліва, скачкамі... І я стараюся правільна іграць сваю ролю...

...Я маленькі. «Выводзіць літары — гэта як іграць на аргане!» — тлумачыць мне настаўнік. Я стараюся, асцярожна запісваю: а, б, с... Адукатар не задаволены. «Перапісвай!» — злуецца ён. І я перапісваю, і мне падабаецца гэта рабіць.

Мяне пераносіць у іншае месца.

...«Выпраўляйце! — загадваю пасталелы я двум меншым за мяне хлопцам. — Вось тут памылка! І тут! Але сёння нашмат лепш. Калі пастараецца, хутка зможаце самі падрыхтаваць ліст. І не трэба будзе нікога ўпрошваць! Мама будзе вельмі рада!» Малыя шкрабуць па паперы. «А Міхал мяне ў бок штурхае», — скардзіцца адзін. «А Ян хлеб пад сталом грызе, накрышыў паўсюль!» — апраўдваецца другі. «Цішэй! Цішэй! — спрабую супакоіць няўважлівых вучняў. — Вы ж браты! Брат збоку, а сусед здалёку! Мірыцеся!» — «Ты яшчэ

скажы: старэйшы брат як другі бацька!» — агрызаецца Міхал. Ян звонка рагоча. «Мірыцеся, каму кажу!» — настойваю я. «Ну, добра», — згаджаюцца «шкаляры» і пачынаюць дзіцячую лічылку:

Мірыся, мірыся!
 І болей не сварыся!
 А рызыкнеш чапляцца,
 Я пачну кусацца.
 А кусацца — любата:
 Востры зуб, як у ката.

Хлопцы абняліся. Здаецца, справа ўладкоўваецца. Я даю: «Памятайце! Наша маці-шляхцянка заўсёды кажа: хто старанна працуе, той мір мацуе». «А можна памалываць?» — пытае Міхал. «І на двор?» — выпрошвае Ян. «Можна, — кажу я, — калі дапішаце практыкаванне!» Дзеці ўздыхаюць, але ўсчынаюць неабходную работу. Павісае шыкоўная працоўная цішыня. Такое адчуванне, што ў паветры лётаюць думкі і іх можна памацаць. «І не забудзьце паставіць дату, — раптам успамінаю я і пачынаю дыктаваць: -- Тысяча восемсот...»

Зноўку новыя дэкарацыі. Мне дадалося гадоў.

...Заходжу ў багаты двор. Сустрадае мяне гаспадар.

— Рады вітаць дарэктара. А мае ж гультаі да навукі зусім не цягнуцца. Учора падралі паперу! І ведаеш, што сказалі?

Я паціскаю плячыма.

— Сказалі, што гэта каты, — смяецца важны чалавек. — Ты смялей з імі. Калі трэба, я добры дубец табе дам, ужо бо падрыхтаваны. Як яго там вучоныя называюць? Успомніў: дысцыпліна. Калі што якое — мне гавары!.. Я сам гэтую «дысцыпліну» прымяню, нездарма ж столькі часу на яе перавёў. Толькі давай так: хочучь ці не, а каб сыны мае чытаць і пісаць да вясны ўмелі. Іначай — не заплачу. Зразумеў?

Я ківаю.

Пачынае падаць снег. Гэта добры знак пры пераменах.

Чакае чарговае выпрабаванне: і цікава, і адказна, і страшнавата.

Хата без знаку электрычнасці.

...Вечарэе. Перапісваю кніжку. Спяшаюся, але атрымліваецца надзвычай добра, роўненька, чыста. «Што ж будзеш рабіць, калі свайго фаліянта няма? Правільна: толькі перапісваць. Не пойдзеш жа да друкара, каб набраў табе адзін экзэмплярчык?» — розныя думкі лезуць у галаву пад час работы. Цёмнавата, аж вочы баляць, няхай агню і не шкадуеш на гэтую справу. Вось бы ўгаварыць сонца затрымацца на небе хаця б да гадзіны дзясятай. Летуценні збягаюцца ў адну кропку і засяроджваюцца на шыкоўным тэксце, і я ўжо там, і мне не важна, што заўтра прыйдзецца зноў запляць «свечкі і лучыны».

Давно отверженный блуждал
В пустыне мира без приюта:
Вослед за веком век бежал,
Как за минутою минута,
Однообразной чередой.

За новым сталом.

...Я працягваю засеіваць літарамі не зусім белае поле. Пачырк выдатны. Ажно душа радуецца спрактыкаванасці рук.

На воздушном океане,
Без руля и без ветрил,
Тихо плавают в тумане
Хоры стройные светил;
Средь полей необозримых
В небе ходят без следа
Облаков неуловимых
Волокнистые стада.
Час разлуки, час свиданья —
им ни радость, ни печаль;
им в грядущем нет желанья
и прошедшего не жаль.

Мае штуды прыпыняюцца. На клавятуры набіраць зручней.

Я на шпацыры.

...Мяне спыняе на вуліцы шляхціц.

— Добры дзень!

— Дзень добры!

— Дазвольце звярнуцца да вас з пытаннем!

— Пытайцеся!

— Ці не маглі б вы даць некалькі ўрокаў майму сыну: чытаць, пісаць, лічыць? Перш чым адкажаце, ведайце, што заплачу вельмі добра, бо ведаю, якая ў вас рэпутацыя сярод шаноўных асоб. Падумайце! А цяпер маўчыце, каб потым не наракалі на свае ж словы. Даю вам два дні. Як надумаеце, прыходзьце паслязаўтра на вуліцу за кірмашом. Там спытаеце пана Хведара. Мяне ўсе ведаюць!

— Дзякуй за прапанову!

— Добрая размова! Чакаю! Да сустрэчы!

Сур'ёзны пан хутка сыходзіць па справах. Я рушу на кірмаш.

Відаць, мая вучоба дае плён. Знаходжу сябе ў наступным прыстойным месцы.

...Побач са мною ксёндз і незнаёмец. Ксёндз кажа:

— Шаноўны Людвік, дазвольце вам прадставіць таго маладога чалавека, пра якога я вам раскажваў.

— Вельмі прыемна з вамі пазнаёміцца, — з хваляваннем прамаўляю да пана Людвіка. — Марыў сустрэцца з вамі! І столькі пра вас чуў!

— Ці не пра вас гавораць як пра лепшага настаўніка-самавука ў нашых ваколіцах? — хітра пытае пан Людвік.

— Перабольшваюць, — адказваю. — Я звычайны дарэктар. Не лепшы і не горшы за іншых.

— Сціпласць — гэта і добра, і дрэнна, — прамаўляе на мае словы ксёндз.

— У людскіх размовах шмат прыдумак і бруду, але ж і ў самым вялікім глупстве знойдзецца праўда. І мне падаецца, тут праўда ў тым, што вы — харошы настаўнік, — расхвальвае мяне новы знаёмец. — А яшчэ мне шапнулі, што вы пішаце вершы, і, можа здарыцца, будзеце вядомым паэтам нашага краю.

— Да вас мне далёка, — саромеюся я.

— Зноў сціпласць, — смяецца святар.

— Мне таксама ёсць куды імкнуцца. Сапраўдны творца не павінен стаяць на месцы!

— Залатыя словы, пан Людвік, — кажа ксёндз. — Залатыя словы!

— Ведаеце, у мяне ёсць прапанова. Я шукаю сакратара. І мне падаецца, што лепшага я не сустрэну. Ці пагодзіцеся стаць маім сакратаром? — прапаноўвае вядомы пісьменнік.

— Гэта вялікі гонар! — гавару я і адчуваю, як сэрца наліваецца радасцю. Неверагодна! Я буду памочнікам самага славагутага паэта ў нашых землях, я змагу ў яго вучыцца...

Я ў ложку.

...Спакой. Утульна. Аднекуль далятае казка. Меладычная. Распеўная. Знаёмая. Гэтую мову я таксама разумею.

Ani to blisko, ani tak daleko,
Był sobie, ptaszko, nad Dunajem rzeką,
Był sobie człowiek, miluchny człowieczek,
Jak wół pracował, unikał od sprzeczek:
Więc, jak to bywa, od drugiej swej żony
By nic dobrego był za nos wodzony.
A miał dziecinę po pierwszej małżonce,
Dziewczę — obrazek, a skromne, milczące,
A pracowite, ani dnia, ni nocy;
Lecz, moja rybko, ciężki chleb sierocy!...¹

Мроі спыняе ГОЛАС, нібы з іншасвету: «Ты ўбачыў маё дзяцінства, калі гэта можна назваць дзяцінствам, ты ўбачыў пачатак майго юнацтва, ты адчуў мае надзеі... Падумай пра гэта. А цяпер, калі безгалоўе напала на край, загадку маю хутчэй адгадай.

¹ Нібыта блізка, нібыта далёка,
Саколік мой, пры Дунаі шырокім
Жыў чалавек, сам прыстойны, маўклівы,
У працы — вол, вораг спрэчак тлумлівых.
Аднак жа яго, як часам бывае,
За нос вадзіла жонка другая.
І меў ён дачку ад першага шлюбу.
Дзяўчынка — карціна, з сэрцам нягрубым,
А працаўніца ж — ні дня ёй, ні ночы,
Ды, рыбка мая, цяжкі хлеб сірочы!..

Што значаць нулі і адзінкі,
 Кожны спазнае няхай.
 Яны — усяго павуцінка,
 Якую не ўхопіш за край.
 Нуль — быццам зусім нічога.
 Адзінка — цэлае нешта.
 А разам ні мала ні многа
 Зямлю аплятаюць дарэшты.
 Яднае такая сетка
 І ловіць (не)спрактыкаваных,
 Да славы прыводзіць і кветак
 Нягодных і абылганых.
 Аднак не падумайце зрэдку
 За грошы або дарма,
 Што вельмі разумная сетка
 Усё вытварае сама!»

Там, дзе стаіць уваход у адгядку, на сцяне пад трэцяй трэснутай дошкай будзе прадмет. Гэта падказка і дзверы на новы ўзровень. Чакаю да заўтра! Добрай рабоце ўхваленне, а гультаю — пакаранне!»

Частка другая **Шоу не спыніць...**

Раніцай я прачнуўся там, дзе спаў усё лета.

— Пазнаў, хто я? — падскочыў да мяне Францішак.

— Франак, не дурыся, — адмахнуўся я.

— Шчасціць жа недарэкам... — выдыхнуў мой стрыечны брат.

Прыбегла заплаканая бабуля, а праз паўгадзіны на ровары прыкаціў і вясковы доктар. Усе відавочна хваляваліся. Медыцынскі агляд паказаў, што са мной амаль што ўсё ў парадку. На першы погляд. Я толькі не мог прыгадаць, якім чынам ўчора апынуўся ў хаце. Але мяне хутка прасвяцілі. Коротка справа выглядала так. Маланка трапіла ў громаадвод — я на гарышчы страціў прытомнасць — суседзі дапамаглі мяне зняць з гарышча і пакласці ў ложка — прыходзіў урач — нічога сур'ёзнага, на дзіва, не знайшоў, напэўна, проста спуд.

— А дзе бацькі? — пацікавіўся я.

— Чакаем ад іх званка, — патлумачыла бабуля. — Учора ж была бура — сто год такіх не прыганяла. Балота разлілося, дрэвы пападалі і перакрылі ўсе дарогі, электрычнасці няма, тэлефон не працуе, вышку мабільную паваліла.

— Гэта, відаць, Францішак вельмі не хацеў у школу... — пажартаваў я.

— Дык я, атрымліваецца, вялікі экстрасэнс. Маг дзевяноста дзвятага ўзроўню, — пачаў крывіцца брат. — Загадваю, каб зазваніў тэлефон.

Усе зарагаталі.

— Вам у тэлевізар трэба, — сказала бабуля, — у гэтыя во, рэаліці-шоу.

Зазваніў стацыянарны тэлефон. Смех рэзка сціх.

— Супадзенне, — на ўсялякі выпадак сказаў я.

— Супадзенне... — засумнявалася бабуля і пабегла падымаць слухаўку. Брат выкаблучваўся перад люстэркам.

«Значыць, усе мае падарожжы ў дзевятнацатае стагоддзе — сон, галюцынацыя. Ну, і добра... Нават цудоўна. Так жа не бывае... Хоць і прышпільненька... Эфектней за гульнявую прыстаўку...» — падумаў я.

Вярнулася бабуля і расказала, што ні мае, ні Францішкавы бацькі не змаглі прарвацца ў Крынічанск праз кепскае надвор'е. Да таго ж, мой тата з сённяшняга дня ў камандзіроўцы, а ў мамы — завал на рабоце. Іншымі словамі, па брата прыедуць заўтра ўвечары, па мяне — не раней чым шостага верасня.

— А цяпер адпачываць! Вось што доктар прапісаў! — загадала бабуля і пасунулася па бясконцых вясковых справах.

Францішак таксама збіраўся змыцца, але спыніўся:

— Ладзіслаў... І я пайшоў бы ў школу ў чацвер ці пятніцу, ды ведаеш, лепш урокі, чым цэлы дзень валяцца пад коўдрай без тэлевізара, без камп'ютара, без тэлефона і без інтэрнэта.

— Маеш рацыю, — уздыхнуў я.

— Дарэчы, у тумбачцы ляжыць старая скрынка, — нагадаў стрыечны. — Нават беспрытомным ты не выпусціў яе з рук. Не выдзерці было з тваіх абдымкаў. Хоць з гэтай цацкай пагуляй. Бо здзічаеш... А я пайшоў! Мяне чакаюць сады і агароды, палі і дарогі, двары і балоты...

Дзверы гучна бразнулі.

«Не ўсё так адназначна», — падумаў я і адчыніў скрыню. У ёй надрукаваны на пажаўцелым ад старасці аркушы ляжаў верш-загадка з майго мроіва. Учора гэтага не было, як і не было выпаленага на крышцы кружочка з нумарам 1. Я паварочаў скрыню ў руках, патрос яе, але новых прадметаў не здабыў. Гуляць не атрымлівалася, таму нестандартную цацку я адклаў убок.

Захацелася проста рэлаксаваць, але глядзець на столь нецікава. Я выцягнуў свой стары МРЗ-плэер. Зараду ўсяго 20 працэнтаў. Лепш так, чым ніяк. Запіхнуўшы навушнікі ў вушы, я слухаў песні пра чарапах, падводныя лодкі, поры года і пад словы «хай будзе так...» прыснуў.

У бялюткім пакоі гудзе ўжо знаёмы ГОЛАС: «Ты не выканаў заданне! І за тваё нявер'е мусіць быць пакаранне. Другі тур ты зможаш прайсці толькі, калі адкажаш на пытанне. Тады і атрымаеш дадатковае заданне!».

«Значыць, мне не здалася... А можа, час ісці да іншага доктара?»

ГОЛАС чуе мае думкі: «Да доктара сходзіш потым. А цяпер назаві адно імя на дваіх, якое пры нараджэнні не напісана, але да дзвюх асобаў прыстала. А цяпер гэтыя двое неяк размаўляюць недзе».

«Не хачу я гуляць у вашы гульні. Гэта дурны сон!»

«Ты ўжо пачаў, — паведамляе ГОЛАС. — І калі не адолееш вандроўку — твой час назаўсёды спыніцца ў гэтым месцы».

«Не веру», — агрызаюся я.

«Тады правер, — сур'ёзна прапаноўвае ГОЛАС. — Закон такі: пачаў справу — не кладзіся на лаву, а давядзі ўсё да фіналу».

Я добра пужаюся, бо заставацца ў гэтым вымярэнні не хочацца. Мазгі выганяюць усе думкі. Праводзіць эксперымент з невядомай суперсілай (нават калі і ўяўнай) смеласці не хапае, таму я выгукваю адзінае імя, якое памятаю ў гэты момант, — сваё. Ніадкульны ГОЛАС весялее і тлумачыць: «Добра, што ты здагадаўся. Ладзіслаў — гэта мой псеўданім. Так завуць і цябе твае родныя, хаця ў пашпарце ты — Уладзіслаў. А знаходзімся мы — па-за часам, па-за прасторай».

Мне лягчэе.

«Цяпер дадатковае заданне, — абломвае мікраўсплёск маёй радасці ГОЛАС. — Ты павінен разгадаць учарашнюю загадку і ўзяць у наступны тур яшчэ аднаго ўдзельніка...»

Другая з паловай частка Шоу сапраўды не спыніць...

Я прачнуўся ўвесь мокры. Батарэйка ў плэеры прадка-зальна села. Маё цела таксама. З містычнымі штукамі не жартуюць, таму я паклікаў Францішка. Той ужо вярнуўся з вандроўкі па сваіх ваколіцах. Прычына вяртання банальная: на вокнах з'яўляліся кропелькі.

Хвілін трыццаць я тлумачыў сітуацыю стрыечнаму брату, які, слухаючы мяне, і рагатаў, і кпіў, і круціў пальцам каля скроні, і нават дражніўся... Прышлося прывесці самы моцны аргумент: «А давай паспрабуем. Усё адно няма чаго рабіць...»

А паколькі рабіць сапраўды не было чаго, мы з братам, каб адолець сусветны сум, пачалі разгадаць загадку.

— Сетка — гэта інтэрнэт, — адразу сказаў брат, калі прачытаў загадку. — Толькі яго ў даўніну не было. Гэта бонус найноўшага часу.

— А ў інтэрнэт мы ў бабулі выходзім з камп'ютара, тадам, тадам, — працягнуў я.

— Падазрона сучасная адгадка, — настойваў Францішак.

Іншай версіі мы не прыдумалі, таму пайшлі да нашага ноўтбука, які заўсёды стаяў у гасцінным пакоі на адмысловым стале, прыціснутым да сцяны з дываном.

Мы адсунулі стол. Падлога з шырокіх драўляных дошак была цэлай. Францішак асцярожна адгарнуў ад сцяны дыван.

Стала зразумела, чаму ён тут вісіць. Трэба ж нечым закрываць хібы будаўнікоў... Аднак сейфа ці чаго-небудзь такога мы не заўважылі. Сітуацыя была не на маю карысць. Уяўляючы, як доўга брат будзе з мяне насміхацца, я са злосці стукнуў кулаком у сцяну. Гук быў глухім.

— Слабавата трэснуў, — усміхнуўся Францішак. — Глядзі, як трэба.

І таксама ўдарыў рукой па сцяне роўна над трэцяй шырокай дошкай на падлозе, калі лічыць ад найбліжэйшага кута. Гук быў звонкім, пустым. Мы насцярожыліся і сталі грукаць яшчэ. Слых гаварыў нам, што ў сцяне ёсць пустэча.

— Эх, было не было, — вырашыў Францішак і прынёс малаток.

— А можа не варта? — ужо я ўключыў здаровы сэнс.

Стрыечны злавіў кураж...

Мы асцярожна зрабілі ў сцяне дзірку. Адтуль вывалілася торбачка са стогадовай газетай.

— Ну, ты і жартаўнік! Прабілі дзірку ў сцяне дзеля паперчыны! Чым жа мы, цікава, будзем закрываць яе зімой? — абурыўся Францішак ды пабег па венік і шуфлік. У мяне былі варыянты адказу, але я прамаўчаў.

Трэба было замесці сляды. Узімку, калі бабуля знойдзе ў сцяне дзірку, яна «добрым» словам успомніць нашыя гульні. Праз пяць хвілін усё ў пакоі выглядала, як і раней: дыван хаваў кривую сцяну, пры якой стаяў стол з ноўтам.

Эйфарыя ад палявання на загадкі развейвалася. Пакуль брат завіхаўся, я разглядаў старое перыядычнае выданне, напісанае відавочна па-польску. Польскім літарам мяне навучылі ў касцёле, інтэрнэт таксама дапамагаў. «Kurier Wileński». № 201. Былі тут навіны на 2 (15) верасня 1912 года, рэклама, пра літаратуру. Стогадовая паперчына нечым нагадвала бабуліну «раёнку».

Раптам да газеты дакрануўся Францішак, які ўжо прыбраўся пасля нашых пошукаў...

Мы пачулі ГОЛАС: «Вы справіліся з першым турам. Віншую! А цяпер другі. У маім жыцці адбыліся перамены. Я меў шчасце пазнаёміцца з залатым чалавекам. Той пісаў сваю чалавечую камедыю, я б назваў яе шляхетна-сялянскай. Я ўдзячны гэтай вялікай асобе. Я ўдзячны майму дарагому апекуну і настаўніку. Але памылка звязана з ім. Перагарніце і гэтую старонку майго жыцця, поўную надзей і планаў... Тры—два—адзін—нуль... Наперад!».

На гэты раз прадзіраюся па віртуальным свеце разам з маім стрыечным братам. Я — тая ж асоба, што і мінулы раз, брат — той, каго завуць Людвікам.

...Разам з шаноўным Людвікам і яшчэ адным панам я трымаю ў руках абкуранае шкельца. Нібыта модны спектакль, мы чакаем зацьменне сонца, якое, нібы вопытны артыст,

не прымушае сябе ўпрошваць. Прырода метадычна рэалізуе свой сцэнарый. У яе і трэба вучыцца драматургіі. Найперш сонечны дыск хаваецца часткова. Потым больш і больш. Аж пакуль на яго месцы не ўзнікае чорная пляма. Неабазнаны чалавек палічыў бы, што неўзабаве здарыцца нешта страшнае, непараўнае: нехта крадзе сонца! Але нябачны герой ратуе свяціла, і паціху ўсё вяртаецца на свае месцы. Я ў неверагодным захапленні. Старажытныя грэкі назвалі б яго катарсіс.

— Ці даспадобы вам Залуча? — пытае пан Людвік.

— Шыкоўна! — не стрымліваю эмоцый.

— Можна было не пытаць! — жартуе невядомы мне чалавек.

— І гэта толькі першы дзень... — шматзначна сцвярджае патрон.

Вакол нас з братам узнікае новае асяроддзе.

...Разам з Людвікам сяджу за цудоўным сталом: сасновы, зрублены без аздобаў, не рыпіць і стаіць, як укапаны. Мой працадаўца паказвае новыя вершы. Я захапляюся, імкнуся спасцігнуць глыбіні майстэрства і перапісваю творы начыста:

A pamiątkę tych przygód — co krok to znachodzę!
Každy kopiec na gruncie, každy krzyż przy drodze,
Stos tomów na gościńcu, kaplica, gospoda,
Wszystko tu jest pamiątką — i wszystko ci poda
Jakąś ciekawą powieść o życiu Litwina. ²

Мы на свецкім мерапрыемстве.

...Нейкі прыём. Каля малавядомага мне фальварка шмат народу. Нешта абмяркоўваюць. Цягаюся ўзад-уперад. Людвік ўдалечыні. Выпадкова чую размову шляхцянак:

— А ведаеце, чаму пан Людвік узяў да сябе сакратаром таго нікому не вядомага хлопца сялянскай крыві?

— Таму што ён быў добрым настаўнікам?

²А прыгодаў тых знакі паўсюль мы знаходзім!
Кожны ў полі курган, кожны крыж пры дарозе,
Ламачча на гасцінцы, капліца, хаціна —
Гэта ўсё напамінак пра лёсы Літвінаў,
З нейкай аповесці надта даўняй урывак.

— Ды не. Ва ўсім вінавата жонка паэта Паўліна. Яна ўгледзела, што малы — сірата і пасвіць гусей. Добрая пані вырашыла неўпрыкмет пачаставаць бедака. І толькі стала класці яму ў торбу прысмак, як убачыла ў ёй лемантар! Увечары жонка ўгаварыла «вясковага лірніка», каб гэтае хлапчанё забраць ад гусей і прызначыць сакратаром. Во яно як!

— Не можа быць! Пэўна плёткі!

— Яшчэ як можа. У мяне надзейныя крыніцы! Яшчэ ў газетах прачытаеце. Вось успомніце тады мяне.

— Пабачым...

Заходзім у бібліятэку.

...Не магу выбраць, на якой мове мне пачытаць. На рускай, чэшскай, французскай, нямецкай? Можа, зноў засесці за лаціну? Людвік рэкамендуе выданне з шэрай вокладкай. Іграю на скрыпцы.

Зноў адзін перамяшчаюся ў прастору.

...З Вільні еду ў Барэйкаўшчыну. Іду да фальварка. За будынкам маці-сялянка павучае дачку:

— Каб на вочы панічам не думала паказвацца!

На мяне чарговы раз абрушваецца чыстапісанне. Хутчэй бы прыдумалі камп'ютар.

...Зноў перапісваю вершы Людвіка і адначасова вучуся. Са стала на мяне глядзіць скрыня з замком.

Synowie młodszych czasów, rówiennicy moi!
Przyjdźcie do nas posłuchać, jak się harfa stroi,
A otoczcie lirnika serdecznie a pięknie,
A wybaczcie, gdy czasem zbyt słabo zabręknie,
A przyjmijcie z łaskawym uśmiechem na twarzy,
Gdy wam powieść o wiekach dawniejszych wygwarzy³.

³ Сыны малодшых дзён, мае аднагодкі!
Голас арфы прыйдзіце паслухаць салодкі,
Атачыце сардэчна вы лірніка, гожа,
І прабацце, калі дзесьці гук слабне, можа,
І прыміце з прыязнай усмешкай на твары,
Мой аповед пра даўнія-даўнія справы.

Да мяне нечакана далучаецца Францішак.

...Людвік чытае мой польскамоўны рукапіс.

— Вельмі добра! Вельмі добра! Я напішу да яго прадмову!

— Гэта будзе шчасцем для мяне. Але ці можна з вамі па-раіцца? Назбіралася трохі вершаў, напісаных па-беларуску, і я вагаюся, ці варта іх уключыць у першую кнігу.

Пан Людвік задуменна ходзіць па кабінце, гаворыць:

— Ідэя выдатная, але існуе цікавейшая прапанова. У першай кнізе згаданыя вершы будуць выбівацца з астатніх. Мо лепш падрыхтаваць больш такіх твораў і выдаць асобны зборнік? Я нават гатовы стаць яго суаўтарам, бо і ў мяне ёсць тое-сёе па-беларуску. Удваіх вершаў на цэлае выданне набіраем хутчэй.

— Такі варынт сапраўды будзе лепшым! — згаджаюся я.

— Да таго ж, пераклады з Беранжэ гавораць, што наш творчы дуэт мае права на існаванне, — падсумоўвае Людвік і знікае па справах.

Я разгортваю свой рукапіс і чытаю:

I pieśń, choć uboga, jest krewną dla ducha...

Czym chata bogata...⁴

Я ў дарозе.

...З жонкаю Станіславаю еду ў прадмесце Папоўшчына. Як скарб вязу з сабою тры кніжкі: першую, «Томіло» і «Вуріі Куба да Яко́ба»⁵.

Перачытваю тое-сёе і dziўлюся: «Няўжо гэта я насачы-няў?»

I myśl łódka, wesolutka

Wyrwie się mieliznie,

Z objęć burzy się wynurzy

Falom się wysłiznie⁶

⁴ I ўбогая песня ёсць крэўнай для духу...

Чым хата багатая...

⁵ «Таміла», «Выпіў Куба да Якуба».

⁶ Думка-лодка весялютка

Абміне ўсе мелі,

З буры вырвецца ціхутка,

Хвалі ёй — арэлі.

Вяртаюся ў беласнежныя апартаменты.

ГОЛАС: «Справіліся. Віртуальнае для вас як рэальнае. Што ж.

У старых паштоўках і лістах,
У нататках з павуціннем, цінай,
Нібы ў наймагутнейшых мурах,
Выжываюць розныя ўспаміны.

Гэта была падказка. А цяпер, Ладзіслаў, каб прайсці ў наступны тур, дадумай: чым хата багата...».

Частка трэцяя

Напісанае можа заставацца

4 верасня. Раніца. Францішак разбудзіў мяне перад сваім ад'ездам. Бабуля ў сенцах прапаноўвала братавым бацькам узяць яшчэ і аджыкі, і салёных агуркоў, і казінага малака, а тыя адбіваліся, як маглі. Што адбылося ўчора вечарам, я не памятаў.

— Прачынайся! Спіш ужо гадзін чатырнаццаць, — крычаў Францішак. — Доктар лічыць, што гэта ад нерваў.

— І ты столькі спаў?..

— Ды не... Я ўчора яшчэ і на рыбалку з татам схадзіў... — засмяўся Францішак.

— Ты ўжо ад'язджаеш?

— Так, — нявесела буркнуў стрыечны. — Час у школу. Добра, што яшчэ тут пераначавалі. Апошняя ноч зацягнутых канікул. Не ведаю, як табе ўдалося, але разыграў ты мяне добра з гэтай газетай. Нават сны фантастычныя сніліся. Умееш пераконваць. Проста гіпнатызёр нейкі.

— Ды нічога я не рабіў, — давялося апраўдвацца мне.

— Канешне, — хітра падміргнуў брат. — Добра! Мяне клічуць... Дарэчы, электрычнасць абяцалі ўключыць да вечара. Там цэлы ўчастак электрасеткі ўшчэнт разнесла, таму пакуль што застаешся ты ў каменным веку. Хадзем, праводзіш.

Я падняўся з ложка і наспех апрануўся.

— Толькі не гавары бабулі, што я цябе разбудзіў, — папрасіў брат, якому відавочна хацелася развітацца перад ад'ездам, і ўпершыню ў гэтым годзе дадаў: — Калі ласка!

Было сумнавата, што Францішак з'ехаў, хоць і прадказальна. Хутка патэлефанавалі і мае бацькі. Сказалі, што

хваляюцца і прыедуць шостага. Я супакоіў іх. Маўляў, усё выдатна, пачакаю, ачуваю сябе нармальна. Забягаў доктар. Паслухаў, памераў ціск, тэмпературу, абстукаў усяго мяне пальцамі, словам, правёў поўны агляд. Са слоў урача мае справы нічога сабе, але на ўсялякі выпадак нельга мне хвалявацца і займацца фізічнай працай. Бабуля правяла прадстаўніка медыцыны да варот і вярнулася, павесялеўшы:

— Ты галоўнае не падымайся, адпачывай! А на гаспадарцы я сама... За бацькоў не перажывай: табе ўсё адно трэба цяпер адляжацца — лекі тут адны. А доўгая дарога — гэта лішняе. Вось яшчэ табе напою з зёлак прынясу.

Пакуль бабуля чаравала за печку з напоем, мне ў галаву зноў палезлі думкі наконт загадкі ГОЛАСУ. Чым жа можа быць хата багата? І пры чым тут падказкі?

— Вось, унучак, пі, ды, можа, кніжку якую пачытай. У дзеда іх многа было. Я хацела іх параздаваць, ды дзеці мае не бяруць. Кажуць, месца папера займае ды пыл збірае. Цяпер жа ўсё электроннае. Суседзі таксама чытва не захацелі. А малеча сённяшняя не кніжку чытае, а ў смартфон гуляе.

Я зірнуў на сваю «разумную» прыладу, якая ўжо суткі як разрадзілася.

— А дзе твая кніжкі? — пацікавіўся я.

— Ды за грубкай, у старым буфеце... — паказала рукой бабуля.

Кнігі былі пыльныя, розныя, старыя. Ад Арыстоцеля да выданняў Быкава і Шамякіна з 90-х. Дзед збіраў друкаванае слова. Напэўна, так ён самаадукоўваўся, бо ў сваім жыцці вышэйшую адукацыю яму атрымаць не выпала. А да навук ён быў здольны: мог напісаць шыкоўны ліст, дасылаў вершы ў часопісы (дарэчы, вось і вершы — у раённай газеце за 4 верасня 1987 года), чытаў па-беларуску, па-руску, па-польску і па-лацінску, гаварыў на ідыш. Вяскоўцы часта ішлі да дзеда параіцца, бо лічылі разумным, «адукаваным», хоць і крыху дзіўнаватым, бо аднойчы замест яшчэ аднаго парсюка ён купіў збор твораў Караткевіча.

Асобна ад кніжак ляжалі сшыткі, старыя лісты, паштоўкі, нейкія рукапісы. З дазволу бабулі (ўсё-ткі асабістае) я стаў іх перабіраць, чытаць. Ранішні сум адступай. Іншы, невядомы

раней свет адкрываўся мне. Узаемаадносiны, разарвання ча-сам, навіны, якія прыходзяць да цябе толькі праз некалькі дзён, чаканне вестак — усё гэта складана ўявіць чалавеку, які можа даслаць паведамленне ў любую кропку свету і вокамгненна атрымаць на яго адказ. Час згубіўся, знік. Мне не хацелася рашаць непраўдападобныя загадкі.

Раптам я заўважыў запісаны роўным дзедавым почыркам на некалі белым аркушы верш. Яго загаловак быў некалькі разоў абведзены. Назва верша і была адказам на пытанне...

ГОЛАС: «Слухаю твой адказ».

— Чым хата багата, тым рада, спадар Ладзіслаў, — прамаўляю, як на ўроку.

ГОЛАС: «Сапраўды. Так называўся мой першы зборнік. Цудоўна! Час прайсціся і сцежкамі матчынай зямлі, па якой я заўсёды тужыў. Трэці тур. Падарожжы па краі. Тры—два—адзін—нуль. Руш!».

Я падарожнічаю па дзевятнаццатым стагоддзі.

Вандрую па родным краі з папличнікам. Рускі пісьменнік з радасцю выправіўся блукаць па Літве ці, як сталі цяпер гаварыць, Паўночна-Заходнім краі.

— Прыгажосць! — кажа мой спадарожнік.

— Яшчэ якая, Мікалай! — згаджаюся я.

І мы моўчкі перамяшчаемся далей, і кожны думае нешта адначасова сваё і агульнае: пра бацькаўшчыну, пейзажы, гартных сялян... Я разумею, наколькі дарагі мне гэты куток, нягледзячы на ўсё тое кепскае, што ў ім вельмі лёгка знайсці. І хочацца не ляць, і не ўздыхаць, і не наракаць на несправядлівасць, а ўзяць і хоць трошкі самому палепшыць жыццё людзей.

Нас чакаюць Пінск, Белавежа... А колькі ж такіх мілых куткоў у нашым краі. Энцыклапедыя не змесціць!

Я з тым жа чалавекам у нейкай сядзібе.

...Мікалай пытае:

— Слухай, а калі васпана можна віншаваць з народзінамі?

— Гэта складаная гісторыя, — смяюся я. — Справа ў тым, што мае нараджэнне забыліся занатаваць. Вось і прыйшлося

аднаўляць старыя падзеі з дапамогаю сведак. І прызначылі мне такім чынам за асабісты святочны дзень 15 жніўня.

Працую з тэкстамі. У галаву паўзуць разважанні.

...Колькі ж славетых людзей вырастаў наш край: і Міцкевіч, і Рысінскі, і... Пра іх трэба памятаць. Без продкаў не бывае нашчадкаў. З узнёслай думкай я апошні раз пераглядаю падрыхтаваны артыкул. Сем гарадоў вялі спрэчку за Гамера, нешта падобнае здарылася і з Міцкевічам.

Час праматваецца ўперад. Краявіды змяняюцца. Я вяртаюся ў напэўна свой дом.

...Чытаю сачыненне Мікалая. Вось і мне прысвяцілі твор. Вельмі цешаць і сяброўскія прыпіскі: «Чытай, а не лай» і «Хоць лай, а чытай». Пачынаецца кніжка з песні:

Ивушка, ивушка,
Ракитовый кусток!
Что же ты, ивушка,
Не зелена стоишь?
— Как же мне, ивущке,
Зеленой быть?
Срубили ивущку
Под самый корешок.
Русская песня

Я там жа, але час зноў бяжыць, як відэа ў стылі таймлапс. Хараство!

...З намерам здзейсніць адваротны ход, дасылаю і сваю кнігу з такім подпісам: «Мікалаю Л. на памятку аб сустрэчы і аб чароўным краі. Лай, чытай, ды не губляй. В. К.».

Прыбываю з візітам.

...Нібыта ў Наваградку. Людзі сцякаюцца на кірмаш. Гляджу на гатэль пад назвай «Літоўскі». Магістрат, земскі і павятовы суды, канцылярыя маршалка. Адкрылася гімназія. Ускладаю надзеі свае на асвету.

Słońce chmurki rozgania,
Wiosna rączkę nam poda,

Niemen skoczy z postania,
 Będzie niebo a woda;
 My tą dróżką — drożyną
 Popłyniemy z wiciną⁷.

ГОЛАС: «Бачу, турызм дзевятніцатага стагоддзя пайшоў табе на карысць. А цяпер знайдзі вершы Людвіка. Шукай немаведама дзе і навідавоку».

Частка чацвёртая

Немаведама дзе і навідавоку

Пятага верасня надышло незаўважна. Я прыняў правілы фантастычнай гульні і вынаходзіў адказ на пытанне ў стылі «ідзі-туды-не-ведаю-куды-прынясі-тое-не-ведаю-што-я». У скрыні цяпер валяліся невялікі ключ і запіска: «Вершы. Немаведама дзе і навідавоку». На скрыні красаваліся ўжо тры выпаленыя кружочкі. Хто быў пірографам, я не ведаў... Ранейшыя прадметы са скрыні (тыя, што з папярэдніх тураў) зніклі. Мяне нават пачало хваляваць маё псіхічнае здароўе.

Электрычнасць вярнулася на світанні. Я зарадзіў тэлефон, напісаў SMSак сябрам, залез у інтэрнэт. Адчуў, што душа рвецца ў школу. Сумна.

Мая спроба ні пра што не думаць нечакана прывяла да віртуальнай праблемы, якая выяўляла сябе наступным пытаннем: навідавоку і немаведама дзе адначасова — гэта дзе? Стаў выпытваць у інтэрнэт-прасторы. Доўга і беспаспяхова.

Бабуля адагнала ад ноўтбука. Адправіла адпачываць. І выдала новы зёлкавы напой. Я паслухаў музыку. Рызыкнуў пашукаць адказы ў народных казках. Там любяць невырашальнае. Што ж... Зноў палез у дзедаву бібліятэку.

Народная творчасць нічога не паказала. Незаўважна для сябе я нанова захрас у кнігах і лістах.

⁷Сонца хмаркі разгоніць,
 Ручку нам вясна цягне,
 Нёман па сне загамоніць,
 Неба вадою паўстане:
 Мы тым шляхам-сябрынай
 Папльвем на віціне.

Вярнулася з крамы бабуля:

— Куды гэта ты падзеўся?

— Тут я, — кажу.

— Ну, добра, што ў кніжках, а не ў камп'ютары гэтым, — забурчэла бабуля і пачала варушыць рэчы ў пакоі.

— Куды я тую праграму падзела? — размаўляла бабуля сама з сабой. — Суседка пытае, ці будзе сёння той серыял, а я ж без праграмы не ведаю... Навідавоку ж кладу, а зараз немаведама дзе пакінула. Дык вось жа яна! Гляджу на гэтую скрыню з люстрам і не бачу, што на ёй і пад ёй.

«Вось дык бабуля! — падумаў я. — Знайшла згубленае навідавоку і немаведама дзе! Стоп!»

Я кінуўся да старэнькага тэлевізара, які стаяў на тумбачцы з шуфлядамі. Паглядзеў зверху і знізу, адчыніў дзверцы, выцягнуў першую шуфляду — нічога. А другая шуфляда не зрушылася! Замок. Узяў са скрыні ключ. Цяжка паверыць, але ён падышоў. У шуфлядзе, якую пэўна гадоў дваццаць не адчынялі, ляжалі старыя паперы і невялікая кніжка. Аўтар — Уладзіслаў Сыракомля. Я ўзяў яе ў рукі...

Бялуткі пакой. ГОЛАС: «Жыццё чалавека і схаванае і навідавоку. Газеты і парталы вяшчаюць рознае. І ў маёй біяграфіі былі і чыста сямейныя, і публічныя моманты. Тры-два-адзін-нуль... Ідзі і глядзі!»

Вечар. Сямейныя дэкарацыі.

...Жонка перачытвае ліст да пана Людвіка і дзівіцца.

— Што ж ты так на малага ўзлаваўся! Усе дзеці плачуць. Так і павінна быць!

Я не ў гуморы, таму кажу ёй:

— Калі не падабаецца, дапішы, як трэба!

Станіслава дапісвае і пра тое, што я збрахаў, і што малы дае паветраныя пацалункі паннам, і што цягнецца да мяне, нават калі я пануры, і што забываюся на сям'ю. У такім выглядзе ліст і адсылаю.

На сходзе ці ў рэдакцыі. Ці на сходзе ў рэдакцыі.

...І ў размовах, і на паперы разам з іншымі ламаю коп'і ў пытаннях тэндэнцыйнасці літаратурных твораў. Душа

твора ёсць імкненне да праўды. Без яго ён парцалінаявая фігурка з ярка намаляванымі шчочкамі. Тэндэнцыя ёсць заўсёды. Мастацтву дзеля мастацтва наканавана знікнуць. Пазасацыяльныя творы пустыя, не адпавядаюць часу. Літатура павінна змагацца за справу вечна жывой праўды. Праўдзівае — гэта прыгожае ў мастацкім сэнсе. Саджуся запісваць гэтыя думкі як каментар да сваёй паэмы. І не адзін я ўжо звяртаўся да праўды жыцця... Не першы і далёка не апошні.

Зноў сачыняю.

...У чым вобраз народных сэрца і фантазіі? У песнях і казках. Як гучыць народная мудрасць! Высокая паэзія! Толькі паслухайце гэтыя прыказкі.

Бачыць вока, але ляжыць высока.
 Бачыць карова, што на павеці салома.
 Вольнаму воля, шалёнаму поле.
 Каб свінні рогі — нікому б не было дарогі.
 На вуснах — мёд, а на сэрцы — лёд.
 Рабі пільна — і тут будзе Вільня.
 Пераначуем — болей пачуем.
 Маладосць — усё дурносьць.

Мяне ахопліваюць дрэнныя пачуцці, трывога.

...Не стала Людвіка. Паліцыя падазрае мяне ў напісанні антыцарскіх брашур. Прыйшоў следчы. Задае рэзкія пытанні:

— Раскажыце, як вы напісалі «Гутарку старога дзеда» і «Гутарку двух суседаў»? Што яшчэ вы гаварылі супраць улады?

Адмоўчваюся.

— Вы ж разумееце, што мы ўсё знойдзем.

Абдымаю спужаных дзяцей і жонку. Станіслава кажа:

— Трэба расказаць сястры.

— Абавязкова раскажаш, — супакойваю я. — Вось убачыш: паважаныя паны разбяруцца і адчэпяцца ад нас.

— Дарэчы, хто прыдумаў вам мянушку «барадаты ліцвін»? — зноў пачынае допыт следчы.

— Ды няма ў мяне ніякай мянушкі...

Эй, дзядзьку, не вымысляйце
І мяне не вельмі лайце!
Бо я не ўмею чытаці,
То скуль жа магу што знаці?

У доўгай дарозе ад дому.
...Пераязджаю ў Варшаву.

Ой, саколка, ой, галубка!
Не пытайся, не, —
Што мне тошна, мая любка,
У гэтай старане...
Я ж зямліцу меў радную,
Быў свабодзен сам!
Ох, ці дною, ці начую
Я ўсё там ды там!
Там гукнеш ў сардэчным краю
Разлягнецца свет.
Тут гукаю, прамаўляю —
Адгалоску нет.

Галава кіпіць. Чым больш варушышся, тым больш заста-
ецца нязробленага.

...Столькі працы, столькі працы! Увесь час нешта пішу,
праўлю, перапісваю. Адчуваю сорам за кіпу лістоў, на якія не
адказаў дагэтуль. Потым буду выбачацца. Слоўнікі, камітэты,
календары, артыкулы, энцыклапедыі... Разрываюся. Чамусьці
ў галаве зноў і зноў паўтараюцца словы: «Понеже от прироже-
ния звери, ходящие в пустыни, знают ямы своя; птицы, лета-
ющие по въздуху, ведают гнезда своя; рыбы, плывающие по
мору и в реках, чувють виры своя; пчелы и тым подобная боро-
нять ульев своих, — тако ж и люди, игде зродилися и ускормле-
ны суть по Бозе, к тому месту великую ласку имають».

Перапынак.

...Гляджу, як гуляюць дзеці. Падростаюць. Радуюся.
Няўжо і яны — трое сыноў — вырашаць звязаць сваё жыццё
з пісьменствам? Не ведаю, ці хачу гэтага. Парываюся пагу-
ляць з дзецьмі. Можа, нават разам пачытаем кніжку, якую я
перакладаў. Хочацца спяваць.

- Ладу, ладу, ладкі!
- Дзе былі?
- У бабкі.
- А што елі?
- Кашку...

ГОЛАС: «Час збірацца ў школу, Ладзіслаў. Памылка ў той кнізе, што ты знайшоў, і ў той газеце, што ты прыдбаў. Але ў прэсе бываюць і абвяржэнні. Знайдзі іх! Фінал блізка».

Частка пятая

Непрадказальны шлях усяго

Шостага раніцай я амаль не памятаў папярэдні дзень. Турбаваць бабулю не выпадала. Спадзяюся, што час праляцеў незаўважна з-за чытання. Чацвёрты выпалены кружок прадказальна ўзнік на скрыні, у якой ляжала газета за 6 верасня 1912 года. Пазваніў Францішак і папрасіў, каб я сфоткаў тую высачэзную грушу, на якую ён залез. І пра самаадчуванне спытаў. Доктар зазірнаў толькі на хвіліну і з чыстым сумленнем пабег на працу.

«Чаго яны ўсе накінуліся на маё задароўе? Добра ўсё са мной!» — абурыўся я ў думках. Але было і крыху прыемна, што клапоцяцца. Шкада толькі, што ўвагу трэба заслугіваць якім-небудзь форс-мажорам. Я дзеля смеху прапанаваў брату даслаць сапраўдную паштоўку. Той парагатаў, але згадзіўся. Узнікла жаданне заняцца посткросінгам.

Увечары, нарэшце, прыедуць бацькі. Я іх вельмі чакаю. Секунды ж ледзь сунуцца. Каб падагнаць гадзіннік, вырашыў прааналізаваць газеты. Веданне беларускай і рускай моў дазваляла мне ў цэлым разумець, што напісана ў польскім тэксце. Падбэдзёрвалі і слоўнікі. Электронныя.

Так я прачытаў першую газету — ад 2 верасня 1912 года. Там было пра Уладзіслава Сыракомлю, кніжка якога, знойдзеная ўчора, ляжала побач. У газеце друкаваўся «Верш беларускі». Гэты ж верш я знайшоў і ў кнізе Сыракомлі. Усё як мае быць. Узяўся за другую, «свежую» — ад 6 верасня таго ж 1912-га. Нават у старых газетах нямала рэкламы. Чаго толькі не прадавалі. І далікатэсы, і машыны, і розныя выданні... Не буду пераказваць. Вывучайце самі... Зноў навіны.

«Крашэўскі і Сыракомля». Рознае. І тут на старонках 2-3 я прачытаў наступнае:

«Wiersz nie Syrokomli. W numerze niedzielnym, poświęconym Wł. Syrokomli, w liczbie utworów, zebranych i nadesłanych nam przez p. Wł. Korotyńskiego, wydrukowaliśmy «Wierz białoruski». Niestety, jak się okazuje, autorem jego nie jest «lirnik wioskowy». Zawiadamia nas p. Czesław Jankowski, że on sam przed laty kilkunastu napisał te dwie strofy, jako przykład wierszowania i języka białoruskiego. Prawdopodobnie więc p. Wład. Korotyński został przez kogoś wprowadzony w błąd, co do pochodzenia wiersza»⁸.

Вось дык сенсацыя!..

ГОЛАС: «Цяпер ты ведаеш, хто я... Мой сын заблытаўся ў архівах. Памылка знойдзена. Але я мушу расказаць пра сабе яшчэ... Тры—два—адзін—нуль... Ляці!».

Я пісьменнік.

...Перачытваю чарнавік верша, які быў дадаткам да «Альбома». «Альбом» і дадатак, надрукаваны кірылічным і лацінскім шрыфтамі, былі пададзены імператару Аляксандру II падчас агляду музея старажытнасцей. Усе спадзяваліся на новага цара, рыхтаваліся да яго прыезду ў Вільню. Хацелася сцвердзіць існаванне тутэйшай беларускай мовы.

Уставайма, братцы, да дзела, да дзела!

З поўначы певень залопаў крылом.

Ну жа, каб жыва работа паспела,

Выслаць гасцінец жаўценькім пяском!

Дружна, грамада, ў сардэчнай ахвоце,

Духам насілі на плечы уздзень!

Ох, толькі ноччу няспорна ў рабоце!

Узйдзі нам, сонейка! Прывядзі нам дзень!

⁸Верш не Сыракомлі. У нядзельным нумары, які прысвечаны Ул. Сыракомлю, сярод твораў, сабраных і прысланых нам п. Ул. Каратынскім, мы надрукавалі «Верш беларускі». На жаль, як выяўляецца, яго аўтарам не з'яўляецца «вясковы лірнік». Паведамляе нам пан Чэслаў Янкоўскі, што ён сам дзясятка гадоў таму напісаў гэтыя дзве строфы як прыклад беларускага вершавання і беларускай мовы. Так, напэўна, п. Улад. Каратынскі быў уведзены ў зман адносна паходжання гэтага верша.

Перажываю крытыку.

...Дзіўлюся таму, як жа мяне лаюць у эмігранцкай прэсе за антыпольскі ўчынак, зварот да цара, за правінцыяналізм, за выказванне думак ад імя сялянства, за адступніцтва. Аднак не існуе чалавека без «але». Вось цудоўны дзееч І. Ходзька моцна ўціскае сваіх сялян. Людзі, на жаль ці на шчасце, усяго толькі людзі, таму асобныя факты з біяграфіі не выкінеш. І мне знайшлося такое «але», за якое хвошчуць, як апошняга... Адзін мой знаёмец любіць на гэты конт гаварыць: «Часам лепш зрабіць і пашкадаваць, чым не зрабіць і пашкадаваць». І тут цяжка не пагадзіцца.

Wiej no, wietrze, a żwawiej do góry!
 Leć, wicino, skrzydłami ptasiemi:
 Całą zimę odpoczniesz w przystani!
 Ja mój smutek rozbiję ponury⁹.

Толькі цяпер заўважаю, што ў мяне ёсць барада.

...Ідупалесе. Вось дзе абразок з народнага жыцця. Апынаюся на сялянскім полі. Мужыку няма чым плаціць падатак. Гаспадар пазірае на каня, які цягнецца побач: прыйдзецца прадаваць. Недалёка зіма... Гаротная доля!

I zorza gaśnie — zgasła. A na niwie,
 Na drugim końcu wioskowej siedziby,
 Stary Tomiło, rzekłbyś wiosną niby,
 W jednej kaszuli radłuje gorliwie;
 Zrzędzi na konia układając skiby...¹⁰

Рыхтую збор твораў пана Людвіка.

⁹Вей жа, вецер, шпарчэй нібы бура!
 Руш, віціна, крылатай птушкаю:
 За зіму адпачнеш у выраі!
 Я мой смутак адрыну пануры.

¹⁰І сонца гасне — згасла. А на ніве,
 На іншым канцы вясковай сядзібы,
 Таміла стары, як увесну нібы,
 Арэ ў кашулі адной яшчэ жыва,
 З жалем каня падганяе да хрыпу...

...Успамінаю яго прапанову аб кнізе беларускіх вершаў.
Часам пішу і на гэтай мове. А вось і вершы У. С. на мове...

Заходзіць сонца пагоднага лета,
Веіць вецер з заходніх нябёс.
Здароў будзь, вецер з далёкага света:
Добрыя ж весці да нас ты прынёс!
Здаровыя ж будзьце, эй, добрыя весці!

А вось і верш, дзе прытаілася недакладнасць...

Užo ptaszki piajuć usiudy,
Užo kwietki zaćwiali...
«Wiasna prydzie» — kaźuć ludzi...
No skul prydzie i kali?
I na sztoż wiasna nam, Boże?
My adwykli od wiasny...
Jolki u lesi, moch na śtresi
Zialanejuć zausiady...¹¹

ГОЛАС: «На жаль, абвяржэнні ў газетах чытаюць рэд-ка... А калі і чытаюць, хутка забываюць. Таму нават памылкі могуць жыць сваім жыццём. Пастарайся выправіць мой хіб. Раскажы пра яго іншым... І віншую! Гульня завяршылася... Ты годна справіўся з калейдаскопам майго жыцця».

У святле прамільгнуў чалавек з вялікай барадой.

Пяць цэлых і дзве трэція часткі

Непрадказальны шлях фактаў

Быў вечар. Да бабулінай хаты пад'езджала машына. Я прадзёр вочы. У хату зайшлі бацькі. Яны вельмі хваляваліся. Я быў рады іх бачыць. Яны доўга распыталі, як мае спра-

¹¹ Ужо птушкі пяюць ўсюды,
Ужо кветкі зацьвілі...
«Вясна прыйдзе», — кажуць людзі...
Ды скуль прыйдзе і калі?
І нашто ж вясна нам, Божа?
Мы адвыклі ад вясны...
Елкі ў лесе, мох на стрэсе
Зелянеюць заўсягды...

вы, апраўдваліся, што доўга не забіралі. Я расказаў родным пра свае віртуальныя прыгоды. Усе паківалі галовамі, але не паверылі. Праз некалькі гадзін мяне вітала сталіца. Дома. У сваім пакоі. Увесь наступны тыдзень я хадзіў на абследаванні ў самай сур'ёзнай бальніцы. І атрымаў даведку, змест якой можна каротка перадаць так: «Усё ў парадку». Дарэчы, у школе я надоўга стаў зоркай: чалавек-маланка. Настаўніца мовы, калі пачула пра маю літаратурную знаходку, улезла ў сучасныя навуковыя кніжкі, якія заяўлялі, што я нафантазіраваў, таму са мной не пагадзілася. Тата вырашыў пашукаць тва газеты ў бібліятэках. Дзесьці не было нумароў, а ў адной — не было патрэбных старонак. Нехта ўжо пачытаў да мяне. Энтузіязм у таты хутка прапаў, а я пераклучыўся на вучобу. І стаў верыць, што мне ўсё падалося.

А каля майго ложка ў вёсцы засталася скрыня, на якой было роўна пяць пранумараваных выпаленых кружкоў, за імі — кропка і каліграфічна выкананае слова «Фініш». У скрыні ляжалі зборнікі вершаў Уладзіслава Сыракомлі і Вінцэнта Каратынскага ды кароткая біяграфічная даведка пра апошняга. Газет нідзе не знайшлі. Доказаў не было. Толькі Францішак верыў, што я прыдумаў прынамсі не ўсё.

Заклучэнне

Апісаныя падзеі з майго дзяцінства я амаль забыў, ажно пакуль у 2019 годзе артыкул пра аўтарства верша «Ужо птушкі пяюць усюды» не апублікаваў у нумары 1 часопіса «Роднае слова» Антон Францішак Брыль. Наўрад ці даследчык лазіў для гэтага на гарышча... А можа?!

Тым не менш, асобныя факты з майго віртуальнага падарожжа ў дзевятнацатае стагоддзе пацвярджаліся. Фантастыка! Мяне дагэтуль не адпусцілі пытанні.

А ці была ўвогуле памылка?

Напэўна, была.

Ці сур'ёзным выйшаў той недагляд? Наколькі фатальным для гісторыі літаратуры?

Тут трэба разважаць... І кожны зможа зрабіць гэта самастойна.

Скажу толькі, што чалавечая памяць працуе дзіўна і ненадзейна. Можна ўвесь час выкідваць направа і налева розныя штукі, але запомніцца грамадскасці адным сапраўды

выключным учынкам. (Але ці варта ісці такім шляхам?) А бывае і наадварот. У жыцці залатога чалавека здараецца адна больш-менш сур'ёзная аказія, якая перакрэслівае ў свядомасці іншых усё ранейшае шматлікае дабро. Якая сітуацыя больш справядлівая? Вызначыць, напэўна, немагчыма... Ісціна, як заўсёды, блукае недзе блізка і далёка адначасова.

Так ці інакш, памылкі і забабоны — таксама частка нашай гісторыі.

Не памыляецца той, хто нічога не робіць.

Зміцер Кузменка

Шалгуноў

Кастусь Каліноўскі

Добра сядзець каля расчыненай грубы і глядзець на Дагонь. Назіраць, як кволья язычкі нясмела аблізваюць бярозавыя дровы, штохвіліны мацнеючы і ахопліваючы ўсё большую прастору. Пакуль не ўбяруцца ў самую сілу і не азавуцца ў цесным цагляным заўтку зыркiм святлом і нястрымным гулам. На вельмі кароткі час. А пасля — пачнецца згасанне, такое самае няўхільнае і няўмольнае. Неўзабаве на чырвоных вуголлях, што яшчэ захоўваюць абрысы дроў, застануцца асобныя прывідныя агеньчыкі, якія будуць раз-пораз то затухаць, то ўспыхваць ізноў, каб у нейкі момант знікнуць назаўсёды. Гарачыя вугалі паступова счарнеюць і рассыплюцца. І ўрэшце, згасне, аджыўшы свой век, астатняя жарынка. Ператворыцца ў шэры мёртвы прысак. Тлен.

Агонь таксама старэе.

Павел Міканоравіч Шалгуноў, адстаўны генерал-маёр, былы Мінскі і Магілёўскі губернатар у задуменні сядзеў у простым крэсле перад галандскай печкай. Некалі мажная яго пастава змізарнела, і згорбленыя старэчыя плечы цяпер выразна вылучаліся пад сіняй тканінай вышытага залатымі кветкамі шлафрока¹. Рысы твару, абмаляванага сівымі бакенбардамі, моцна завастрыліся і перарэзаліся глыбокімі зморшчынамі, якія ў водблісках агню здаваліся яшчэ глыбейшымі. Толькі вочы — па-ранейшаму жывыя і пранізлівыя — нагадвалі яго самога ў часы маладосці. І вусны захавалі ранейшую жорсткасць.

Паліць сёння ў грубцы не было патрэбы: надвор'е на дварэ стаяла цёплае. Але гэта быў апошні яго вечар

¹Шлафрок — хатні халат раскошнага крою.

у Багушэвічах — заўтра ён назаўсёды выязджаў у Пецярбург, і яму заманулася вось так пасядзець каля печы. Можа, на развітанне, а можа, каб вызваліць сябе, нарэшце, ад цяжару невялікага скрутка папер, вывезенага некалі з Вільні.

Ён атрымаў гэты маёнтак у Ігуменскім павеце ва ўзнагароду за бездакорную службу і нястомную барацьбу з бунтаўшчыкамі падчас апошняга ў гэтым краі мяцяжу. Па іроніі лёсу да яго Багушэвічы належалі мясцовым дваранам Святарэцкім. У трывожным 1863 годзе ніхто з іх не застаўся верным імператару. Малады Святарэцкі нават стаяў на чале мяцежнай партыі ў Мінскай губерні...

Кажуць, іхні дом быў вельмі прыгожы. Можа, і так.

Дваццаць гадоў таму, выйшаўшы ў адстаўку і прыехаўшы сюды, ён пабачыў пустку. Сядзіба Святарэцкіх за ўдзел гаспадароў у бунце была знішчаная дазвання. Нават месца, дзе яна стаяла, зааралі, каб нішто не нагадвала пра яе тубыльцам.

У пакоі панаваў паўзмрок. Акрамя пары плеченых крэслаў, на адным з якіх сядзеў Шалгуноў, масіўнага драўлянага стала ды грувасткай шафы з працыненымі дзвярыма тут не было нічога. Амаль усе рэчы яшчэ заўчора шасцю вазамі ён адаслаў на станцыю. Застаўся толькі з дзясятка вузлоў у пярэдняй. Ды гэты вось скрутак папер у яго на каленях.

Схуднелыя пальцы няспешна гарталі даўнія запісы, машынальна разгортваючы складзеныя ў дзве ці чатыры столкі аркушы. Каб потым праз колькі імгненняў скласці іх зноў. У няпэўным, дрыготкім святле ад полымя ў грубцы чытаць было нельга. Ды і навошта? Кожную паперку ён перачытваў столькі разоў, што ведаў усё на памяць. Амаль слова ў слова.

Па добраму, гэтыя дакументы даўно варта было спаліць. Але ён чамусьці вазіў іх за сабой: з Вільні ў Мінск, з Мінска — у Магілёў. Урэшце, прывёз сюды, у Багушэвічы. Думаў напісаць кнігу або нарыс, нават пачынаў... Аднак чым болей заглыбляўся ў працу, тым мацней усведамляў, што ніколі яе не скончыць. Таму што не можа сабе гэта дазволіць.

Іншая справа, калі б ён пісаў так, як пішуць многія: не шкадуючы чорных фарбаў для ворагаў і пурпуру для сваіх — няхай і самых паскудных нягоднікаў.

Як пісаў Гогель, з якім яны разам служылі ў Вільні.

Пры ўспаміне пра паручніка Гогеля вусны старога міжволі склаліся ў пагардлівую ўсмешку.

Ён наогул паблажліва ставіўся да літаратурнай няпраўды. Вядома, розныя там пісакі, журналісты, гісторыкі і падобная да іх публіка могуць выдумляць усё, што заўгодна. Але толькі не вайсковы афіцэр, які абавязаны ў кожным учынку і слове заставацца верным прысязе і прыносіць карысць імператару.

Хлусня не здольная прынесці сапраўднай карысці. Значыць, афіцэр павінен або гаварыць праўду, або — маўчаць.

Шалгуноў глыбока ўздыхнуў.

Кніжка Гогеля наўрад ці карысная для Айчыны, але і бяды ад яе не будзе. А вось задуманая ім самім праца можа пайсці Расіі на шкоду. Ён упершыню зразумеў тое ў Мінску і пісаць ужо не мог. Бо кожнага разу, калі вяртаўся да гэтых віленскіх папер, пераконваўся: ягоная праўда сілкавала новую разбуральную для імперыі сілу, якую яны дагэтуль не ўспрымалі ўсур'ез. Тую сілу, што ўпершыню заявіла пра сябе падчас апошняга бунту трыццаць гадоў таму.

Ён тады яшчэ быў палкоўнікам.

Амаль штодня ён, Шалгуноў, приходзіў у адабраны ў махаў манастыр, дзе засядала ягоная следчая камісія. Мяцежнікі сотнямі траплялі ў палон. Многія здаваліся самі. Арышты, допыты, вочныя стаўкі ішлі адно за адным. Камісія была галоўнай у краі, і праз яе прайшлі ўсе захопленыя кіраўнікі бунту. Ён бачыў усіх.

Нечакана многа аказалася баязліўцаў. Гэтыя выклікалі найбольшую агіду: яны прасілі аб дараванні, бажыліся, што ўзятыя ў мяцеж сілай, кляліся ў нязменнай вернасці прастолу. І пры гэтым расказвалі ўсё, што толькі маглі, кампраметуючы нават самых блізкіх людзей. Ставала і годных праціўнікаў, якія трымаліся з гонарам, гаварылі пра любоў да Польшчы. Некаторыя — пра дзіўную любоў да старой Літвы. Але рана ці позна пад ціскам ламаліся ўсе. Траплялі ў палітычную камісію і звычайныя бандыты. «Пад шумок» паўстання ім было вельмі зручна рабіць свае зладзействы. Такіх проста адсейвалі і перадавалі ў крымінальную паліцыю.

Арыштантаў было так шмат, што з часам усе іхнія абліччы сцерліся з памяці.

Усе, акрамя аднаго.

Крактануўшы, Шалгуноў прыўзняўся з крэсла, каб пад-
класці ў аціхлы агонь яшчэ трохі дроў.

Ён дагэтуль памятаў той вялікі грубаваты твар з жорсткімі
вуснамі і цёмна-русымі валасамі. І той пагляд. То пагардліва-ха-
лодны, то востра-калючы, то насмешліва-паблажлівы.

Гэта быў адзіны з арыштантаў, хто насмельваўся
пярэчыць следчай камісіі. Адзіны, хто не адводзіў позірку
і глядзеў ім проста ў вочы. Нават жахліваму ў нястрыма-
най лютасці Гогелю, быццам насміхаючыся з інквізітар-
скіх замашак паручніка. Адзіны, ад каго яны не здолелі
дамагчыся нічога.

Гэта быў той, каго яны беспаспяхова шукалі болей за год.
Спачатку — як падарожнага, што раскідваў па ваўкавыскім
тракце бунтоўныя лісткі на гаворцы мясцовых мужыкоў. А
ўжо праз некалькі месяцаў — як галоўнага распарадчыка
і кіраўніка мяцяжу ў заходніх губернях.

Гэта быў Канстанцін Каліноўскі — адзін з нямногіх вора-
гаў імперыі, каго ён паважаў.

Той, каго ў Вільні восенню 1863 года называлі «кароль
Літвы».

Шалгуноў скептычна ўсміхнуўся.

Кароль... Не, там былі вышэйшыя... Каліноўскага маглі
ў самы вырашальны час выкінуць з жонда² і запраторыць
у Гродна простым камісарам. А потым, калі ад жонда ўжо
засталася адна шылда, вярнуць у Вільню заторкваць дзіркі.
І той не схаваўся, не ўцёк за мяжу ратаваць сваю блакітную
кроў. На ім адным амаль задушаны мяцеж трымаўся яшчэ
добрых паўгода... Не, Каліноўскі не з каралёў! Ён з тых, што
сякуць галовы каралям.

Якабінец.

Пра гэтага чалавека хадзілі легенды.

Гаварылі, што ён прыходзіў на кожнае смяротнае пака-
ранне ў Вільні, каб правесці ў апошні шлях сваіх сяброў-мя-
цежнікаў, спрытна абыходзячы паліцэйскія пасты... Што,
лёгка мяняючы знешнасць, мог перакінуцца некалькімі
словамі з жандарскім маёрам і тут жа, крыху адышоўшы-
ся, раскінуць па вуліцы крамольныя лісткі... Што падчас

²Жонд (ронд), ад польскага *grząd* — урад.

раптоўных аблаваў вылазіў у акно і хаваўся на даху ў адной бялізне. На марозе. Некалькі гадзін...

Як здараецца амаль заўсёды, яго выдаў свой. Вітальд Па-рафіяновіч, прызначаны ім жа самім кіраваць бунтам на Магілёўшчыне. Нездарма кажучь: гарачыя і годныя кепска разбіраюцца ў людзях.

І вось грозны камісар мяцежнікаў сядзеў перад імі.

Следчая камісія не хавала радасці і нейкай ненатуральнай цікаўнасці. Болей за ўсіх трыумфаў Гогель. Яны глядзелі на арыштанта так, як глядзяць на дзіўную заморскую жы-вёліну ў звярынцы. Толькі ён, Шалгуноў, не адчуваў нічога, акрамя неверагоднай палёгкі: нарэшце, гэта ўсё скончыцца.

У першы дзень вязень адмаўляў кожнае слова. Упар-та паўтараючы, быццам ніякага Каліноўскага не ведае і псеўданімамі ніколі не карыстаўся. Што ён — сапраўды Ігнацій Вітажэнец, выхаванец віленскай гімназіі. З усёй шчырасцю прызнаваўся, што праз нявобытнасць і маладыя гады ўлетку паддаўся на прамовы агітатараў і далучыўся да мяцежнікаў, але неўзабаве, расчараваўшыся, уцёк з атрада. І цяпер вось ужо колькі месяцаў спакойна жыве на кватэры ў Вільні, дзе займаецца даследаваннямі славянскай гісторыі.

Раз за разам малады чалавек запэўніваў іх, што ў баях не ўдзельнічаў і ніякага дачынення да мяцежніцкага ўрада не мае. Пакуль назаўтра не быў апазнаны маладой Марыяй Грагатовіч, якая добра ведала яго пад іншым прозвішчам. Далей хавацца не было сэнсу, і арыштанта пачаў даваць па-казанні.

Толькі гаварыў зусім не тое, чаго ад яго хацелі.

Дзіўна... Яны афіцыйна называлі яго ў камісіі «дваранін Вікенцій Каліноўскі» — гэтак значылася ў паперах. Аднак усе сведкі: родзічы, знаёмыя, саўдзельнікі-бунтаўшчыкі на-зывалі яго толькі Канстанцінам. Нават у імені была нейкая незразумелая канспірацыя.

Каліноўскі ахвотна распавядаў пра сябе.

Маўляў, нарадзіўся ў Мастоўлянах Гродзенскай губерні ў сям'і Сымона Каліноўскага і Веранікі з Рыбінскіх. Бацька валодаў невялікай ткацкай мануфактурай, дзе выраблялася сталовая бялізна. Маці памерла, калі яму было пяць гадоў. Неўзабаве бацька ажаніўся зноў і ўжо разам з новай жонкай купіў хутар Якушоўку недалёка ад мястэчка Свіслач...

Усё тое ім было добра вядома. За год вышуку паліцыя сабрала пра Каліноўскага поўныя звесткі. Яны ведалі літаральна ўсё пра ягонае жыццё да паўстання: і пра раннюю смерць маці, і пра пераезд сям'і ў Якушоўку, і пра навучанне ў Свіслацкай гімназіі. Ведалі яны і пра глыбокае непаразуменне з бацькам і мачыхай, і пра тое, што найбліжэйшым чалавекам для Вікенція-Канстанціна стаў старэйшы брат Віктар, разам з якім ён падаўся вучыцца далей. Спярга ў Маскву, а потым — у Пецябург.

Гэтыя сямейныя варункі мелі для іх значэнне раней, калі яны шукалі Каліноўскага. Цяпер жа камісію цікавілі зусім іншыя звесткі. Пра ягоную ролю ў бунце і сувязі з іншымі ўдзельнікамі падпольнай арганізацыі. Пра гаспадароў явачных кватэр. Пра кантакты з Варшавай і Парыжам. Пра таемныя спружыны, якія кіравалі ходам паўстання.

Тут і пачыналіся праблемы.

Калі Канстанціна Каліноўскага пыталі пра ягоных хаўруснікаў — характар паказанняў рэзка мяняўся. Каліноўскі не адмоўчваўся. Але гаварыў ён цяпер асцярожна, узважваючы і абдумваючы кожнае слова... Ён называў імёны Нестара Дзюлёрана, Мечыслава Дарманоўскага, Уладзіслава Малахоўскага, Цітуса Далёўскага, Ігната Здановіча, аднак гэта выклікала ў камісіі толькі нервовыя ўсмешкі. Бо ўсе гэтыя людзі ўжо былі пакараны смерцю. Або знаходзіліся за мяжой.

Ён нібы гуляўся з імі, даводзячы нястрыманага Гогеля да шаленства. Даходзіла да таго, што яму, Шалгунову, даводзілася на правах старшыні асджваць залішне раз'юшанага паручніка, які быў гатовы накінуцца на арыштанта. Тое было, мусіць, два ці тры разы, і кожнага разу палкоўнік бачыў у вачах Гогеля востры агеньчык непрыязі. Міжволі разумеючы, што непрыязь гэтая — узаемная.

Урэшце тое каштавала Шалгунову некалькіх вельмі непрыемных хвілін у кабінеце генерал-губернатора. Але было гэта пазней. Ужо пасля таго, як прыхаваная непрыязь шуганула на адным з допытаў адкрытым полымем.

25 лютага 1864 года на чарговым допыце яны найперш хацелі дазнацца дадатковыя падрабязнасці пра пецябургскую студэнцкую арганізацыю «Огул». У гэтае нелегальнае таварыства ўваходзілі ці не ўсе выхадцы з заходніх губерняў,

і менавіта тут завязаліся многія сувязі, якія праз некалькі гадоў сталіся асноваю мяцежнай сеткі.

Ён выдатна памятаў той дзень.

Следчая камісія звыкла займала свае месцы за доўгім сталом у былым рэфлекторы³. Праваруч ад старшыні Шалгунова, унурыўшыся ў паперы, флегматычны штаб-капітан Іван Сямёнаў нешта вышукваў у паказаннях сведак. Маладыя паручнікі Мікалай Гогель і ягоны цёзка Юган сядзелі па баках.

— Дваранін Каліноўскі, — Шалгуноў скончыў з першымі малазначнымі пытаннямі і цяпер падыходзіў да важнага, — па якой прычыне вы вясной 1856 года пакінулі Маскву і пераехалі ў Санкт-Пецяярбург?

— Я жыву з братам Віктарам, і калі ён пакінуў Маскоўскі ўніверсітэт, мы пераехалі ў Пецяярбург. Там брату прапанавалі заробак.

У кароткія імгненні цішыні было чуваць, як рыпіць пяро. Каля акна за невялікім сталком обер-аўдытар Фама Шчэрба занатоўваў адказы арыштанта.

— Ваш брат, Віктар Отан Каліноўскі, быў выключаны з універсітэта за ўдзел у палітычных беспарадках? — палкоўнік Шалгуноў глядзеў вязню проста ў вочы.

— Мой брат быў выгнаны за пратэст супраць палачнай дысцыпліны. Універсітэт — не казарма і не турма.

З месца паручніка Гогеля пачуўся з'едлівы смяшок:

— Хто б сумняваўся! Добра, што здох, а то б шукалі яшчэ аднаго закаранелага бунтаўшчыка.

Твар Каліноўскага застаўся спакойным, але кулакі сціснуліся так, што костачкі на руках пабялелі.

— Выбірайце словы, паручнік!

— Не разыгрывайце тут зняважаную братэрскую любоў, Каліноўскі! — Гогель прыўзняўся з месца. — Мы цудоўна ведаем, што вы не любіце нікога і нічога, акрамя сваёй ідэі.

Шалгуноў папераджальна ўзняў руку, але паручнік, здавалася, гэтага не заўважыў.

— Калі б вы любілі брата, то прыехалі б з ім развітацца.

³Рэфлекторы — трапезная зала.

— Калі мяне не бачылі вашы шпіёны, гэта не значыць, што я там не быў, — намаганнем волі малады чалавек суняў гнеў. — Давайце не будзем губляць час, панове. Думаю, мяне сюды выклікалі не для таго, каб абмяркоўваць смерць майго брата.

— Добра! — злавесна працадзіў Гогель і ўстаў з лаўкі.

— Паручнік!

Шалгуноў незадаволена паглядзеў на падначаленага, але той сустрэў ягоны позірк халоднай ветлівай усмешкай і знак афіцыйна прамовіў:

— Здаецца, палкоўнік, кожны з членаў следчай камісіі мае права задаваць пытанні арыштаванаму.

Павярнуўшыся на абцасах, Гогель няспешна прайшоўся па залі.

— У 1856 годзе вы, Каліноўскі, паступілі на юрыдычны факультэт Пецярбургскага ўніверсітэта.

— Так.

— Ці праўда, што вы былі прынятыя ў лік казённакошт-ных студэнтаў?

— Так, па беднасці я быў вызвалены ад аплаты за навучанне.

— Універсітэт вызваляе ад аплаты сына ўладальніка суконнай фабрыкі? — ва ўдаваным здзіўленні следчы падняў бровы ўгору.

— Ваш сарказм недарэчны, паручнік, — адказ Каліноўскага прагучаў цвёрда. — Вам добра вядома, што ў майго бацькі на ўтрыманні было пяцёра малых дзяцей. Гэта калі не лічыць падлеткаў. А тое, што вы называеце суконнай фабрыкай — усяго толькі дробная мануфактура.

— Не вашае справа, што нам вядома, а што — не! — жорстка абарваў арыштанта Гогель. — Галоўнае — вы вучыліся ва ўніверсітэце за кошт Імперыі.

Паручнік падышоў да стала і ўзяў загадзя адкладзеную паперку.

— Больш за тое! Вы атрымлівалі ад расійскай дзяржавы штомесячную стыпендыю ў памеры сямі рублёў. І яшчэ мелі нахабства падаваць прашэнні аб аказанні разовай дапамогі! Гэта праўда?

— Я яшчэ не ў судзе, паручнік. І вы — не пракурор... — на момант у голасе Каліноўскага раптам праявілася нечалавечая стомленасць. — Хаця ў вашых судах няма ні пракурораў, ні адвакатаў.

— Адказвайце на пытанне!

— Гэта праўда, — Каліноўскі страсянуў галавой, — на падтрымку з дому я разлічваць не мог, стыпендыі на пражыццё не хапала... Я спрабаваў зарабляць прыватнымі ўрокамі, але гэтага было мала...

— Вы не проста шаленец, — Гогель амаль шыпеў, — вы няўдзячны, шалёны сабака, які кусае свайго гаспадара! Вы не ведаеце, што такое сумленне!

— Не вам разважаць пра сумленне, паручнік!

— Маўчаць! — віскнуў Гогель. — Вас бясплатна вучылі, давалі стыпендыю, а вы яшчэ выпрошвалі дапамогу...

— Гэта была адзіная магчымасць скончыць універсітэт.

— Скончыць расійскі ўніверсітэт, а потым падняць супраць Расіі бунт? — абурэнне паручніка выглядала шчырым. — Колькі вас там такіх было?

— Мы рады былі б вучыцца ў сябе дома, — спакойна адказаў Каліноўскі, — але з закрыццём Віленскага ўніверсітэта нас пазбавілі такой магчымасці.

— Віленскі ўніверсітэт быў расаднікам польскага духу, — раптам падняў галаву ад папер штабс-капітан Сямёнаў.

У адказ арыштантаў сумна ўсміхнуўся:

— Польскага... Дапусцім, панове... А ці не ёсць Маскоўскі ды і Пецябургскі ўніверсітэт расаднікамі расійскага духу?

— Не ўхіляйцеся ад адказу, Каліноўскі! Расійская дзяржава давала вам грошы, а вы пускалі іх на забароненую літаратуру для падпольных гурткоў.

— Гэта няпраўда.

— Якая была ваша роля ў незаконных зборышчах? Колькі вас там было? — з кожным пытаннем паручнік Гогель крок за крокам падступаў да Канстанціна Каліноўскага. — Хто з студэнцкага таварыства потым удзельнічаў у вашых мяцежных бандах? Імёны?!

Гогель ужо ўшчыльную стаяў перад арыштантамі, пагрозіў гледзячы на яго зверху ўніз ва ўпор. Дуэль позіркаў доўжылася некалькі доўгіх імгненняў.

— Імёны?! — паручнік брудна вылаяўся.

Каліноўскі адказаў не адразу.

— Мусіць, ад шматлікіх сведак камісія ўжо ведае, што ў студэнцкім таварыстве я быў бібліятэкарам. А наконт імёнаў, — Канстанцін з пагардай паглядзеў на Гогеля, — многія

з іх вы ведаеце ад тых жа сведак. А пра якія не ведаеце — тыя я не магу назваць. І прычыны гэтага вам, панове, зразумелыя.

Раз’юшаны паручнік Гогель схапіў вязня за каўнер.

— Значыць, адмаўляешся гаварыць, мяцежная морда?

— Я гатовы сведчыць пра ўсё, што датычыць мяне самога, — голас Каліноўскага набыў сталёвую цвёрдасць. — Але быць шпіёнам і даносчыкам адмаўляюся.

— Думаеш, у нас тут можна бясконца гуляцца ў героя? — люта пасміхнуўся Гогель. — До-о-обра!

— Досьць, паручнік! — пачулася ззаду. Палкоўнік Шалгуноў ужо не хаваў незадаволенасці. Перахапіўшы ягоны цвёрды позірк, Мікалай Гогель адпусціў Каліноўскага і адышоў трохі ўбок. Але тут жа працягнуў наступ.

— Павінен сказаць, Каліноўскі, што мы арыштавалі ўсю сям’ю Ямантаў. У тым ліку дваццацігадовую Марыю Мацвееўну, — задаволены разлічаным ударам, паручнік заклаў рукі за спіну. — І не мне табе расказваць, што можа здарыцца з прыгожай маладзенькай паненкай у турме.

Па твары арыштанта прабег ледзьве заўважны цень, і пальцы ягоныя амаль непрыкметна здрыгануліся. Тую імгненную збянтэжанасць заўважыла толькі спрактыкаванае, праніклівае вока Шалгунова. У наступнае імгненне Канстанцін Каліноўскі ўжо цалкам авалодаў сабой.

— Чаму вы мне пра гэта гаворыце?

Следчы ізноў насунуўся на Каліноўскага.

— Паручнік! — папярэджанне старшыні камісіі прагучала яшчэ больш жорстка.

— Таму што твая згаворлінасць можа значна палегчыць яе лёс, — ад воклічу Шалгунова Гогель амаль адмахнуўся.

— Мне агідная ваша фамільярнасць, — Канстанцін холадна паціснуў плячыма. — Але пры чым я да гэтай дзяўчыны?

— Я ведаў, канешне, што вам пляваць на людзей! Што вы ідзяце па трупах! Але каб настолькі! — усім сваім выглядам Гогель цяпер удаваў зняважаную добрасумленнасць. — Няўжо табе ўсё роўна, што тваю ненаглядную... як там... чарнабровую галубку чакае Сібір!

Каліноўскі ўважліва паглядзеў на супраціўніка.

— Я вас не разумею.

— Усё ты цудоўна разумееш!

Тон Гогеля зноў стаў здзеклівым, і з яго вуснаў раптам пачулася скалечаная чужынцам беларуская мова:

— Маріська чернабровая, галубка мая!

За доўгія стагоддзі гэта былі, мусіць, першыя беларускія словы, якія прагучалі ў кляштарных сценах, адкуль даўнюю лаціну і пальшчызну ўладна выцесніла расійшчына. І словы тыя мелі аглушальны эффект.

— Паручнік, сядзьце! — рэзка сказаў Шалгуноў.

У першы момант здалося, нібыта, Гогель не пачуў раздражнёнага вокрыку.

— Гэта загад! — палкоўнік кінуў на падначаленага свінцовы погляд. — Уладаю старшыні следчай камісіі я забараняю вам далейшы ўдзел у допыце.

Шматзначна гмыкнуўшы, Гогель памкнуўся да выхаду.

— Я сказаў, сядзьце, паручнік!!!

Падсвядома Шалгуноўразумеў, што адкрытая звада паміж следчымі не павышае іхняга аўтарытэту ў вачах арыштанта. Але быў проста выведзены з сябе нястрыманасцю і развязнасцю малодшага калегі і таму не стрываў. Зрэшты, стасункі між членамі камісіі, відаць па ўсім, мала абыходзілі Каліноўскага. Імкнучыся як мага хутчэй збіць хваляванне, ён глядзеў у падлогу. Рукі ягоныя нервова дрыжэлі.

— Дваранін Каліноўскі! — спакойным, але ўладным голасам Шалгуноў павёў допыт далей. — Ці прызнаеце, што вы напісалі любоўны верш, працытаваны паручнікам Гогелем?

— Не бачу магчымасці адмаўляцца. Верш, несумненна, знойдзены ў маёй камеры.

— Ці прызнаеце, што верш гэты адрасаваны Марыі Мацвееўне Ямант?

Каліноўскі ўжо супакоіўся і глядзеў Шалгунову проста ў вочы. Дасюль Канстанцін адказаў на чыстай рускай мове, і тое было трохі нязвыкла для следчых, прызвычаеных да польскай гаворкі вязняў. Цяпер жа ён раптам вымавіў па-беларуску:

— Хіба адзін Гаўрыла ў Полацку?

— Што? Не ўхіляйцеся ад адказу!

— Прымаўка ў нас такая, палкоўнік, — суха ўсміхнуўся Канстанцін. — Хіба адна Марыя жыве ў Вільні? Тут гэта, на-

пэўна, самае папулярнае дзясвочае імя. І я не разумею, з чаго вы вырашылі, што пара знойдзеных у мяне рыфмаваных радкоў прызначаліся нейкай Ямант.

— Значыць, вы адмаўляеце знаёмства з Марыяй Ямант?

— Безумоўна. Я ніколі не чуў пра такую.

— І ніколі не бывалі дома ў Ямантаў?

— Дадому да незнаёмых людзей заходзяць толькі злодзеі і паліцыя. Я ж не адношуся ні да адных, ні да другіх.

— Няўжо ж?! — з'едліва пракаментавалі паручнік Гогель.

— Вы ілжаце, Каліноўскі! — Шалгуноў не звярнуў увагу на сарказм паручніка. — Нам дакладна вядома пра вашыя блізкія адносіны з былым студэнтам Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта Іосіфам Ямантам.

— У вас непраўдзівая інфармацыя, палкоўнік. Мае дачыненні з Іосіфам Ямантам абмяжоўваюцца некалькімі сустрэчамі у віленскім камітэце. І гэтых сустрэч мне было дастаткова, каб зразумець, што ён не можа быць адданым справе і не здольны належным чынам выконваць ускладзеныя на яго абавязкі. Ніякага сяброўства між намі не было і быць не магло, — Каліноўскі гаварыў цвёрда. — Я не маю ўяўлення, кім даводзіцца Яманту гэтая ваша Марыя, калі яна яму наогул кімсьці даводзіцца. А пра сям'ю Іосіфа магу сказаць адно: наколькі мне вядома, яны былі праціўнікамі паўстання.

— Праўда? — у голасе Шалгунова выразна чулася насмешка.

— Мяркую, што так... У апошняй нашай размове Ямант прагаварыўся, што меў жорсткую размову з бацькамі, якія дазналіся пра ягоную сувязь з намі.

— Дарэмна стараецца, — Шалгуноў адкінуўся трохі назад. — Мы дакладна ведаем, што многія зборшышчы вашага правінцыйнага жонда праходзілі на кватэры ў Ямантаў. Вы, Каліноўскі, там часта бывалі, і добра знаёмыя з усёй сям'ёй... У тым ліку і з сястрой Іосіфа Яманта — Марыяй... Мне працягваць?

— Караць без віны вам не ўпершыню, таму можаце гаварыць, што заўгодна... Хаця, палкоўнік, гэта не ў вашых інтарэсах. Чым болей вы пакараеце невінаватых, тым болей нашых застанецца на волі... І яны адпомсцяць.

— Гэта што — пагроза?! — паручнік Гогель ледзь стрымаў сябе ад гнеўнага выбуху. Між тым як старшыня следчай камісіі толькі паблажліва ўсміхнуўся:

— А вы не падумалі, што мы здольныя пакараць усіх: і невінаватых, і вінаватых?

— А вы не падумалі, што немагчыма пакараць увесь народ? На тое ў вас не хопіць турмаў і руднікоў.

— Ну, навошта ўвесь, — вочы Паўла Шалгунова прымружыліся. — Дастаткова пакараць самых лепшых і адчайных. А астатнія — пойдучь туды, куды павядучь. Як статак авечак.

— Гэта ваша мэта — кіраваць статкам авечак?

— Не перакручвайце, Каліноўскі, — паморшчыўся Шалгуноў. — Наша мэта — дабрабыт і спакой дзяржавы.

— Грош цана дзяржаве, у якой замест падданных — быдла, палкоўнік.

— А ў вашай Польшчы хіба не так было? — спяхмурнеўшы і сашчапіўшы рукі на грудзях, азваўся штабс-капітан Сямёнаў.

— Менавіта так і было... Таму і згубілі краіну. Бо позна спахапіліся, — Канстанцін кусаў вусны. — Позна зразумелі, што сіла любой кароны — не ў колькасці шляхецкіх шабель, а ў розуме і адукаванасці людзей. Шчырая любоў народа да сваёй зямлі і павага да самога сябе магчымая толькі там, дзе прыродны розум чалавека ўзбагачаецца навукай. Там жа, дзе пануе невуцтва, любоў да айчыны лёгка перамагаецца любоўю да тытулаў і раскошы.

— На што вы намякаеце?

— Дзяржава, у якой замест закона і навукі — чырвонец і нагайка, не мае шанцаў на існаванне.

— Гэта не вам вырашаць!

— А каму? Каранаваным дурням? Дваранству, якое даўно прагуляла апошні гонар і сумленне?

— Вы абражаеце асобу імператара! — падаў зычны голас паручнік Юган, які дасюль сядзеў моўчкі. — І тым самым пагаршаеце сваё становішча.

— Заўважце, паручнік, — павярнуўся да Югана Каліноўскі, — я не называў імені вашага імператара. Вы самі перанеслі мае словы на яго кошт. А што да майго становішча... горш мне ўжо не будзе...

Канстанцін шумна ўздыхнуў.

— Я стаў злачынцам не з-за сваіх перакананняў. Так склаліся абставіны. Кожная рэвалюцыя нясе пакуты і разбурэнні, і я ўсё б аддаў, каб маю радзіму абмінула гэтка

доля. Каб для дасягнення народнага дабрабыту не трэба было праліваць братняй крыві... Разумны ўрад сам дае сваім падданым волю і шчасце. Неразумны — робіць з іх рабоў і гэтым падпісвае сабе прысуд.

— Як вы смееце! — узбурыўся Юган. — Тут вам не карчма і не мяцежная сходка!

— Я дадам толькі адно, — арыштант абвёў следчых цвёрдым позіркам. — Найбольшыя шанцы перажыць бліжэйшыя сто гадоў мае англійская карона. Бо там усё ж не дазваляюць сабе казаць галоднаму народу: «Калі ў вас няма хлеба — ешце пірожныя». У французскай кароны такіх шанцаў няма зусім. У вашай — таксама... Не выйшла ў нас — атрымаецца ў іншых.

— За што вы нас так ненавідзіце? — Павел Шалгуноў напружана ўглядаўся ў твар Каліноўскага.

— Вы высылаеце чатырнаццацігадовую дзяўчынку ў Сібір толькі за тое, што яна пашыла вопратку роднаму брату, і хочаце, каб вас тут любілі?

— Яе брат — бунтаўшчык.

— А яна?!

У Вільні была адліга, і Шалгуноў пачуў, як за яго спінай падаюць на бляшанку за акном цяжкія капяжы.

— У адрозненне ад вас мы жанчын не вешаем! — парушыў цішыню штабс-капітан Сямёнаў.

У вачах арыштанта ўспыхнуў агонь.

— Вам нагадаць, што рабілі з жанчынамі казакі 5-га Данскога палка?

— Гэта іншая справа.

— Гэта тое самае, панове! Так, у нашых атрадах трапляліся сволачы, асабліва са шляхты, і не ўсіх іх атрымалася аддаць пад трыбунал... — голас Каліноўскага звінеў. — Так, намі часта прыкрываліся звычайныя злодзеі, каб зрабіць сваю паскудную справу і схаваць сляды... Але гэта не дае вам права ганьбіць тысячы сумленных паўстанцаў! Таму што ў вас было тое самае і нават горш, бо — у рэгулярных войсках, — Канстанцін перавёў дыханне. — Бо ніводзін, чуеце, ніводзін сапраўдны патрыёт гэтай зямлі ніколі не кране жанчыну пальцам!

— Дзіўная рэч, — Іван Сямёнаў пабарабаніў пальцамі па сталю. — Мы караем смерцю найбольш небяспечных ворагаў дзяржавы. Але на вашых руках крыві не менш! І пры гэтым чамусьці мы — вешальнікі, а вы — патрыёты.

— Нават, калі і не менш... Гэта — вайна... І мы — на сваёй зямлі... Дзвесце пяцьдзесят гадоў таму нашы жаўнеры стаялі ў Крамлі. Успыхнуў бунт, і многіх з нашых чакала страшная смерць, — Каліноўскі гаварыў ужо спакойна. — Тады мы былі на чужой зямлі, і праўда была на баку маскавітаў... Цяпер вы — на чужой зямлі, капітан. Гэта — наш горад. І праўда на нашым баку.

Павел Шалгуноў нетаропка наліў сабе ў шклянку вады з гранёнага графіна і ўважліва паглядзеў на вязня.

— Праўда заўсёды на баку мацнейшага, Каліноўскі. Можна, гэтая зямля і была вашай, але вы апошнія, хто імкнуліся павярнуць незваротнае, — голас палкоўніка ўзмацніўся. — Мы зробім усё, каб вы сталі апошнімі.

— На нашым месцы стануць іншыя!

— Не стануць. Ніхто не захоча станавіцца на месца тэрарыстаў і бандытаў. Гісторыю пішучь пераможцы, — твар Шалгунова па-ранейшаму заставаўся спакойным, але кожнае наступнае яго слова гучала, нібыта ўдар цяжкага молату. — І ў вачах будучых пакаленняў вы будзеце зусім не «рыцарамі свабоды», а крывадушнымі змоўшчыкамі, якія залілі мірны край крывёй і замучылі сотні безабаронных сялян. Нашчадкі праклянуць вас, Каліноўскі. Мы паклапоцімся пра гэта.

Арыштант з пагардай паглядзеў на Шалгунова:

— Няма нічога таемнага, што не выйшла б на яву, палкоўнік... Чым большая хлусня, тым большыя яе наступствы, і тым даражэй прыйдзеца за яе плаціць.

— Не будзьце наіўнымі. Пройдзе няшмат часу, і нашчадкі бунтаўшчыкоў назавуць сябе рускімі.

— Многія бунтаўшчыкі не пакінуць нашчадкаў. А ад нашчадкаў прадажнікаў і халуёў карысці вам будзе няшмат, — рэзка заўважыў Канстанцін. — І не думайце, што далучэнне будзе для вас лёгкай справай. Вы не сёння і не ўчора заваявалі гэты край. Але так і не здолелі заваяваць прыхільнасць у сэрцах яго жыхароў.

— Няхай вас гэта не хвалюе, — ментарскім тонам азваўся капітан Сямёнаў. — У заходнім краі цяпер будзе праводзіцца зусім іншая палітыка.

— А хто будзе праводзіць гэтую вашу іншую палітыку? Тыя сумнеўныя асобы, што едуць сюды з унутраных

губерняў за дваіным жалаваннем? Няўжо вы думаеце, што п'яніцы і здзірцы здольныя нешта зрабіць у справе аб'яднання?

— Вы абражаеце рускіх чыноўнікаў! — ускінуўся Юган.

— Я кажу тое, што кажу. Вы нічога не дасягняце, панове! Адно даведзяце край наш няшчасны да новых ахвяр і пакут. І яшчэ больш падштурхняце нас да Польшчы.

— Аднак міжволі вы ўсё ж прызняце гэты край рускім, — спакойна зазначыў Шалгуноў.

— Я не разумею...

— Ну як жа... Немагчыма ж польскі край яшчэ бліжэй падштурхнуць да Польшчы, — старшыня следчай камісіі суха ўсміхнуўся. — А калі гэты край не польскі, значыць, ён — рускі.

— А вам ніколі не прыходзіла ў галаву, што ён — і не польскі, і не рускі?

Сёй-той са следчых не стрымаў саркастычнай усмешкі, а паручнік Гогель нават коратка рассмяўся. Адзін Шалгуноў па-ранейшаму сур'ёзна глядзеў на Каліноўскага ва ўпор.

— А чый тады? Толькі не трэба пра самастойную Літву, дваранін Каліноўскі. Яе няма. І ніколі не было! Літоўская Русь заўсёды была часткай агульнай Русі. Нават калі знаходзілася пад уладай польскай кароны.

— Тое, што вы называеце Літоўскай Руссю, палкоўнік, — асобная краіна. Так склалася гісторыя — зараз мы моцна павязаныя з Польшчай. Іншая справа, добра гэта ці не, але сувязь гэтая ахоплівае ўсе нашы саслоўі. І падмацаваная многімі традыцыямі, і нават прымхамі. Аднак мы — асобны народ са сваім ладам жыцця, са сваім характарам, са сваёй мовай.

— Вы называеце мовай простую мужыцкую гаворку, на якой напісаны ваш саматужны вершык? — Іван Сямёнаў насьмешліва паглядзеў на арыштанта.

— Вы адукаваны чалавек, капітан?

— Я — афіцэр.

— Каб вы былі адукаваным чалавекам, то ведалі б, колькі дакументаў на гэтай мове захоўваецца ў вашых бібліятэках. Дыпламатычных дакументаў. У адным Пецярбургу мы з братам бачылі іх сотні, — Каліноўскі страсянуў галавой і абвёў позіркам следчую камісію. — Гэта не мужыцкая гаворка, панове! Гэта мова каралёў і канцлераў!

— А хоць адзін слоўнік у гэтай вашай «мовы каралёў» ёсць? — вусны штабс-капітана Сямёнава смяяліся.

— Будуць неўзабаве слоўнікі.

— Ах, дык яшчэ, аказваецца, толькі будуць, — апошняе слова Сямёнаў працягнуў з удаваным расчараваннем.

Каліноўскі задзірыста ўскінуў галаву:

— Глядзіце, каб акадэмія навук раптам не ўзнагародзіла першы беларускі слоўнік медалём!

— Вар’ят! — выдыхнуў са свайго месца паручнік Гогель.

Іван Сямёнаў кінуў на Каліноўскага іранічны позірк.

— Тут многія гаварылі пра вас як пра сепаратыста. Але гэта проста смешна, Каліноўскі! — штабс-капітан крыху памаўчаў. — І многа вас такіх... беларусаў?

— Больш за шэсць мільёнаў.

— Кіньце! — паморшчыўся Сямёнаў. — Вы цудоўна разумееце, што я не пра колькасць мужыкоў у заходнім краі.

— Асобная дзяржава для выдуманага народа, які цалкам складаецца з халопаў? Гэта ж дзікуства, — грэбліва прамовіў паручнік Юган. — Няўжо вы думаеце, што быдла здатнае кіраваць дзяржавай?

— Гэты народ не быдла! — адрэзаў Канстанцін. — І свая дзяржава ў яго ўжо была... Але будзьце спакойныя! Аднаўляць яе зараз ніхто не збіраўся... На тое ў нас занадта шмат праціўнікаў. І мала моцы.

— Хіба вы не патрабавалі незалежнасці ад Варшавы? — здзіўлена падняў бровы Шалгуноў.

— Не незалежнасці, палкоўнік. Да такога нам пакуль далёка... Мы патрабавалі самастойнасці. Аўтаноміі. Гэта розныя рэчы... Селянін ад сахі ці кухар з маёнтка сапраўды не можа кіраваць дзяржавай. Але сын гэтага селяніна — зможа! Калі вывучыцца і стане адукаваным чалавекам. Таму нам і патрэбная сёння аўтаномія. І свае школы.

— І вы думаеце, Польшча дала б вам аўтаномію? — старшыня камісіі не хаваў іроніі.

— Вы нам яе не далі б ніколі... А яны абяцалі, і мы спадзяваліся... На братэрства, на ўзаемную павагу, — арыштант застылым позіркам глядзеў у нейкую кропку за мутным акном. — Мусіць, дарэмна...

— Дык вы што — не паляк?

— Я выхаваны ў польскай культуры. Як і многія тутэйшыя жыхары. Але палякам з берагоў Віслы сабе не адчуваю...

— Вы — фанатык, — злосна выгукнуў Гогель.

— Магчыма, панове. Але не большы за вас усіх...

— Каліноўскі, не прыкідвайцеся блазнам! — Шалгуноў раздражнёна ўзвысіў голас...

Канстанцін сур'ёзна паглядзеў старшыні камісіі проста ў вочы.

— Палкоўнік, вы любіце Расію?

— Вікенцій Каліноўскі, тут не вы, а мы задаём пытанні.

— А многія з вашых праціўнікаў любяць Польшчу, і вы ставіцеся да гэтага з разуменнем... — арыштант сумна ўсміхнуўся. — Чамусьці ў нас дазволена любіць толькі Расію альбо Польшчу. А варта толькі сказаць «Люблю Беларусь!» — адразу з расійскага боку чуюцца: «фанатык», а з польскага — «хлопаман». І з абодвух бакоў крычаць пра здраду і пагражаюць пятлёй.

Шалгуноў меўся жорстка паставіць арыштанта на месца, але чамусьці не знайшоў патрэбных слоў. Упершыню за сваю кар'еру ён не ведаў, што сказаць. Балазе, тое вымушанае маўчанне доўжылася ўсяго імгненне, і ніхто ў залі нічога не заўважыў.

— Хто яшчэ апрача вас выношваў вар'яцкія ідэі гэтай... беларускай самастойнасці? — пачуўся голас штабс-капітана Сямёнава.

— Ігнат Здановіч, Ціт Далёўскі...

— О! Пра гэтых мы ўжо наслухаліся! — прамармытаў Гогель быццам сабе пад нос. Але так, што пачуў кожны.

— Яшчэ? — запытальна секануў Сямёнаў.

Канстанцін павярнуўся да следчага і цвёрда прамовіў:

— Імёны астатніх я назваць не магу.

— Дваранін Каліноўскі! Вы пацвярджаеце свае заручыны з Марыяй Ямант? — зноў узвысіў голас Шалгуноў.

— Я ўжо сказаў вам, што не ведаю гэтую жанчыну.

— У такім разе назавіце прозвішча той, для каго пісалі верш.

— І выдаць вам на паглум ні ў чым не вінаватага чалавека? — арыштант абвёў камісію грэблівым позіркам. — Тое, што вы ад мяне патрабуеце, панове, супярэчыць маім перакананням. Мяне з дзяцінства вучылі, што шпіёнства апа-

ганьвае чалавека. Яшчэ раз паўтараю: даносчыкам я не буду. І прымусіць мяне да гэтага вы не можаце.

— І не такіх герояў прымушалі! — выразна працадзіў скрозь зубы Гогель.

— Я прасіў бы вас, паручнік, устрымацца ад падобнага роду заўваг, — абсек малодшага калегу Шалгуноў. Павярнуўшыся да Каліноўскага, ён строгім афіцыйным тонам, у якім чуліся настылыя ноткі казённай пагрозы, адчаканіў:

— Вікенцій Каліноўскі, ці азначае ваша апошняя заява, што вы рашуча адмаўляецеся даваць следчай камісіі сапраўдныя паказанні пра сваіх саўдзельнікаў і тым самым канчаткова адмаўляецеся супрацоўнічаць са следствам?

— Так. Я лічу магчымым гаварыць тут толькі пра свае ўласныя дзеянні і ўчынкi.

— Ці разумееце вы наступствы свайго рашэння?

Суворая пагрозлінасць адкрыта вырвалася з-пад знешняга покрыва ветлівасці і добрапрыстойнасці. Пастка зачынілася. Дакладней, зачынілася яна даўно. Цяпер была закладзена астатняя невялікая адтуліна, якая злучала яе задушлівае нутро з вольным светам. Праз якую, няхай з цяжкасцю, але прабівалася сонечнае святло і свежае паветра. У розных сітуацыях гэткая фраза пра наступствы можа азначаць розныя рэчы. Але ў кожным выпадку яна не абяцае нічога добрага. Тут — за ёй стаяла немінучая смерць: на эшафоце ці каля расстрэльнага слупа. На вацах сотняў месцічаў.

Канстанцін адказаў не адразу. Нейкі час ён моўчкі глядзеў у вочы палкоўніку, а затым з цвёрдым спакоем вымавіў:

— Так, панове... Усе наступствы мне вядомыя і добра абдуманія. Але выхаванне і ўсведамленне тога месца, якое я займаў у грамадстве, не дазваляюць мне ісці іншым шляхам.

Паветра ў залі было наэлектрызаванае да апошняй ступені. І, нарэшце, адбыўся разрад. Але ўдарыла громам не таго, каго яны дапытвалі, як ужо не аднойчы бывала раней. Ударыла іх саміх, следчых.

Ніхто з арыштантаў дагэтуль не гаварыў з імі так, быццам не ад іх залежала пытанне яго жыцця або смерці. Ніхто не насмельваўся спрачацца з імі. Ніхто столькі не хаваў ад іх і адначасна не казаў ім проста ў вочы столькі праўды.

— У такім разе, — Павел Шалгуноў на секунду запнуўся, — не бачу сэнсу болей вас тут затрымліваць.

У грудзях перахапіла дыханне: ці то ад гневу, ці то ад здзіўлення. А можа, і ад аднаго, і ад другога разам. Двойчы за нейкую чвэрць гадзіны добра пастаўлены голас вайсковага камандзіра адмовіў яму. Ён мусіў сказаць штось іншае: паказаць сваю ўладу і заўсёднае вяршэнства пераможцы над пераможаным. Але падсвядомасць здолела выштурхнуць на паверхню толькі адну банальную дзяжурную фразу.

Калі двое зусім маладзенькіх салдат вывелі Каліноўскага з залі, ніхто з членаў камісіі не паварушыўся. Здавалася, у гэтых старадаўніх мурах спыніўся час. Але толькі здавалася. Першым ачомаўся Гогель. Прамармытаўшы сабе пад нос нейкую непрыстойнасць, ён шчыльна зашпіліў каўнер, развіталына кіўнуў усім прысутным галавой і падаўся да выхаду.

— Паручнік Гогель, застаньцеся! — запыніў яго Шалгуноў. — Усе астатнія могуць быць вольныя.

Адзін за адным члены камісіі пакідалі залю. Сыходзячы, обер-аўдытар Шчэрба хацеў прыбраць раскіданыя на сталы паперы. Але палкоўнік жэстам загадаў пакінуць усё, як ёсць. Нарэшце, яны з паручнікам засталіся ўдвох.

Шалгуноў устаў з-за стала і падышоў да супрацьлеглай сцяны, ля якой стаяў Гогель.

— Паручнік, мой абавязак папярэдзіць вас: калі вы не зменіце свае паводзіны падчас допытаў, я буду змушаны паставіць перад вышэйшым начальствам пытанне пра вашу неадпаведнасць месцу следчага.

— І чым жа ваша высокаблагароддзе не задавальняюць мае паводзіны? — Гогель гаварыў дзёрзка, з выклікам.

— Не забывайцеся, — палкоўнік стрымаў раздражненне, — што размаўляеце са старэйшым па званні. Ваша нястрыманасць і хамства не толькі перашкаджаюць весці допыт, але і лішне настройваюць арыштантаў супраць камісіі. Вы адстрашваеце гатовых супрацоўнікаў!

— Тыя, хто гатовыя супрацоўнічаць, будуць супрацоўнічаць яшчэ лепш. Добрая порцыя страху гэтым бандытам не зашкодзіць. Асабліва такім, як гэты, — Гогель кіўнуў галавой на дзверы, за якімі некалькі хвілін таму знік Калі-

ноўскі. — З імі трэба працаваць, як належыць, а не валаводзіцца.

— Па-вашаму працаваць, як належыць, — гэта пагражаць расправай з іншым чалавекам і заўчасна выдаваць таямніцы следства? Хто вас, выбачайце, цягнуў за язык чытаць ягоны вершык? Хто дазволіў згадаць імя Марыі Ямант? Ды яшчэ ў такім ключы?!

— Я амаль зламаў яго, — узвысіў голас Гогель. — Ён бы ў мяне заспяваў, каб... Каб не вашае заступніцтва...

— Захоўвайце субардынацыю! — раўнуў Шалгуноў.

— О, пращу прабачэння! — з'едліва сказаў паручнік трохі цішэй. — Я не падумаў, што вы хочаце перацягнуць гэтага бунтаўшчыка на наш бок.

— Не крыўляйся, Гогель!.. Такія, як ён, сапраўды маглі б быць карысныя ў барацьбе з польскім элементам.

Шалгуноў сам не ведаў, навошта сказаў гэта. Паручнік яўна быў не тым чалавекам, з кім можна дзяліцца падобнымі думкамі. Тым больш, думкі гэтыя толькі мільганулі ў яго галаве з паўгадзіны таму.

Здзіўленне Гогеля было шчырым.

— Хто?! Гэтыя ўскормленыя палякамі... беларусы?! Мала нам было тут Польшчы, дык вы хочаце займець на нашу галаву яшчэ і нейкую Беларусь?

— Белую Русь, якая раз і назаўсёды будзе адарваная ад Польшчы і прылучана да Вялікаросіі.

— З дапамогай такіх апантаных шаленцаў? — пасміхнуўся паручнік. — Ён нават не сказаў вам нічога, а вы хочаце, каб ён вам служыў!

— Калі не ён, дык яго сябры. Вы не палітык, Гогель! Вы бачыце полюсы, але не разумееце, што многае ў гэтым свеце вырашаецца па-за полюсамі.

— Няхай я сляпы і дурны, і філасофстваваць не ўмею, — вусны паручніка расцягнуліся ў зласлівай усмешцы. — Але калі мы хочам раз і назаўсёды вырашыць тут польскае пытанне — мы павінны поўнасьцю ачысціць край ад палякаў. А тым больш ад тых двурушнікаў, якія сёння маскіруюцца пад нейкіх там беларусаў!..

— Разумны гаспадар ніколі не высякае ўсё без разбору!

— Атрутнае пустазелле не толькі высякаюць, але і выпальваюць агнём!.. Ведаеце, чаму вы не здолелі прымусяць

гэтага шчанюка гаварыць? Таму што найўна папаліся на яго паказную шляхетнасць. «Ах, ён такі высакародны, не выдае саўдзельнікаў!». «Ах, выхаванне не дазваляе яму быць шпіёнам!», — Гогель здзекліва пасміхнуўся. — У нягоднікаў няма і не можа быць высакародства, палкоўнік! Трэба было яшчэ трохі націснуць, і мы б пабачылі перад сабой тыповую фізіяномію баязлівага польскага шляхцюка. А вы замест гэтага ператварылі допыт у палітычны дыспут!

— Выбірайце выразы, Гогель! — ноздры палкоўніка раздзімаліся ад гневу. — Не вам абмяркоўваць мае метады дэвядзення арыштантаў да шчырасці!

Шалгунову люта хацелася схапіць нахабніка за грудкі і выкінуць вон. А той і не думаў сунімацца.

— Такіх упартых нягоднікаў можа давесці да шчырасці толькі боль. Няцерпны ўсёпаглынальны боль, што пранізвае кожную частку цела, паралізуючы свядомасць... І страх гэтага болю. Бязмежны жах, ад якога немагчыма пазбыцца ні днём, ні ноччу.

— Тут вам не інквізіцыя!

— Кіньце, — Гогель паморшчыўся. — Цяперашнія лібералы зрабілі з інквізіцыі пудзіла. А насамрэч яна стагоддзямі захоўвала ў Еўропе парадак... Няўжо вы думаеце, што мяцежнікі цырымоніліся б з намі, калі б мы трапілі ў іхнія рукі? Гэтыя вырадкі, якія ўзбунтаваліся супраць нас пасля ўсяго, што мы для іх зрабілі?

— Яны ўзбунтаваліся з-за такіх, як вы! — секануў раптам палкоўнік.

Пазней ён не раз дакараў сябе за гэтыя словы. Не таму, што асцерагаўся непажаданых наступстваў, а таму, што, абвінавачваючы падначаленага ў нястрыманасці, не стрымаўся сам. Няхай сабе і ў гневе... На момант паручнік захлынуўся, як быццам наскочыў на неспадзяваную перашкоду. Але ўжо праз імгненне твар ягоны расплыўся ў агіднай усмешцы.

— Не, палкоўнік!.. — працягнуў Гогель тонам гаспадара становішча. — Яны ўзбунтаваліся з-за такіх, як вы! Супраць цвёрдай рукі не пойдзе нішто. Ведаючы, што пакаранне будзе жорсткім і няўхільным... А вось калі патураць паршыўцам — яны будуць патрабаваць больш і больш. І тады — чакай бунту, — вочы паручніка зрабіліся калючымі. — А патураць бунтаўшчыкам падчас бунту — гэта ўжо злачынства.

— На што вы намякаеце? — Шалгуноў задыхнуўся ад абурэння.

— А як вы думаеце?.. Вашыя дзіўныя метады весці допыты... Сардэчныя размовы з арыштантамі... А ў давяршэнне ўсяго яшчэ і фактычнае апраўданне бунту!.. Не трэба мець лоб у сем пядзяў, каб зразумець, што вы па меншай меры спа-чуваеце палітычным злачынцам. А мабыць, і больш за тое...

— Што?!!

— Вы ўсё чулі, палкоўнік! Няхай цяпер генерал-губерна-тар вырашае: ці можа следчая камісія ўзначальвацца чала-векам, які відочна не згодны з дзяржаўнай палітыкай уці-хаміравання гэтага краю.

— Вы — нягоднік, Гогель!

— Нягоднік не казаў бы гэта вам у вочы, — спакойна заўважыў паручнік. — Гонар маю! — моцна бразнуўшы дзвярыма, ён хуткім крокам выйшаў з залі.

За спінай Шалгунова гучным метраномам капацелі па бляшаным падваконні капяжы. А можа, гэта проста білася ягонае сэрца?

Дровы ў грубцы ўжо дагарэлі, і чэзлым святлом пакой багушэвіцкай сядзібы асвятляла толькі самотная свечка ў адмыслова выштукаваным драўляным падсвечніку. У за-думенні Шалгуноў і не заўважыў, калі Сцяпан яе запаліў. Вусны генерала кранула лёгкая ўсмешка. Гэты прасталіней-ны і грубаваты мужык служыў яму ўсе гэтыя гады. Ён і зра-біў той падсвечнік з удзячнасці за навучанне яго сына. Трэ-ба будзе не забыцца заўтра забраць падарунак з сабой, а то пакрыўдзіцца. Ну і даць які чырвонец за старанную службу барыну.

Барын...

Год, а то й болей ён адвучваў Сцяпана ад брыдкага «пан». Урэшце, «панкаць» той перастаў, але дамагчыся, каб простае рускае слова «барин» гучала ў яго мякка, так і не атрымала-ся. Цвёрдакаменнае «р» вырывалася са Сцяпанавых вуснаў з нязменнай упартасцю, і з часам адстаўны генерал махнуў рукой. Барын дык барын...

Вочы старога зноў запыніліся на зжаўцелых аркушах у яго на каленях. Усе гэтыя паперы ляжалі на стале следчай

камісіі ў той дзень. Ён сабраў іх пасля непрыемнай перапалкі з Гогелем. Сабраў машынальна, не думаючы чаму і навошта. Бо думкі былі занятыя іншым.

Не, ён не баяўся апынуцца перад раз'юшаным Мураўёвым і не прыдумваў, што сказаць генерал-губернатару ў сваё апраўданне. Апраўдвацца яму не было ў чым. Ніякай віны перад айчынай і імператарам ён не адчуваў. Але ўсярэдзіне ўсё гарэла ад таго, што нейкі хлюст абвінаваціў яго, сумленнага рускага афіцэра, у дзяржаўнай здрадзе. Яшчэ гадоў пяць-дзясят таму іх мог замірыць двубой. Цяпер гэта было немагчыма, асабліва ўлічваючы яго пасаду.

Назаўтра Гогель паводзіўся амаль як звычайна. Адно што некалькі разоў Шалгуноў лавіў на сябе яго насмешліва-пераможныя позіркi... Яны яшчэ раз запатрабавалі да сябе Канстанціна Каліноўскага. Але той зноў адмовіўся даваць паказанні, паўтарыўшы сваю ўчорашняю заяву і выклікаўшы гэтым чарговую саркастычную ўсмешку Гогеля.

Пасля таго Каліноўскага Шалгуноў ужо не бачыў. Дאпытваць яго далей было бессэнсоўна. Сваёй ролі ў паўстанні арыштанта не хаваў, а гаварыць пра саўдзельнікаў адмаўляўся катэгарычна. Яны спынілі следства і перадалі сваё заключэнне на разгляд генерал-губернатару. Далей верхаводцу мяцежнікаў чакаў суд, які быў звычайнай фармальнасцю. Па законах ваеннага часу судовыя спрэчкі былі адмененыя, і суддзі пры адсутнасці пракурораў ды адвакатаў па сутнасці проста зацвярджалі загадзя вядомыя прысуды. З асабліва важным палітычным злачынцам там управіліся нават хутчэй за адвеззеныя генерал-губернатарскім загадам тры дні.

Прысудзілі да расстраляння.

Мураўёў трымаў справу на асаблівым кантролі, і яна імгненна прайшла ўсе інстанцыі. Пасля апошняга допыту ўпартаму мяцежніку заставалася жыць два тыдні.

Адным шэрым ранкам яны ў камісіі яшчэ атрымалі з ягонай камеры некалькі аркушаў паперы, дзе на бездакорнай рускай мове было напісана многае з таго, што ён казаў ім падчас допытаў.

Павесілі Каліноўскага на Лукішскім пляцы 10 сакавіка. Расстрэл быў заменены на шыбеніцу канфірмацыяй генерал-губернатара, і страта адбывалася публічна пры вялікай гурме народу. Ён, Шалгуноў, на тое відовішча не хадзіў, але

наслухаўся пра яго зашмат. Цягам месяца ў Вільні толькі і было размоваў, што пра нядаўнюю смяротную кару. Уражання відавочцы — хто шэптам, а хто на поўны голас — распавядалі, з якой адвагай трымаўся верхавод мяцежнікаў. Штотраза аповеды станавіліся ўсё даўжэйшымі і абрасталі часам такімі фантастычнымі падрабязнасцямі, што няёмка было слухаць. Гаварылі рознае. Але ў канцы нязменна гучала адно: калі асуджанаму зачытвалі вырак і назвалі яго «дваранін Каліноўскі», той голасна выгукнуў у адказ: «У нас няма дваран. Мы ўсе роўныя!». Некаторыя сведкі казалі, што па-мужыцку...

Па-беларуску.

Шалгуноў асцярожна паварушыў нагамі, каб разagnaць у ступаках застылую кроў.

У тыя першыя сакавіцкія дні, адчуваючы, што над ім збіраюцца навальнічныя хмары, і падсвядома чакаючы няпростай гутаркі з Мураўёвым, ён іншым разам пачынаў сумнявацца. Можа, і сапраўды допыты вяліся залішне мякка? Можа, насамрэч, варта было ціснуць на арыштанта мацней? І яны дамагліся б тады поўных і шчырых паказанняў? Гэткія думкі з'яўляліся толькі на момант. Ён адразу гнаў іх ад сябе, бо ведаў, што зрабіў усё магчымае. Усё, што было дазволена законамі ваеннага становішча і гонарам афіцэра.

Але сумненні сыходзілі прэч, каб праз гадзіну вярнуцца зноў.

Кажуць, калі нехта сумняваецца ў слушнасці ўласных учынкаў — гэта сумленны чалавек. Мабыць, яно і праўда, толькі лягчэй ад таго не было. Беспрынцыповым прайдзісвечам жывецца на гэтым свеце лягчэй за ўсіх.

Палёгка прыйшла толькі пасля таго, як Каліноўскага павесілі, і па горадзе пайшлі тыя напаўфантастычныя чуткі. Сумневу ўжо не было: гэты не выдаў бы нікога і не сказаў бы нічога. Ні яму, Шалгунову, ні Гогелю, ні самому д'яблу. Нават калі б яго рвалі распаленымі абцугамі.

Але ў адным Гогель, бадай, меў рацыю.

Сапраўды, ёсць Расія і ёсць падуладная Расіі Польшча. А што такое Беларусь? Гістарычная вобласць? Новапрыдуманая назва старой Літвы? Забыты гісторыяй народ, які раптам адраджаецца да жыцця? А ці патрэбны ім у імперыі яшчэ адзін асобны народ? Навошта спрыяць яго абуджэнню?

Каб аднойчы, узмацніўшыся, гэтыя беларусы сказалі: мы хочам жыць самі па сабе? І што будзе, калі на чале гэтых абуджаных беларусаў стане такі вась апантаны шаленец?..

Не, паміж Польшчай і Расіяй няма месца ніякай Беларусі. Беларускі элемент у заходніх губернях яшчэ больш небяспечны, чым польскі. Бо мае пад сабою глыбінную прыродную аснову і векавыя карані. А значыць, выкарчаваць, вынішчыць яго адсюль, даўшы ўзрасці і ўзмацавацца, будзе нашмат цяжэй.

Якой жа недарэчнай падалася яму колішняя ягоная ідэя выкарыстаць беларускае пытанне для адмежавання заходніх губерняў ад польскіх. Адарваць край ад Польшчы, мабыць, і ўдалося б, а вась назаўжды прыяднаць яго да Расіі...

У свой час яны ў следчай камісіі толькі пасмяяліся з словаў Каліноўскага пра будучы беларускі слоўнік. А праз шэсць гадоў, калі стала вядома, што выйшаў «Слоўнік беларускай гаворкі» нейкага Івана Насовіча і што слоўнік той яшчэ ў рукапісе быў узнагароджаны залатым медалём Дзямідаўскай прэміі, яму, Шалгунову, смешна ўжо не было. Канешне, на тытульным аркушы таўшчэзнай таміны значылася сціпла-сарамлівае «беларускай гаворкі». Але разважліваму чалавеку было зразумела, што гэтая «гаворка» — толькі часова даніна эпасе. І цэнзуры.

Хто ён — гэты Каліноўскі? Прарок, традыцыйна не пачуты ў сваёй айчыне? А можа, месія, які прыйшоў, каб уласнай пакутніцкай смерцю абудзіць супляменнікаў да жыцця?

Павел Шалгуноў заплюшчыў вочы.

Ці не занадта высока ён у сваіх думках узніс гэтага простага зямнога бунтаўшчыка?

Досьць... Трэба супакоіцца, успомніць пра што-небудзь прыёмнае і шчаслівае...

Але супакаенне ніяк не прыходзіла. Усё ў гэтым краі пайшло зусім не так, як яму думалася раней.

Не дужа даўно ён адабраў у аднаго тутэйшага багушэвіцкага селяніна кніжку. Спачатку падумаў — польскую, а неўзабаве зразумеў, што... беларускую. І не адразу паверыў у тое... З мужыцкай гаворкай тутэйшыя польскія борздапісцы калі-нікалі забаўляліся. Маглі для каларыту ўстаўціць у тэкст некалькі выразаў па-мужыцку ці нават напісаць адзін-два прасценькія вершыкі. Але каб надрукаваць у аўстрыяцкім Кракаве цэлы зборнік...

Між тым, гэтакі зборнік быў у ягоных руках. «Дудка беларуская» нейкага Матвея Свяколкі⁴. Пазней ён дазнаўся, што Свяколка — псеўданім, пад якім хаваецца Франц Багушэвіч, яшчэ адзін былы мяцежнік.

Багушэвіч... — гмыкнуў сам сабе Шалгуноў. — Чарговая насмешка лёсу.

Кола замыкалася. І замкнуўшыся, набірала ход. Раней яго можна было спыніць. А цяпер? Хіба не будуць усе спробы стрымаць нястрымнае бязглуздым марнаваннем моцы і часу?

У свой час яны казалі Каліноўскаму, што нашчадкі яго праклянуць. Што гісторыю пішуць пераможцы... Але ці станеца так папраўдзе?

З паўгода таму даўні сябра, што некалі служыў у цэнзурным камітэце, прывёз яму кніжку «Дваццаць пяць гадоў Расіі ў Польшчы», выдадзеную палякамі зноў жа ў Аўстрыі. Зразумела, тут, у Расіі, кніжка гэтая забароненая. Яе сканфіскавалі ў аднаго з кантрабандыстаў, якія цягаюць праз мяжу нелегальную літаратуру. На першы погляд, кніжка як кніжка. І змест самы звычайны. Ён не чакаў у ёй знайсці нічога новага. Пакуль не дайшоў да адной старонкі, якая скланула яго да глыбіні душы, развярэдзіўшы даўнія ўспаміны і абудзіўшы старыя мітрэнгі і роздумы. Там была згадка пра таго самага Канстанціна Каліноўскага, якога польскі аўтар называў «шчырым апосталам люду беларускага»...

Дык ці пераможцы яны наогул?

Калі ён, Шалгуноў, упершыню падчас мяцяжу прыехаў сюды, многія ў Пецяўбургу лічылі гэты край польскім. Яму хапіла якога месяца службы пад рукой віленскага генерал-губернатора, каб пераканацца ў памылковасці такіх думак. Польскасць тут, канешне, была. І магутная цяга да Польшчы, народжаная векавымі павязямі з Варшавай. Але гэтая польскасць не выглядала спрадвечнай, а здавалася нейкай штучнай, прышчэпленай звонку. Мураўёў заўсёды казаў, што палякі ў заходніх губернях — нанесены элемент. Мабыць, тут ён меў рацыю... Але ж і рускім гэты пракляты край ніяк не назавеш! Яны зваявалі яго, упакорылі. Вынішчылі ўсякі напамін пра старую вольніцу. Яны гаспадарылі тут ужо больш за стагоддзе... Але гаспадарамі так і не сталі...

⁴Мацей Бурачок — адзін з псеўданімаў Францішка Багушэвіча.

Як ён у гэтых Багушэвічах. Думаў жыць тут да смерці. Пабудаваўся. Вучыў мужыцкіх дзяцей гісторыі і царкоўным песнапенням. Дваццаць гадоў шукаў тут рускую правінцыю. І вось заўтра з'язджае назаўсёды. Амаль што ўцякае ад прывідаў Святарэцкіх.

Твар Шалгунова перасмыкнула прыкрая ўсмешка.

А яшчэ хацеў пісаць нарыс ці нават кнігу. Праўдзівую... Што ў выніку ён мог паказаць? Што тут, у заходнім краі, супраць улады расійскага імператара паўсталі не толькі палякі? І нават не зусім палякі?

З хвіліну скрутак дакументаў, кінуты на цёмнае вуголле і прыціснуты даўгім кіем, ляжаў некранутым. Агонь спачатку нібы не паверыў у сваё адраджэнне. Але ўрэшце полымя шуганула ўгару, вокамгненна ахапіўшы жоўклую паперу і на момант вырваўшы з цемры некалькі выведзеных атрамантам на верхнім аркушы слоў. Каб неўзабаве забраць іх з сабою ў нябыт.

Twoj słuha, narodzie ziamli biełaruskaj, Jaško haspadar z pad Wilni.

Павел Міканоравіч Шалгуноў сядзеў ля галандскай печы і невідучым зрокам глядзеў некуды праз агонь. Афіцэр мусіць заўсёды гаварыць праўду, калі гэта не нясе пагрозы або шкоды айчыне і імператару. У адваротным выпадку ён павінен проста маўчаць.

Цімур Буйко

Пчала ў вязніцы

Францішак
Карафа-Корбут

Раздзел 1. Палясоўшчык

Сібірская сцюжа грукае ў старыя шыбы маёй маленечкай хаты. Яна стаіць наўскрайку паселішча Куяда¹, дзе асела некалькі ссыльных паўстанцаў ды іхніх сем'яў. Вокны глядзяць на непразнаную тайгу, пакрытую бліскуча-белай коўдрай снягоў. Раз-пораз адтуль чуецца ваўчынае выццё, якое даўно перастала палыхаць. Да таго ж пры сабе заўжды гатовая, хоць і старая, дубальтоўка: купіў у мясцовага паляўнічага, які зрэшты не быў раней ніякім паляўнічым, жыў сабе ў Пецярбургу і таксама ў свой час быў сасланы — пасля даносу аб так званым «пасквілі» на ягоную імператарскую міласць Мікалая I Паўлавіча.

«Пасквіля» пры вобшуку ў доме жандары так і не знайшлі, затое ў канфіскаванай перапісцы Трэцяе аддзяленне² пасля стараннага пошуку знайшло некалькі слабых зачэпак, на падставе якіх было вынесена абвінавачванне. Паляўнічы слова ў слова працытаваў мне гэтае абвінавачванне: «Вь письмахъ наличествуютъ доказательства гнусной клеветы, направленной противъ Государя Императора нашего, министровъ, а также иныхъ высокопоставленныхъ подданныхъ Россійской Имперіи».

Сам палясоўшчык паходзіў з беларускай шляхты, спачуваў паўстанцам, з некаторымі быў у прыяцельскіх стасунках. У свой час быў прыкамандзіраваны з Вільні, дзе месцілася

¹ Куяда — вёска ў Аёксай воласці Іркуцкай губерні, дзе жыў у ссыльцы Элегій Францішак Карафа-Корбут.

² Трэцяе аддзяленне — з 1826 па 1880 г. вышэйшы орган палітычнай паліцыі Расійскай імперыі, які займаўся наглядам за недобранадзейнымі асобамі і вышукам.

паперапісчая фірма, да яе пецябургскага філіяла. У Пецябургу яго схапілі. Ён спадзяваўся на сувязі, але пазбегнуць ссылкі было немагчыма.

Ці мог я пазбегнуць ссылкі ў сібірскую тайгу? Я, Франц Маўрыкіевіч з роду Карафа-Корбутаў, пішу гэтыя радкі з упэўненасцю ў тым, што аб мінулым я не шкадую, але і з верай, што на таежных старонках мой жыццяпіс не будзе скончаны. Хай сабе царскія амністыі праходзяць паўз мяне. Наперадзе шмат працы для беларускага краю, якім я бясконца натхнёны. Побач са мной шум Дзвіны, ракі дзяцінства, ракі мінуўшчыны і будучыні.

Раздзел 2. Тры ракі

Некалі маці апавядала пра дзень майго хрышчэння так. Дзвіна тады разлівалася на поўную моц, амываючы пясчаныя берагі губернскага горада Віцебска. Па рацэ сплаўляліся вёрсты³ лесу, побач асцярожна хадзілі баржы. Толькі чоўны пагойдваліся на неспакойных хвалях прыліваў і адліваў.

Фарны касцёл велічна ўзвышаўся над усім гэтым караванам, але разам з тым аканіцы бялюткага фасада з нейкай нецярплінасцю ўглядаліся ў небакрай, чакаючы новых падарожнікаў.

Тым часам у самім касцёле вікарый⁴ Пій Касінскі хрысціў першынца сям'і Карафа-Корбутаў, намашчаючы яго вадой і святым алеем. Увесь абрад суправаджаўся спевамі парафіяльнага хора. Замілаванне маленькім сынам, спевамі, веснавым цяплом у той момант цалкам ахапілі сэрцы маіх уражлівых бацькоў і кумоў. Гэта быў дзень простаі і адначасова вялікай чалавечай радасці.

На дварэ стаяў красавік 1835 года. Кагадзе было задушана лістападаўскае паўстанне, якое несла шляхце спадзяванні на будучае адраджэнне Рэчы Паспалітай. Баявыя чыны Эміліі Плятэр⁵, увекапомненыя Адамам Міцкевічам, натхнялі ў тым ліку і віцебскіх патрыётаў. У салонах Віцебска

³Вярста — руская адзінка вымярэння адлегласці, роўная 1066,8 метраў.

⁴Вікарый — у каталіцкай царкве намеснік біскупа ці прыходскага святара.

⁵Плятэр Эмілія (1806–1831) — прадстаўніца шляхецкага роду, збіральніца беларускага фальклору, удзельніца паўстання 1830–1831 гг., пад канец якога памерла.

шматкроць перадавалася з рук у рукі, перапісвалася, а пасля і завучвалася на памяць «Смерць палкоўніка». Мой бацька любіў паўтараць — звычайна, нараспеў — такія радкі:

«To Litwinka, dziewica-bohater,
Wódz Powstańców — Emilija Plater!». ⁶

Сам бацька ў салонах ніколі не гасцяваў, але гэты верш досыць хутка распаўсюдзіўся за межамі салонаў і стаў з цягам часу песняй. Яе маршавы рытм сапраўды будзіў у сэрцы ўсеабдымны патрыятызм.

Бацька быў вялікім патрыётам Літвы, вельмі ганарыўся прыналежнасцю да старажытнага роду Карафа-Корбутаў. З пакалення ў пакаленне ў нашай сям’і перадавалася легенда пра венецыянскага арыстакрата Паола Карафу, які ў XIV стагоддзі паступіў на службу да вялікага князя Ягайлы і асеў у Польшчы. А з цягам часу нашчадкі Карафы сталі сяліцца і на Літве.

Бацька горача імкнуўся перадаць гонар за свой радавод і нам, сваім дзецям. Адноўчы ён сабраў нас разам і раскрыў гербоўнік на старонцы, дзе красаваў герб «Корчак», са словамі: «Бачыце тры срэбныя бэлькі на чырвоным фоне? Гэта тры ракі на зямлі, палітай крывёй абаронцаў. А вунь наверху — срэбнае шчаня: гэта наша гатоўнасць да абароны сваёй зямлі».

У адрозненне ад бацькі, маці ніколі не падкрэслівала свайго шляхецкага паходжання. Сабалеўскія, не Сабалеўскія, іншы які род — значэння не мае. Але высакародных манер у паводзінах маці прытрымлівалася няўхільна, таму неаднаразова яе блыталі то з графіняй, то нават з княгіняй.

Узгадваючы родавую легенду, я спрабую ўявіць, кім бы я быў, застанься Паола Карафа ў Венецыі. Мабыць, быў бы я не Франц Корбут, а Франчэска Карафа, змагаўся б пад сцягамі Гарыбальдзі⁷ за аб’яднанне Італіі. Але на Беларусі свая барацьба, не менш крывавая, і гэтыя тры ракі на родавым гербе ў маім уяўленні заўсёды называліся Дзвіна, Віцьба ды

⁶ «Гэта ліцвінка, дзяўчына-герой, / Военачальнік паўстанцаў — Эмілія Плятэр» (пол.).

⁷ Гарыбальдзі Джузэпэ (1807–1882), італьянскі рэвалюцыянер, адзін з лідараў нацыянальна-вызваленчага руху ў Італіі.

Лучоса⁸. Мой Віцебск злучыў іх у сабе. Гэты горад быў нібы наканаваны мне яшчэ задоўга да нараджэння.

Раздзел 3. «Сіні акольшак»

Грошай на маё навучанне ў бацькоў, на жаль, не ставала. Адзінае, на што тады можна было разлічваць, — прашэнне на імя апекуна Беларускай навучальнай акругі Грубера аб дазvole на бясплатнае навучанне ў гімназіі. То бок станоўчы адказ на гэтае прашэнне. І гэтага адказу не было б, калі б не нейкі Бернгоф, дырэктар вучылішчаў губерні: менавіта ён даў бацьку прыхільную рэзалюцыю. Праз некаторы час пасля падачы Маўрыкій Карафа-Корбут, мой бацька, атрымаў такі адказ, не ў апошнюю чаргу дзякуючы сваёй прыкладнай службе ў канцылярыі Палаты крымінальнага суда.

Вядома, з усялякімі наказамі бацькі адпраўлялі мяне ў мой першы гімназічны дзень. Канешне ж, сумленняя вучоба, дапамога пакрыўджаным равеснікам, шанаванне настаўнікаў. Але ўнутры самой гімназіі панавалі часам іншыя парадкі. Іерархія гімназістаў будавалася на падначальванні мацнейшым, якія сумысля паводзілі сябе нястрымана, нахабнічалі і ўсяляк паказвалі сваю моц. Яны былі завадатарамі боек, але нагоды памахаць кулакамі былі самыя розныя. Прычым, не толькі хуліганскія, а і ў некаторым сэнсе шляхетныя.

Уявіце сабе сцэну, вартую батальных палотнаў Матэйкі⁹. Пад Успенскай горкай кіпяць, плешчуцца воды Дзвіны. На вытаптанай сцежцы, што сцягвае, нібы пасам, гэтую горку, стаяць «сінія акольшкі», а насупраць — «пунсовыя акольшкі». Абодва войскі рыхтуюцца да бойкі над прощай. І гэта ўжо не першая крываваая бойка гімназістаў на невялічкім выступе.

Гімназісты з гонарам называлі гэты выступ «Фермапіламі»: адны мелі гонар бараніць Фермапілы¹⁰, як цар Ле-

⁸ Віцьба і Лучоса – прытокі Заходняй Дзвіны.

⁹ Матэйка Ян (1838–1893) — польскі жывапісец, аўтар батальных і гістарычных палотнаў.

¹⁰ Фермапільская бітва (480 г. да н. э.) – адна з бітваў Грэка-персідскай вайны 480–479 гг. да н.э.

анід¹¹, а другія — выбіць з Фермапіл ненавісных ворагаў, як цар Ксеркс¹². Мы, «сінія аколышкі», звычайна былі на месцы спартанцаў, бо нахабнасць нашых не ішла ні ў якое параўнанне з нахабнасцю «духоўнікаў»¹³, ці «пунсовых аколышкаў».

Асаблівай нянавісцю да іх кіпеў Пецька Мальчэўскі, мой найлепшы гімназічны сябра. Ён кідаўся ў бой першы, але не для таго, каб мацней ударыць, а абразіць, растаптаць гонар у пераносным і прамым сэнсе: Пецька зрываў з непрыяцеля фуражку і таптаў з усяе моцы. Праўда, да той пары, пакуль яму не «прылятала» за гэта. Гэты «прылёт» служыў сігналам да пачатку бойкі. І я за свайго сябра гатовы быў растаптаць яшчэ тузін іхніх фуражак, разбіць іхнія твары: жаданне помсты за несправядлівасць нясцерпна пякло ў грудзях.

Калі я прыходзіў дадому пасля кожнай такой бойкі, адарваны сіні аколышак фуражкі тырчэў з кішэні мундура. А маці кожны раз прышывала яго да фуражкі. Праўда, яе пужаў не столькі аколышак ці пашкоджаны мундур, колькі сінякі і драпіны на твары. Бацька зазвычай, нічога не кажучы, ставіў у кут на ўвесь дзень, а брат Вілька пальцам на мяне паказваў ды пасміхаўся. Я злаваў на яго страшна, асабліва калі Вілька сядзеў за абедам. Так смачна пахне, а я ў куце стаю галодны. І стаяў я так да позняй ночы, пакуль не засынаў.

Голад, які падступаў пасля ўрокаў, мы з маімі таварышамі спатольвалі на базары. Мы ведалі, што любы рынак у Віцебску поўніцца рознымі смакоццямі, якіх і ў рэстаране гасцініцы Брозі¹⁴ не ўбачыш. Тым больш, «у Брозі» сталавалася найбагацейшая віцебская публіка.

Ды людзей гэтых, як рыначныя гандляркі, я мала дзе бачыў. Аднаго разу прыйшлі мы з таварышам на Смаленскі рынак. Ужо да таго часу выведалі, дзе і якія прысмакі, а галоўнае — за колькі. Так, узялі мы бульбяных камоў дзве порцыі, па тры капейкі кожная. Гандлярка, мажная баба

¹¹ Леанід (да 520 г. да н.э. — 480 г. да н.э.) — цар Спарты, удзельнік Фермапільскай бітвы, у якой загінуў.

¹² Ксеркс (521 ці 519 г. да н.э. — 465 г. да н.э.) — цар Персіі, удзельнік Фермапільскай бітвы.

¹³ Навучэнцы духоўнага вучылішча.

¹⁴ Брозі Хрысціян — уладальнік гасцініцы ў Віцебску і кандытар.

ў фартуху, частаваць нас не спяшалася. Яна сваім гучным голасам патрабавала: «Грошы кладзіце, будзе і пачастунак». Капейкі на зуб правярала, а сама свідравала нас вачыма. І ўжо затым давала гаршэчкі з камамі. Бульба, колькі тут ні еў, была нясвежая, ды з той-сёй закрасай было ніштавата.

Толькі мы пачаставаліся камамі ды ўбачылі, што рынак ужо паўпусты: гандляры і гандляркі збеглі, бо міма ці не сам генерал-губернатар Кляменцеў на нараду ехаў. Адно нашу гандлярку не абыходзіла, як бы зусім не чухалася. Падбег нейкі паліцэйскі, крыкнуў на яе, а тая як узяла паліцэйскага за каршэнь, як падняла яго на цэлую пядзю¹⁵. Паліцэйскі ўзмаліўся: «Пусці, цётка». Дый не пусціла б, калі б гурт паліцэйскіх яе дручкамі не стаў гнаць, як быдла якое. Вось якія магутныя былі ў Віцебску гандляркі!

Нягледзячы на ўдзел у бойках за гонар гімназіі, а таксама працяглыя хваробы, вучоба мая была паспяховай. У прыватнасці, поспехі ў авалодванні рускай славеснасцю. Тут, у Куядзе, я дапамог і дапамагаю ссыльным, якія кепска ці зусім не ведаюць рускай мовы, каб яны здолелі выжыць.

Трэба сказаць, што на вуснах у нашых гімназістаў заўсёды быў пансіён спадарыні фон Крузэ¹⁶: спадзяванне пазнаёміцца з прыгожанькай дзяўчынай спалучалася з азартам. Але да будынка пансіёна не было як падысці: фон Крузэ не магла дазволіць, каб яе выхаванкі хоць словам перамовіліся з «невыхаванымі хуліганамі». Там соднева дзяжурылі дворнікі, якія ўмелі задаць мятлой так, што спіна балела тыднямі. Адночы гэтак перапала і мне.

Навучэнак пансіёна было лёгка пазнаць па адмысловых беласнежных уборах. Часам перападалі ім ад нашага брата-гімназіста штуршкі, пстрычкі, торганні за косы. Ці то ад жадання падражніць, ці то раззлаваць гэтым спадарыню фон Крузэ, якую самі дзяўчаты называлі міжсобку няйначай, як «фурыяй»: яна мела нязносны характар, і гэта не

¹⁵ Пядзю — старая мера даўжыні, роўная адлегласці паміж канцамі расцягнутых вялікага і ўказальнага пальцаў.

¹⁶ Крузэ — гаспадыня віцебскага Казённага ўзорнага пансіёна вышэйшых класаў.

магло застацца па-за ўвагай «сініх акольшкаў». Але такая расстаноўка сіл ніяк не паўплывала на маё знаёмства з адной дзяўчынай, найпрыгажэйшай на свеце.

Вулачкі ў гурбах пасля завірухі. За агароджай у двары пансіёна быў расчышчаны каток. Памятаю, як шмат дзяўчат, апранутых у бурыя паўшубкі, бавіліся на каньках. Падобныя адна на адну, як верабейкі, у парах ці нават у тройках, яны лёгка слізгацелі па катку, амаль узляталі. Я раптам убачыў сонейка: дзве касічкі пшанічных валасоў, кірпаты носік і ледзь улоўная, сціплая ўсмішка. Калі яна ўбачыла між пруты агароджы твар гімназіста Корбута з закаханымі вачыма, нешта шапнула сяброўцы на вуха, і яны ў пары пад'язджаюць да мяне. Хачу збегчы, але адчуў, што ад страху не магу скрануцца з месца.

— Малады чалавек, як вам не сорамна падглядаць, — кажа сяброўка. — І чаго вы тут шукаеце?

— Я?

Тут я сумеўся, апусціў вочы долу і, што сказаць, ніяк не прыдумаю.

— Глядзі, Лена, маўчыць ён. Закахаўся ці што?

— Не трэба. Прашу цябе. Тым болей зараз «фурья» ўбачыць.

— Не бойся, не ўбачыць.

Наташа не суніралася:

— А вось як ваш дырэктар даведаецца...

— Як вас завуць? — перапыніла сяброўку Лена.

— Я... Франц, Францішак. А вас?

Сяброўкі засмяліся, пераглынуліся.

— Бессаромнік вы, Франц, — зрабіла заўвагу Наташа. — І больш не падглядайце, зразумела?

— Я ж нічога... Я...

— Франц, — сказала Лена. — Паабяцайце, што вы больш не будзеце прыходзіць сюды.

Я паабяцаў. Я пакляўся сабе, што больш ніколі, ані разу не прыду да пансіёна. Ні на крок не пасмею наблізіцца, каб не страціць ейную прыхільнасць. Але надышло заўтра, а з ім і туга па Лене. Гімназічныя заняткі дзесь далёка, я паглядаю ў акно. За ім цьмянай шэрай плямай ляжыць той самы каток. Я разважаў, што яна цяпер робіць там, у пансіёне. Мабыць, таксама пра мяне думае. А, можа, расказвае сяброўкам, і яны

разам з мяне пасміхаюцца? Другая думка здавалася больш пераканаўчай, яна не давала мне спакою.

Я стаў вельмі раздражнёны, раздражнёны на ўсіх. Маці спрабавала запэўніць мяне ў хваробе, бацька спасылаўся на кепскія паводзіны, а брат яшчэ больш дражніў мяне. У гімназіі даходзіла ледзь не да боек і іншых непаразуменняў, якія прадухіляў наглядчык.

Неўзабаве аднакласнікі нейкім чынам дазналіся аб прычыне маёй тугі. Вядома ж, пасмейваліся. Пятрок Мальчэўскі мне кажа: «Дарма ты, Францішак. Яна пра цябе і думаць не думае». Я толькі пішу вершы. У спадзяванні, што Лена прачытае і зразумее мае пачуцці...

Так і не датрымаўшы слова, праз тыдзень я зноў з'явіўся ля пансіёна. Ногі неслі хутка, але сэрца моцна сціскалася ад боязі ды не пушчала. На палове дарогі я спыніўся. А калі там не будзе Лены? Не, як і заўжды, яны павінны быць на катку. Што я скажу? Кахаю. Не, лепей моўчкі аддам вершы і сыду: яна прачытае і ўсё скажа сама. Трэба ісці да канца.

Дзяўчаты зноў былі на катку. Толькі Лены я не мог адшукаць. Наташа заўважыла мяне і, зразумеўшы прычыну з'яўлення, пад'ехала бліжэй так, каб не заўважыла фон Крузэ ці нехта з настаўнікаў.

— Вы Францішак?

— Вы ведаеце, дзе Лена? Можаце ёй перадаць...

— Лену забралі.

— Як?

— Бацькі забралі. Больш не могуць плаціць за навучанне.

— Куды? Куды забралі?

— Не ведаю, Францішак. Яна не пакінула ніякага адрасу для ліставання. Прабачце.

Наташа, як мне падалося, заплакала. Яна вярнулася на каток да дзяўчат, а пасля знікла ў іх вясёлым, шумным натоўпе. І гэтая весялосць мяне душыла, сціскала грудзі нейкім гневам, перамяшаным з крыўдай. А крыўдаваў я на ўсіх і кожнага, хто ішоў насустрач замеценымі віцебскімі вуліцамі. Міма нясуцца сані, брычкі, мітусяцца месцічы, гандляры з пернікамі, газетамі. Мне было 17 гадоў, але маё юнацкае расчараванне было моцным. Здавалася, што лепшая частка жыцця ўжо прайшла. Канешне, я памыляўся і, канешне, я зразумеў гэта не адразу. Віры наперадзе...

Раздзел 4. Дудар Арцём

Прага да творчасці, да літаратурнай творчасці была ўва мне з гімназічных часоў. Седзячы ў класе, дзе вісіць пантэон вялікіх рускіх літаратараў мінуўшчыны, я міжволі ўяўляў, як партрэт Францішка Карафы-Корбута вісецьме між партрэтаў вялікіх людзей беларускай зямлі.

Пецяярбургская навучальная акруга на чале з яе апекуном Мусіным-Пушкіным учыніла такую завядзёнку, як літаратурныя гутаркі ў гімназіях. Гэта збірала штогадовы ўраджай творчасці. Мой удзел у конкурсах гімназістаў пачаты быў сачыненнем «Успаміны дзяцінства і юнацтва». Было мне шаснаццаць гадоў, але здавалася, што за плячыма вялікі, неацэнны досвед.

Налета для новага конкурсу былі напісаны «Хрэсьбіны ў беларускіх сялян», а таксама чатырохчасткавае вершаванае сачыненне «Віцебск». У Пецяярбургу больш упадалі «Віцебск». У наступным 1854 годзе — яшчэ адно сачыненне, разбор пісаў Пятрок. Мы з ім ужо былі амаль выпускнікі, разам з тым падыходзілі да канца і мае гімназічныя перамогі ў літаратуры. Іронія лёсу ў тым, што гэты канец надышоў значна раней: апошні клас Франц Корбут так і не скончыў праз моцныя прыступы астмы.

І вось 1856 год, мне стукнула 21, я прыняты на службу пісарам у Палату дзяржаўных маёмасцей¹⁷. Літаратурная творчасць? Куды там, хоць маладосць і яшчэ не вычарпаная сілы патрабуюць новых здзяйсненняў. Ды нудная праца выціскае апошнія сілы. Хаця — трэба сказаць — і там працягвалася маё сяброўства з Петраком. Пасля заканчэння гімназіі ён быў прыняты ў тую ж палату: першы год пісарам, а затым павышаны ў столаначальнікі¹⁸. Такім чынам, я, новапрыбылы пісар, быў цяпер ягоным падначаленым.

¹⁷ Палата дзяржаўных маёмасцей – губернскі аддзел Міністэрства дзяржаўных маёмасцей Расійскай імперыі, які займаўся кіраваннем дзяржаўнай зямлёй і лясамі.

¹⁸ Столаначальнік – чыноўнік у Расійскай імперыі, які ўзначальваў «стол» (аддзел дзяржаўнай установы, які займаўся пэўным колам канцэлярскіх спраў).

Паступова да паэзіі далучылася і публіцыстыка. Знаёмства са спадаром Арцёмам Вярыгам-Дарэўскім¹⁹ адкрыла мне поле для гэтай працы. Але тут малая частка ягонай заслугі. Дзякуючы Вярыгу я адкрыў для сябе Беларусь. Тая чытальня, што была адкрыта братамі Вярыгамі, была і застаецца для мяне храмам, куды я прыходзіў знаёміцца з беларускім фальклорам, літаратурай, гісторыяй, бо нідзе больш, асабліва ў віцебскіх бібліятэках, не было магчымасці дазнацца пра беларускі народ і яго чароўную самабытнасць.

Быў 1859 год, калі я, прыхапіўшы з сабой свежы нумар пецяярбургскай газеты «Slowo», дзе была надрукавана карэспандэнцыя з Віцебска, скрозь ранішнюю золкую смугу паспяшаў вуліцамі да Арцёма Вярыгі-Дарэўскага, майго лепшага прыяцеля, майго настаўніка. Аднадумцы ў поглядах на будучыню Беларусі, мы вельмі хутка пасябравалі і сталі будаваць грандыёзныя планы.

Ён карыстаўся бязмежнай пашанай з боку прыхільнікаў беларускай справы. Адкрытая Вярыгам публічная бібліятэка змяшчала часам унікальныя фаліянты, звязаныя з гісторыяй і культурай нашай зямлі. Нас зблізіла шмат што: шляхецкія карані і гонар за свой радавод, каталіцкая вера, апантанасць беларушчынай і беларускім фальклорам. У рэшце рэшт, мы землякі: нас узрасціла прыдзвінская зямля.

Нягледзячы на наша трохгадовае знаёмства, я з вялікім хваляваннем увайшоў у кватэру. Мяне сустрэла жонка Вярыгі:

— Пане Корбут? Даўно вас не бачылі. Куды вы зніклі? Ад паліцыі ўцякалі?

— О, не, пані Вярыга, выдавецкіх і іншых спраў досыць шмат. А ездзіў у Варшаву. А пакаёўкі дагэтуль не маеце?

— Самі даём рады. Праходзьце, пане Францішак. Муж мае да вас нейкую пільную справу.

Гасцёўня пана Вярыгі не была прасторная. Два вакны, аздобленыя гранатавымі фіранкамі з кутасамі, выходзілі на ціхі завулак. Вялізная шафа на шырыню правай сцяны была застаўлена кнігамі, альбомамі, падшыўкамі прэсы і ператварала гасцёўню ў салідны кабінет. На левай сцяне вісела крамянёвая стрэльба для палявання. Я прыкмеціў гэта адразу,

¹⁹ Вярыга-Дарэўскі Арцём (1816–1884) — беларускі паэт, публіцыст, сябра Элегій Францішка Карафа-Корбута.

бо сам люблю ловы і цямлю сёе-тое ў розных стрэльбах. У цэнтры — так званы «Круглы стол»²⁰, за якім Вярыга прымаў гасцей. Госці абсядалі столік на манер рыцараў і разважалі пра надзённыя праблемы, пілі гарбату, часам гулялі ў карты.

У той дзень Вярыга сядзеў за «Круглым сталом» і гартаў «Вітэбскія губернскія вѣдомости». Жонка пана Арцёма ўрачыста абвясціла:

— Яснавяльможны пан Франц Корбут да пана Вярыгі прыйсці рачыў²¹!

Вярыга кінуў «Вѣдомости» і радасна падскочыў з крэсла мне насустрач. Мы моцна абняліся. Пан Арцём прапанаваў філіжанку гарбаты, на якую я ахвотна пагадзіўся, пасля чаго мы селі за столік.

— Новае выданне з нашымі нататкамі? — апырэдзіў мяне Вярыга, убачыўшы ў маіх руках пакет.

— Анягож. Вы, пане Арцёме, самі ведаеце, што навіны з Віцебска ў тамтэйшай рэдакцыі чакаюць заўсёды.

— А я вунь таксама праглядаю свежую прэсу. Такой прэсы ворагу не пажадаеш. Новыя прызначэнцы, новыя рэнегаты. Аднае карысці толькі з апошняй старонкі, дзе тэмпература паветра.

— Верна кажаце, рэнегаты ёсць. Толькі ж нашаму брату шляхцічу маскалі ўсё адно да канца не давяраюць. Ды і мы, як хітрыя мужычкі, прыглядаемся, каб які гаспадзін не абдурыў.

— А ўсё-такі, пане, рэнегат шляхце не брат...

— Вы, пане Вярыга, зноў за паэзію.

— Ах, вы пра гэта... Праўда што. Дый без кніжачкі паэзіі ніводны дзень не мінае. Перад сном дык абавязкова што-небудзь з Міцкевіча прачытаю. Дарэчы, пан Марцінкевіч²² у Люцінцы²³ перакладае «Пана Тадэвуша»²⁴. Дай Божа яму паспяхова завяршыць працу. Нарэшце кожны беларус — ад сялян да шляхты — пачуе пра сваю гісторыю.

²⁰ Круглы стол – месца, за якім збіраліся рыцары караля Артура.

²¹ Рачыць (старабеларускае рачити) – пажадаць.

²² Дунін-Марцінкевіч Вінцэнт (1808–1884) — драматург, паэт і перакладчык, пачынальнік новай беларускай літаратуры.

²³ Люцінка – фальварак В. Дуніна-Марцінкевіча, цяпер вёска ў Валожынскім раёне Мінскай вобласці.

²⁴ «Пан Тадэвуш» – паэма Адама Міцкевіча.

Спадарыня Вярыга прынесла гарбату і вішнёвае сочыва і далучылася да нашай кампаніі. Пан Вярыга тым часам узяў з шафы альбом і перадаў мне. Як цяпер памятаю, у скураным футарале з залатым надпісам.

— Год таму я быў у пана Вінцэнта, ён ласкава запісаў у альбом колькі радкоў са свайго перакладу. Вунь тутачка, пане Корбут.

Я ўбачыў гэты пераклад з прысвячэннем «3-га лістапада 1858 года ў доказ сяброўства гэтыя ўрыўкі ахвяруе Вінцэнт Марцінкевіч». Чытаў і адчуваў неверагодную, амаль дзіцячую радасць, асалоду ад кожнага беларускага слова. Нашай мовай можна і трэба апісваць самыя разнастайныя эпохі, рухі чалавечай душы. Яна вызваляе душу беларуса ад рабства. У сувязі з гэтай думкай маю асабліваю ўвагу прыцягнулі радкі:

Памятнікі Атчызны, дзядоў нашых веры!

Ах! — сколька ж ат купецкай, маскоўскай сякеры

Загіне Вас!

Парыванне спыніць гэтую сякеру спіць у кожным шляхцічу. Як бы расійскі імператар ні намагаўся забраць са шляхецтвам і гонар, ён застанецца назаўсёды. Мабыць, трэба абудзіць у сабе парыванне, зрабіць рашучы крок?

Мой роздум перапынілі словы пана Вярыгі:

— Францішак, калі надызде ваша чарга ўпісаць паэтычныя радкі ў мой альбом?

— Хіба сёння?

— Праўду кажаце, — засмяяўся Вярыга. — За вамі дваццаць васьмы запіс. Я ведаю пра вашы вершы на беларускай мове. Чаму іх ад мяне хаваеце?

— Пане Арцёме, я б з ахвотай, ды мае спробы...

— Вы мой добры сябра, — апярэдзіў мяне Вярыга, — і ваш запіс для мяне вельмі важны. Даю вам слова, дарагі Францішак, праз сотню гадоў ваш запіс будзе важны для ўсіх — пісьменных і непісьменных — беларусаў.

— Пане Вярыга, не разумею вашай прыхільнасці да маёй творчасці, бо ведаю вас як прынцыповага крытыка. Акрамя ўсяго, я пішу не дзеля заваёвы Парнаса: гэта мой адпачынак ад нуднай працы ў палаце маёмасцей, якую я называю псяр-

няй ці пеклам. Калі хочаце, наадварот, высмейваю прагных да Парнаса. Акурат пішу пра гэта вершаванае апавяданне.

— Пішаце сатыру? — зацікаўлена запытала пані Вярэга, а пасля дадала: — Матэрыялу сапраўды процьма. Распавядзіце падрабязней.

— Галоўным героем у мяне тутэйшы беларускі мужык...

— Мужык і — паэтычны Парнас? Гэта ў якім сэнсе? — ня-мала здзівілася пані Вярэга.

— У самым літаральным! Мужык лезе на Парнас.

Пан Арцём уголас засмяяўся: яго было не стрымаць. Ён смяяўся да слёз. Трэба прызнаць, мне ніколі не даводзілася бачыць яго такім.

— І падымаецца раней за ўсіх, бо талент і досціп беларускага мужыка прайшлі выпрабаванне часам.

Вярэга неяк пасур’эзнеў і ў задуменні сказаў:

— Вы гаворыце, дарагі Францішак, што я прынцыповы крытык? Я не толькі няўдалы літаратурны крытык, але і крытык абыякавасці да свайго таленту. Я веру, што вы ведаеце пра свой талент, але проста ўпарта супраціўляецеся гэтаму ўсведамленню. Слушна, што вы пішаце не дзеля славы. Так і мусіць быць. Толькі таму я веру ў ваш талент і яго будучыню.

— Арцём Ігнатавіч, умеце вы ўгаворваць.

Пані Вярэга дадала:

— О, пане Корбут, такі, як мой Арцёмка, усякага ўгаворыць. Вы думаеце, адкуль ён назбіраў цэлую публічную бібліятэку? Па кніжачцы збіраў, дамаўляўся. І я дапамагала, чым магла.

Шчыра кажучы, я ўжо нейкі час меў для запісу падрыхтаванае прысвячэнне майму дарагому пану Арцёму. Цяпер запісаў з памяці ў альбом і ў канцы падпісаўся: «Ялегі Пранціш Вуль». Вярэга, прачытаўшы прысвячэнне, не хаваў свайго захаплення. У такія хвіліны ён пакручваў вусы, а часам і пачынаў насвістваць нейкую мелодыю. А калі пан Арцём прачытаў услых радкі:

Васількі — то, брат, нябёсы,
Аткуль кожны Божый дар!
Аткуль сонця, дождзік, росы,
Аткуль мы і ты, дудар!

— пляснуў у далоні ды стаў вясёла напяваць іх на матыў нейкай народнай мелодыі.

Прачытала і пані Вярыга, і на ейным твары расквецілася анельская ўсмешка, пасля чаго яна заўважыла:

— Прызнайцеся, пане Францішак, вы ў якім-небудзь сваім нататніку яшчэ з дзясятка вершаў павінны мець. І таксама, мусібыць, някепскіх.

— Пане Корбут, — перапыніў жонку Вярыга, — скажыце, адкуль вы ўзялі сабе такі псеўданім — Вуль? Раскрыйце таямніцу.

— Насамрэч, ніякай асаблівай таямніцы, Арцём Ігнавіч. Вы самі здзівіцеся, як усё проста. Вам добра вядома, што ў нашай канторы безліч папернай, канцылярскай працы: запішы са слоў таго і таго пана, зрабі энскую колькасць копіі дакумента, узгадні, потым зноў выслухай і запішы, і зноў — копіі, складзі ў такім парадку і так далей... І аднаго вечара, калі ўсе пісары разышліся, а папер цэлы стос, — галаву маю быццам іголкамі, прашыла, а ўвушшу нібы гуд пчаліны. Падумаў, не галава, а вулей нейкі. А пасля я стаў далей расплятаць ланцужок: галава творцы як вулей, дзе поўным-поўна ідэй, задум, якія прагнуць выліцца ў верш ці нататку. І так пастанавіў я, што буду Вулем звацца.

— Арыгінальна, пане Францішак, — заўважыла пані Вярыга.

— Сапраўды, арыгінальна, — пагадзіўся яе муж. — І хачу вам сказаць, што пчолы вашы джальяць ой-ой як балюча. Толькі пільнуйце вашых пчол, як дбайны бортнік. Гэтае я вам шчыра зычу. І сардэчна дзякую за прысвячэнне.

Пані Вярыга задумалася, а затым дадала:

— Але ж вы ведаеце, што вулей азначае і вязніцу. На фоне нашага палітычнага становішча псеўданім набывае зусім іншую афарбоўку. Пане Францішак, я маю рацыю?

— Ведаеце, я таксама лавіў сябе на гэтай думцы, але пасля таго, як прыдумаў псеўданім. Дарэчы, шанюўная пані, памятаеце, вы згадвалі пра мой нататнік з вершамі? Нататніка пры сабе, на жаль, няма, але верш маецца.

Я дастаў з кішэні складзеную ўдвая паперку з вершам на польскай мове і паказаў Вярыгу. Ён прачытаў, пасля зазначыў:

— *Czum że jest nasze życie? — Stare to pytanie*²⁵. Вы, пане, філосаф. І мелі рацыю, назваўшы верш «*Myśl nienowa*»²⁶.

²⁵ «Што ёсць нашае жыццё? — Даўняе пытанне» (пол.).

²⁶ «Няновая думка» (пол.).

Толькі задаёмся мы гэтым пытаннем з году ў год, а ці змянілася што-небудзь? Скажам, у нас? Летась былі ў Расійскай імперыі, і сёлета Расія. Найперш у галовах.

Я думаю над гэтымі словамі пана Вярыгі тут, ва ўсход-несібірскай глушы, думаю пра кожнага ссыльнага паўстанца, пра іх свабоднае мысленне. Раней я быў свабодны адно ў вершах. Менавіта свабода творчасці нарадзіла ўва мне прагу да свабоды народнай. Бо заўжды рамантыкі ў паэмах апяваюць недасягальны ідэал, які такі далёкі ад рэчаіснасці. І чым больш усведамляецца гэты прагал паміж ідэалам і рэчаіснасцю, тым цяжэй з гэтым мірыцца. Я пераадолеў Рубікон²⁷ і перайшоў ад слова да справы.

Раздзел 5. Пярэдадзень

Сярэдзіна вясны 1863 года. У касцёле святога Антонія штонядзельная імша. І нягледзячы на тое, што расійскія ўлады, мякка кажучы, не вітаюць праявы веры каталіцкай паствы, імша, як і заўсёды, шматлюдная.

Напрыканцы яе пад урачысты звон люд няспешна выходзіў з касцёла. У натоўпе я не паспеў заўважыць, як у маю руку трапіў нейкі скрутак. Падобна да паслання, але ад каго яно? І чаму перададзена такім дзіўным спосабам? Я адразу зразумеў, што гэты ліст таемны, таму прачытаць яго вырашыў дома. Пакуль жа схаваў скрутак у кішэню сурдута²⁸.

Увесь час, як вяртаўся з імшы, я не пераставаў задавацца мноствам пытанняў. Нават самаўпэўнена дапускаў, што гэта была цыдулка ад закаханай замужняй дамы, якая дбайна захоўвае інкогніта.

Дома я заспеў толькі бацьку, які ў паводзінах выказваў нейкую нецярплівасць, нават трывогу. Я амаль з парога расказаў бацьку пра здарэнне ля касцёла і паказаў яму скрутак папер:

— Не разумею, што гэта азначае. Я нават не паспеў заўважыць, калі з’явіўся гэты скрутак.

²⁷ Рубікон — невялікая рака на Апенінскім паўвостраве. Выраз «перайсці Рубікон» належыць Юлію Цэзару і азначае прыняць беззваротнае рашэнне.

²⁸ Сурдут — мужчынская двухбортная вопратка з доўгімі поламі, якая цесна аблягае цела.

— Разгортвай, — суха адказаў бацька.

Скрутак быў нічым іншым, як пракламацыяй²⁹. Унутры я знайшоў меншую паперку, на якой быў намалёваны не-зразумелы план.

— Чытай пракламацыю. Толькі пра сябе.

Я намагаўся зразумець, у чым прычына бацькавай трывогі. Ён, заклаўшы рукі за спіну, глядзеў у вакно і пальцы яго нібы перабіралі ўяўны ружанец³⁰.

У пракламацыі значылася:

«Імем Цэнтральнага нацыянальнага камітэта³¹

Шляхта, мяшчане, сяляне, людзі ўсіх станаў і саслоўяў го-рада Віцебска!

Сёння, калі з нас і нашых суайчыннікаў чынiцца несамавіты здзек, калі нам забараняюць быць палякамі, трымацца спрадвечнай каталіцкай веры, калі змушаюць плаціць падаткі імперскай чыноўніцкай хеўры, гатовай нас жа ўціскаць у правах, ці можам, ці мусім мы маўчаць? Галоўнае, чаго нас пазбавілі, — нашай Рэчы Паспалітай, дзе мы самі былі гаспадарамі свайго жыцця. Ці ж не варта задумацца і ўрэшце ўзяцца за зброю?

Грамадзяне Віцебска! Вяртайма тое, што ў нас забрана!

Мы самі будзем вырашаць свой лёс, без маскальскага цара і ягоных прыслужнікаў, якія хочуць перарабіць нас на такіх самых маскалёў. Усе — старыя і маладыя — стануць у паўстанцкія шэрагі дзеля лепшага жыцця на сваёй, а не на чужой радзіме! Далучайцеся да Божай справы адраджэння бацькаўшчыны!»

На плане быў пазначаны шлях, якім паўстанцы рушаць назаўтра, каб сабраць сілы: каля пятнаццаці вёрстаў на поўдзень ад Віцебска па Магілёўскай шашы, да станцыі Дыманова³², затым трэба кіраваць налева і наступныя пяць-шэсць вёрстаў шыбаваць у бок лесу.

²⁹ Пракламацыя – заклік у форме ўлёткі.

³⁰ Ружанец — шнурок з нанізанымі пацеркамі для адлічвання прачытаных малітваў.

³¹ Цэнтральны нацыянальны камітэт – кіруючы орган паўстання 1863–1864 гг., які знаходзіўся ў Варшаве.

³² Дыманова – цяпер вёска ў Віцебскім раёне.

— Што скажаш, Францішак? Ты са мной? — ціха запытаў бацька.

— Чаму ты раней не папярэдзіў мяне? Чаму ты маўчаў? Чаму?

— Зразумей, сын, сказаць на дзень раней — паліцыя з агентамі выкрыла б нас яшчэ да пачатку выступу.

— Брат ведае пра выступ?

— Спадзяюся, так. Вільгельм таксама атрымаў такія самыя інструкцыі і пракламацыю.

Пасля паўзы бацька адказаў на маю маўклівую здагадку пра ягоны ўдзел у падрыхтоўцы паўстання.

— Так, Францішак. Тое, што я скажу табе цяпер, як і ўся размова, павінна застацца між намі. Я кірую падрыхтоўкай выступлення часткі інсургентаў³³ у Віцебску, распаўсюдам улётак і іншай інфармацыі. Тыя некалькі чалавек, якія непасрэдна распаўсюджваюць такія скруткі, аддаюць іх канкрэтным асобам і маюць звесткі пра іх асабіста ад мяне. Спадзяюся, цяпер цябе не здзіўляе сённяшняе здарэнне.

Бацька падышоў бліжэй:

— Сын, скажы тваё рашэнне: ты далучаешся?

— Мушу падумаць. Бацька, ты добра ведаеш пра мае погляды. Ты нас з Вільгельмам выхаваў патрыётамі. Мы ведаем пра айчыну, у якой ніколі не жылі. Але ход досыць сур'ёзны, адказны. Я скажу табе сваё рашэнне.

Я баяўся смерці, баяўся быць схопленым, а затым павешаным ці расстраляным, або папросту забітым і забытым. Героі не паміраюць, але я не герой. Іншая справа, што ў змаганні нельга быць Францам Корбутам: змаганне ажыццяўляе чалавек без радзімы. Ажыццяўляе дзеля таго, каб здабыць радзіму. Я, мой бацька, бацька майго бацькі не мелі яе. Цяпер рызыкуюць дзеці. Я Франц Корбут, але мала быць Францам Корбутам...

У роздумах я правёў увесь вечар, турботны вечар: адно рашэнне мяне ўсё жыццё. Глядзеў у акно, гартаў кнігі, проста сядзеў у цішыні пад гоман веснавога дажджу. І страх будучыні сціскаўся ўнутры мяне, нібы спружына, гроззячы са страшэннай сілай выбухнуць вонкі. Нарэшце, мне надакучыла баяцца і я вырашыў, зрабіў свой выбар.

³³ Інсургент – паўстанец.

Наша сям'я як заўсёды вячэрала. Але ніхто не мог ведаць, ці адбудзецца калі-кольвек наступная сямейная вячэра. Я паклікаў бацьку пагаварыць у суседні пакой. Памятаю, што сказаў яму проста: «Іду». Ён усміхнуўся сваёй добрай, мяккай усмешкай, якая ледзьве праступала скрозь гушчу вусоў, і мы абняліся. Паціснулі адзін аднаму руку і пажадалі — пра сябе — таго, чаго нам бракуе ў хвіліны перад штормам: адвагі, нават крыху нахабства, цвёрдай веры ў сваю справу. У святую справу.

Раздзел 6. Брычка разладу

Пасля доўгай, як тады здавалася, вячэры мне захацелася моцна прытуліць маю жонку, супакоіць, абнадзеіць хуткім вяртаннем. Наколькі гэта было магчыма. Ганна за сталом не зводзіла з мяне вачэй, нібы намагалася назаўсёды запомніць мой твар, які доўга не ўбачыць. Не з'ела ні каліўца, нават не дакранулася да прыбораў. Яна глядзела з просьбай, але ў гэтым позірку не было роспачы.

Ганна — жанчына мужная. Я рэдка бачыў яе заплаканай. Яна, безумоўна, можа расчуліцца. Праўда, не пад уражаннем ад мілага пухнатага кацяняці, але ад усведамлення таго, што часам з жывёліны людзі не чыняць пачварных здзекаў, як з такіх самых людзей. Яе слёзы ніколі не могуць быць ад радасці. І такіх жанчын Ганна мала разумее.

Сям'ю Талвінскіх я, тады малады яшчэ пісар Палаты, неаднаразова бачыў на імшы ці іншых касцельных святах. Напачатку Ганна не здавалася мне надта прыкметнай дзяўчынай. Нават раздражняла: сціплая да таго, што ні на кога не зірне. І гэта зачাপіла мяне настолькі, што я, Франц Корбут, кінуў Ганне негалосны выклік: яна абавязкова на мяне паглядзіць. Больш за тое: глядзецьме, не зводзячы вачэй.

Мне тады памыслілася: кветкі, лісты, вершы не ўразыць гэтую саманадзейную буку. Можна было б кінуць выклік якому-небудзь ейнаму крыўдзіцелю. Але пра такіх мне не было ведама. Калі няма падставы для двубою, трэба яе штучна стварыць.

І ў каго мне было прасіць дапамогі, як не ў майго найлепшага сябра ды майго цяперашняга начальніка Петрака. Я без цырымоній распавёў яму пра дуэлянцкую задуму: трэ-

ба, маўляў, паказаць перад гэтай Ганнай спектакль, каб расчуліць яе халоднае сэрца. Пятрок адно дзіваваўся ды круціў пальцам ля скроні:

— Франц, дружа мой, чым яна табе так нашкодзіла? І ўвогуле, ці мала ў Віцебску гоных паненак?

— Ты не разумееш, гэта справа...

— Гонару?

— Гэта, калі хочаш, помста!

— За што?!

— За абьякавасць да свету.

— Францішак, ты малады мужчына, а паводзіш сябе, як тое хлапчо, якое на Каляды салодкай булкай не пачаставалі.

— Дапаможаш ці не?

— Калі назавеш мне сапраўдную прычыну такіх тваіх паводзін.

— Я хачу паказаць ёй сваю нянавісць, агіду да гэтай ціхманасці, сціпласці — называй, як хочаш!

— Яна падабаецца табе, дружа.

— Што ты вярзеш, Пятро? Каму такая змрочная паненка можа падабацца?

— Памятаеш лаціну ў гімназіі? «Odi et amo»³⁴.

— Твой Катул³⁵ мяне зусім не абыходзіць. Дык ты дапаможаш, Пятрок?

— Дапамагчы дзеля чаго? Скажы праўду.

— Яна зусім не зважае на мяне. Як наўмысна. Побач на лаўцы ў касцёле сяду — з месца не скранецца. І вокам нават не павядзе. Што я маю зрабіць, калі тыя ж бацькі заўсёды пільнуюць?

— Я дапамагу табе, Франц. Толькі будзь шчыры з сабой. Прыслухоўвайся да сябе, не кроч следам за бурлівымі пачуццямі: яны кепскія дарадчыкі. Асабліва ў амурных справах.

Люд выходзіў з касцёла пасля імшы, калі мы з Петраком Мальчэўскім занялі запланаваныя месцы: Пятрок гаманіў з фурманамі, а я быў непадалёк, ля ліхтарнага слупа. Калі

³⁴ «Ненавіджу і кахаю» (лац.) — цытата з верша Катула.

³⁵ Гай Валерыў Катул (каля 87 г. да н. э. — каля 54 г. да н. э.) — старажытнарымскі паэт.

з'являцца Талвінскія, я меўся падаць Петраку знак — дастаць з унутранай кішэні сурдута брэгет.

Я некалькі разоў бачыў, што сям'я Талвінскіх вяртаецца з касцёла святога Антонія дадому на брычцы. На гэты раз адбылося тое самае. Рыхтык калі яны падышлі да свабоднай брычкі, Пятрок ускочыў туды перад іхнім носам. Усчалася сварка за брычку: шаноўны пан Ян Талвінскі і мой Пятрок ледзь не счাপіліся між сабой, пані Талвінская падняла крык на ўсю плошчу, разгубленая Ганна шукае паратунку. І вось я спяшаюся на дапамогу са знятай загадзя пальчаткай, каб вытлумачыцца з «нахабнікам» і кінуць пальчатку яму ў твар.

Пятрок яшчэ доўга трымаў на мяне крыўду за гэтыя авантуры.

Тым больш, што нагаварыў яму — «крыўдзіцелю» — Бог ведае чаго: як вы насмеліліся абражаць годнасць гэтага паважанага сямейства, чым правінілася перад вамі безабаронная пані Ганна, дзе ваша сумленне?

Кінуць запаветную пальчатку я не паспеў. Ганна ледзьве пачула пра выклік на дуэль, узялася адгаворваць мяне. Яна глядзела такімі ўсхваляванымі, пранізлівымі блакітнымі вачыма, што я немінуца патануў у іх...

Калі вячэра напярэдадні выезду ў Дыманова скончылася, мы з Ганнай засталіся адны. Яна па-ранейшаму не зводзіла з мяне вачэй, і я быў вельмі ўсхваляваны. Тады мы разам прыгадвалі Петрака, брычку і смяліся так залівіста, што ўся трывога, непакой, пачуццё небяспекі пакінулі нашы сэрцы. У гэты вечаровы час не хацелася смуткаваць і думаць пра смерць.

Надыходзіла заўтра, 22 красавіка 1863 года.

Раздзел 7. Сярэбраны рубель

Раніцай бацька паклікаў нас з Вільгельмам і папярэдзіў, што мы паедзем адным маршрутам, але паасобку, каб не выклікаць падазрэння паліцэйскіх і шпегаў, якія з нядаўняга часу вялі назіранне за бацькам. Бацька меўся паехаць першым, затым Вілька і пасля я.

А гадзіне дня на Магілёўскім рынку мяне чакала брычка. Фурманам, як прызнаўся бацька, быў той самы чалавек, які ўчора перадаў пракламацыю. Бацька з Вількам ехалі такім

самым чынам: паасобку, на загадзя падрыхтаваных брычках. Не даязджаючы некалькі вёрстаў да Дыманова, я меўся сустрэцца з братам і іншымі інсургентамі, пасля чаго пехатой павінны былі кіравацца ў лес — месца запланаванага збору.

Магілёўскі рынак як найлепш пасаваў для месца таемнага выезду з Віцебска: паўднёвая частка горада, тлумна, шмат запрэжаных падводаў, паміж якіх лёгка застацца незаўважным. Каб знайсці сваю брычку, я мусіў распазнаць фурмана па перніку, які ён жуе, прыгаворваючы: «Які пернік! Усім пернікам пернік!»

Я знайшоў гэтага фурмана, але дзеля ўпэўненасці запытаў:
— А чый пернік, пане фурмане?

Фурман, відаць, ведаў ад майго бацькі, што мае адказаць, ды імгненна адказаў:

— Як ад каго, пане? Ад бацькі вашага, Маўрыкія Фаміча. Сядайце, пане, куды везці?

Я сеў у брычку побач з фурманам, і мы рушылі. Напачатку па Аршанскім шляху, уздоўж Дранічнага ручая³⁶, а пасля выехалі на Магілёўскую шашу.

— Вы, пане, мабыць, не на жарт спалохаліся ўчора.

— Вы аб чым?

— Касцёл.

— Дробязь. Дазвольце, як вас зваць?

— Баўтута. Цімох Баўтута, брат Кліма³⁷.

— Сапраўды? Я ведаю вашага брата амаль з дзяцінства. Наша сям'я вельмі яму ўдзячная: калі б Клім не прытуліў нас у сябе, на Трынітарскай плошчы...

— Клім часам распавядаў пра Карафа-Корбутаў і пра вас.

— Паклажа?

— У брычцы пад сядзеннем.

Маю паклажу Баўтута загадзя падрыхтаваў па просьбе майго бацькі: дубальтоўка, два крамянёвыя пісталеты, кулі, чамарку³⁸ з палітонам і сяго-таго харчу.

³⁶ Дранічны ручай – ручай, які працякаў пад Віцебскам (цяпер у межах Віцебска).

³⁷ Баўтута Клім – віцебскі сталяр, у кватэры якога сям'я Карафа-Корбутаў жыла да паўстання.

³⁸ Чамарка – паўстанцкая світка.

Так, у доўтай дарожнай размове мы бавілі час. Пакрысе бралася на змярканне. Колы брычкі сяды-тады вязлі ў веснавой дарожнай кашы. Нарэшце, Баўтута вывез мяне на малую паваротку, якая гублялася ў гушчары. Я забраў стрэльбу, хатуль з запасамі і, развітаўшыся з Цімохам, пакрочыў да гушчару.

Тым часам асцярожна прабіраючыся далей у гушчар, я ўсё выразней чуў прыцішаныя галасы, адзін з іх пазнаў беспамылкова: мой брат Вілька³⁹. Я упэўнена пакрочыў туды і хутка выйшаў да лагчыны. Каля горкі хатулёў і складзеных пірамідай стрэльбаў стаяла некалькі чалавек, сярод якіх я не мог знайсці Вільгельма, пакуль ён сам радасна не гукнуў:

— Братка! Францішак! Я падумаў быў, бяда з табой.

— Не дачакаешся! — запярэчыў я, пасля павітаўся з астатнімі: — Вітаю, панове!

— Корбут? — запытаўся ў мяне высокі, як тая хвоя, дзяцюк у панашаным паліто.

— Я.

— Рады знаёмству. Я Казлоўскі⁴⁰. Чуў пра вас з братам раней. Ад вашага бацькі. Мы разам у Палаце крымінальнага суда служылі.

— Чаму служылі? Вас звольнілі?

— Цяпер мы для іх злачынцы, ворагі, таму нас там не чакаюць. І сам я не маю жадання.

— То верна, служыць гэткай дрэні... Прабачце, забыў прадставіцца — Гелваноўскі⁴¹, з Рэжыцкага павета⁴².

Гелваноўскі згубіў думку, але праз імгненне зноў выпаліў:

— Асабліва да нас, канцылярскіх, пашаны ні на шэлег.

— А гэта пан Вічульскі⁴³, — стаў знаёміць Казлоўскі далей.

³⁹ Вільгельм Карафа-Корбут на момант удзелу ў паўстанні меў 18 гадоў і вучыўся ў Віцебскай гімназіі.

⁴⁰ Казлоўскі Анастас на момант удзелу ў паўстанні меў 32 гады.

⁴¹ Гелваноўскі Станіслаў служыў у Губернскім праўленні (належала да Міністэрства ўнутраных спраў) ды меў 21 год.

⁴² Павет Віцебскай губерні з цэнтрам у Рэжыцы (цяпер горад Рэзэкнэ ў Латвіі).

⁴³ Вічульскі Баляслаў на момант удзелу ў паўстанні меў 25 гадоў.

— Корбут мяне добра ведае, — адгукнуўся Вічульскі. — Вітаю, пане Францішак!

— Баляславе, вы тут? Як я памятаю, вы ніколі не выяўлялі рэвалюцыйных настрояў.

— А як жа ж, выявіш, калі ў нашай з вамі Палаце дзяржаўных маёмасцей на кожным кроку вушы тырчаць.

— Яно верна.

— Што ж, панове, — умяшаўся Казлоўскі, — час рушыць. Пасля перазнаёміся.

Неўзабаве мы выйшлі з цёмнага гушчару ды пабрылі да сцежкі, што магла вывесці ў кірунку паштовай станцыі Дыманова. Брылі паўз хмызнякі, дробнаперасыпаня квеценню, маленькія балацэвіны. Казлоўскаму як самаму старэйшаму мы даверылі місію па пракладанні далейшага шляху. Пакуль мы брылі, сяк-так раззнаёміўся з астатнімі.

Улінскі⁴⁴ з Полаччыны вельмі спадабаўся мне дасведчанасцю ў паэзіі. Асабліва часта ён цытаваў Міцкевіча. Прысягаю, калі б хто насмеліўся спаборнічаць з Улінскім у колькасці прачытаных на памяць вершаў, то, несумненна, прайграў бы. Яшчэ адзін, Шкленнік⁴⁵, больш трымаўся кампаніі Казлоўскага, а з іншымі не надта ахвотна гутарыў. Прычын такіх паводзін ніхто не дазнаваўся, ды і было не да таго.

Так ледзьве не дайшло да сур'эзнай сваркі. Справа ў тым, што Шкленнік ад самага пачатку раздражняў многіх у атрадзе, а тым больш майго Вільку. Брат, таварыскі па сваёй душэўнай будове, меў алергію на людзей эгаістычных, пагардлівых, якія не лічацца з меркаваннем усіх астатніх. І першых сімптомаў алергіі доўга чакаць не давялося.

Наступнага дня Вілька пачаў даймаць Шкленніка, дражніць яго. Праўда, той быццам бы нічога не заўважаў. Але аднойчы ён, як маланка, выбухнуў гневам. Калі брат у чарговы раз прычапіўся да Шкленніка, той імгненна хапіў Вільку за шыю ды па-звярынаму закрычаў на яго:

⁴⁴ Улінскі Баляслаў служыў у Палаце грамадзянскага суда і меў 25 гадоў.

⁴⁵ Шкленнік Баляслаў служыў у Губернскім праўленні і меў 24 гады.

— Гнюс! Усе вы!.. Крыві напіцца! Бацьку — са шляхецтва ў мяшчане! Падушны⁴⁶ плаці! У рэкруты⁴⁷ пойдзеш! Ён у сябе павесіцца хацеў! Чэрці, з маскалямі знюхаліся!...

Казлоўскі з Гельваноўскім адвялі ад майго брата раз'юшанага Шкленіка. Вілька ад пераляку стаяў, не скрануўшыся з месца. Я падбег да Вількі, стаў пытацца, ці ў парадку ён. На ягоных вуснах быццам застыла нейкае слова, якога не мог вымавіць. Тут я моцна страсянуў брата, каб той ачомаўся, і толькі тады Вілька сказаў:

— Усе мы.

Праз дні два ў поўных прыцемках мы выйшлі на патрэбную сцежку, што вяла ў бок Дыманова. Згодна з картай, дзесь непадалёк быў узлесак, дзе чакала яшчэ група інсургентаў. Важна было прайсці туды, не трапляючы нікому на вока, нават бяскрыўднаму на першы погляд селяніну. Селянін не верыць аніякаму пану, з тутэйшай ён шляхты ці то рускі дваранін.

Дабраўшыся да прызначанага ўзлеску, мы сустрэліся з невялічкім атрадам і затым спыніліся там на начлег, каб прадумаць план далейшых дзеянняў. Адзінадушна было вырашана вывучыць тутэйшыя мясціны. Усе трынаццаць чалавек падзяліліся на групкі і рушылі ў розныя бакі, умовіўшыся сустрэцца праз тры гадзіны на месцы начлегу.

А план наступных дзеянняў быў такі: знайсці таёмнае месца, дзе можна было б часова схавачь зброю, і распытаць тутэйшых жыхароў пра дарогу да фальварка Пагосцішча⁴⁸, дзе меліся далучыцца да атрада Ігната Будзіловіча⁴⁹ і ўступіць у бой.

Найбліжэйшым паселішчам быў маёнтак Новы Стан⁵⁰. Казлоўскі і Шкленік бачылі там закінутае гумно, дзе, на іх

⁴⁶ Падушны падатак – падатак з аднаго чалавека («душу»), якім абкладаліся ўсе саслоўі, акрамя дваранства і духавенства.

⁴⁷ Рэкруцкая павіннасць – павіннасць па службе ў царскім войску цягам 20 гадоў.

⁴⁸ Пагосцішча – фальварак, ля якога 26 красавіка 1863 года атрад Будзіловіча быў разбіты рускімі войскамі (цяпер вёска ў Лёзненскім раёне Віцебскай вобласці).

⁴⁹ Будзіловіч Ігнат (1841–1863) — камандзір атрада паўстанцаў, расстраляны пасля паразы ля Пагосцішча.

⁵⁰ Новы Стан – фальварак (цяпер Лёзненскі раён Віцебскай вобласці).

думку, можна схаваць зброю і запасы. На тым і пастанавілі. Уначы мы прабраліся ў гумно, як мага далей абыходзячы жылыя і гаспадарчыя пабудовы, і схавалі пад саломай нашы дубальтоўкі, пісталеты, кулі, порах і харч.

Назаўтра я, Вільгельм і гімназіст Круковіч⁵¹, сябра майго брата, пайшлі распытваць дарогу да Пагосцішча і ў хуткім часе ўбачылі, што насустрач ідзе нейкі паляўнічы: стрэльба, патранташ беспамылкова ўказвалі на гэта. Мы запыталі пра Пагосцішча, сказаўшы, маўляў, там бацька фальваркам валодае, а фурман з Віцебска туды везці не захачеў і тут кінуў, дзед кляты. Паляўнічы дарогу паказаў ды цэлы сярэбраны рубель запатрабаваў. Што рабіць, аддалі.

Сказалі пра тое ў атрадзе, аж Казлоўскі прароча заўважыў:

— Сярэбраны рубель, кажаце? Ці не прадаў ён вас — і нас таксама?

— Наўрад ці, пане Казлоўскі, — адказаў Вільгельм. — Усё ж не трыццаць, як Юда.

— Мабыць, і горшы за Юду.

— Ды не, палясоўшчык як палясоўшчык, — кажа Круковіч. — Зрэшты, як яму было здагадацца, што мы інсургенты? Мы ж пераапанутыя былі: на нас з Вількам апратка гімназічная, на Францішку паліто.

— Дапраўды, нашто паляўнічаму нас падманваць? — дадаў Вічульскі. — У нашай канторы вунь сярод інтэлігентаў такія мярзотныя лычы сустракаюцца, што хоць жыўцом у пекла.

— Вось вы скажаце, — смяецца Казлоўскі, — дык лопнеш ад смеху. Але што праўда, то праўда. Добра, панове, што вы думаеце: ісці, як той лоўчы сказаў, ці не?

Усе ў атрадзе ўхвальна казалі, што трэба рушыць, інакш не паспець да Пагосцішча ў час. Так і вырашылі рабіць. І толькі мы вырашылі ісці ўказаным шляхам, як раптам бачым там таго самага лоўчага, што вядзе за сабой вялізны натоўп сялян. Хто з чым: косы, сякеры, вілы, цапы... А наша зброя — у гумне. Супраціўляцца няма сэнсу. Дый ваяваць з сялянамі мы не мелі намеру. Таму мусілі здацца.

⁵¹ Круковіч Генрых на момант удзелу ў паўстанні меў 17 гадоў.

Раздзел 8. Чуніхіна царства

Ад 1 мая, як нас, трынаццаць чалавек, завезлі ў віцебскі замак, і да самага лістапада доўжылася разбіральніцтва па нашай справе. Следчыя з пагардай празвалі нас «дыманаўскай шайкай». Усе трынаццаць чалавек былі пасаджаныя па розных камерах да крымінальнікаў, каб не дапусціць якой палітычнай змовы. Сярод усёй турэмнай адміністрацыі найбольш ненавідзеў палітычных наглядчык замка па прозвішчы Чуніхін. Ён любіў ускладняць нам жыццё, таму паўсюль шукаў зачэпкі, каб данесці пра іх у чарговым рапарце.

Да таго Чуніхін любіў муштравачь усіх падначаленых яму жаўнераў, унтэр-афіцэраў⁵² і падпаручнікаў⁵³ з турэмнага батальёна. Таму здараліся выпадкі, калі на гэтай глебе палітычныя і жаўнеры — абодва бакі, пакрыўджаныя Чуніхіным, — маглі лёгка паразумецца, чым мы карысталіся пры любым зручным выпадку. Зазвычай гэта датычылася перадач і, канешне, сустрэч з роднымі. За кожную такую сустрэчу трэба было ваяваць. І заваёўваць хітрасцю.

Адна з такіх перамог была атрымала асабліва гучны розгалас у замку. Наша «шайка» ўжо як паўгода правяла ў ім. Месяц таму маёй маці і жонцы забаранілі сустрэчы, за выключэннем асабістага дазволу губернатара з гаваркім прозвішчам Вяроўкін. Таму за гэтыя паўгода я не без дапамогі больш дасведчаных вязняў завёў знаёмства з адным падпаручнікам, які меў схільнасць да ўжывання «вогненнай вады»⁵⁴, а затым досыць лёгка ўгаварыў яго за невялікія грошы дазволіць сустрэчу.

Мы ўмовіліся на нядзелю, калі ўсё турэмнае начальства адпачывае ад службы «Богу, цару і айчыне»⁵⁵. Я загадзя перадаў яму патрэбную суму. Хоць яна была досыць сімвалічная, але збіралася з родных, сукамернікаў і маіх сяброў па «дыманаўскай шайцы».

⁵² Унтэр-афіцэр – малодшы афіцэрскі чын у Расійскай імперыі, які адпавядае сучаснаму сяржанту.

⁵³ Падпаручнік – малодшы афіцэрскі чын у Расійскай імперыі, які адпавядае сучаснаму лейтэнанту.

⁵⁴ Гарэлка

⁵⁵ «За Бога, цара і айчыну» – распаўсюджаны выраз у Расійскай імперыі.

Я сустрэўся з маці і жонкай ва ўнутраным двары замка. У турме панавала заўсёдная цемра, таму, штораз выходзячы адтуль на двор на сустрэчу ці на шпацыры, таксама вельмі рэдкія, я цяжка прывыкаў да дзённага святла. Мы прыселі на адмыслова адведзенай лаўцы і доўга сядзелі моўчкі. Разумелі, што час бяжыць, а мы не казалі ні слова падтрымкі, ні слова любові. Мы не ведалі, з чаго пачаць.

Мая Гануля заўважна змянілася: яна схуднела, пад вачыма з'явіліся зморшчыны, з-пад чорнага каптурка выбіліся сівыя пасмачкі валасоў. Маці, таксама ўся ў чорным уборы, у акуларах, не адводзіла ад мяне вачэй, напоўненых слязамі, быццам мы больш ніколі не ўбачымся. Я ўсведамляў такую небяспеку, ды не даваў веры. Разам з тым, мяне чакала адно з двух: катарга ці ссылка. Слова за Мураўёвым⁵⁶...

На наступны дзень я дазнаўся, што Чуніхін даў дыхту вартавому за паўштофа гарэлкі, знойдзенай у кішэні. Прызнаўся, што для падпаручніка. Што стала з ім і падпаручнікам, невядома, але на чарговую сустрэчу мне спадзявацца было няма як: Чуніхін адрапартаваў пра гэты выпадак у той жа дзень.

Пасля году зняволення ў замку Мураўёў зацвердзіў мне васьмігадовую катаргу ў Сібір. Я не адчуў ні палёгкі, ні цяжару. Месяц таму павесілі камісара Гарадзеншчыны Каліноўскага⁵⁷, паўстанне пацярпела поўную паразу. Я адчуў прорву — і ўбачыў яе ў сібірскіх снягах.

Раздзел 9. Няпэўнасць

Пасёлак Куяда. Сібірская сцюжа ашалела раскідае гурбы снегу па тайзе, злосна б'ецца ў вокны маленькіх хатак і свішча так, нібы п'яе страшны гімн імперскай ссылцы. А што будзе з табой, Элігій Францішак Маўрыкіевіч Карафа-Корбут? Застанешся ў сібірскай сцюжы назаўсёды? А калі не, то якой дарогі трымацца? Дадучь дазвол адно на

⁵⁶ Мураўёў Міхаіл Мікалаевіч (1796–1866) — віленскі генерал-губернатар, які зацвердзіў вырак Карафа-Корбута.

⁵⁷ Каліноўскі Кастусь (1838–1864) — паўстанцкі камісар Гродзенскага ваяводства, правадыр паўстання 1863–1864 гг. на Беларусі ды Літве, павешаны ў Вільні 10 (22) сакавіка 1864 года.

пасяленне ў тых жа сібірскіх губернях, бліжэй да Беларусі не пусцяць.

З Карафа-Корбутам зразумела. А што да Вуля, то гэтага нават сам Вуль не ў сілах прадказаць. Акрамя таго, Вуль зрабіў яшчэ не ўсё, што можа. Яму ёсць, што сказаць, пра што распавесці будучым пакаленням, свабодным ці несвабодным. Свабодным — каб заўсёды памяталі пра кошт свабоды. Несвабодным — каб вучыліся на прыкладзе папярэднакаў.

Жонка і дзедзі побач, і я бязмерна ўдзячны ім за гэта. І мне спакойней жывецца. Палохае іншае: крый Божа, каб дзецям не давялося пакутаваць так, як бацькам. І дай Божа, каб яны любілі і памяталі сваіх бацькоў, каб яны нарэшце ўбачылі Беларусь, край, які чакае сваіх сыноў і дачок.

Тута па родных і сябрах, якія таксама знаходзяцца ў няволі, мацнее. Як там бацька, брат Вільгельм, браты па зброі? Не можа так стацца, каб мы больш не сустрэліся. Не веру ў гэта, не хачу даваць веры. Нават Зямля праз год вандроўкі вакол Сонца вяртаецца на ранейшае месца. То планеты, а людзі разводзяць такіх самых людзей на велізарныя адлегласці толькі таму, што яны лепшыя за іншых.

Часта бачу ў снах Віцебск, горад дзяцінства і юнацтва, горад Дзвіны. Бачу Петрака Мальчэўскага, Лену, пана і пані Вярыгаў. Шчыміць сэрца. Не ад незваротнасці мінулага — ад радасці пражытага. Соладка ўспамінаць, прыемна думаць пра будучыню і мноства новых радасцей. Нават кплівая музыка сібірскай сцюжы не перашкодзіць мне захапляцца кожным пражытым на свеце днём. Няхай сабе я ў гэтым свеце толькі маленькая пчолка, але нават з вязніцы яна ўцячэ праз вузенькае акенца, за якім чакацьме сонца.

Пасляслоўе

Цяпер, праз шмат гадоў, калі варшаўскія брычкі калыхаюць мае сівыя сны, мая кватэра ўсё менш нападўняецца згукамі натхнення. Я амаль адышоў ад творчасці. Не, не праз доўгую ссылку, якая высушыла мяне, зрабіла слабейшым у здароўі. Не праз недахоп тэм, жывых і цікавых, здольных абудзіць чытача да надзвычайных здзяйсненняў. Віной усяму — мая лянота, мая абыякавасць да дзён сучасных. Бо

героі мінулага пакрысе адыходзяць у нябыт: хто ў ссылцы, хто на катарзе. Ёсць і тыя, каму пашчасціла, але... наш час скончаны. І сёння я не знаходжу для сябе суцяшэння ні ў чым, акрамя сціплага беларускага «гуртка» літаратараў. Знайшоў вечны спачын мой таварыш Вінцэс⁵⁸, па якім я бясконца тужу, пакінулі гэты свет і іншыя мае браты па духу. Таму засталася нас няшмат. Сярод іх Антоні⁵⁹ быў і застаецца найдаражэйшым мне. Мы трымаемся адзін аднаго, каб не параскідала нас у віры падзей. Тым больш у Польшчы на поўны голас гучаць зусім іншыя імёны: Прус, Сянкевіч, Ажэшка... Так мае быць на свеце і так ёсць, тут няма месца расчараванню.

Як я трапіў у Варшаву? Па неверагоднай міласці таго, хто ў ссылку нас, паўстанцаў, і запер. Дваццаць год таму Аляксандр II абвясціў амністыю, тым самым дазволіўшы ссыльным сяліцца не толькі ў Сібіры, а і ў іншых губернях. Вяртацца дадому, у губерню Віцебскую, не мела сэнсу: калі жонка і дзеці самаахвярна даручылі сябе на долю Божую і пераехалі да мяне ў Сібір, маёнтак наш колішні яны перад гэтым прадалі іншым, каб хоць якой капейчынай уратаваць ад голаду мяне і ўратавацца самім. А цяпер, пасля амністыі, куды падацца? Пра Варшаву я падумаў першым жа чынам. Мяне ведалі амаль усе тамтэйшыя выдаўцы газет і часопісаў, у якія я пісаў віцебскую карэспандэнцыю, там я б ніяк не прапаў. Я спадзяваўся хоць на якое мясцечка хоць у якой рэдакцыі. Нарэшце, галоўны рэдактар «Gazety Polskiej» Сікорскі, мой даўні сябра, прыгледзеў мне пасаду карэктара. Плацілі крыхі, таму час ад часу друкаваўся з вершамі. У ссылцы ж да вершаў мне не было ніякай справы, і цяпер я мусіў сабрацца з сіламі, каб вывесці хоць нешта.

Цяпер я, супрацоўнік варшаўскай газеты з дваццацігадовым стажам, моцна занядужаў і тым самым міжволі раблю нязносным жыццё маёй Ганулі і дзяцей. І хоць мне не так багата гадоў, але адчуваю, што хвароба зрабіла з мяне руіну старадаўняга замка: ні на што не прыдатная, але і без увагі пакідаць шкада. Ад гэтага на сэрцы маім невыносны цяжар. Я прадчуваю, што гады мае падлічаны Богам. Гэтым

⁵⁸ Вінцэс Каратынскі (1831 – 1891) – беларускі паэт.

⁵⁹ Адам Плуг (Антоні Пяткевіч, 1823 – 1903) – беларускі паэт.

сваім прадчуваннем я ад усяго сэрца не хацеў дзяліцца з крэўнымі, але вымусіла патрэба абвясціць свой заповіт. За дваццаць год варшаўскага жыцця я мала чаго назапасіў, таму ніякай матэрыяльнай спадчыны пасля сябе пакінуць не мог. Я сказаў жонцы і дзецям толькі адно: «Будзьце ў любові да бліжніх — і яны адплацяць вам тою ж любоўю». З гэтымі словамі я пакідаю вязніцу маіх страхў, трывог, расчараванняў і кірую пчолкай Божай у свет любові, дзе Ўсемагутны Бог, па мудрасці сваёй і справядлівасці ўзважыўшы мае добрыя і грахоўныя ўчынкі, адпусціць мне заслужаную долю.

Наталля Бахановіч

Напярэдадні

Войслаў
Савіч-Заблоцкі

Чалавек агледзеўся, стоячы пасярэдзіне прасторнага, але цёмнага і змрочнага пакоя. Поўня глядзела проста ў акно, асвятляючы няхітры ложак, сціплыя драўляныя крэслы і такі ж непакрыты стол, запыленае люстэрка і прэ-тэнцыёзную разную шафу з крыху пашкоджаным фасадам. Нехайная фіранка на вакне намякала, што гаспадары не асабліва дбалі пра непатрабавальных у гэтай частцы горада жыхароў. Каля дзвярэй у чаканні дарогі стаяў грувацкі скураны чамадан. Неспакаванымі заставаліся толькі рэчы на сталі: некалькі кніг, дакументы, дзённікі, папкі з чарнавікамі ды лістамі. Наперадзе была доўгая і спакойная ноч, таму хацелася папрацаваць у памяшканні, якое стала яго апошнім прытулкам у расійскай сталіцы.

Думка пра тое, што, нарэшце, развітваецца з горадам, адгукалася ў целе прыемным цяплом. Тут, у Пецярубурзе, куды прыехаў, каб у чарговы раз наноў пачаць жыццё, яму адразу не пашанцавала. За некалькі гадоў, праведзеных у паўночным горадзе, халодным і па клімаце, і па духу, ён як ніколі раней спазнаў адзіноту, адчужанасць і абыякавасць. Гэтым разам тутэйшыя людзі падаліся зусім далёкімі незнаёмцамі. Цяжка, адрывіста закашляўся. Бесцырымонны, калючы і вільготны вецер з Фінскага заліва яшчэ больш пагаршаў стан хваравітых з маладосці грудзей. І цяпер здавалася, што ў пакой паддувае проста з шыбіны, каб паскорыць яго ад'езд.

Наляцелі ўспаміны з дзяцінства пра дзёдаў цёплы, зайсёды чыста прыбраны дом, дзе ўсё было годна і бездакорна ўладкавана. Парадкі ў радавым гняздзетрымаліся на векавых традыцыях і выкананні рытуалаў, што і стварала непаўторную атмасферу ўтульнасці, якой болей нідзе не давалася

спазнаць. Дзед выглядаў трохі несучасна: насіў дарагі кунтуш¹, падперазаны расшытым золатам шырокім поясам. Быў гаспадарлівым і заўсёды занятым, па-мужчынску стрыманым і негаваркім, але забяспечваў унука ўсім неабходным, пачынаючы ад ідэальна адпрасаванай кашулі да хатніх настаўнікаў і гувернёраў. Ажылі ў памяці вечаровыя гадзіны, калі жыхары дома садзіліся за вялікі стол, убраны чыстым абрусам, ды чыталі малітву. Дзед з болям, трывогай, але і ўдзячнасцю прамаўляў столькі разоў чутыя яшчэ ад бацькі ахоўныя словы ў імя грамадзянаў Рэчы Паспалітай² і нешматлікіх родзічаў. Затым прыступалі да прастай ежы: прыгожы сталовы гарнітур, мясная страва і лёгкія напоі — абавязковыя атрыбуты адладжаных сустрэч крэўных за вячэрай. Ад дзедавага пакалення патыхала святасцю, яно ўяўлялася ідэальным, таму што давала адчуванне стабільнасці ў зменлівым свеце, дзе яе па Боскай задуме быць не магло.

Як смачна было, аббегаўшы за дзень палову свету, спажываць клапатліва прыгатаваную страву! Кухня была пад даглядам старой надзейнай Пелагеі, заўсёды неахайнай і растрапаннай, што правакавала бясконцыя бессэнсоўныя ўшчунанні. Цяпер падаўся прыемным некалі зніштажальны дакор, што чытаўся ў вачах дзеда, за запэцканыя і Бог ведае дзе сапсаваныя порткі. Постаць продка ўяўлялася велічнай, і роля ў станаўленні хлопчыка — несумнеўнай: адтуль, з дзяцінства, вынесены строгаасць да сябе і павага да іншых. Дзедаў дом быў запаведнікам даўніны — шанаваных Богам і людзьмі парадкаў. Недарэмна на высокім дрэве ў двары гняздзілася сям'я буслоў, штогод выпускаючы ў свет большую ці меншую кампанію буслянятак. У гэтых сталых жыхароў шляхецкай сядзібы трэба было вучыцца жыць: ён даглядаў яе, яна з ім — патомства, носячы жаб і вужоў ды ахоўваючы птушанятак.

¹ Старадаўняе мужчынскае верхняе адзенне з шырокімі разрэзанымі рукавамі, якое апраналі на жупан і насілі расшпіленым. У такі кунтушовы строй убіраліся заможныя людзі на беларускіх, украінскіх і польскіх тэрыторыях.

² Рэч Паспалітая – федэратыўная рэспубліка, якая ўтварылася ў 1569 г. на аснове аб'яднання Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага з Польшчай. Праіснавала да 1795 г., калі была падзелена паміж Расіяй, Прусіяй і Аўстрыяй.

Сямейнае жыццё яго бацькоў не было зладжана па бусліных парадках, таму маленства ніколі не ўяўлялася шчаслівым. Народжаны ў шлюбе, што быў заключаны ледзве не пад прымусам, ён не стаў чаканым дзіцём. Бацька імкліва пайшоў у лепшы свет, пакінуўшы яго, шасцігадовага, сямейнікам. Маці, вызвалена ад непажаданага шлюбу, не асабліва дбала пра сына і (пад уплывам дальнабачных бацькоў) болей клапацілася пра свой жаночы лёс. Спачатку яго даглядаў дзед, пасля — жорсткі вайсковец Іван Міхайлавіч Лабінцаў, пад апекай якога апынуўся з-за таго, што родныя не маглі падзяліць хлопца і звязаныя з ім фінансавыя прывілеі. Быў нібы каштоўным прадметам, а не асобным чалавекам, які заслугоўвае ўвагі. Ніхто не пытаў ні пра яго думкі, ні пра яго пачуцці: усе рашэнні прымаліся абазначанымі дарослымі. А так праглася самастойнасці, так наўна ўяўлялася, што магчымасць распараджацца сабой прынясе доўгачаканую здаволенасць жыццём. Пасля ён добра наеўся волі. Ці прынесла яна свабоду? Акрайчык вуснаў ледзве заўважна пацягнуўся ўгору, і думка паплыла далей. Скончыўшы гімназію ў Вільні, працягнуў навучанне вольным слухачом ва ўніверсітэтах Прагі, Лейпцыга, Страсбурга. На якасную адукацыю грошай, на жаль, не ставала, але выкарыстаў магчымасць удасканаліць замежныя мовы, пабачыць свет, завесці шматабяцальныя знаёмствы. Як даўно тое было! Наталіўшыся самастойнасцю, вярнуўся дадому з намерам зрабіць штосьці вартае — шляхетная ідэя, увабраная з першымі няпэўнымі крокамі.

Хацелася выратаваць чалавецтва! Для іх пакалення, народжанага ў часы, калі ў свеце даўно прагрымела Вялікая французская рэвалюцыя, не былі чужымі такія словы, як Справядлівасць, Роўнасць, Братэрства. Яшчэ ў юнацтве, добра не разумеючы ні падмурку, ні сутнасці ліберальных ідэй, з запалам збіраў інфармацыю пра тую грандыёзную падзею. Ёю быў захоплены, у яе ўплывовасці на ход еўрапейскай гісторыі быў перакананы. Падлеткам прыслухоўваўся да размоў, што вёў з вальнадумнымі гасцямі праніклівы Іван Міхайлавіч. На глыбінным, інтуітыўным узроўні адчуваў неабходнасць жыць адпаведна самым высокім духоўным стандартам. Часта меў амаль недасягальныя патрабаванні і да сябе, і да атачэння. Жыццёвая місія бачылася ў дапамозе іншым людзям, якімі былі босыя, у зношанай вопратцы,

худыя, спрацаваныя, а часта і згаладалыя жыхары бліжэйшых ваколіц. А іх і сёння ні многа ні мала, а калі далічвацца, не менш за чатыры мільёны ў адным толькі Беларускаім губернатарстве³! З павагай ставіўся да бяскрыўднага люду, за якім з маленства назіраў. Бачыў, як цяжка працуюць, стагоддзямі маўкліва забяспечваючы яго саслоўе. Адчуваў патаемную прыхільнасць да іх і жадаў зрабіць роўнымі: развіць іх спрытны розум, узняць і ўшляхціць іх моцны дух — надзяліць паўнамоцтвамі. Мусіў служыць свайму народу. Іранічна ўсміхнуўся сабе маладому. У чужой дзяржаве, пад валадараннем рускага «государя» гэта была неажыццяўляльная задача. Урад не лічыўся ні з мужыкамі, гвалтоўна «вяртаючы» іх у лона праваслаўнай веры⁴, асуджаючы ледзьве не на пажыццёвую рэкрутчыну⁵, ні са шляхтай, праводзячы яе прыніжальныя «разборы»⁶, часта без магчымасці апраўдацца.

Падышоў да стала і зірнуў на паперы. Як ён стаў чалавекам пярэ і думкі? Слова заўсёды вабіла. У дзяцінстве любіў слухаць апавяданія дваровымі гісторыі пра васіліскаў ды цмокаў. Народныя фантазіі прыемна розніліся ад таго, чаму вучылі педантычныя настаўнікі, строга дбаючы пра адпаведнасць яго асобы вышэйшым патрабаванням свету. Маці асабліва не любіла, што ён бавіў час з сялянамі, ад якіх між-

³ У той частцы Рэчы Паспалітай, што была далучана да Расійскай імперыі, вылучылі два губернатарствы – Беларускае (Магілёўшчына і Віцебшчына) і Літоўскае (Міншчына, Гродзеншчына, Віленшчына).

⁴ На беларускіх і польскіх тэрыторыях пасля далучэння да Расійскай імперыі неаднаразова праводзіліся мерапрыемствы па гвалтоўнаму пераводу каталіцкага і ўніяцкага насельніцтва ў праваслаўную веру дзеля ўзмацнення царызму.

⁵ Рэкрутчына – вайсковая павіннасць, якую павінна было выконваць беларускае сялянства з адыходам нашых земляў да Расійскай імперыі, згодна з прынятымі ў гэтай дзяржаве парадкамі. Новы абавязак стаў вялікім цяжарам, таму што ў Рэчы Паспалітай ён заўсёды з’яўляўся прывілеем шляхецкага саслоўя.

⁶ Царскім урадам таксама ініцыяваны комплекс мерапрыемстваў, заснаваных на неабходнасці пацвярджэння прыналежнасці да прывілеяванага саслоўя, што мела на мэце змяншэнне колькасці шматлікай на беларускіх землях шляхты.

волі вучыўся мужыцкай гаворцы. Але ж ці самі родныя яе не выкарыстоўвалі, звяртаючыся да служак? Беларуска стала асноўным клопам яго нялёгкага жыцця. Колькі часу і здароўя ён паклаў на тое, каб «удасканаліць» мову дзядоў і прадзедаў — мову Статута Вялікага Княства Літоўскага! Гаварыў на ёй, вывучаў і сістэматызаваў яе, каб сфармуляваць дакладныя законы вымаўлення і пісьма. Вынікамі сваёй нялёгкай работы — падрабязнымі каментарыямі і тлумачэннямі — суправаджаў польскамоўныя мастацкія творы: і «Праўдападобную гісторыю», і «Аповесць з маіх часоў», і іншыя, што не знайшлі чытача. Марыў зрабіць родную мову годнай друкарскага варштату, як у перыяд росквіту вядомай усяму сярэднявечнаму свету яго беларуска-крывіцкай⁷ зямлі! Ды хіба такая справа пад сілу аднаму чалавеку? Тытанічная праца патрабавала намаганняў калектыву аднадумцаў.

Столькі моў яму давялося засвоіць на працягу жыццёвай пілігрымкі (яны з лёгкасцю даваліся), а вусны і цяпер найбольш прыстасаваны да няхітрай сялянскай мовы ў родных ваколіцах! Але наколькі лёгка і прыемна было на ёй гаварыць, настолькі складана і пакутліва давалася пісанне. Што раз мусіў пераадольваць сябе. З ім у дарогу зноў выпраўляецца папка тужлівых беларускіх песень, выдаць якія пакуль што не давялося. Ці пабачаць свет Элегій на роднай мове, дагэтуль нікому, акрамя яго, так і не патрэбныя? Раптам захацелася напець даўно знаёмае, столькі разоў чулае ў таёмную купальскую ноч:

Цяпер Купала, заўтра Іван.
Кідаў бес ведзьму цераз паркан.
Купальнае ночы
Выдраў бес ведзьме вочы.⁸

Народнае свята, знамянуючы кульмінацыю лета, уяўлялася продкам часам магчымасцей. У гэты дзень сялянская

⁷ Крывічы – яшчэ адна гістарычная назва беларускага насельніцтва, яго асноўная этнаўтваральная частка.

⁸ Цытата з аповесці В. Савіча-Заблоцкага «Арлалёты і Падканвойны, або Полацкая шляхта» // Польшыя. – 2004. – № 4. – С. 142.

моладзь па-ранейшаму славіць багіню кахання і шлюбу, згоды і сяброўства, а ноччу кожны атрымоўвае шанец адшукаць чароўную кветку і перайначыць лёс:

Сёння Купала, а заўтра Ян —
Папараць, глянь, зацвітае,
Хто яе знойдзе — той толькі пан,
Руны прыроды чытае!⁹

Хіба можна, калі жыццё перайшло за палову, штосьці істотна памяняць? Ён ад нараджэння валодае выдатным слыхам. Настаўнікі музыкі захапляліся яго барытонам, ды нікому не было справы да гэтых здольнасцей. У традыцыйным шляхецкім уяўленні мастацтва — не больш чым забава, у лепшым выпадку — прафесія, якая нібыта пазбаўляе прыроджаных прывілеяў і нават прыніжае чалавека высакароднага. Як несправядліва! Менавіта ноты — універсальная мова, зразумелая кожнай жывой істоце! Ніводная — ні французская, ні польская, ні руская, ні нямецкая, ні нават самая блізкая і знаёмая беларуская — не стала для яго дастатковым інструментам, на якім здолеў бы «іграць» усёй вясёлкай чалавечых думак, настраюў і пачуццяў. Музыка ж ва ўсіх адносінах уяўлялася дасканалай. Стараўся не прапусіць выступленняў еўрапейскіх знакамітасцей і апошнія грошы без ценю шкадавання мог выдаткаваць на канцэрт. Чаму яму не прыйшло ў галаву заняцца кампазітарскай ці выканаўчай дзейнасцю? Магло б стацца, што на гэтым шляху меў бы поспех. Недарэмна ж у яго над левым брывом заўважны так званы «музычны гузак», такі ж, як і ў вядомых усяму свету кампазітараў Моцарта і Бетховена!

Запальваючы лямпу, усміхнуўся такім смелым думкам. Падышоў да люстэрка, прыгледзеўся да сябе і памацаў выступ над вокам. З мутнаватага срэбра люстраной паверхні на яго пазіраў бландзін інтэлігентнага выгляду — у акуларах, добра і густоўна апрануты і, з першага погляду, даволі упэўнены ў сабе. Адразу кідаліся ў вочы шляхетнасць, суровасць і нават ваяўнічасць у позірку, колкім і праніклівым, які

⁹ Цытата з аповесці В. Савіча-Заблоцкага «Арлалёты і Падканвойны, або Полацкая шляхта» // Польшча. — 2004. — № 4. — С. 144.

выдаваў сур'эзнасць і ўдумлівасць асобы. Але было ў гэтай вастрыві ўзірання і нешта яшчэ, пра што заўсёды здагадваўся, асцерагаючыся выцягнуць на паверхню з глыбіні сябе і акрэсліць словамі. Нейкая напружанасць жыла ўнутры спрадвеку і зраслася з ім настолькі, што ўяўлялася неад'емнай часткай. Аглушальна ўдарыла думка: страх — вось што прысутнічае ў рысах яго твару! Гэтае пачуццё было звыклым госцем — надзейным спадарожнікам, а часта і дарадчыкам, на жаль, нікчэмным. Часам яно набывала форму трывогі, асцярогі ці хвалявання, змушаючы сціснуцца і «застыць».

Дзе яму давалося ўпершыню сутыкнуцца са страхам? У дзяцінстве, калі яго, маленькага чалавека, так нечакана і незразумела пакінуў бацька. Смерць і цяпер няпростая для асэнсавання, а тады дарослыя не паклапаціліся патлумачыць яе хлопчыку. Паветра ў доме набрыняла невыноснай няпэўнасцю і непрадказальнасцю жыцця. Так, гэта з таго часу ўнутранае напружанне суправаджае яго паўсюдна: ударозе, з людзьмі і нават у цішыні, сам-насам. Толькі ў хвіліны, калі паглынае і захоплівае натхненне, пачварына вымушана адступацца. Страх душыў яго за мяжой: эмігранцкае жыццё было пранізана трывогай за будучыню з-за неабходнасці штодзень думаць пра сродкі. Асабліва цяжка стала, калі капіталу ад продажу спадчыннага маёнтка не засталася. Той самы страх раз'ядае яго і цяпер, у напайпустым пакоі дрэннага пецярбургскага гатэля, напярэдадні чарговага вялікага пераезду.

Пранізанымі панікай, цьмянымі і незразумелымі засталіся ў памяці і часы паўстання¹⁰. Тады гэта слова гучала страшна! Ён быў падлеткам і добра памятае ўсеагульную атмасферу спалоху: паны баяліся нападу ўласных падданых на хвалі ўзброеных выступленняў на беларускіх землях. Ніхто не паклапаціўся супакоіць расхвальяванага хлопца, а апякун, убачыўшы жах у вачах, прапанаваў не разменьвацца на пачуцці, бессэнсоўныя і непатрэбныя, на думку чалавека ваеннага. Падлеткам ён настолькі добра засвоіў суровую генеральскую парадку, што добрую частку жыцця не дазваляў сабе ні на хвіліну сыходзіць у сутарэнні душы, дзе цяпер усё часцей з такім задавальненнем блукае. Урэшце, уцякаць не

¹⁰ Размова вядзецца пра паўстанне 1863–1864 гг. на беларускіх і польскіх землях, што былі пад уладай Расіі.

давялося: усё неяк мінулася. Тых падзей варта было чакаць і можна было б папярэдзіць. Але вышэйшае саслоўе адчужалася ад падданных, падданыя — ад яго, з кожным пакаленнем становячыся ўсё больш напружанымі недавяракамі. Памятае, як пасля бацькавай смерці да дзеда прыязджалі нейкія людзі і доўга ўтаварвалі парабіць уступкі сялянам. Ды яго прашчур быў чалавекам старой закваскі, у параўнанні з лібералам-сынам. Асноўнай задачай лічыў атрыманую ад бацькоў спадчыну ўдасканаліць і, пажадана, памножыць, каб у лепшым выглядзе перадаць нашчадкам. Так было ў польскім¹¹ ладзе цягам стагоддзяў. На гэтым трымаўся ўвесь спрадвечны крывіцка-беларускі свет. Ды захаваць не давялося: усё пайшло прахам і назад ужо не вернецца. Ніколі.

У сталым узросце страх і трывога спарадзілі неадчэпную патрэбу (зразумела, да канца не выканальную) кантраляваць вакол сябе ўсё да дробязей. Затое народжаныя ёю абавязковасць, пунктуальнасць і скрупулёзнасць найлепшым чынам рэкамендавалі яго, дапамагаючы ўладкоўвацца. У любым вялікім горадзе Польшчы, Галіцыі, Аўстра-Венгрыі, Германіі, Францыі здабываў працу: супрацоўнічаў з навучальнымі ўстановамі і перыядычнымі выданнямі, знаходзіў месцы — ад настаўніка моў да кіраўніка невялікіх крамаў. У натхняльнай парыжскай атмасферы нават спрабаваў выдаваць газету на французскай мове! Не баяўся працы, быў смелым і ініцыятыўным. Але амаль заўсёды адзінокім: бесперарыўнае ўнутранае напружанне патрабавала разрадкі, якой станавілася неакуратнасць у словах. У выніку сам адштурхоўваў людзей і моцна пакутаваў ад гэтай якасці характару. Будучы ў добрых адносінах з многімі, сапраўдных сяброў, здаецца, не меў. Душэўная неўтаймаванасць справакавала і гучны канфлікт з Якубам Наркевічам-Ёдкам падчас гасцявання ў яго маёнтку, дзе праводзіліся эксперыменты па фізіцы і метэаралогіі. Дагэтуль да канца не мог зразумець уласнай заўзятасці ў спрэчках

¹¹ Ужываючы словы «Польшча», «польскі», «паляк», жыхары Рэчы Паспалітай, у тым ліку і Вялікага Княства Літоўскага, часта абазначалі, карыстаючыся сучаснымі тэрмінамі, сваё грамадзянства, а не этнічнасць. Разам з тым словы выкарыстоўваліся і для абазначэння рэгіянальнай і этнічнай прыналежнасці да Каралеўства Польскага.

і дыспутах. Нават цяпер, узгадваючы не такі сур'ёзны прадмет размовы, ледзьве не аддаўся хвалі ярасці. Як мог гэты аматар спрачацца з ім, прыяцелем самога Івона-Віларсо¹²!

Вярнуўся да стала, звыкла размясціўся ў крэсле, паправіў лямпку. Асцярожна адкрыў папку з лістамі, якую з асаблівым педантызмам захоўваў ад чужога вока. Сябраваць на адлегласці, як і быць шчырым, удавалася намнога лепей. Колькі цеплыні было ў іх перапісцы з Юзафам Крашэўскім, Марыяй Канапніцкай, Аляксандрам Ельскім, Агатомам Гілерам, Янам Карловічам, Міхайлам Драгаманавым, Іванам Франко! Сувязь са сваякамі заўсёды была слабейшай, чым з гэтымі чужымі па крыві людзьмі, якія так дапамагалі яму не падаць духам, стымулявалі працаваць і пісаць. Асабліва натхняў украінскі поспех: развіццё іх дужа прыгожай мовы, поўныя арыгінальнасці творы! Слова гэтых братоў па няшчасці траплялі ад сэрца проста ў сэрца, застаючыся там назаўсёды. Памятае, як не мог налюбавацца канвертамі, якія адкрываў з асцярогай і трапятаннем, як чытаў і перачытваў лісты — адразу пра сябе, затым услых. А як радаваўся, калі на чужыне атрымліваў з радзімы добрую вестку пра Белую Русь! Душу прыемна кранала ўсё, што настройвала на прыўзняты, патрыятычны лад. Знаходзячыся далёка ад аднадумцаў, ведаў, што разам з імі сее светлую будучыню, якой ці суджана прычакаць. Лісты ад сяброў па пярэ адпраўляюцца з ім у дарогу на правах асабліва каштоўнага скарбу.

Заўсёды імкнуўся да вядомых людзей: шукаў магчымасці знаёмства, сяброўства і супрацоўніцтва, часта альтруістычнага. Прадметам гонару лічыў тое, што ў пераліку добрых знаёмых мог смела назваць імёны вядомых усяму свету Луі Гамбеты, Джузэпэ Гарыбальдзі, Фрыдрыха Гаклендэра, Віктара Лапрада, Эмілія Кастэларэ. Узаемадачынненні са знакамітымі еўрапейцамі не толькі натхнялі, але і ўзвышалі, рабілі больш значным сябе самога. Схіляўся перад імі. Вялікія асобы прыцягвалі з маленства сваёй маштабнасцю — шырынёй поглядаў і грандыёзнасцю намераў. У дзяцінстве бацька апавядаў яму пра слаўнага польскага мужа Мікалая Каперніка, унёсах якога лічыў недаацэненым.

¹² Размова ідзе пра французскага астранома А. Івона-Віларсо, сучасніка В. Савіча-Заблоцкага.

Постаць астранома і дзяржаўнага дзеяча ад тых часоў прыцягвала, была ў цэнтры ўвагі падчас навучання ў Віленскай гімназіі, пакуль не атрымала завяршэнне ў выданні грунтоўнага — для чалавека дваццаці з невялікім гадоў — артыкула «Грамадзянскае жыццё ў Польшчы Мікалая Каперніка». Верны польскай ідэі наймудрэйшы і найшляхетнейшы астраном і палітык — узор для наследавання і пераймання і цяпер.

Вядомыя людзі, якімі захапляўся, да якіх імкнуўся, у якіх вучыўся, далучалі да недасягальнага «сапраўднага» жыцця. І разам з тым зносіны з імі былі пакутлівымі, таму што нагадвалі пра сваю мізэрнасць. Яе ён старанна хаваў ад чужых і без кроплі жалю глушыў знутры, не даючы разрасціся і перакрыць паветра. Неадпаведнасць сябе рэальнага жаданаму вобразу стала галоўнай жыццёвай драмай. Цягам доўгіх гадоў пачуваецца самазванцам. Але хіба штосьці перашкаджала яму ўздымацца, акрамя ўласных сумненняў?

Найвялікшай перашкодай для яго стала філалагічнае пытанне. Еўрапейскія мовы, на якіх з лёгкасцю, зайздроснай для іншых, пісаў, усё ж заставаліся чужымі і прыдатнымі хіба што для журналісцкага рамяства. Ва ўжыванні польскай і рускай штораз чулася нейкая ўнутраная, не да канца ясная здрада. Нераспрацаваная беларуская гаворка была недастатковай для абсягаў думкі еўрапейца, якім сябе лічыў. Што будзе з яго роднай мовай у далечыні часоў? З яго Белай Руссю, Рэччу Паспалітай, якім прысвяціў увесь вольны ад заробкаў час, якім аддаў увесь творчы запал? Што будзе з яго крывіцка-беларускім народам і яго багатай культурнай спадчынай, якая і цяпер існуе толькі вусна? Задумаўся. А можа, і гэта яму толькі падаецца? Ці згадаюць яго праз сто, дзвесце, трыста, чатырыста гадоў пасля смерці, якой не пазбегнуць? Ці стане цікавы наступнікам, калі не патрэбны сучаснікам? Ці доўгім акажацца жыццё яго выпушчаных у свет польскамоўных «дзіцянятак»? Ці будуць яны вартымі на фоне навамодных павеваў, якія ўжо немагчыма ігнараваць? *Nabent sua fata libeli*¹³.

Навінкі, змяняючы адна другую, мала краналі яго там, у Еўропе, і заставаліся далёкімі тут, на радзіме. Паэт і пісьменнік, ён знаходзіўся на ўзбоччы літаратурных мэйнстрымаў, што з лёгкасцю захоплівалі розумы сучаснікаў. Папу-

¹³ Лацінскае выслоўе: «Кнігі маюць свой лёс». Ужыта В. Савічам-Заблоцкім у прадмове да аповесці «Арлалёгі і Падқанвойны, або Полацкая шляхта» ў дачыненні да гэтага твора // Польшча. — 2004. — № 6. — С. 180.

лярнасць варшаўскіх прыхільнікаў «арганічнай працы»¹⁴ яшчэ паддавалася яго разуменню, хоць часам і выглядала пустой забавкай у часы, калі грамадству патрэбны радыкальныя змены. Так і здарылася: славуцьця пазітывісты церпяць крах. У культуру ўрываецца новае пакаленне і ваяўніча пратэстуе супраць утылітарызму «бацькоў», бессэнсоўнага і безвыніковага. Шматлікія «ізмы», смела пранікаючы з Еўропы, дэкларуюць іншыя сэнсы і ракурсы погляду на свет і жыццё чалавека. Папулярным становіцца пачварнае, брыдкае і нізкае: тое, што з дзяцінства вучылі хаваць ад чужога вока, тое, чаго было прынята саромецца, тое, што было табуяваным у высокім свеце, раптам стала дазволеным і нават атрымала асобнае імя. У культурнай прасторы нараджаецца нешта якасна новае і для яго, па шчырасці, незразумелае. Еўрапейскі свет агалошаны прадэманстраванай у Варшаве карцінай «Шал» Уладзіслава Падкавіньскага. Палатно называюць смелым, а яго крытыкаў — ханжамі і маралістамі. Аголеная жанчына трымаецца на шыі шалёнага каня — няхай сабе. Але навошта было аўтару публічна спаласаваць нажом сваё «дзіцяне»¹⁵? Не, ён не можа і не хоча разумець такога

¹⁴ Размова ідзе пра варшаўскі пазітывізм — грамадскі кірунак у 70–80-я гг. XIX ст. у Польшчы, які ўзнік як рэакцыя на наступствы паўстання 1863–1864 гг. (арышты, пакаранні, высылкі). Быў заснаваны на філасофіі А. Конта, Г. Спэнсэра, Д. Міля і прапагандаваў мірную асветніцкую дзейнасць сярод народа — «арганічную працу» і «работу ў асновах». У польскай літаратуры выразнікам пазітывізму стаў мастацкі метад рэалізму ў творчасці Э. Ажэшкі, М. Канапніцкай, Б. Пруса, Г. Сянкевіча, А. Свентахоўскага і іншых аўтараў. У беларускай літаратуры пазітывізм як грамадскі кірунак не аформіўся, у сувязі з чым можна весці размову толькі пра некаторыя яго элементы ў асобных творах.

¹⁵ Размова ідзе пра вядомы факт грамадска-культурнага жыцця Варшавы: на экспазіцыі ў 1894 г. карціна «Шал» («Szal») У. Падкавіньскага мела вялікі рэзананс. Незадоўга да закрыцця выставы аўтар нажом парэзаў палатно і неўзабаве памёр. Карціна, як узор і адзін з першых прыкладаў польскага сімвалізму і экспрэсіянізму ў галіне жывапісу, была рэстаўравана і цяпер знаходзіцца ў Нацыянальным музеі ў Кракаве.

На самой справе апошні дакумент, які датычыць В. Савіча-Заблоцкага, датуецца 3 лютага 1893 г. Пазнейшых звестак пра літаратара пакуль што няма, але хочацца верыць, што ён не памёр у Пецярбурзе і працягнуў жыццёвую вандроўку.

мастацтва. Ён належыць да старой школы, ён сын даўно мінулых часоў, якіх нават не застаў. Зірнуў у акно. А можа, наадварот, ён дзіця новага часу, якое рана прыйшло на свет? Занадта рана, каб быць гэтым светам прынятым і зразуметым. Як бы там ні было, для маладых ён у лепшым выпадку недарэчны кансерватар, а ў горшым — звычайны філістэр, няздольны зразумець ні іх мыслення, ні іх творчай «тэхнікі», ні будучыні, у кірунку якой рухаецца белы свет. Ды і як яму, беларусу, можна захапляцца рознымі «ізмамі»? Добра гуляцца ў іх французам, немцам, палякам, у вольным распа-раджэнні якіх распацаваныя і развітыя мовы!

Увесь час яму спадарожнічаў і перашкаджаў недахоп сродкаў. Не валодаў раскошай хадзіць па бібліятэках, быў вымушаны працаваць за хлеб надзённы: удасканалваць мовы, каб вучыць дзяцей ды пісаць сухія тэксты па замове, пераказваць у газетах малацікавыя падзеі з жыцця краін, ніводная з якіх так і не стала яму пастаянным прытулкам. Часта не меў магчымасці сесці ды пачытаць для душы — заглыбіцца ў дасланыя калегамі кнігі, часопісы, рукапісы. Сваё — творы, допісы, лісты, дзённікі — па большай частцы пісаў начамі, калі ніводная жывая душа не перашкаджала, зусім абясільваючы стомлены і хворы арганізм, які, колькі памятае, адчуваў патрэбу ў нармальным, паўнаwartасным адпачынку. Сябе ён не шкадаваў. А большую частку вандроўнага жыцця клапаціцца пра яго болей не было каму.

Жанчыны! Яшчэ тады, у маладосці, ён мог бы, шчасліва ажаніўшыся, асесці ў «северо-западном крае»¹⁶ і спакойна дажываць жыццё: кіраваць маёнткамі, гадаваць дзяцей — жаніць сыноў ды выдаваць замуж дачок, а затым і чакаць унукаў. Выкладаць мовы сялянскім дзецям у школцы, заснаваць якую некалі марылася. Столькі часу прайшло ад моманту яго першага, шчырага пачуцця да той прыгожай і бесклапотнай панны! Абранныца, дачка амбіцыйных і фа-

¹⁶ Афіцыйны тэрмін, які выкарыстоўваўся ў дачыненні шэрагу губерній Расійскай імперыі (Віленскай, Ковенскай, Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай, Віцебскай), далучаных да яе пасля падзеяў Рэчы Паспалітай. Да ўтварэння Рэчы Паспалітай пералічаныя тэрыторыі складалі Вялікае Княства Літоўскае.

набэрыстых бацькоў, адмовіла яму, аддаўшы перавагу багацейшаму, больш статуснаму і значна старэйшаму за сябе чалавеку. З гонарам паведаміла, што такі муж здольны будзе «забяспечыць ёй будучыню». Падаецца, тады ніхто сур'ёзна і не ўспрыняў яго заляцанні, маладога чалавекалюбцы, рамантыка, бязбацькавіча. Каханай зладзілі шыкоўнае, гучнае і шматлюднае вяселле: гулялі ледзьве не ўвесь тыдзень, старанна дагаджаючы радавітым і знатным гасцям. Ён назіраў за чужым святам, якое суправаджалася музыкай і феерверкамі, здалёк, у адзіноце, адстрэльваючы качак, каб не атруціцца крыўдай і не захлынуцца болем. Як жа так здарылася, што маладая панна ў грамадстве стала таварам, а яе выданне замуж — актамі куплі-продажу, праз які бацькі могуць умацаваць уласны статус, а сам гэты тавар — ператварыцца ў дарагую цацку, прыгожую рэч, якую ўладальнік з гонарам дэманструе свету і якой выхваляецца?

Старасвецкі лад стагоддзямі ўзвышаў жанчыну і вучыў мужчын пакланеняцца ёй. Распаведы пра жонак выдатных гістарычных асоб, чытанне Свяшчэнных кніг суправаджалі дзяўчат ад маленства да замужжа, выхоўваючы ў іх самыя высокія, самыя лепшыя рысы характару. А прыўзнятыя, ахоўныя адносіны мужчын спрыялі ўсведамленню жанчынамі сябе як выключнага звяна ў ланцугу пераемнасці. І прыгожы пол старанна апраўдваў ускладзеную на сябе высокую адказнасць перад мужам, сям'ёй, родам, краінай. Жаночыя твары на аздобленых масіўнымі рамамі партрэтах у дзедавым кабінэце дэманстравалі высокі запал, хрысціянскую любоў, гатоўнасць да служэння. Здрабнелі жанчыны — змарнела грамадства — не стала дзяржавы. Жанчына знікла разам з Рэччу Паспалітай, як і не было. З Боства, якому служыць і пакланяюцца, яна ператварылася ў пустога ідала, што не валодае паўнамоцтвамі. Не здольная любіць, цаніць і шанавець нават сябе, што гаварыць пра мужчыну. Ды з усталяванага прыродай п'едэсталу жанчына, падаецца, сыходзіць па ўласнай ініцыятыве.

«Капланкі, якія нясуць чалавецтва да самых высокіх вяршынь Боства — злачынкi, якія падштурхоўваюць яго да найглыбейшых безданей пекла, — жанчыны! Вы з'яўляецеся самым святым і самым брыдкім нашай мовы словам. Я вашае імя вымаўляю, як імя Бога, на каленях і з захапленнем, —

і вымаўляю яго з пагардай і агідай, як імя найганебнейшага прадмета»¹⁷.

Прамаўляючы на лекцыі ў нямецкім Бадэн-Бадэне гэтыя выпушчаныя з самай глыбіні душы словы, ён звяртаўся да жанчыны як альфы і амегі чалавечага быцця. Прасіў заўсёдніц салонаў узгадаць сваё спрадвечнае аблічча, прыгледзецца да матак, а лепей — да бабуль. Заняпад жанчыны па меры руху стагоддзя наперад дасягае вышэйшай кропкі і яшчэ па адной прычыне, непажаданай, але ўжо непазбежнай. У свеце, што стаў дагары нагамі, яго эмансіпаваная сучасніца хоча быць усім — адвакатам, доктарам, генералам, міністрам, вучоным, літаратарам і ледзьве не мужчынай. Моцныя, многія з іх вартыя і здольныя рэалізаваць сябе ў розных галінах — так, прыйшоў час пагадзіцца і адкрыць перад жанчынамі шляхі, даць ім магчымасці.

Другую абранніцу пакінуў сам. Дзесьці тут, у паперах, павінна быць яе фотакартка. Пачаў нервова перакладаць лісты, нарэшце, знайшоў напамін пра каханку. Са здымка на яго глядзела яркая, прыгожая і самадастатковая жанчына. Яна прывабіла яго адразу, калі смела выйшла на сцэну падчас дабрачыннага вечара ў Парыжы. З моднымі асветленымі валасамі, у мужчынскім гарнітуры, выступоўца з жарсцю і выклікам дэкламавала ўласныя вершы. Упэўненая, у атачэнні кавалераў, пра ўвагу якіх нават не дбала, яна гучна і прыцягальна смяялася. І паліла. Пасля былі рамантычныя блуканні па гарадскіх завулках, наведванне тэатраў і канцэртаў, сустрэчы з неардынарнымі асобамі ў модных кавярнях і займальныя дыялогі. Затым — абдымкі, пацалункі, жарсць. Неўзабаве — спрэчкі, рэўнасць, сваркі. Урэшце яму давялося прымірыцца і з яе жаночай незалежнасцю, і з яе безумоўным літаратурным талентам, і з яе свабодай. Чуў, што і цяпер піша і друкуе папулярныя раманы, займаецца грамадскім жыццём, узначальваючы сходзі такіх жа эмансіпаваных сябровак, што пратэстуюць супраць перавышэння

¹⁷ Цытата з лекцыі «Kobieta» («Жанчына») В. Савіча-Заблоцкага, прачытанай з дабрачыннымі мэтамі. Палова даходу ад яе прызначалася для аб'яднаных таварыстваў «Акадэмічная бібліятэка» і «Братняя дапамога» ў Львове // Sawicz-Zablocki, W.K. Kobieta. – Sambor : Nakładem G. Kohna, z drukarni W. Czaińskiego, 1880. – С. 2–3.

мужчынамі паўнамоцтваў. Папраўляла яго, рэзка і нетактоўна, давала няпрошаныя парады, адкрыта не пагаджалася, крытыкавала яго тэксты, гаварыла з ім на роўных. Як яна ўвогуле звярнула ўвагу на прынцыповага, кансерватыўнага паляка? Так і не здолеў спазнаць і зразумець гэтую жанчыну. «Ma vie, mes règles»¹⁸, — ходкай французскай фразай яна жорстка абрывае ўсе прэтэнзіі да сябе. Узгадаў пах цыгарэты, што суправаджаў палюбоўніцу, і непрыемна ўздрыгнуў. Кахаў палка, мог дараваць што заўгодна, але паміж імі існавала неадольная перашкода. Гэтая жанчына не жадала быць ні з ім, ні з кім іншым у шлюбе. Яна не ведала мацярынскага інстынгу: не хацела нараджаць, не хацела быць маці.

«...Ці можа там існаваць краіна, дзе няма Сям'і? Ці можа быць там Сям'я, дзе ніхто не стварае Дому, не ўносіць у яго Лараў і Пенатаў¹⁹, не ўносіць цяпла і свету?»²⁰

Каторы раз у памяці ўсплыў дробны эпізод, падгледжаны падчас лясной праходкі з бацькам, калі яны напаткалі на сваім шляху ластаўку. Падышлі з цікавасцю, хацелі разгледзець прыгожае стварэнне, мяркуючы, што тая параненая. Ды не: звычайная птушыная маці выседжвала свае яйкі чамусьці проста на сухім лісці пасярод дарогі. Невядома, як ластаўка апынулася там са сваім скарбам. З асцярогай паспрабавалі наблізіцца — маці разгарнула крылы на ўсю іх шырыню і прыўзнялася над будучымі дзецьмі, ледзьве не кідаючыся на прыхадняў. Яны нават адчулі небяспеку. Птушка выконвала прыродай ўскладзеныя на яе абавязкі, не ведаючы ні пра сумленне, ні пра мараль, гатовая кожную хвіліну загінуць, ратуючы нашчадкаў. Шасцігадовы хлопчык і дарослы мужчына былі аднолькава ўражаныя²¹.

«...Каля гнязда птушка адракаецца ад прыемнасці неабцяжаранага, вольнага жыцця, а часам атручваецца голадам

¹⁸ Французскае выслоўе: «Маё жыццё – мае правілы».

¹⁹ Лары і Пенаты – духі- апекуны дома ў старажытнарымскай міфалогіі.

²⁰ Цытата са згаданай лекцыі // Sawicz-Zablocki, W.K. Kobieta. – Sambor : Nakładem G. Kohna, z drukarni W. Czaińskiego, 1880. – С. 8.

²¹ В. Савіч-Заблоцкі актыўна задзейнічаў так званую «птушыную» вобразнасць у мастацкіх тэкстах.

і хутчэй згіне, чым адступіць яшчэ не ад дзяцей сваіх, але ад надзеі выседжвання птушанят. Як адважна трывожная птушка, калі даглядае малых, з крыкам кідаецца на пада-рожніка, якія выкарыстоўвае штукі, каб яго крокі спыніць!»²²

Сёння жанчыне, ахвяры навамоднага этыкету, непрыстой-най самой займацца дзецьмі. Каб быць ухваленай грамадствам, яна павінна ісці па вуліцы з мопсам ці пудзелем на руках, пакінуўшы нованароджанага сынка ці дачушку мамкам ды нянькам, што цягнуцца следам. О tempora, o mores!²³ Ён за-надта ідэалізаваў жанчыну і шлюбнае жыццё! Светлая юна-чая мара пра сямейнае шчасце аказалася недасягальнай, а ў апошнія гады Амур з Гіменэем зусім забыліся пра яго. Знай-сці спадарожніцу з гадамі становіцца цяжэй, ды яшчэ без ка-пейчыны ў кішэні. Застаецца хіба што іранічна спяваць гімн боству бясплюбнасці, як герой яго гістарычнай аповесці:

Дай жа Божа кожнаму халасцяцкі стан:
Чалавек у ім жыве, быццам бы як пан!²⁴

Цяпер уласныя вершаваныя імправізацыі зусім не ве-сялілі. Самай вернай яго жанчынай — ласкавай Маткай, зычлівай Бабуляй, сардэчнай Сястрой, ідэальнай Кахан-кай і паслухмянай Дачкой — заўжды была галоўная справа жыцця. Па шчырасці, таксама няўдзячная, але менавіта яна ўвесь час падтрымлівала і жывіла: ёю быў натхнёны, ад яе ўваходзіў у стан шаленства, у судакрананні з ёй перажываў найярчэйшыя экстазы. Яго вабіла і натхняла ідэя святой зямлі, дзе жывуць вартыя самай лепшай долі людзі, нашчад-кі старажытных крывічоў, да якіх належаў сам. Даўно жадаў службыць толькі гэтай панне ўсімі магчымымі спосабамі, да яе імкнуўся кожную хвіліну вандроўнага жыцця. Чым далей

²² Цытата з твора К. Савіча-Заблоцкага, бацькі В. Савіча-Заблоцка-га, выкарыстаная ў якасці эпіграфа да згаданай лекцыі // Sawicz-Zablocki, W.K. Kobieta. – Sambor : Nakładem G.Kohna, z drukarni W. Czaińskiego, 1880. – С. 2.

²³ Лацінскае выслоўе: «О час, о норавы!».

²⁴ Цытата з аповесці В. Савіча-Заблоцкага «Арлалёты і Падканвой-ны, або Полацкая шляхта» // Польшча. – 2004. – № 1. – С. 160.

ад'язджаў ад Бацькаўшчыны, тым болей чуў сябе вінаватым і тым болей мусіў працаваць. Асабліва пакутаваў на іншым кантынентце. Экспедыцыя ў Афрыку была падарожжам выключным, хоць і здзейсненым у многім з матэрыяльных меркаванняў. Як даўно тое было! І ці было ўвогуле? Можна, і яго выдумаў, як часам выдумляў сваю біяграфію, каб выглядаць у лепшым святле?

У маладосці з лёгкасцю знайшоў аднадумцаў, якія таксама адчувалі адрознасць ад геаграфічна і генетычна блізкіх народаў-пабрацімцаў. Хацелі сабраць і захаваць спадчыну продкаў, адзіным сапраўдным носьбітам якой было сялянства. З галавой акунуліся ў прыгожую культуру і побыт саслоўя, што воляй лёсу захавала зерне крывіцка-беларускага аўтахтону. Паслядоўнікі легендарнага для іх пакалення філаматаў і філарэтаў, шубраўцаў і прамяністых, яны служылі свайму «чарналюду» як маглі. Браталіся з мужыкамі. У курнай хаце было сардэчна, і простыя людзі чамусьці верылі і таксама гарнуліся да маладых, вясёлых панічаў. Некалі ў гэтым самым горадзе быў на чале гуртка «Крывіцкі вязок»²⁵: заахвочваў аматараў беларушчыны, якіх назбіралася каля пяцідзсяці. Шляхецкія дзеці навучаліся мужыцкай гаворцы і беражліва, па кроплях, збіралі народную архаіку. Хацелі сумесна рабіць слоўнікі, пісаць гісторыю Белай Русі, выдаваць крывіцкія кнігі, адукаваць сялян.

Шчырая, натхнёная праца, толькі распачаўшыся, рассыпалася ў адно імгненне, пацягнуўшы за сабой жорсткі адміністрацыйны нагляд і неабходнасць пераездаў. Іх ахапілі спачатку незадавальненне, затым злосць і крыўда, якія з гадамі перайшлі ў боль і разгубленасць. Тады яшчэ не ведалі, што для многіх бяскрыўдны чысты намер служэння вытокам абярнецца зламанымі лёсамі. Улада прыніжала іх, паноў, шляхціцаў, сочачы, кантралюючы, загадваючы, чым займацца, дзе жыць і як працаваць, у што верыць. У яе паўнамоцтвах было караць і мілаваць, дараваць і помсціць,

²⁵ Дакументальных доказаў існавання такой народна-асветніцкай суполкі пакуль што няма, але, паводле меркавання даследчыкаў XIX ст., на фоне тагачаснага дэмакратычнага руху яе існаванне цалкам верагоднае.

нібыта размова ішла пра статак бараноў, пазбаўленых розуму, несвядомых і бяспраўных.

Лабынцаў, таксама як і дзед з маці, не падтрымліваў яго крывіцка-беларускіх зацікаўленняў, усміхаючыся клопатам выхаванца пра «халопства», якое пры ўсім сваім вальнадумстве не любіў і абражаў. І ўсё ж генерал застаўся ў памяці чалавекам незвычайным: суровы разлік у ім спалучаўся са шчырай бескарыснасцю, а старэчая буркліваць — з сапраўднай мужчынскай напорыстасцю і смеласцю. Перашкодам, нягодам і самой смерці (столькі апавядаў яму пра свае паходы!) вайсковец умеў глядзець проста ў вочы. Смеласці вучыў і яго: ісці наперад, не баючыся і не азіраючыся.

Пасля разгрому «Крывіцкага вязка» ні на крок не адступіўся ад задуманага. Рамантычныя памкненні змяніла сістэматычная работа з крыніцамі, карпатлівая апрацоўка беларускіх матэрыялаў. Пра сваю беларушчыну дбаў старанна, падобна гаспадарліваму селяніну ў абыходжанні з улюбёнай раллэй. Шчыраваў на голай ідэі, на энтузіязме, без эгаістычных ці меркантильных мэтаў. Усвядоміўшы маштабы няведання светам іх, велікакнясцаў, прагнуў паказаць прыгожы і годны народ, слаўны ў старажытнасці, ды парадасальна забыты сёння. У еўрапейскіх сталіцах яму не было чым дыхаць праз тое, што пра Белую Русь альбо не ведалі нічога, альбо распаўсюджвалі фальшывыя звесткі. Дбаў пра рэпутацыю радзімы, альтруістычна, не чакаючы ўзнагароды. Ды і адкуль ёй было прыйсці? Чуў сорам за гвалт падзеяў, перажытых яго краінай. Якая ганьба перад светам! Ды ганьба і крыўдзіцелям, і гэтаму свету, што дапусціў такое. Згадаўся напісаны па-беларуску верш, у якім звярнуўся да ўлюбёнага вобраза птушкі, каб выліць на паперу звыклы тупы і нудны боль:

Слаўна будзь ты, перапёлка,
Птушынка руская мая,
У волі ўзрослая ляцёлка,
Ў няволь ўзляцеўшая гасця.
Калі прад лет дзясяткаў копай
Мы ў гэты край ўнасілі хрэст,

Чаму ж маўчала прад Еўропай,
Нас не ганіла з гэтых мест?²⁶

А, можа, мелі рацыю яго выхавацелі, і яшчэ тады, пры першай сутычцы з царскай уладай, трэба было адступіцца — пакарыцца і прыстасавацца да рэальных жыццёвых абставінаў? Як жа цяжка было змірыцца з усім гэтым! І ўсё ж некалі ён спрабаваў быць гнуткім і дыпламатычным, дамагацца свайго мяккімі і асцярожнымі крокамі:

«Если я осмелился вывести белорусский язык из уголка, в котором он до сих пор себя прятал, то не думайте, чтобы я мечтал о каком-нибудь сепаратизме в русской литературе; я только, родившись в Белоруссии, протестовал там на народном языке против наброшенного ополчения, я поднимал знамя бунта»²⁷.

То была наіўная і безвыніковая спроба надрукаваць беларускія творы. Пасля, расчараваны, у бясконцых пераездах з аднаго месца ў іншае ў пошуках долі здавольваў унутраную патрэбу ў руху і шукаў магчымасці рабіць тое, што належала, для чаго быў прызначаны, перад чым чуў абавязак. Кожны новы горад даваў надзею, што справы пойдучь угору, што ўсё павернецца да лепшага. Калі сілы духу бракавала і быў няздольны ісці, яго ледзьве не на руках выносіла светлая мара пра Белую Русь. У самыя цяжкія часіны верыў у яе і ведаў, што павінен захоўваць аптымізм, каб рэалізаваць жыццёвае

²⁶ Верш В. Савіча-Заблоцкага «Да перапёлкі» // Заняпад і Адраджэнне. Беларуская літаратура XIX ст. – Мінск : Маст. літ., 2001. – С. 543.

²⁷ Цытата з ліста 1773 г. В. Савіча-Заблоцкага да рускага гісторыка, журналіста і грамадскага дзеяча М.М. Стасюлевіча, які выдаваў у Пецярбурзе часопіс «Вестник Европы» // Пачынальнікі. 3 гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX стагоддзя ; укладальнік Г.В. Кісялёў ; 2-е выд. – Мінск : Беларус. навука, 2003. – С. 454.

Словы літаратара здзіўляюць даследчыкаў: ён заўсёды выступаў за развіццё беларускага народа, яго мовы і культуры, а ў дадзеным выпадку выказвае прыніжальную пакорнасць расійскай уладзе. Верагодна, В. Савіч-Заблоцкі разлічваў на падтрымку рускіх у беларускай справе, таму і прыклаў да пісьма беларускамоўныя вершы, якія прасіў надрукаваць у часопісе.

пакліканне. Для самападтрымкі і напярэдадні пераезду ду-маў заглыбіцца ў працу: расклаў на стале паперы, сярод іх і беларускія матэрыялы.

Але нядобрэя думкі неаднойчы наведвалі яго. Асабліва моцна яны падступаліся, калі ўжо дамагаўся дазволу вяр-нуцца на Бацькаўшчыну. Мог быць пахаваны на чужыне, дзе і магілу наўрад ці калі б адведалі. А ці ёсць каму прыйсці да яго на магілу ў выпадку смерці на радзіме? Кашлянуў, цяж-ка і глыбока ўздыхнуў. Тызень таму яго зноў ахапілі расча-раванне і горыч: у гэтым самым пакоі ўпершыню ў жыцці магло адбыцца самае горшае. Ужо трымаў прыгаршчы ле-каў у далоні, як раптам уцяміў розумам і сэрцам маштаб таго жаху, які ледзве не стаўся пад уплывам нядобрай гадзіны. Памятае, як паволі апрытомеў: памацаў тоненькую коўдру на ложку, зірнуў на мяккае святло свечкі, што дагарала. Ра-шуча і злосна прашаптаў: «Аpage, Satanas!»²⁸. І на хвіліну ашалеў ад думкі пра тое, што ледзве не здарылася. Для чаго атрымаў жыццё? Каб так лёгка, добраахвотна пазбыцца яго? Пакуль жывы — усё яшчэ магчыма. Зноў згадалася прахало-да летняй роснай раніцы ў вёсцы. Перад вачыма паплыў лес каля дзедавага маёнтка. Ва ўяўленні вырас вялізны, шурпаты ад злёнага імху камень на выгане. Думкай паляцеў з баць-кам на імклівым кані цераз поле ў абдымках ветру. Яго цешыў багаж прыемных простасцю ўспамінаў. Ці возьме іх з сабой за мяжу быцця? Але што яго прывяло да гэтай неда-равальнай думкі, да дапушчэння самой магчымасці страціць шчасце глядзець на свет і дыхаць? Хвароба? Ён жыве з ёю цягам доўгага часу, яна яго даўня прыяцелька. Беднасць?

Ён ніколі не быў ашчадным. Заўсёды ахвяраваў на да-брачынныя мэты. Мог набыць дарагую кашулю імпульсёна, не дбаючы пра заўтра. Затым выграбаў капейчыны з кішэні на пасілак; неаднойчы даводзілася і пазычаць. Грошы знікалі вокамгненна. Выдаткаванне сродкаў мела незразу-мелую ўладу над ім: у хвіліны, калі без дакораў сумлення і трывогі развітваўся з ладнай сумай, адчуваў сябе па-са-праўдному жывым. Затое пасля быў вінаватым перад сабою і шкадаваў. Даводзілася паспяхова кіраваць крамай — і пры

²⁸ Лацінскае выслоўе: «Адыдзі прэч, Сатана!».

гэтым пачуваўся бяссільным у справе рэгулявання ўласнага бюджэту! Усміхнуўся. Адкуль гэта ў ім? У дзяцінстве не жыў у раскошы, хоць заўжды меў усё неабходнае. На паўналецце атрымаў ад маці швейцарскі гадзіннік, які і сёння не сорамна дастаць з кішэні ў прыстойнай кампаніі. Зірнуў на прыгожую рэч — самае дарагое сярод яго небагатай маёмасці. Паднёс да вуха, з асалодай паслухаў дакладны ход. Як да гэтай пары, часта абцяжараны даўгамі, месяцамі жывучы на ганарары, здолеў захаваць такі падарунак? Выпісваў часопісы, не шкадуючы грошай. З жарсцю набываў літаратуру. З каштоўнай калекцыяй кніг, рукапісаў ды рарытэтаў давялося, урэшце, развітацца тут, у Пецярбурзе. Мусіў за капейчыны паціху аддаваць так званым сябрам і калегам свой збіраны гадамі, старанна перавезены з Еўропы бясцэнны скарб. А так марылася стварыць сціплую прыватную бібліятэчку Савічаў-Заблоцкіх! Пад нешчаслівай, вандроўнай зоркай народжаны. Чамадан, што пакорліва стаіць каля дзвярэй, — фактычна ўсё, што ён цяпер мае, у чарговы раз выпраўляючыся ў невядомае.

Здольнасць кідацца грашыма ў яго, відаць, ад маці: тая вырасла ў поўнай бесклапотнасці і на працягу жыцця дбала толькі пра модныя ўборы, капелюшы ды бразготкі. Нават калі шукала другога мужа, ужо маючы дзіця, пра кавалераў па-ранейшаму меркавала па прынесеным цукерках ды падарунках. Жыла напаказ: захаванне прыстойнага і паспяховага фасаду складала яе асноўны жыццёвы клопат. У новай сям'і матка даволі рэдка ўзгадвала пра яго. Фактычна ён не меў маці. Але сёння гэта добры, удзячны сын, які даўно адчувае толькі падзяку да той, што нарадзіла яго. Жыла як умела, як была навучана і выхавана. Хіба мае ён права судзіць кагосьці, асабліва сёння, хворы, адзінокі, убогі, абяздолены і духоўна разбіты?

Хацелася свабодна плысці думкамі ў прастору чагосьці прыемнага і бесклапотнага, нішто не ацэньваць і ні за што не чапляцца, але тут не пакіруеш. Вызваліцца ад мысленчага грузу можна хіба выліўшы яго на цягліваю паперу, ды пісаць гэтым разам чамусьці зусім няма настрою. Памяць ляціць да «пачаткаў» — у патаемныя моманты дзяцінства і юнацтва, малое вобраз маладога бацькі... Пачуццё крыўды ў чарговы раз накрывае яго, дарослага мужчыну, без надзеі на вызваленне. Ён ведае: прыступ душэўнага болю трэба проста перачакаць. Чамусьці думалася, што пры жывым бацьку меў бы

іншы лёс: не давялося б туляцца па свеце ў адзіноце, цяжка працуючы. Вобраз таты ўзыходзіў да самога Бога, ва ўладзе якога было ўсё, таму крыўда адрасавалася жыццю ў асобе яго раўнадушнага Стваральніка. У страце амаль нязнанага бацькі згублены не толькі падтрымка і апора, але і настаўнік, і аднадумца. Колькі хаосу і сварак было ў сям'і, калі дальнабачны чалавекалюбец пазбавіў сваіх сялян іх спаконвечнага ярма²⁹! Сямейныя звады і паскорылі бацькаву смерць. Маленькім бясконца чуў, як плакала маці, як сварыўся з татам дзед, пагражаючы пазбавіць спадчыны і сына, і ўнука. Самыя блізкія людзі аказаліся няздольнымі ні зразумець, ні дараваць рамантыку яго свабоднага, высакароднага ўчынку.

Ды і народ наўрад ці ўцяміў значэнне гэтай перамены ўласнага статусу, ва ўсякім выпадку не паставіўся да яе станоўча, а хутчэй неяк насцярожана і падазрона.

«Пан... жудаснае слова! Але мужычок не разумеў гэтага, не! Бо, аднак, як жа гэта быць дзіцятку без мамкі і без нянькі, няхай нават яна і трымае кій у руцэ? Го, як жа быць дварняку без таго, хто падае яму місу сабачай стравы яго?»³⁰

Прызнацца, яму, шляхціцу, цяжка ўяўлялася, як на практыцы будзе выглядаць гэта славуная роўнасць пана з селянінам, іх сяброўства і сваяцтва. Не, вызваленне сялянства можа быць дасягнута толькі праз яго самавызваленне, а іх шляхецкая, высакародная задача — падвесці простых людзей да гэтага, дапамагчы ім. І такая работа дасць плён хіба ў перспектыве больш далёкіх, будучых часоў, да якіх ці дажыве яшчэ. Але чым ён сутнасна адрозніваецца ад таго «чарналюда», за лёс якога як шляхціц лічыў сябе адказным, пра будучыню якога, як добры бацька, чуў патрэбу клапаціцца? Як мог выратаваць народ, калі цягам доўгіх гадоў сам не цураўся найміцтва, пагаджаючыся пісаць прыватныя лісты

²⁹ У перапісцы з М. Драгаманавым В. Савіч-Заблоцкі сцвярджае, што яго бацька «проціў скрэпы васставаў та й усіх мужыкоў ад аброку аслабдзіў» // Заняпад і Адраджэнне. Беларускае літаратуры XIX ст. – Мінск : Маст. літ., 2001. – С. 547.

³⁰ Цытата з аповесці В. Савіча-Заблоцкага «Арлалёты і Падканвойны, або Полацкая шляхта» // Польша. – 2004. – № 3. – С. 72.

і складаць афіцыйныя паперы па просьбе старых, сляпых і нямоглых? Увесь час жыў з думкай пра грошы — як заплаціць за жыллё ды мець цёплы абед. Хіба здольны вызваліць іншых той, хто раб і нявольнік сам?

За мяжой не меў падтрымкі нават ад сваіх. Ды хіба тыя былі сваімі? Яны, выхадцы з Вялікага Княства Літоўскага, выпеставалішы ўласную адрознасць, становіліся адрынутымі маргіналамі для пыхлівых рэчпаспалітаўскіх караняжаў³¹. Кожны выпадаў абарону такой відавочнай і на Бацькаўшчыне, і на чужыне рэгіянальнай адметнасці тыя ўспрымалі як абразу і здраду, а маглі і абвінаваціць у шпіёнстве на карысць маскалёў³². Колькі бруду на яго вылілі землякі ў Парыжы, калі асмеліўся друкаваць перасланую з радзімы адозву, у якой сцвярджалася права на самастойнасць беларуска-крывіцкага люду, на неабвержную годнасць яго старажытнай мовы! Стаў аднаасобнікам, таму што інакш здрадзіў бы сабе самому. Жыў без падтрымкі, без дапамогі, без цёплага, спрыяльнага слова. Памятае, як паступова на чужыне пачаў дапускаць думку пра вяртанне. Быў вымушаны: з-за фінансавых цяжкасцей трываць болей не ставала сілы. Суцяшаў сябе перспектывай удасканаліць край, валодаючы набытымі ў эміграцыі ведамі і вопытам, заахвочваў і ўгаворваў.

І ўсё ж з якой цяжкасцю далася рашэнне ўладкавацца на расійскіх абшарах! Пасля дзясятка з лішнім гадоў бадзяння змушаны быў пагадзіцца з рэальнасцю і сіхліць галаву перад царом і яго даверанымі — прыняць умовы ўлады. У Брусэлі яму стала невыносна, грошай не ставала катастрафічна. Невядома, чым бы тое скончылася, калі б не міласць «госу-

³¹ Народы ў складзе Рэчы Паспалітай доўгі час карысталіся этнічнымі найменнямі, якія характарызавалі іх па прыкмеце рэгіянальнай і палітычнай прыналежнасці: часта «караняжамі» называлі выхадцаў з Кароны Польскай, а «ліцвінамі» — з Вялікага Княства Літоўскага. Гэтыя найменні не гублялі актуальнасці на працягу ўсяго XIX ст. Дакументы сведчаць, што «ліцвіны» ў эміграцыі вымушаны былі трымацца асобна ад «караняжаў», адчуваючы варожасць з боку тых.

³² У беларускай літаратуры XIX ст. найменне «маскаль» ужываецца пераважна ў дачыненні да прадстаўнікоў царскай арміі ці адміністрацыйнай сістэмы. Спачатку яно было нейтральным, але паступова набывала негатыўнае адценне.

даря». Але і пасля некалькіх гадоў жыцця ў царскай сталіцы ўсё яго нутро прагэстуе на ўспамін пра тыя «чалабітныя» — лісты ды прашэнні. Твар густа пакрывае чырвань, ахоплівае забытаны клубок незразумелых пачуццяў пры згадцы, як вымушаны быў прыніжацца — прасіць дазволу вярнуцца дадому, лісліва дбаць аб атрыманні пашпарту, выціскаць з сябе патрэбныя словы, апраўдвацца.

«В политическом отношении до моего отъезда из России я признаваем был благонадежным, за границею же всегда пребывал верноподданным империи, чему свидетельством мои литературные труды»³³.

Галоўным тут было адшукаць кампраміс, які б дазволіў пагадзіцца з сабой, дараваць сабе, у тым ліку і гэтыя пякучыя словы. І што, што мусіў прытасоўвацца, калі канчаткова знікла надзея зрушыць з мёртвай кропкі справы? Дрэнным было зусім іншае. Фігуруе ў тых допісах і штосьці вельмі праўдзівае: думка аб сваёй нявызначанасці, няпэўнасць глебы пад нагамі, часам нават цьмянае сумненне ва ўласнай рэальнасці ніколі не пакідалі. Хто ён на самай справе? Грамадзянін з Белаі Русі, Граф Суліма, Pawel Zawisza, Полоцкий, Гаврило, Comte Soulima, Барон Rozen, граф Сабалеўскі-Знайдоўскі, W.K.S.S.Z.?³⁴ Як толькі ён сябе ні называў, як ні падпісваўся!

«Что же касается до меня самого, то я не был поляком, Белоруссии для меня было мало, с Россией же я еще не познакомился. Теперь больше, чем когда-либо, чувствуя себя русским, я возвращаюсь в отечество, в святую единую Русь...»³⁵

³³ Цытата з прашэння 1887 г. В. Савіча-Заблоцкага віленскаму, ковенскаму і гродзенскаму генерал-губернатару І.С. Коханаву адносна вяртання на радзіму // Пачынальнікі. З гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX стагоддзя ; укладальнік Г.В. Кісялёў ; 2-е выд. — Мінск : Беларус. навука, 2003. — С. 456.

³⁴ Вядомыя псеўданімы В. Савіча-Заблоцкага.

³⁵ Цытата са згаданага ліста 1773 г. В. Савіча-Заблоцкага да М.М. Стасюлевіча // Пачынальнікі. З гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX стагоддзя ; укладальнік Г.В. Кісялёў ; 2-е выд. — Мінск : Беларус. навука, 2003. — С. 454.

Паняцце Радзімы заўсёды было эфемерным. У правільных, дакладных межах яе не існавала да яго нараджэння, не існуе цяпер, і невядома, ці некалі будзе. Пакутлівая неабходнасць прымірэння з гэтай пажыццёвай няпэўнасцю стала асноўнай, да канца не выканальнай мэтай жыцця. Пачуваўся звязаным як з Каронай Польскай, так і з Расійскай імперыяй: і з той, і з другой былі ў беларусаў-крывічоў і добрыя, і злыя часіны. Выратавальнай для яго стала ідэя асаблівай місіі «северо-западного» края, заключанай у тым, каб аб'яднаць беларускі, літоўскі, польскі, украінскі ды рускі народы. Якую б моц гэта дало ўсім ім у справе супрацьстаяння разбуральным іншаземным уплывам! Прыгожая мара пра славянскую еднасць цалкам завалодала яго розумам: адчуваў сябе найперш славянінам, быў упэўнены, што народы-суседзі раней ці пазней прыйдуць да братэрства і згоды. Доказам праўдзівасці сваёй думкі лічыў адметнае геаграфічнае размяшчэнне Белай Русі. З маладосці яна ўяўлялася яму маладой прыгожай дзяўчынай, місіянеркай, што нясе суседзям любоў ды лад:

Ваююць, баююць; між ніх
 Красаўка русая ляжыць,
 Хрэст дзержыць ў ручонках сваіх,
 Бязмоўна і цвёрдым сном спіць.
 (...)
 Вастала... Саседзі маўчаць,
 Не льецца кіпучая кроў...
 О віжу, ты Русь, мая маць,
 Узяла за рукі ўрагоў³⁶.

З вяртаннем на радзіму стала трохкі лягчэй. Надоўга выпайшы з жыцця на абшарах Бацькаўшчыны, цяжка было туды наноў уліцца. Сам дзівіўся таму, як напружвала віцебская глухмень, так рознячыся ад атмасферы сучасных еўрапейскіх сталіц. Усё было родным і блізкім, ды не такім, як чакалася і хацелася. Дзіўна жыццё ўладкавана: у замежных салонах пачуваўся чужым, а, вярнуўшыся дадому, зразумеў, што тут яму занадта цесна. Прыслухаўся да сваіх думак і па-

³⁶ Мартысюк, В. Новыя творы графа Сулімы з Белай Русі / В. Мартысюк, Ю. Пацюпа // Польшыя. – 2015. – № 1. – С. 184–185.

вольна паўтарыў сам сабе: «Дадому». Хіба ён меў калі-небудзь свой уласны сапраўдны дом? Ніколі. Не мог знайсці сябе сярод родных і сваякоў. Гасцючы ў зычлівай цёткі, разумеў, што яркімі, часта перавялічанымі аповедамі пра побыт людзей у блізкіх і далёкіх краінах аздабляе яе аднастайнае жыццё. Але бясконца сядзець на шыі ў старой было несумленна, ды і сумаваў удалечыні ад свету ў атачэнні ардынарных памешчыкаў з іх закаснелымі поглядамі на культуру, эканоміку, палітыку. Правінцыйнае жыццё, з аднаго боку, нудзіла і раздражняла, з іншага — закалыхвала і зацягвала. Халерычны тэмперамент урэшце пераважыў, змусіўшы наладжваць сувязі ды ў чарговы раз спрабаваць адваёўваць сабе месца ў халодным Пецярбурзе.

Зірнуў у акно. На вуліцы развіднела. Ноч адступала, праляцеўшы імгненна, як не было. Спрактыкаваны, ён нават не клаўся ў ложка: ведаў, што думкі не адпусцяць напярэдадні чарговага выпраўлення ў дарогу. У царкве, купал якой было трошкі відаць з вакна, пачыналася ранішня служба. Чамусьці з сумаў падумаў, што так і не пабываў у гэтым храме. Пачуўся аглушальны гук звона, які нібы ўздыхаў з нагоды паспешнага ад'езду яшчэ адной мёртвай душы рускай праваслаўнай царквы. Некалі быў у здранцвенні ад таго, што сабраныя сябрамі яго «Крывіцкага вязка» грошы пайшлі на абрусенне шматпакутнага беларускага народа. Тады катэгарычна адмовіўся пераходзіць у праваслаўе, а колькі гадоў таму сам выказаў жаданне. Ды гэта нічога не азначала. Хацелася супрацоўнічаць з урадам, каб мірна рабіць сваю справу:

«Хотя польский дворянин и рожденный в римском католицизме, я считаю себя белорусом, а посему руским. Вероисповедание же народа моего — православие. И вот я решил ехать теперь в Петербург и там присоединиться к вере моего народа, т.е. к православию. Это мой долг и обязанность моя как белоруса, предки которого когда-то, должно быть, были православные»³⁷.

³⁷ Цытата з прашэння 1891 г. В. Савіча-Заблоцкага да ўпраўляючага канцылярыяй віленскага генерал-губернатора сапраўднага стацкага саветніка М.С. Галалобава адносна атрымання пашпарта // Пачынальнікі. З гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX стагоддзя; укладальнік Г.В. Кісялёў; 2-е выд. – Мінск: Беларус. навука, 2003. – С. 458.

Яго Бог памёр задоўга да геніяльнай здагадкі немца³⁸. Самадзяржаўе без ніякага прыкрыцця бессаромна выкарыстоўвае рэлігію для маніпулявання людзьмі — сялянамі ды нават і імі, шляхціцамі. Вера даўно стала спосабам уздзеяння мацнейшых на слабейшых, хуткай магчымасцю дасягнуць мэты без увагі на сродкі. Ён не лічыў сябе бязбожнікам, таму сярод раскладзеных на стале рэчаў знаходзіўся старэнькі дзедаў малітоўнічак. Амаль не чытаны, ён маўкліва і паслухмяна змяняў з гаспадаром краіны, гарады і кватэры. Кніга ўвасабляла адным ім зразумегую далучанасць да нечага невымоўна значнага, што генетычна лучыла яго з вытокамі. Ён быў вернікам іншай рэлігіі. Яна насіла беларускае імя.

У жыццёвым змаганні за справу Белай Русі і яе прыгнечаных людзей давялося страціць усё: капітал і маёмасць, станавішча і вагу ў грамадстве, здароўе і фізічныя сілы. Некалькі разоў быў у турме, але не баяўся памерці ў яе сценах, добра ведаючы, што яго няволя мае не фізічныя, а духоўныя абрысы. Быццам прадчуваў, што суджана пакутліва бадзяцца па розных гарадах і краінах, як адзінокаму караблю, што пакорліва разразае паверхню акіянскіх прастораў. Шляхецкасць з усімі яе пачэснымі атрыбутамі і прывілеямі ўсё болей становіцца непатрэбным перажыткам. Гаспадар і пан, ён даўно не мае ні хаты ні лапаты, вымушаны бесперастанку ездзіць па свеце, шукаючы прытулку і заробку, а разам з гэтым — душэўнага спакою і пэўнасці. Але як гэта? Здаецца, ён ні пра што не шкадуе: рабіў, што належала, працаваў як след.

Зірнуў на гадзіннік і пачаў перакладаць свой папяровы скарб са стала ў чамадан. Акуратна зашпіліў яго, правярыўшы надзейнасць механізму. Падышоў да лостэрка, строга агледзеў сябе. Апануў капялюш і ўсміхнуўся. У дзверы пастукалі.

³⁸ Маецца на ўвазе знакамітая фраза нямецкага філосафа Ф. Ніцшэ «Бог памёр», якая прагучала ў кнізе «Die fröhliche Wissenschaft» («Вясёлая навука») (1881–1882 гг.). Гэтая цытата, выявіўшы патрэбу чалавецтва ў пераацэнцы каштоўнасцей і абнаўленні маральных асноў быцця, зрабіла каласальны ўплыў на ўсю пазнейшую філасофію, культуру і мастацтва.

Чалавек выйшаў на вуліцу. Пасля праведзеных у цемры начных гадзін з задавальненнем зірнуў на ранішнія промні сонца, што з цяжкасцю прабіваліся праз хмары. Яшчэ імжыла. Позірк упаў на ўласны дасканалы англійскі чаравік. З пякарні даносіўся прыемны водар. Ён раптам з асалодай адчуў прыемную вільгаць, цвёрдасць каменнага бруку і радасна падумаў пра будучую дарогу.

Брычка пад'ехала, і, уладкаваўшыся на сядзенні, пасажыр упэўнена загадаў: «На станцыю!».

**Звесткі пра аўтараў —
пераможцаў і лаўрэатаў I і II тураў
конкурсу гісторыка-біяграфічных твораў
«Слаўная кампанія: рэАНИМАцыя»**

Таццяна Кіявіцкая нарадзілася ў 1981 годзе ў Мінску. Філолаг. Працуе на радыё, піша сцэнарыі для рэкламы. Вершы і апавяданні друкаваліся на старонках часопіса «Маладосць». Лаўрэат I тура.

Таццяна Кохан нарадзілася ў 1982 годзе ў Бабруйску. Філолаг, аспірант Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, даследуе творчасць польскамоўных аўтараў XIX стагоддзя, працуе над дысертацыяй «Творчасць Яна Чачота: фальклорныя і літаратурныя традыцыі». Лаўрэат I тура.

Маргарыта Латышкевіч нарадзілася ў 1989 годзе ў Брэсце. Пэраік, паэтэса. Супрацоўніца Вучэбна-навуковай лабараторыі беларускага фальклору пры кафедры тэорыі літаратуры БДУ. Аўтар кнігі паэзіі «Пульс навальніц», зборнікаў прозы «Яблыкi» і «Наш дом». Пераможца I тура.

Ягор Коней нарадзіўся ў 1970 годзе ў Мінску. Беларускі пісьменнік, драматург, публіцыст, сцэнарыст. Дацэнт кафедры замежнай журналістыкі і літаратуры факультэта журналістыкі БДУ, кандыдат філалагічных навук. Аўтар кніг «Вартавыя», «Тайна пропавшай каллекцыі», «Амерыканская адысея Тадэвуша Касцюшкі», «Здані Гарадніцы». Лаўрэат II тура.

Уладзімір Мажылоўскі нарадзіўся ў 1958 годзе ў вёсцы Станіславова Дубровенскага раёна. Па адукацыі настаўнік фізікі. Працуе сацыяльным работнікам. Аўтар кнігі гістарычных твораў «Праклён мітрапаліта Феафіла», шматлікіх публікацый гістарычнай прозы ў часопісах «Полымя» і «Маладосць». Лаўрэат II тура.

Надзея Скрыпнік нарадзілася ў 1977 годзе ў Любані. Настаўніца англійскай мовы Асавецкага дзіцячага сада-сярэдняй школы Любанскага раёна. Стваральніца школьнага музея Уладзіслава Сыракомлі ў вёсцы Смольгава. Лаўрэат II тура.

Андрэй Луміна (сапр. Андрэй Акушэвіч) нарадзіўся ў 1987 годзе на Вілейшчыне. Кандыдат філалагічных навук,

супрацоўнік Акадэміі паслядыпломнай адукацыі. Пераможца і прызёр літаратурных і сцэнарных конкурсаў. Лаўрэат II тура.

Зміцер Кузменка нарадзіўся ў 1980 годзе ў Мінску. Скончыў гістарычны факультэт БДУ. Займаецца вывучэннем жыцця і дзейнасці Кастуся Каліноўскага. Стваральнік і адміністратар гісторыка-асветніцкага інтэрнет-праекта «Свіслацкія аркушы — Кастусь Каліноўскі» (www.kalinouski.arkushy.by). Аўтар зборніка паэзіі «Пакуль жыву, спадзяюся...», укладальнік гісторыка-дакументальнага выдання «Следча-судовая справа Кастуся Каліноўскага». Пераможца II тура.

Цімур Буйко нарадзіўся ў 1995 годзе ў Віцебску. Аспірант Інстытута мовазнаўства Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. З вершамі друкаваўся ў часопісе «Маладосць». Лаўрэат I тура.

Наталля Бахановіч нарадзілася ў 1984 годзе ў Старых Дарогах. Літаратуразнаўца, публіцыст, крытык. Супрацоўніца Інстытута літаратуразнаўства імя Янкі Купалы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Навуковыя інтарэсы ляжаць у сферы кампаратыўных даследаванняў беларускай і польскай літаратур, шматмоўнай літаратуры Беларусі XIX стагоддзя ў еўрапейскім кантэксце. Аўтар болей за 70 навуковых работ, у тым ліку калектыўных манаграфій «Літаратурная карта Еўропы: кантакты, тыпалогія, інтэртэкстуальнасць», «Паэтыка літаратурных сувязей». Лаўрэат II тура.

Змест

Прадмова	3
Таццяна Кіявіцкая. ЖЫЎ-БЫЎ ВІНЦЭСЬ.....	9
Таццяна Кохан. УСПАМІНЫ.....	35
Маргарыта Латышкевіч. ЦЕНЬ КРЫЖА НА КАЛЯІНАХ ...	75
Ягор Конеў. БЕЛАРУСКІ ДУДАР	121
Уладзімір Мажылоўскі. ЖЫЦЦЁ НА АДНЫМ ДЫХАННІ ..	165
Надзея Скрыпнік. КАЛІ Ў ПЕКЛЕ СУМНА.....	199
Андрэй Луміна. ПАМЫЛКА?!	225
Зміцер Кузменка. ШАЛГУНОЎ.....	257
Цімур Буйко. ПЧАЛА Ў ВЯЗНІЦЫ	287
Наталія Бахановіч. НАПЯРЭДАДНІ	319
Звесткі пра аўтараў	349

Літаратурна-мастацкае выданне

Слаўная кампанія: рэANIMAцыя

Зборнік

гісторыка-біяграфічных твораў

Складальнікі:

Воцінава Святлана Дзмітрыеўна

Запрудскі Ігар Мікалаевіч

Адказны за выпуск Т. А. Фалалеева
Дызайн, камп'ютарная вёрстка Г. П. Рачыцкая
Карэктар В. М. Машарава

Падпісана да друку 26.10.2021.

Фармат 84×108/32. Папера афсетная. Друк афсетны.

Ум. друк. арк. 11,00. Ул.-выд. арк. 9,68.

Тыраж 200 экз. Замова .

Выдавец і паліграфічнае выкананне:

Дзяржаўнае прадпрыемства «БудМедыяПраект».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў:

№1 / 43 ад 2013/10/03, № 2/42 ад 2014/02/13.

Вул. В. Харужай, 13/61, 220123, г. Мінск.